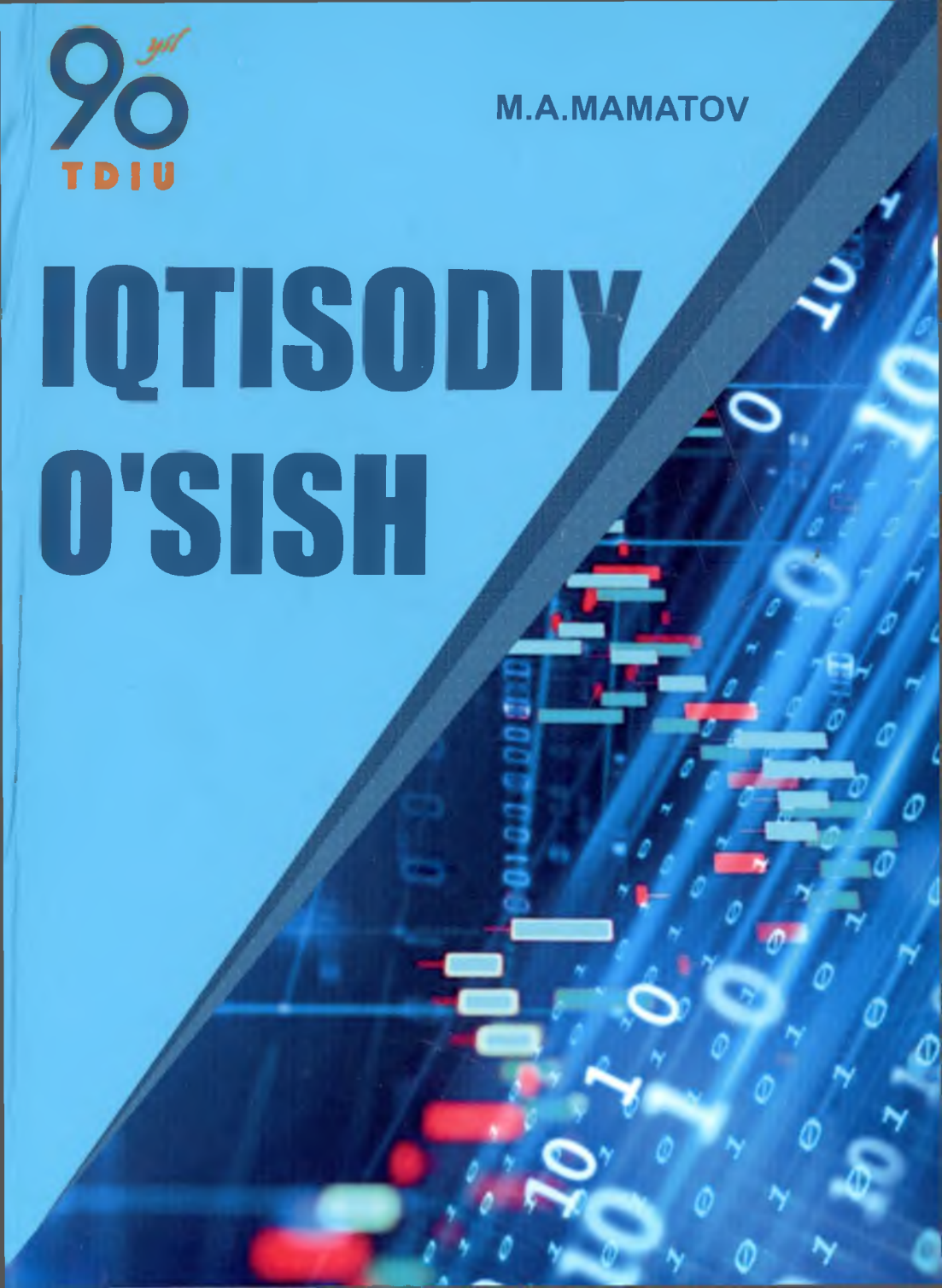

90
TDIU

M.A.MAMATOV

IQTISODIY O'SISH

330.3(04)

ell-13

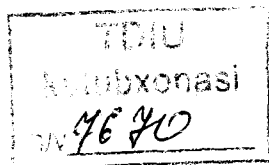
**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI**

TOSHKENT DAVLAT IQTISODIYOT UNIVERSITETI

M.A.MAMATOV

IQTISODIY O‘SISH

**O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta‘lim vazirligi
tomonidan o‘quv qo‘llanma sifatida tavsiya etilgan**

TOSHKENT - 2021

UO‘K: 338.27
KBK 65.2/4

M.A.Mamatov. Iqtisodiy o‘shish. O‘quv qo‘llanma. – T.:
«Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi», 2021 – 384 b.

ISBN 978-9943-7421-7-8

Mazkur o‘quv qo‘llanmada iqtisodiy o‘shish, uning tarkibi, xususiyatlari, turlari, omillari, modellari, mexanizmlari va ularning amal qilish qonuniyatlari, davlatning iqtisodiy o‘shish va rivojlanish siyosati hamda uning asosiy yo‘nalishlari, iqtisodiy o‘shish to‘g‘risidagi turli xil qarashlar, ularning asoslari va manbalarini, iqtisodiy o‘shishni ta‘minlashda davlat hamda nodavlat sektorining ahamiyatini o‘rgatadi.

O‘quv qo‘llanmada iqtisodiy rivojlanishning asosiy tushunchalarini, iqtisodiy qonunlar va tamoyillarini, iqtisodiy o‘shish va rivojlantirishni solishtirishda chuqur tahlil qilish, iqtisodiy o‘shishda nazariy va empirik yondashuvlarni, iqtisodiy o‘shish modellarini va ulardan foydalanishning nazariy va metodologik asoslarini yoritishga asosiy e‘tibor qaratilgan.

O‘quv qo‘llanma Toshkent Davlat iqtisodiyot universiteti magistratura mutaxassisligi magistratlari uchun mo‘ljallangan.

UO‘K: 338.27
KBK 65.2/4

Mas‘ul muharir: B.D. Xajiyev – Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti “Fundamental iqtisodiyot” kafedrasida mudiri iqtisodiyot fanlari nomzodi dotsent.

Taqrizchilar:

X.X.Rejapov – Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy Universiteti “Makroiqtisodiyot” kafedrasida dotsenti PhD;

L.F. Amirov – Toshkent Davlat Iqtisodiyot Universiteti “Iqtisodiyot” fakulteti dekani PhD.

ISBN 978-9943-7421-7-8

© «Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi», 2021.

KIRISH

Bugungi kunda dunyoda qashshoqlik va kambag'allikka barham berish hamda barqaror rivojlanishni ta'minlash muammolari markaziy o'rinda turibdi. Soni o'sib borayotgan aholi uchun mos, to'yimli va xavfsiz oziq-ovqat mahsulotlaridan foydalana olishni ta'minlash deyarli barcha halqlar to'qnash kelayotgan eng murakkab muammolardan biri hisoblanadi. O'zbekistonni 2030-yilgacha ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish konsepsiyasida makroiqtisodiy barqarorlikni va iqtisodiy o'sish barqarorligini ta'minlash, iqtisodiyot tarmoqlarining raqobatbardoshligini, investitsion va eksport salohiyatini oshirish, tadbirkorlikni rivojlantirish va himoya qilish uchun qulay shart-sharoitlar yaratish, mehnat bozorida keskinlik darajasini pasaytirish, aholi daromadlari o'sishi va kam ta'minlanganlikni qisqartirish nazarda tutiladi.

Iqtisodiy o'sish, jumladan uning sifati to'g'risidagi masala mamlakat, uning mintaqalari, umuman biror-bir ijtimoiy tizimning rivojlanish istiqbollarini aniqlash uchun ham juda muhim. Iqtisodiy o'sish jamiyatning rivojlanish istiqbollarini prognozlash imkonini beradi. Bundan tashqari, iqtisodiy o'sish resurslarning cheklanganligi muammosini hal etish uchun sharoit yaratadi.

Ushbu fan asosida magistr'larga iqtisodiy o'sish, uning tarkibi, xususiyatlari, turlari, omillari, modellari, mexanizmlari va ularning amal qilish qonuniyatlari, davlatning iqtisodiy o'sish va rivojlanish siyosati hamda uning asosiy yo'nalishlari, iqtisodiy o'sish to'g'risidagi turli xil qarashlar, ularning asoslari va manbalarini, iqtisodiy o'sishni ta'minlashda davlat hamda nodavlat sektorining ahamiyatini o'rgatadi.

Shuning uchun fanning eng dolzarb vazifalaridan bo'lib o'tkazilayotgan tahlillarga asoslanib magistr'larga empirik usullarni baholay olishni; iqtisodiy o'sishga taalluqli bo'lgan eng samarali adabiyotlarni ajratib olishni; nazariy modellarni tahlil qila olish va asosiy mexanizmlarni tushunishni; iqtisodiy o'sish mavzusiga tegishli ma'lumotlarni yig'ishni va o'tkazilayotgan tahlillarda o'zlarining empirik bilimlarini qo'llay olishni; o'z fikrini bildira olishi va ularni himoyalay olishni; iqtisodiy o'sish bilan bog'liq bo'lgan ma'lumotlarni tahlil qila olishni o'rgatadi.

Biroq, mavjud salohiyat, uning milliy iqtisodiyotni rivojlantirish maqsadida qo'llanilishiga qaramay, O'zbekistonning potensial va real imkoniyatlarini baholash imkonini beruvchi, bozor iqtisodiyoti sharoitida iqtisodiy o'sish va uning oqibatlarini idrok etishni ta'minlovchi sifat jihatidan yangi mexanizmni yaratish talab etiladi. Bundan kelib chiqib, iqtisodiy o'sish sifatini oshirish, uning muvozanati muammolari tahlili amalda adekvat yechimini topmaydi, shuningdek uning o'sish paradigmalari mazkur muammo bo'yicha o'quv qo'llanma yozishga undaydi.

"Iqtisodiy o'sish" fani bo'yicha o'zbek tilida tayyorlangan mazkur o'quv qo'llanma, ilk adabiyotlardan hisoblanib, magistr'larga iqtisodiy o'sish, uning tarkibi, xususiyatlari, turlari, omillari, modellari, mexanizmlari va ularning amal qilish qonuniyatlari, davlatning iqtisodiy o'sish va rivojlanish siyosati hamda uning asosiy yo'nalishlari, iqtisodiy o'sish to'g'risidagi turli xil qarashlar, ularning asoslari va manbalarini, iqtisodiy o'sishni ta'minlashda davlat hamda nodavlat sektorining ahamiyatini o'rgatadi. Shu sababli, muallif o'quv qo'llanmani takomillashtirish bo'yicha bildirilgan har qanday taklif va mulohazalarni minnatdorlik bilan qabul qiladi.

1-MAVZU. IQTISODIY O‘SISH.

Reja:

- 1.1. Iqtisodiy o‘shish mohiyati va mazmuni.
- 1.2. Iqtisodiy o‘shishning dastlabki shartlari.
- 1.3. Iqtisodiy o‘shish va iqtisodiyot tarkibidagi o‘zgarishlar.
- 1.4. Iqtisodiy o‘shish va rivojlanish.
- 1.5. Yalpi ichki mahsulot iqtisodiy o‘shish ko‘lami va o‘lchamlarini tahlil etish vositasi sifatida.

Tayanch iboralar

Iqtisodiy o‘shish, iqtisodiy rivojlanish, makroiqtisodiy o‘shish, mikroiqtisodiy o‘shish, YAIM, aholi jon boshiga YAIM, o‘shish sur‘atlari, o‘shish sifati, turmush farovonligi, barqaror iqtisodiy o‘shish, makroiqtisodiy barqarorlik, iqtisodiyotning tarkibiy tuzilmasi, sanoat, qishloq xo‘jaligi, qo‘shimcha o‘shish sur‘ati, iqtisodiy o‘shishda ekologik omil, buyumlashgan va qiymat ifodasidagi ko‘rsatkichlar, miqdoriy ko‘rsatkichlar, taqsimlash omillari, taklif omillari, ekstensiv va intensiv omillar.

1.1. Iqtisodiy o‘shish mohiyati va mazmuni.

Iqtisodiy o‘shish - ishlab chiqarishni takomillashtirish, iqtisodiyotda progressiv o‘zgarishlar va qayta qurishlarning muhim shart-sharoitidir. U taraqqiyotning ajralmas qismi, ijtimoiy rivojlanishning asosini tashkil qiladi. Iqtisodiy o‘shish – aholining moddiy faravonligini oshirish vositasi hisoblanadi. Shu sababli u davlat iqtisodiy siyosatining negizi bo‘lib qoladi. Iqtisodiy o‘shish nafaqat ishlab chiqarish, balki taqsimot munosabatlarini takomillashtirish, mehnat resurslarining bandligini ta‘minlash, investitsion faollikni oshirish va pirovard natijada davlat budjeti daromadlarining ko‘payib borishini ta‘minlash manbai hisoblanadi. U ko‘pgina ichki va xalqaro darajadagi ijtimoiy-iqtisodiy muammolarni muvaffaqiyatli hal etish imkonini beradi. Iqtisodiy o‘shish mamlakat aholisining turmush darajasini oshirishga, ekologiya, mudofaa muammolarini hal etishga imkoniyat tug‘diradi. “Global inqiroz sharoitida iqtisodiy va siyosiy barqarorlikni ta‘minlash, joylardagi mavjud muammolarni manzilli hal etish,

ko'makka muhtoj yurtdoshlarimizni qo'llab-quvvatlash, yoshlarimizning orzu-umidlarini ro'yobga chiqarish – Prezidentdan boshlab barcha darajadagi rahbarlarning bosh vazifasi bo'lmog'i darkor"¹.

Iqtisodiy o'sish – to'liq bandlik bilan mujassamlashgan ishlab chiqarish real hajmining uzoq muddat mobaynida o'sishidir. Iqtisodiy o'sish YAIM, davlat iqtisodiy qudrati va insonlar farovonligining o'sishida o'z ifodasini topadi. Shuningdek, iqtisodiy o'sish bevosita yalpi milliy mahsulot miqdorining mutlaq va aholi jon boshiga hamda iqtisodiy resurs xarajatlari birligi hisobiga ko'payishi hamda sifatning yaxshilanishida va tarkibining takomillashuvida ham ifodalanadi.

Hozirgi kunda iqtisodiy o'sish nazariyasida iqtisodiy o'sish sur'atlarini ma'lum muddat oralig'ida erishishgina emas, balki uni uzoq muddat davomida o'sish sur'atlarida saqlash ko'zda tutilmoqda. Ya'ni o'sishni barqarorligini ta'minlovchi omillarni aniqlab ularni takomillashtirish ustida ish olib borish zamonaviy iqtisodiyot nazariyasini oldida turgan asosiy vazifalardan biri bo'lib hisoblanadi. Demak yuqoridagi fikrlarni umumiy lashtirib barqaror iqtisodiy o'sishga quyidagicha ta'rif beriladi:

Barqaror iqtisodiy o'sish – bu uzoq vaqt davomida iqtisodiyotni yuqori sur'atlar bilan o'sib borishidir. Makroiqtisodiyot nazariyasi va jahon amaliyoti ko'rsatishicha mamlakatlarni yillik YAIMni o'sish sur'ati 7% dan kam bo'lmasa YAIMning hajmi 10 yilda 2 marta ko'payadi. Aksincha YAIMning yillik o'sish sur'ati 10% dan kam bo'lmasa, mamlakat YAIM hajmi 7 yilda 2 marta ko'payadi.

Iqtisodiy o'sish zamiridagi zamonaviy iqtisodiy nazariyada odatda tabiiy ahamiyatga ega ishlab chiqarish hajmining real tushib ketishi va qisqa muddatli ravnaqi emas, balki uzoq muddatli vaqt oralig'idagi ishlab chiqaruvchi kuchlar rivojlanishiga bog'liq ishlab chiqarish real hajmi tabiiy darajasining uzoq muddatli o'zgarishi tushuniladi. Bunday hollarda o'qitish predmeti bir uzoq muddatli muvozanat holati boshqasi tomon harakatlanishi bilan izohlanadigan ishlab chiqarish potensial hajmining o'sishi hisoblanadi. Bunday yondashuvda iqtisodiy o'sish sur'ati va takliflar omili diqqat markazida turadi. Real iqtisodiy o'sish tahlilida o'qitish predmeti iqtisodiy dinamikani aniqlovchi omillargina emas, shuningdek tarmoqlar va takror ishlab

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga va O'zbekiston halqiga Murojaatnomasi 29-dekabr 2020-yil. – Halq so'zi gazetasi.

chiqarish proporsiyasining o'zgarishi, iqtisodiy o'sish jarayonidagi institutsional tuzilmalar transformatsiyasi, o'sish sur'atlarini to'xtatib turish yoki rag'batlantirish bo'yicha davlat siyosati, real ishlab chiqarish potensial ishlab chiqarish hajmidan ortda qolishi sabablari va boshqalar ham bo'lishi mumkin. Real iqtisodiy o'sish mohiyati iqtisodiyotni asosiy ziddiyatlarning yangi darajasida qayta tiklash va ruxsat berishdan iborat: ishlab chiqarish resurslarining cheklanganligi va jamiyat ehtiyojlarining cheklanmaganligi o'rtasida.

Bu qarama-qarshilik ikki asosiy usulda bo'ladi:

- ishlab chiqarish quvvatining oshishi hisobiga;
- ishlab chiqarish quvvati va jamiyat ehtiyojlari rivojlanishiga ega bo'lgan samarali foydalanish hisobiga.

Biroq bu jarayonda har bir yangi bosqichda ishlab chiqarish imkoniyatlari kengayishidagi rivojlanishda barcha jamiyat ehtiyojlari qondirilmaydi. Jamiyat ehtiyojlari ishlab chiqarish resurslariga munosabatda doimo birinchi bo'lsa - da, bu ehtiyojlarni qondiruvchi ishlab chiqarish mahsulotlari ma'lum mamlakatning ishlab chiqaruvchilari yoki import mahsulotlari vositalari o'zlashtirilganda vujudga keladi. Buni shu bilan tushuntirish mumkinki, ehtiyojlarning vujudga kelishi qadam - baqadam ommaviy tus oladi va ishlab chiqarishning uzluksiz rivojlanishini nazarda tutadi.

Ishlab chiqarish imkoniyatlarining rivojlanishi jamiyat ehtiyojlari o'sishi miqdori bilangina emas, ularning tuzilmasida bir ehtiyoj ulushining ortishi va boshqasining ulushi pasayishi bilan shartlanadi. Ishlab chiqarish resurslari va ishlab chiqarish tuzilmasi, qoidaga muvofiq ehtiyojlar tuzilmasi kabi tez o'zgarishi mumkin emas. Mahsulot yoki xizmatga yangi ehtiyoj tug'ilishi uchun uning bir vaqtda ishlab chiqarishni o'zlashtirish va bozorda iste'molchilar talablariga mos, to'lash qobiliyatiga ega o'z sifati va narxi bilan ular talabiga javob beradigan yangi mahsulotning paydo bo'lishi dalili yetarli.

Shu bilan birga ma'lum tovar ishlab chiqarishni ommaviy o'zlashtirish uchun ma'lum muddat zarur. Ishlab chiqaruvchilar ortda qolishni kamaytirishgagina erishishlari mumkin, lekin uni butunlay eskirtira olmaydilar. Bundan kelib chiqadiki, iqtisodiyot asosiy subyektlarining iqtisodiy o'sishi tomon intilishi jamiyatda qanday rivojlanish darajasiga erishilganga bog'liq bo'lmagan holda mavjud

bo'ladi. Biroq ishlab chiqarish real shartlari o'sish salohiyatini amalga oshirishda har doim ham yo'l qo'ymaydi. Bunday sharoitlarda dipressiya yoki xuddi ichki iqtisodiy omillar kabi milliy iqtisodiyotga munosabatdagi ichki omillar (masalan, urushlar, ichki va xalqaro siyosatdagi o'zgarish va boshqalar) bilan izohlanishi mumkin bo'lgan iqtisodiy tanazzul boshlanadi.

Iqtisodiyotda iqtisodiy o'sishning yuzaga kelishi shakllari izohida ikki asosiy yondashuv mavjud. Ulardan keng tarqalgani iqtisodiy o'sishni YAIM (MD) real hajmi o'sish sur'ati yoki bu ko'rsatkichlarni aholi ehtiyoji hisobida oshirish sur'ati bilan o'lchanadigan aniq vaqtda milliy iqtisodiyot rivojlanishining jami tavsifi bilan tushunish hisoblanadi. Iqtisodiy o'sishni hisoblashning u yoki bu uslubini qo'llash zarurati, odatda tadqiqot masalalari bilan bog'liq. Iqtisodiy o'sishni hisoblashning birinchi usuli, odatda, mamlakatning iqtisodiy salohiyati kengayish sur'atlarini baholashda qo'llaniladi, ikkinchisidan esa aholining qulay sharoiti dinamikasi tahlilida yoki turli hududlar va mamlakatlarning hayotiylik darajasini solishtirishda foydalaniladi. Hozirgi vaqtda o'sish nazariyasida ikkinchi hisoblash usuli afzal deb qaraladi.

Iqtisodiy o'sishda real milliy daromad oshishi sur'atlari aholi o'sishi sur'atlarini oshiradigan milliy iqtisodiyot rivojlanishi nazarda tutiladi. Bu o'sish muammolarini tashqi kuzatuvchi nuqtai nazaridan emas, mamlakat aholisi pozitsiyasidan turib ko'rib chiqishni taqozo etadi.

Iqtisodiy o'sishni ishlab chiqarish real hajmining oshish sur'atlari nuqtai nazaridan qarab chiqishda, odatda (aniq va noaniq shaklda) iqtisodiyotda chuqur tuzilmaviy va institutsional o'zgarishlari yuz bermasligi taxmin qilinadi. Ishlab chiqarish tuzilmasi va institutsional muhit murakkab va o'zgarimas hisoblanadi. Bunday rivojlanish xarakteri tashqi muhit bilan o'zaro ta'sirda balanslangan va yaxlitlik xususiyatiga ega bo'lgan iqtisodiy tizim uchun o'ziga xos.

Iqtisodiy o'sish nazariyasidagi boshqa yondashuv industrial va postindustrial jamiyatni takror ishlab chiqarishda qo'llaniladi. Bu nazariyalar qachonki, o'zgarishlarga hokimlik, boshqaruv, infratuzilma obyektlari, iqtisodiyotdagi tuzilmaviy o'zaro ta'sir va uning tashqi muhit bilan o'zaro aloqasining asosiy institutlari duch kelganda, "yuqori uzun" davrda iqtisodiy dinamika muammolarini tahlil qiladi.

Ta'kidlash kerakki, "uzoq muddatli" va "yuqori uzun" davrlar tushunchalari dinamika nazariyasida iqtisodiy vaqt haqida gap borar ekan, xuddi o'zining vaqtinchalik masofasi va konseptual yo'nalish kabi farqlanadi (xodisalar sodir bo'lish tezligi). "Yuqori uzun" davr o'zining vaqtinchalik masofasi xodisalari qatorida uzoq muddatli davr va uning an'anaviy tushunchasida qisqa bo'lishi mumkin. Xususan, bu mamlakatimiz rivojlanishining zamonaviy bosqichida, uning uchun xarakterlidir. Bunda tuzilmaviy, institutsional va funksional o'zgarishlar ishlab chiqarish real hajmi tabiiy o'sish jarayonini aniqlaydigan ishlab chiqarishning tekis ommillari o'zgarishidan ko'ra tezroq yuz beradi.

Yuqori uzun davrdagi iqtisodiy o'sish tahlilining ikki asosiy xususiyatini ajratish mumkin:

- iqtisodiy o'sish iqtisod rivojlanishining tashkiliy elementi sifatida qaraladi. U bir tomondan rivojlanishning siklik xarakterini ifodalaydi, ikkinchi tomondan o'zi pasayish va depressiya davrlariga tayyorlovchi o'zgarishlar natijasi hisoblanadi. Shuning uchun asosiy e'tibor iqtisodiy o'sish sur'atlariga emas, balki iqtisodiyotdagi global o'zgarishlar, barqaror tendensiya va qonunchiliklar va ularning yangi sifat o'zgarishlariga qaratiladi.

- Makroiqtisodiy tanaffuslar qatorida iqtisodiy rivojlanishning va industrial asoslari, tadbirkorlik muammolari, ishlab chiqaruvchilar qiziqishlari ziddiyatli siljishlari, iste'molchilar va davlat xokimiyati institutlari iqtisodiy faoliyat samaradorligini oshishiga yo'l qo'ymaydigan yangi iqtisodiy tuzilmaning shakllanishi va uning tashqi muhit o'zgaruvchanligi sharoitidagi barqarorligini tekshiradi.

Jamiyat a'zolarining xilma-xil va yuksalib borayotgan ehtiyojlarini qondirishning birdan bir vositasi iqtisodiy o'sishdir. Agar iqtisodiy o'sish bo'lmasa xech qanday jamiyat rivojlana olmaydi, eski iqtisodiy tizim o'rniga yangisi kelmaydi, xullas, ijtimoiy taraqqiyot yuz bermaydi. Bu obyektiv qonuniyat bo'lib, aholi o'sishi va fan – texnika jarayonlari bilan bog'langan. U milliy iqtisodiyot rivojlanish harakatini ko'rsatadi va shu sababli vaqtning ma'lum davrlariga (chorak, yil va undan uzoq vaqtga) makroiqtisodiy ko'rsatkichlarni (YAIM va SMM) taqqoslash yo'li bilan o'lchanadi.

Iqtisodiy o'sish deganda, odamlarning talab – ehtiyojini qondirish uchun zarur bo'lgan moddiy mahsulot va xizmatlarni, ya'ni barcha noz

– ne'matlarni ishlab chiqarishning ko'payib borishi tushuniladi. Iqtisodiy o'sish nafaqat iste'mol buyumlari, balki ishlab chiqarish vositalari, ya'ni resurslarni ham ko'plab ishlab chiqarishini anglatadi, chunki o'sish jamiyat a'zolarining joriy iste'molini qondirish bilan cheklanmay, kelajakda ishlab chiqarishni rivojlantirish orqali bo'lg'usi iste'molni qondirishni ham mo'ljallaydi. Ishlab chiqarish faoliyati jamiyat hayotining birlamchi asosi bo'lganidan iqtisodidan o'sish ijtimoiy taraqqiyot uchun moddiy zamin yaratib beradi. Jamiyatdagi chuqur va sifatli o'zgarishlar iqtisodiy o'sish sur'atlariga qarab yuz beradi. Hozirgi bosqichda jamiyat hayotidagi shiddatli o'zgarishlar barqaror o'sish natijasidir. Iqtisodiy o'sish jamiyatdagi ishlab chiqarish hajmini yoki aholi jon boshiga yaratilgan mahsulotlar va xizmatlar hajmini ortib borishi bilan o'lchanadi. Uni albatta real yalpi milliy mahsulot yoki real milliy daromadning ko'payishi ifoda etadi.

Makroiqtisodiy o'sish – butun jamiyat miqyosidagi, masalan, mamlakat miqyosidagi iqtisodiyotni o'sishidir. U jamiyat ishlab chiqarish faoliyatining natijasi bo'ladi, turli korxonalar va tarmoqlardagi makroiqtisodiy o'sishning mazmuni sifatida yuzaga keladi. Mikroiktisodiy o'sish bu korxonalar, xo'jalik firmalar va tarmoq doirasidagi o'sishdir, shu doiradagi mehnat qiluvchilar iqtisodiy aniqrog'i guruhli faoliyatning natijasidir.

1.2. Iqtisodiy o'sishning dastlabki shartlari

Iqtisodiyot boylik haqidagi fan ekan, tabiiyki, avvalambor uning paydo bo'lishi bilan oq iqtisodiy o'sish muammasi diqqat markazida turadi. Bu muammani yechish iqtisodiyotning aholi doimiy o'sishda hayot darajasini oshirishni ta'minlaydigan rivojlanish omillarini qidirishni bildiradi. Ma'lumki, inson ehtiyojlari chegaralanmagan: inson bir ehtiyojini qondirishi bilan keyingisi tug'ilaveradi. Shu bilan birga yer aholisi uzluksiz o'sib boradi. Insoniyatning 1 mlrd.ga yetishi uchun 10 ming yil kerak bo'ldi (Bu 1850-yilda edi), 2 mlrd.ga yetishi uchun esa 80 yilgina kerak bo'ldi (1930). 45-yilda esa bu raqam ikki baravarga ko'paydi (1975). 2000-yilda yer yuzida 6 mlrd. kishi yashagan. 2020-yilda esa aholi 8 mlrd.ni tashkil etishi mo'ljallanmoqda.

Darhaqiqat, XIX asr o'rtalarida boshlangan aholining bunday tez o'sishi odamlar ehtiyojini jamiyat va individual qondirilishiga olib boruvchi mahsulot tannarxining ilgarilab o'sishi bilan yonma-yon kechadi. Amerikalik iqtisodchi E. Meddison eramizning 500-yilidan boshlab iqtisodiy o'sish tarixini o'rganar ekan, qiziqarli natijalarga keldi. So'nggi, bir yarim yil oralig'ida bir kishi uchun yetarli bo'lgan mahsulot chiqarish o'sishi va aholi o'sishi orasidagi aniq bog'liqlik bo'lgan doiradagi 4 davr ko'rsatiladi.

1.1-jadval

Davr	Aholi o'sishi	Aholi ehtiyojida mahsulot ishlab chiqarish hajmining o'sishi
Agrarianizm (500-1500-y.)	0,1	0,0
Rivojlangan agrarianizm (1500-1700-yillar)	0,2	0,1
Savdo kapitalizmi (1700-1800-yillar)	0,4	0,2
Zamonaviy kapitalizm(1820-1980)	0,9	1,6

Manba: Saks D.J., Larren F. Makroiqtisodiyotga global yondashuv. - M., 1996.– 599.

Ma'lumotlardan ko'rinadiki, aholi ehtiyojiga ko'ra ishlab chiqarish ming yil oralig'ida o'smagan va aholi shu davr mobaynida o'rtacha yillik sur'atda 0,1 %ga o'sgan. Ayrim ko'rsatkichlar o'sishi keyingi uch yuz yillik mobaynida kuzatilgan, lekin ularning o'sish sur'ati juda pastligicha qolgan. Shiddatli sakrash zamonaviy kapitalizm davrida yuz bergan. Bunda aholi ehtiyoji bo'yicha ishlab chiqarishning o'sish sur'ati 1,6 %gacha ko'tarilgan, aholi soni esa yiliga taxminan 1 %ga o'sgan.

Amerikalik yana bir tadqiqotchi, iqtisodiy o'sishni tushuntirishga miqdoriy yondashuv asoschisi S. Kuznets Angliya, Germaniya, AQSH kabi mamlakatlardagi iqtisodiy o'sish sur'atlari tezligi sanoat burilishi va kapitalizmning yetakchi iqtisodiy tizimga aylangan davri bilan

bag'liq deb hisoblanadi. Kapitalizm mohiyatan, kapitalistik rivojlanish yo'lida turgan mamlakatlar iqtisodiy o'sishida o'zakli o'zgarish bilan ta'minlaydigan birinchi iqtisodiy tizim bo'lib qoldi.

Bu tarixiy fenomen olimlar tomonidan turlicha tushuntirilgan. Shu mavzuga bag'ishlangan ommaviy nazariyalardan biri din va iqtisodning o'zaro aloqasini yetarli sabab deb hisoblovchi M. Veber tomonidan ishlab chiqilgan. U kapitalizm o'z rivojlanishi uchun tiklanish davrida faqat din berishi mumkin bo'lgan baquvvat ma'naviy rag'batga edi. Shunday din sifatida XVI asrning birinchi yarmida xristian islohotchilari M. Lyuter va J. Kalvinning texnologik ta'minoti – protestantizm bo'ldi. Protestantizm va u orqali yuzaga kelgan kasbiy etika, Veber fikriga ko'ra, Sharq dini Xitoy, Hindiston kabi mamlakatlarda industrial ko'tarilishga mone'lik qiluvchi barer sifatida xizmat qilganda, G'arb iqtisodiy ko'tarilishi va zamonaviy G'arb sivilizatsiyasining jiddiy omili bo'ldi.

Protestant ta'limining markazi taqdir haqidagi g'oyalar hisoblanadi: har bir kishiga tug'ilmasidan oldin uning taqdiri – qutilish yoki abadiy tashvish belgilangan bo'ladi. Kishilarning har qanday intilishlari yoki cherkov yordami hech nimani o'zgartira olmaydi. Barchasi xudo tomonidan u olamni yaratgan paytda belgilab qo'yilgan hech kim bu olam nima uchun yaralganini bilmaydi. Taqdir haqida g'oya osmondagi "yaxshi ishlar" yordamida yoki cherkov, olamdan tashqari askezlarga olib boruvshi yo'lni berkitib qo'ydi. Insonga umid va tanlash haqida guvohlik beradigan yutuqlarga erishishi uchun tabiiy mashg'ulot kasbiy faoliyat bo'lib qoldi. Boshqa barcha narsadan voz kechildi, modomiki u boylik orttirishga ishdagi muvaffaqiyatga halaqit beradi. Yerdagi insonning mavaffaqiyati, uning intilishi yaxshilanishlarga yo'naltirilganligi xudoning insonga berilgan qutqaruvchilik belgisi xudoning inoyati. Yalqovlik, mavaffaqiyatsizlik kambag'allikni esa har kim la'nat tamg'asi deb qabul qilishi lozim.

G'arb iqtisodiy o'sishini ayrim tadqiqotchilar bosh rejaga boshqa omillarni ham kiritadilar. Xususan, fan va tadqiqotlar, tabiiy resurslar va iqtisodiy stimullar, kolonial ekspluatatsiya va imperia-listik ekspropriatsiya. Biroq bu omillarning muhimligi darajasini baholash qiyin. Agar, masalan, fan va tadqiqotlar – G'arb boyligi o'sishining yetarli sababi bo'lsa, nima uchun xuddi shunday o'sish XIX asrgacha shu darajada yetakchilik qilgan Xitoy yoki Islom

mamlakatlarda kuzatilmagan. Iqtisodiy o'sishni tushuntirishda ayrim mualliflar ta'kidlagan tabiiy resurslarga kelsak, tarixiy haqiqat XIX asrning oxiri va XX asrning boshlarida (Niderlandiya va Shveysariya gullagan davrida) bu tezis reputatsiyasini qo'porib tashladi. Unga so'nggi zarbani Yaponiyaning ko'rinmas o'sishi va gullashi, janubiy Koreyaning iqtisodiy muvaffaqiyatlari va qator yangi industrial mamlakatlar berdi. Bunga yana misol qilib, ikkinchi jahon urushidan keyin cheklangan tabiiy resurslarga ega bo'lgan yevropa mamlakatlari qashshoqlikdan boylikka intiluvchan siljishni yuzaga keltirganliklarini va xuddi shu vaqtning o'zida ayrim "uchinchi olam" mamlakatlari yirik tabiiy resurslarga ega bo'la turib ham, haligacha qashshoqlikda yashayotganligini keltirish mumkin.

K. Marks G'arb iqtisodiy o'sishini tushuntirishda raqobatning harakatlanuvchi kuchlari, psixologik motivatsiya, xarajat ketidan quvishga katta ahamiyat beradi. Biroq, M.Veber bu fikrning ahamiyatini inkor etadi: "Iqtisodiy qiziqishlar tangligining boshqa davrlardan farq qiladigan ratsionalistik va kapitalistik zamonamizga muvofiq tasavvur sodda tasavvurdir: zamonaviy kapitalistlar, masalan, sharq savdogarlaridan, unchalik katta bo'lmagan darajadagi tamagirlikdan qo'rqishlari bilan ajralib turadilar. Iqtisodiy qiziqishlarda o'zboshimchalik qilish o'z- o'zidan faqatgina irratsional natijalarga olib kelish mumkin".

Boshqa bir ishida M.Veber yozishicha: "Tadbirkorlikka intilish, tekin foydaga intilish pul yaroqliligida o'z-o'zidan kapitalizm bilan hech qanday aloqasi yo'q. Bunday intilish ofitsiantlarda, shifokorlarda, kucher, rassom, koketka (foxisha), poraxo'r chinovnik, soldat, qaroqchi, qizil burunlar, qimorxonalar qatnashchilari va qashshoqlarda kuzatilgan va kuzatilyapti. Kapitalizmning mohiyati haqidagi shu kabi sodda tasavvurlar tarix madaniyatini o'rganish mobaynida butunlay voz kechishni ko'zlaydigan haqiqatga tegishli. Tekin daromad ishlarida tiyiqsiz ochko'zlik hech qanday me'yorda kapitalizmga o'xshamaydi va uning "ruhi"ga muvofiq emas. Kapitalizm bu irratsional intilishga ortiqcha tashvish bo'lishi mumkin, har holda uning ratsional bo'ysunishiga yordam beradi. Kapitalizm, shubxasiz, uzluksiz faoliyat yurituvchi ratsional kapitalistik korxonalar doirasida tekin daromadga va daromadning uzluksizligiga rentabellikka intilishi jihatdan mos keladi".

M. Veber xususiy tadbirkorlik xo‘jaligi ishlab chiqaruvchanligiga yo‘naltirilgan yangi xo‘jalik axloqi va mantiq asosan ular ortiqchalik qilganlarida o‘zining qat‘iyligi bilan boylikdan bevosita bahra olishni rad qilishini va talabni qisqartirishga intilishlarini ko‘rsatdi. Shu bilan birga ular molparastlikni an‘anaviy etikaning psixologik og‘irligidan halos qildi, uni faqatgina qonunnigina emas, xudo nuqtai nazariga ham to‘g‘ri keladigan bilimlarga aylantirib, kishanlarni yechdi. Bir so‘z bilan aytganda, boylik kasbiy faoliyat natijasi sifatida oqlandi. Xudoning rag‘bati sifatida qaraldi. Agar ehtiyojlarga puritancha munosabat tekin daromadga intilish bilan qo‘shilsa, unda buning obyektiv natijasi ehtiyotkorlik natijasida kapital jamg‘arish bo‘ladi. “Boylik orttirish ehtiyoji yo‘lidagi to‘siq investirlangan kapital sifatida uning ishlab chiqarishda qo‘llanishiga muqarrar xizmat qilishi lozim”, – deb ta‘kidlaydi M. Veber.

Shu bilan birga yangi etika g‘arb mamlakatlari hayoti uchun oddiy kapital jamg‘arishdan ko‘ra muhimroq natijaga ega. “Puritan tinchlik tuyg‘usi tasdiqlangan har bir joyda, har qanday sharoitda u hayot tarzining iqtisodiy nuqtai nazaridan ratsional, burjuaziya tiklanishiga imkon tug‘diradi va albatta, kapital qo‘yilmalarining oddiy stimullashtirishdan ko‘ra ko‘proq ahamiyatga ega. Puritanizm zamonaviy “iqtisodiy inson” manbaida turibdi”.

Yangi shaxs yuzaga kelishi va kapitalning jamg‘arilishi xo‘jalik hayotining o‘sovchi avtomatizatsiyasi bo‘lib qoldi. Iqtisodiy munosabatlar qadam - baqadam butunlay integratsiyalashgan va yuqori tashkillashgan so‘nggi o‘rta asrlar davridagi feodal jamiyat uchun xarakterli bo‘lgan diniy va siyosiy nazorat ostiga kira boshladi. Iqtisodiyotning ustidagi bunday nazoratning bo‘shashi turli shakllarda yuz berdi: boshqarilmaydigan narxlar bo‘yicha savdo hajmi o‘sib ketdi, o‘z qo‘llari bilan ishlab chiqargan mahsulotlarini sotadigan xunarmandlardan farqli ravishda oldi-sotdi hisobiga yashovchi va boyuvchi savdogarlar sinfi paydo bo‘ldi; qadam-baqadam ko‘pgina iqtisodiy qarorlar markazi bo‘lgan yangi korxonalar tashkil etilishi bilan hukumat va gildiyalar tomonidan nazoratning yo‘q bo‘lishi, bu qarorlardagi kirim va chiqim esa korxonaning shaxsiy egasi tomonidan tan olindi. Bu barcha o‘zgarishlar sifatli yangi iqtisodiy mexanizmni qurishda, milliy iqtisodiyot tashkilotlari samaradorligini oshirishda katta rol o‘ynaydi.

“Iqtisodiyotning samarali tashkiloti, – deb takidlaydi amerikalik iqtisodchi D. Nore – iqtisodiy o‘shish kalitidir. Uning G‘arbiy yevropada vujudga kelishi G‘arbning ko‘tarilishiga shartlangandir. Samarali tashkilot o‘zining ketidan individual kirim shakllarini jamiyat kirim shakllariga yaqinlashtiruvshi iqtisodiy aktivlik ko‘rinishlari oqimidagi individual iqtisodiy zo‘riqish yo‘nalishi uchun stimullarni tashkil qiladigan shaxsiy huquq tuzilmasi va institutsional tuzilma qurishni ergashtiradi.”

Keyingi 10-15 yil ichida ko‘pgina iqtisodchilar diqqati Janubiy-Sharqiy mamlakatlari iqtisodiy o‘shish bilimlariga borib taqalmoqda. Bu mamlakatlarning iqtisodiy rivojlanishlaridagi yutug‘i haqiqatdan ham afsonaviy xarakterga ega. Boshqa hech qanday rivojlanayotgan mamlakatlar guruhi bunday o‘shish sur‘ati, qashshoqlikni pasayishi darajasi, jahon bozoriga integratsiyasi, shuningdek hayotiylik darajasining oshishi bo‘yicha o‘rnak bo‘la olmaydi. Keyingi 25 yil ichida bu yerda aholi talabi deyarli 4 barobar oshdi. Qashshoqlikda yashayotgan aholi qismi taxminan 2-3 hajmda kamaydi, aholi o‘shish su‘rati tez tushib ketdi, ta‘lim darajasi va salomat ko‘rsatkichlari sezilarli yaxshilandi. “Osiyo yo‘lbarlari” (Janubiy Koreya, Singapur, Gankong, Tayvan)ning ketidan “ikkinchi avlod” (Indoneziya, Malaziya) bordi, hozir esa oqilona o‘shishning yangi harakati sifatida Xitoy namoyon bo‘ldi.

Yangi industrial mamlakatlar (YAIM) iqtisodiy yutug‘i sabablari nimada? Bu savolga javob berish uchun Xalqaro bank tomonidan uch guruh omillari ta‘sirini aniqlashni uddalash natijasidagi kengaytirilgan tadqiqot olib borildi:

- a) siyosiy va makroiqtisodiy barqarorlikka erishish;
- b) inson resurslariga investitsiyalar;
- v) tashqi bozorga yo‘naltirilganlik.

Bu mamlakatlarning asosiy yutug‘i u yoki bu iqtisodiy siyosat shakllanishidagi pragmatizm galasidir. Buning zahirida, modomiki, YAIM birinchi avlodining gullashi davlatning iqtisodiyotga faol aralashuvi bilan bo‘lsa, bir vaqtning o‘zida ulardan keyingi mamlakat yutug‘i davlat iqtisodiy siyosatining erkinligi bilan shartlanganligini nazarda tutish lozim. Lekin u yoki bu holda ham makroiqtisodiy siyosat yuqori fiskal intizom, jamg‘arma va investitsiyalar, shuningdek tashqi orientirlangan savdo siyosatining adekvat stimullashuvi bilan

xarakterlanadi. Iqtisodiy o'sishdagi makroiqtisodiy barqarorlik qo'yilmasi davlat budjeti defitsiti barqaror va past darajasi bilangina emas, shuningdek boshqa rivojlanayotgan mamlakatlar ko'rsatkichlariga muvofiq YAIM ikki-uch barobar oshiradigan xususiy investitsiyalar ulushining katta tezlikda o'sishida ham joylashadi.

Tajriba ko'satadiki, ishlab chiqarish investitsiyalarining va kapital qo'yilmalarining samaradorligi mehnat resurslarining unumdorligiga bog'liq. YAIMda mehnatning roli iqtisodiy o'sish omili sifatida o'ta jiddiy. Ishchi kuchi bu yerda yuqori intizomlilik, texnologik va tashkiliy o'zgarishlarga osongina moyillashish, ta'lim va malakaning yuqori darajasi bilan farqlanadi. Janubiy - Sharqiy Osiyo mamlakatlari iqtisodiy o'sishida xorij kapitalining oqib kirishi va mo'tadil proteksionistlik import siyosatining eksportni stimullashtirish bilan bir vaqtda olib borilishi asosiy rol o'ynaydi. To'g'ri xorijiy investitsiyalar uchun qulay iqlimni transmilliy korporatsiyalar (TNK) nazorati ostida bo'lgan filiallar va qo'shma hamda litsenziyalik korxonalar shaklidagi kapitalning keng ko'lamda jalb qiluvchilar yaratdilar. Bugungi kunda xuddi shunday yutuqqa Xitoy erishmoqda.

Shu tarzda Janubiy – Sharqiy Osiyo mamlakatlari tajribasi bu yerda iqtisodiy o'sishni hal qiluvchi hech qanday sabab yo'q. Ularning yutug'i – ularda iqtisodiy o'sishni faqat zarurat yuzasidangina emas, balki jismoniy imkoniyatlarni ham hisobga olgan qator omillarning yaxlit kombinatsiyalangan natijasi hisoblanadi. Biroq, ko'rsatib o'tilgan omillarga qo'shimcha qilib, yana bir – ruhiy xarakter omilini kiritish lozim. Bu mamlakatlarning barchasida, jumladan Yaponiya va Xitoyda butun umri davomida kishilar Konfutsiy ta'limini oladilar. Bu ta'limga amal qilish uchun har bir kishi “uch sifat va beshta yaxshi fazilatga” ega bo'lishlari kerak. Uch sifat ehtiyotkorlik, mexribonlik va jasurlik. Beshta yaxshi fazilat: o'z - o'zini xurmat qilish, dunyoqarashning kengligi, to'g'rilik, g'ayratlilik va sahovatlilik. Bularning hammasida hech qanday g'ayritabiiylik yo'q, lekin ijobiy ta'sir etuvchi siyosiy sharoitlarda ko'rsatilgan sifat va yaxshi fazilatlar jamiyatning ijtimoiy – iqtisodiy taraqqiyotida katta rol o'ynash qobiliyatiga ega. Jamiyat hayotidagi Konfutsiy ta'limi materializatsiyasi uchun boshlang'ich ahamiyatga ega bo'lgan, Konfutsiy g'oyalari mavjudligining barcha masofasidagi kuchli davlat hokimiyati keyingi 20-30 yildagina rivojlangan va tan olingan.

Bu yaqindagina federal qoloqlik sharoitida bo'lgan mamlakatlarning iqtisodiy va ijtimoiy yuksalishining natijasidir.

1.3. Iqtisodiy o'sish va iqtisodiyot tarkibidagi o'zgarishlar

Iqtisodiy o'sish jarayoni jamiyatdagi bir qator miqdoriy va sifat jihatdagi o'zgarishlar bilan kuzatiladi. Sulardan birinchi navbatda iqtisodiyotning tarkibiy transformatsiyasini alohida ko'rsatish kerak. Iqtisodiy o'sishni ko'zlagan mamlakatlarda birinchi navbatda qishloq xo'jaligining milliy mahsulot va bandlikdagi ulushini kamayishi bilan tavsiflanadi. Mavjud ma'lumotlarga ko'ra, AQSHda 1920-yilda ishchi kuchining 70 %i qishloq xo'jaligida band bo'lgan, bu ulush 1941-yilga kelib 20 %dan kamni va 1987-yilga kelib atigi 3 %ni tashkil qilgan. Yaponiyada qishloq xo'jaligida band bo'lgan ishchi kuchining ulushi 1879-yildagi 72%dan, 1930-yillarga kelib 30 %gachani, 1980-yillarning oxirlarida 8 %ni tashkil qilgan. Belgiyada 1846-yilda qishloq xo'jaligida ishchi kuchining 51 % ishtirok etgan bo'lsa, 1947-yilda 12,5 %, 1970-yilda 7 %ni tashkil qilgan.

Ushbu ko'rsatkichlar iqtisodiy o'sish nafaqat qishloq xo'jaligining umumiy milliy ishlab chiqarishdagi ulushi qisqarishi bilan, balki ushbu jarayonning tezlashuvi bilan ham kuzatiladi. Agar, qishloqdagi band bo'lganlarning ulushini 50 %gacha kamaytirish uchun bir necha yuz yilliklar talab qilinsa, ko'pgana rivojlangan mamlakatlarda so'nggi 100 yil ichida 40-50 %ga qisqarishi tarkibiy transformatsiyaning yuqori tezligiga guvohlik beradi.

Bunday holatning asosiy sababi, avvalambor, iqtisodiyotning agrar sohasidagi mehnat samarasi o'sishi uchun ko'p miqdorda zaxiralarning jamlanganligi, ya'ni bir xil sharoitda ma'lum bir turdagi qishloq xo'jaligi mahsulotlarini kam ishchi kuchi sarflagan holda ishlab chiqarish imkonini beradi. Boshqa tomondan, oziq-ovqat va qishloq xo'jaligi tovarlarini iste'mol qilinishi chegaralangan bo'lib, bu aholi jon boshiga daromadlarning o'sishi bilan iste'mol talabi tarkibidagi oziq-ovqatga qilinadigan xarajatlar ulushi kamayishini anglatadi. Bunday xulosa o'tgan asrda nemis statistikasi Engel tomonidan berilgan va Engel birinchi qonuni nomini olgan. (Engelning ikkinchi qonuni sanoat iste'mol tovarlari va qimmatbaho buyumlarga

4670

taalluqli bo'lib, aholining jon boshiga bo'lgan daromadi ko'paygan sari, uy xo'jaliklarining ushbu tovar guruhiga xarajatlarining ulushi ham ortadi.)

Keyinchalik ingliz iqtisodchisi K.Klark yangi empirik ma'lumotlar asosida Engel xulosalarini tasdiqladi va agrar sohasi ulushining kamayishi boshida sanoat ulushining ko'payishi hisoblanib, keyin esa xizmat ko'rsatish sohasining o'sishi hisoblanadi. Ushbu sohalaridagi, avvalambor xizmat ko'rsatish sohasidagi ishlab chiqarishni rivojlantirish xarajatlarining elastik o'sish koeffitsiyenti yalpi ichki mahsulotning o'sishiga bog'liq holda 1 dan yuqori bo'ladi. Bu YAIM o'sishiga bog'liq holda xizmat ko'rsatish sohasidagi xarajatlar iqtisodiyotning boshqa sohalaridagi xarajatlarga nisbatan tez sur'atlar bilan o'sadi. Misol uchun, AQSHda YAIMda ularning ulushi 1929- yilda (joriy narxlarida) 34,7%, 1960- yilda 38,1%, 1976-yilda 45,6%ni tashkil qilgan. Shu bilan birga, xizmat ko'rsatishning ulushi shaxsiy iste'mol xarajatlarida ham ko'payadi: AQSHda 1950-yilda 51,5%, 1960-yilda 50,4%, 1975-yilda 60,2%dan iborat bo'lgan. 1990-yillarda rivojlangan mamlakatlarda xizmat ko'rsatish sohasining YAIMdagi ulushi 55%gacha va shaxsiy iste'mol xarajatlaridagi ulushi 70%gacha ko'paydi.

Jamiyat tomonidan ishlab chiqariladigan va iste'mol qilinadigan xizmatlar turli kategoriyalarga bo'linadi:

- maxsus bilimlarni talab qiluvchi intellektual xizmatlar (ta'lim berish, vositachilik, reklama faoliyat turlari);

- sog'liqni saqlash, ta'lim bilan bog'liq xizmatlar;

- mehmonxona va restoranlar faoliyati bilan bog'liq xizmatlar;

- aloqa vositalari (transport, pochta, telekommunikatsiya);

- moliyaviy xizmatlar (banklar tomonidan taqdim qilinadigan kredit va boshqa xizmatlar, sug'urtalash);

- jamiyat himoyasini ta'minlovchi va uning a'zolari o'rtasidagi aloqalarni tartibga solib turuvchi umumiy xizmatlar (mamlakat mudofaasi, jamoat tartibini saqlash, adliya, milliy va mahalliy darajadagi umumiy boshqaruv).

Iqtisodiyot jabhalaridagi o'zgarishlar ijtimoiy institutlar, insonlar xatti- harakatlari va mafkuralarida sezilarli o'zgarishlarga olib keladi. Mazkur o'zgarishlar modernizatsiya deb yuritiladi. Shved

iqtisodchisi G. Myurtal «uchinchi dunyo» mamlakatlari iqtisodiy taraqqiyotiga bag'ishlangan «Osiyo dramasi» nomli kitobida modernizatsiyaning quyidagi tamoyillarini ko'rsatib o'tgan:

1. Ratsionalizm. An'anaviy fikrlash tarzi va ishlab chiqarish shaklini o'zgartirish, jamoatchilik va inson faoliyatining barcha sohalarida yangi metod va modellarni qo'llash.

2. Iqtisodiy rejalashtirish. Xo'jaliklar taraqqiyotini oshirish maqsadida qo'llaniladigan iqtisodiy siyosat.

3. Tenglik. Barcha uchun yanada teng ijtimoiy va huquqiy mavqeyi, daromadlar va hayot tarzining yaratilishini ta'minlash.

Ijtimoiy institutlar va aql-idrokdagi o'zgarishlar. Bu yerda mehnat unumdorligini oshiradigan, raqobatni rivojlantirib tadbirkorlikka yo'l ochadigan, ma'lum ma'noda insonlar xohish va imkoniyatlaridan foydalanishga zamin yaratadigan o'zgarishlar to'g'risida fikr yuritiladi. Institutsional o'zgarishlar yer islohotlari, monopoliyaga qarshi kurash, ta'lim va sog'liqni saqlash tizimini takomillashtirish va davlat boshqaruvining o'zgarishini o'z ichiga oladi. Xulosa qilib aytganda, jamoa mafkurasini modernizatsiyalash mehnatsevarlik, samaradorlik, haqiqatparvarlik, oqillik va o'z kuchiga tayanish, o'zgarishlarga tayyorlik va shu kabi xislatlarni kuchaytirish demakdir.

1.4. Iqtisodiy o'sish va rivojlanish.

Iqtisodiy adabiyotda "Iqtisodiy o'sish" va "Iqtisodiy rivojlanish" tushunchalari mavjud. Turli iqtisodiy maktab va yo'nalishlarning vakillari bir necha bor o'sish va rivojlanishning o'zaro bog'liqligi muammolariga murojaat qilishgan. Mazkur tushunchalar ba'zan bir-biriga tenglashtirilgan bo'lsa-da, ammo ko'pchilik hollarda ular bir-biriga mos mazmun mohiyatni bermaydi. Iqtisodiy rivojlanish iqtisodiy o'sishning jabhalaridan biri hisoblanadimi, yoxud aynan "rivojlanish", "o'sish"ni o'z ichiga oluvchi keng tushuncha sifatida qabul qilish lozimmi? Bugungi kunda mazkur savolga berilayotgan javoblar ichida umumqabul qilingan, yakdil fikrlar mavjud emas.²

² Masalan, I.M.Tenyakov o'zining "Iqtisodiy o'sishning sifati milliy rivojlanishning omili sifatida" mavzusidagi dissertatsiyasida (2007) turli iqtisodiy maktablarning "o'sish" va "rivojlanish" tushunchalariga bergan ta'rif va talqinlarini batafsil tahlil etar ekan, u iqtisodiy maktablarni "o'sish" va "rivojlanish" talqinlariga munosabati tamoyili bo'yicha tizimlashtiradi.

Yozef Shumpeter iqtisodiy o'sish va iqtisodiy rivojlanish o'rtasidagi tafovutlarni ko'rsatib beradi. Buning ifodasi sifatida u, o'zining "Iqtisodiy rivojlanish nazariyasi" asarida pochta karetalari va temir yo'llardan foydalanishni taqqoslagan holda, misol keltiradi.³ Y. Shumpeter iqtisodiy o'sishni miqdoriy o'zgarishlar – bir vaqtning o'zida ayni bir xil tovar va xizmatlarni ishlab chiqarish va iste'mol qilishning o'sishi, iqtisodiy rivojlanishni esa, ishlab chiqarish, mahsulot va xizmatlar, boshqaruv, iqtisodiy faoliyat turlari va hayot faoliyatining boshqa sohalaridagi yangiliklar va ijobiy sifat o'zgarishlari sifatida izohlaydi. Bir vaqtning o'zida iqtisodiy o'sish borasidagi tadqiqotlarda "iqtisodiy o'sish" va "iqtisodiy rivojlanish" tushunchalari o'xshash qarashlar ham, keng tarqalganligini inobatga olish zarur. Masalan, professor K.X. Oppenlander o'z fikrini quyidagicha shaklda ifoda etadi: "Biz o'sish va rivojlanishni sinonimlar sifatida tushunamiz. O'sish va rivojlanish o'rtasidagi farqlanishlar sun'iydir".⁴

Iqtisodiy o'sish muammolarini tadqiq qilayotgan tadqiqotchilim uchun iqtisodiy o'sish va iqtisodiy rivojlanishning o'zaro nisbati kabi jihatlarni chetlab o'tish ancha mushkuldir. Ushbu tushunchalar aynan bir xil emas, ularning mazmun-mohiyati turlicha deb, hisoblovchilar fikriga qo'shilamiz. Iqtisodiy o'sish haqida gapirar ekanmiz, hatto intuitiv tarzda ham iqtisodiy o'sish salbiy bo'lishini, iqtisodiy rivojlanish uchun esa qandaydir bir ijobiy holat, oldinga qarab qandaydir harakatlanish xosligini tasavvur etishimiz mumkin. Biroq buning o'zi yetarli emas, iqtisodiy o'sish va iqtisodiy rivojlanishni tushunish borasidagi chalkashlikni yo'qotish uchun bir muncha aniq mezonlar zarur.

Iqtisodiy o'sish odatda biror bir aniq son bilan ifodalanuvchi aniq bir qiymatga masalan, yalpi ichki mahsulot (yalpi qo'shilgan qiymat)ga "bog'lab" qo'yilgan bo'ladi. Iqtisodiy rivojlanish esa, ushbu yo'sinda jamiyat farovonligi (uning biror bir jihati yoki barcha moddiy, ma'naviy –axloqiy kabi jihatlarning umumiyligi) ko'rinishida aks etadi. Iqtisodiy o'sish va iqtisodiy rivojlanish – keng qamrovli kategoriyalardir, ammo tadqiqot maqsadidan kelib chiqib ularning asosiy jihatlarni ajratib olish biz uchun muhim hisoblanadi. Iqtisodiy

³ Шумпетер Й. А. Теория экономического развития. М. 2007.

⁴ Oppenlander K.H. Wachstumspolitik. Munchen, 1998 P. 15

o'sishni talqin etishda iqtisodiy jihat, iqtisodiy rivojlanishni tushunishda esa ijtimoiy jihat ustuvorlik qiladi, deb hisoblaymiz. Shuning uchun "Milliy iqtisodiyotda iqtisodiy rivojlanish qiyin aniqlanadigan jarayon bo'lganligi sababli, uning mezonlaridan biri bo'lgan iqtisodiy o'sish ko'proq tahlil qilinadi"⁵,—deydi F.Egamberdiyev. Shu asnoda shartli tarzda yalpi ichki mahsulot dinamikasini iqtisodiy o'sish, jamiyat farovonligi dinamikasini esa iqtisodiy rivojlanish deb hisoblashimiz mumkin. Mazkur talqin yetarlicha sodda bo'lib ko'rinsada, umuman olganda bu talqin fanda allaqachon o'z tasdiqini topib ulgurgan⁶.

Har qanday ishlab chiqarishning pirovard maqsadi – bu jamiyat ehtiyojlarini qondirishdan iboratdir, deb ta'kidlash albatta adolatdan bo'lar edi. Ammo bu o'rinda ehtiyojlarni yuqori darajada qondirish, bu farovonlikning asosiy maqsad va vazifasi ekanligini unutishimiz mumkin emas. Shunday qilib, iqtisodiy farovonlik-iqtisodiyot va takror ishlab chiqarishning pirovard maqsadi bo'lsa, iqtisodiy o'sish esa- oraliq maqsad, ya'ni yalpi ichki mahsulot yaratish zaruriyatidir. Mahsulot yaratish –bu sof ishlab chiqarishga xos masaladir, ammo takror ishlab chiqarishning barcha bosqichlarini hisobga olgan holda farovonlikning o'sishini ta'minlash- bu pirovard maqsad hisoblanadi va shu yo'sinda biz iqtisodiy rivojlanishni talqin etishimiz mumkin.

Shu tariqa, biz iqtisodiy o'sish va iqtisodiy rivojlanish kategoriyalarini talqin etish borasida tez-tez uchrab turadigan ko'pgina chalkashliklarni bartaraf etishga harakat qilamiz. Buning uchun iqtisodiy o'sish va iqtisodiy rivojlanish kategoriyalarini farqlashning quyidagi me'zonlarini taklif etamiz:

- Iqtisodiy o'sish ko'proq yalpi ichki mahsulotning o'sishi bilan, iqtisodiy rivojlanish esa – farovonlikning o'sishi bilan uyg'unlashadi;
- Iqtisodiy o'sishga iqtisodiy jihat (oraliq tavsifga ega bo'lgan mahsulot ishlab chiqarish) xos bo'lgani holda, iqtisodiy rivojlanishga ijtimoiy jihat xosdir, bunda jamiyat farovonligining o'sishi pirovard maqsad sifatida namoyan bo'ladi.

⁵ Egamberdiyev F.T., Topildiev S.R., Xamroqulov J.X. Iqtisodiyot nazariyasi. O'quv qo'llanma. O'zMU-T.: "IQTISOD-MOLIYA" 2014, -B.121.

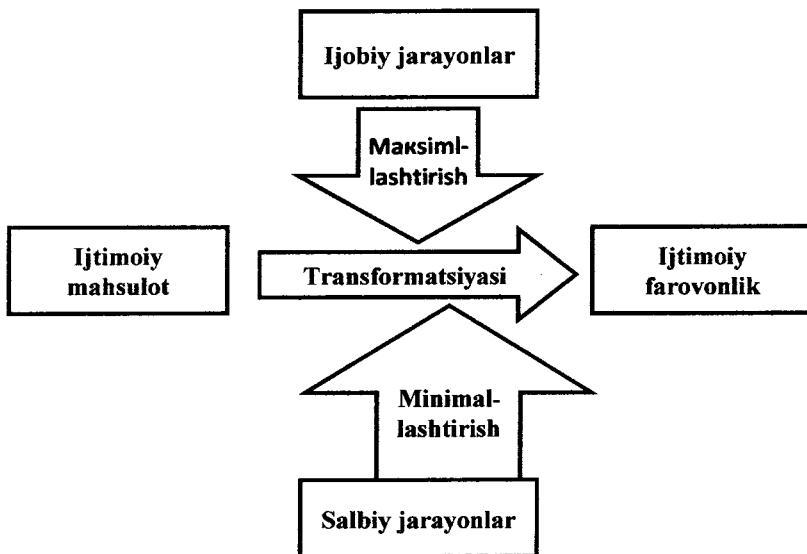
⁶ Ekonomika darsliklarida iqtisodiy o'sish ko'pincha YAIM dinamikasi bilan bog'lashadi, Iqtisodiyot nazariya darsliklarida esa hayot darajasi va sifati kabi muammolarni qamrab olgan holda iqtisodiy rivojlanish kategoriyasiga katta e'tibor qaratiladi.

Mazkur talqin, bir muncha tor hisoblansada, ammo u mazkur ko'p qirrali tushunchalarning asosiy jihatlarini ajratib olish, ularni tushunishdagi eng muhim holatlarni qayd etish imkonini beradi. Real hayotda jamiyat hayotining turli jihatlarini qamrab oluvchi iqtisodiy, ijtimoiy, ma'naviy-axloqiy, ekologik va shu kabi jihatlar o'zaro mustahkam aloqa va bog'liqlikda bo'lgan holda, vaqt o'tishi bilan mazkur jarayonlar murakkablashib boraveradi.

Iqtisodiy o'sish mavzusi bilan bog'liq holda sifat kategoriyasi haqida so'z yuritilganda nimani nazarda tutishimiz lozim? Sifat – bu avvalo, iqtisodiy o'sish jarayonlarining amalga oshish tavsifidir. Iqtisodiy o'sishning tavsifi esa – bu uning turli tuman xususiyatlarining yig'indisi hisoblanadi. Iqtisodiy o'sishning tavsifini farovonlik tamoyili bo'yicha talqin qilishimiz mumkin. Masalaga oydinlik kiritish maqsadida shuni ta'kidlashimiz lozimki, yalpi ichki mahsulot – farovonlikning moddiy asosi sanaladi. Ammo, shuning bilan bir qatorda atrof-muhit va milliy boyligini ham esdan chiqarmasligimiz lozim. Yuqoridagi fikrlarga qo'shimcha ravishda ijtimoiy tashkil etuvchilar: ma'naviy-axloqiy jihatlar va millatning madaniyati va qadriyatlariga ham alohida e'tibor qaratish talab etiladi. Keyingi paytlarda iqtisodiyot nazariyasidagi mazkur zamonaviy yondashuvlarga inson baxti aholi farovonligi tushunchasini qo'shish ko'zga tashlanmoqda. Iqtisodiy o'sish sifati – bu kuzatuvchi tomonidan farovonlik me'zonining iqtisodiy o'sish tamoyili bo'yicha tasniflanishi mumkin bo'lgan iqtisodiy o'zgarishlar jarayonidir. Iqtisodiy o'sish sifatining mohiyati – bu mamlakat yalpi ichki mahsuloti kategoriyasining to'laligicha jamiyat farovonligi kategoriyasiga transformatsiyalanishidir.

Yalpi ichki mahsulot jamiyat farovonligini shakllantirishda qanchalik ishtirok etishiga qarab iqtisodiy o'sishning sifati namoyon bo'ladi deb, aytishimiz mumkin bo'ladi. Iqtisodiy o'sish sifatida yo'qotilishlar imkon qadar kam bo'lishi lozim. Bu yalpi ichki mahsulotning jamiyat farovonligiga transformatsiya jarayonini yuqori darajada bo'lishiga bog'liqdir, zero ijobiy tavsifga ega bo'lgan turli jarayonlar bilan birgalikda salbiy tavsifga ega bo'lgan jarayonlar ham yuz berishi tabiiydir. Bunday jarayonlarga insonlar sog'lig'ining yomonlashuvi, atrof-muhitning ifloslanishi, aholining turli – xil tabaqalanishlar (daromadlar, savodxonlik darajasi, hududlar va shu

kabilar bo'yicha) iqtisodiy o'sish sifati bilan doimo birga kechadigan jarayonlarni ta'kidlab o'tish mumkin.

1.1-rasm. Iqtisodiy o'sish sifati tushunchasi

Bu turdagi salbiy jarayonlar pirovardida yalpi ichki mahsulotning to'lig'icha jamiyat farovonligiga transformatsiya jarayonini samaradorligini pasaytirib yuboradi va unda yo'qotishlarni ko'payishiga olib keladi. Ya'ni iqtisodiy o'sishning sifati farovonlikning o'sib borishi bilan birgalikda kechadigan destruktiv jarayonlarni minimallashtirishda ham namoyon bo'ladi.

Iqtisodiy o'sish sifati deyilganda, keng ma'noda salbiy jarayonlarni minimallashtirishga erishilgan holda, yalpi ichki mahsulotning jamiyat farovonligiga to'liq tarzda transformatsiyalanishini eng yuqori darajada ta'min etilishiga yo'naltirilgan pirovard maqsad sifatida farovonlikka yo'naltirilgan rivojlanishni tushunamiz.

Iqtisodiy o'sishning sifati –bu ijobiy jarayonlarning ta'sir doirasini kengaytirish salbiy jarayonlar ta'sirini kamaytirish asnosida yalpi ichki mahsulotning jamiyat farovonligiga transformatsiyalanishi jarayon-

larining amalga oshish tavsifidir. Sifat me'zonlari – bu yalpi ichki mahsulotning farovonlik ehtiyojlariga to'raligicha aylanish darajasidir. Shuni ta'kidlash muhimki, asosiy narxlarda yalpi ishlab chiqarish tushunchasiga tayangan holda biz umumiy holatda yalpi ichki mahsulotning jamiyat farovonligiga transformatsiyalanishining quyidagi uchlamchi maqsadlarini shakllantirishimiz mumkin bo'ladi: sarflangan mehnat predmetlari va eskirgan ishlab chiqarish vositalari o'rnini qoplash, turmush darajasi va sifatini oshirish, davlat boshqaruvi idoralarining me'yorida faoliyat ko'rsatishini ta'minlash.

Yana shuni qo'shimcha qilish lozimki, yalpi ichki mahsulotning jamiyat farovonligiga to'raligicha transformatsiyalanishi avvalroq ta'kidlab o'tganimizdek, ijobiy jarayonlarni maksimallashtirish va salbiy jarayonlarni qisqartirishdan iborat bo'lgani holda, bir vaqtning o'zida transformatsiyalanish jarayonlarini va shuning bilan bir qatorda keng ma'noda olganda iqtisodiy o'sish sifati jarayonlarining ham harakatlantiruvchi kuchi hisoblanadi.

Yalpi ichki mahsulotning jamiyat farovonligiga transformatsiyalanishining to'raliqli va transformatsiyalanish jarayonlarining harakatlantiruvchi kuchi borasida ilgari surilgan tezislar bizning fikrimizcha qo'shimcha izohlash va tushuntirishlarni talab etadi. Takror ishlab chiqarish jarayonlarining siklik tavsifga ega ekanligini fikrimizning tasdig'i sifatida keltirib o'tishimiz mumkin. Gap shundaki, yuqorida ta'kidlab o'tganimizdek, xo'jalik hayotiy faoliyatining iqtisodiy va ijtimoiy jihatlarini o'zaro bog'liqlikda va birbirini to'ldirgan holda taraqqiy etadi. Bu shuni anglatadiki, jamiyat farovonligi darajasiga ishlab chiqarish va yalpi ichki mahsulotdan foydalanish darajasiga ta'sir etibgina qolmasdan, balki jamiyat farovonligi darajasining o'zgarishi ham bevosita yoki bilvosita tarzda ishlab chiqarish, taqsimlash, ayirboshlash va iste'mol jarayonlariga ta'sir ko'rsatadi, bu esa o'z navbatida farovonlik darajasiga yangidan ta'sir etgan holda o'zaro bog'liq jarayonlarning uzluksizligini ta'min etadi.

Yalpi ichki mahsulotning jamiyat farovonligiga transformatsiyalanishi darajasida yuz beruvchi jarayonlarni chuqur o'rganish mazkur jarayonlarning favqulodda murakkab, ko'p qirrali va ko'p omilli ekanligini ko'rsatmoqda. Jamiyat farovonligi bilan yalpi ichki mahsulot o'rtasidagi teskari bog'liqlikka oydinlik kiritish

tadqiqotlarimiz doirasida alohida ahamiyat kasb etadi. Jamiyat farovonligi va yalpi ichki mahsulot o'rtasidagi teskari bog'liqliklar borasidagi fikrimizni asoslash maqsadida bir necha misollarni keltirib o'tamiz:

- Mehnat unumdorligi.
- Hayot va mehnat shart-sharoitlari.
- Ishdan tashqari bo'sh vaqt. Hordiq va dam olish sifati.
- Texnik-texnologik va ilmiy jarayonlarning ijodiy tashkil etuvchisi⁷.
- Ishchi kuchini takomillashtirish.
- Mehnatning insonparvarlik tashkil etuvchisi. Mehnat insonning o'z-o'zini namoyon etish shakli sifatida.
- Farovonlikning o'sishi samarali talabni ta'min etadi, talab esa – bu ayni paytda ishlab chiqarishni rivojlantiruvchi kuchdir.
- Iste'molning uyg'unlashishi. Iste'mol jarayonlarini oqilona tashkil etish.
- Jamiyat ehtiyojlarining o'sishi va murakkablashishi ishlab chiqarishni harakatlantiruvchi kuch sifatida. Ehtiyojlarning o'sishi, quyi darajadagi ehtiyojlarning qondirilganligini ifoda etadi.

Jamiyat farovonligi va yalpi ichki mahsulot o'rtasidagi teskari bog'liqlikni o'rganish biz amalga oshirayotgan ilmiy- tadqiqot ishlarimizning mazmunan boyishiga xizmat qiladi. Bu o'rinda bir qator mazkur teskari bog'liqlik nimalarda namoyon bo'ladi, mazkur teskari bog'liqlikning amalga oshish mexanizmi qanday, teskari bog'liqlikning mavjudligini ko'rsatuvchi qanday misollar bor kabi savollar kelib chiqishi tabiiy. Shu tariqa, jamiyat farovonligini iqtisodiy o'sish sifatining pirovard maqsadi bo'lib hisoblanadi. Sifat esa bir tomondan yalpi ichki mahsulotning jamiyat farovonligiga to'alaligicha transformatsiyalanishining natijasi, boshqa bir tomondan esa salbiy jarayonlarning ta'sirini eng quyi darajagacha tushurish asnosida maydonga chiqadi.

⁷ Qayd etish lozimki, ilmiy – texnikaviy mehnat jamiyat ishlab chiqarish kuchlarining bir qismi sifatida jamiyat taraqqiyotining hozirgi bosqichida yalpi ichki mahsulotni ishlab chiqarish jarayoniga va ayni damda yaxlit tarzda iqtisodiyotga ham o'zining katta ta'sirini ko'rsatmoqda. Bizning fikrimizcha, ilmiy – texnikaviy mehnat, mehnatning boshqa shakllariga qaraganda ko'proq tarzda jamiyat farovonligi darajasiga bog'liq hisoblanadi bu esa o'z navbatida ko'plab omillar ta'siri bilan izohlanadi.

Iqtisodiy o'sish sifati mavzusi juda keng qamrovli mavzu hisoblanadi. Bu borada mazkur mavzuni uni qamrab oluvchi barcha jihatlarini bilan birgalikda yoritishga harakat qilish, iqtisodiy o'sish sifati barcha qirralarini ochib berish mazkur ilmiy – tadqiqot ishining ilmiy ahamiyatini yanada oshirishga xizmat qiladi.

Bugungi kunda takror ishlab chiqarishning ekologik tipi mavzusi tobora dolzarblik kasb etmoqda. Bu o'rinda shuni anglashimiz lozimki, insonning tabiatga tajovuzi shunchalik chuqurlashib ketdiki, buning natijasida insonlar hayotiga salbiy ta'sir etuvchi, ortga qaytarib bo'lmaydigan jarayonlar yuzaga kelmoqda. Mavjud tartib-qoidalarni buzganlik uchun turli ta'sir choralarini qo'llashni ifoda etuvchi, xo'jalik faoliyatining ekologik tipini rag'batlantirish ham, o'ziga xos dolzarb mavzulardan hisoblanadi.

Iqtisodiy o'sish sifati atrof-muhitni muhofaza qilishga yo'naltirilgan tiplari haqida so'z yuritar ekanmiz, 1960-yillarda resurs tejash bilan uzviy bog'liq bo'lgan nol darajali iqtisodiy o'sish mavzusi ustida tadqiqotlar olib borilganligini eslatib o'tish joizdir (Denis Medouz, Donella Medouz). Masalan, yirik energiya tejamkorlik kabi muammolar nuqtai nazaridan qaraganda mazkur mavzu bugungi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagani holda, dolzarblik kasb etib bormoqda. Mazkur mavzu atrof muhitni (tabiat) muhofazalash jihatiga egaligi bilan ajralib turadi. Bizning fikrimizcha, 1960-yillarga nisbatan ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish shart-sharoitlari sezilarli darajada o'zgarganligi va yangi jarayonlarni tadqiq qilish zaruriyati sababli mazkur mavzuda tadqiqotlar olib borish bugungi kunda dolzarb ahamiyat kasb etgan bo'lar edi.

Iqtisodiy o'sish sifati ta'limotida o'ziga xos yo'nalishlaridan biri – bu, barqaror iqtisodiy rivojlanishdir. “Barqaror rivojlanish” termini 1987-yilda atrof muhit va rivojlanish bo'yicha xalqaro komissiya (Brundtland komissiyasi) tomonidan keng muomalaga kiritilgan. Barqaror rivojlanish deyilganda kelgusi avlodlarning o'z shaxsiy ehtiyojlarini qondira olish imkoniyatlarini xavf ostida qoldirmagan holda, bugungi kun ehtiyojlarining qondirilishi tushuniladi. Barqaror rivojlanish konsepsiyasi besh asosiy tamoyilga asoslanadi:

1. Insoniyat kelajak avlodlarni o'z ehtiyojlarini qondira olish imkoniyatlaridan mahrum etmagan holda, bugungi kunda yashayotgan

insonlarning ehtiyojlarini to'la qonli e'tiborga olish asosida rivojlanishga barqaror va uzoq muddatli tus berishi lozim;

2. Tabiiy resurslardan foydalanish borasidagi mavjud cheklovlar nisbiydir. Ular ijtimoiy tashkillashtirish va texnika darajasining taraqqiyoti hamda biosferaning inson faoliyati oqibatlarini bartaraf eta olish imkoniyatlari bilan bog'liqdir.

3. Barcha insonlarning eng oddiy darajadagi ehtiyojlarini va farovon hayotga erishish borasidagi o'z orzu-umidlarini amalga oshirishlari uchun bir xil imkoniyatlar taqdim etish zarur. Dunyoda oddiy holga aylangan kambag'allik ekologik va boshqa halokatlar vujudga kelishining asosiy sabablaridan biri bo'lib qolmoqda.

4. Katta moliyaviy mablag'larga egalik qiluvchilarning turmush tarzini yer sharimizning ekologik imkoniyatlari, xususan energiya iste'moliga nisbatan muvofiqlashtirish zarur.

5. Aholi soni va uning o'sish sur'atlari yer shari global ekotizimini o'zgaruvchan ishlab chiqarish potentsiali bilan muvofiqlashtirilgan bo'lishi lozim.

Iqtisodiyotda shunday qoida borki, unga ko'ra kishilarning iqtisodiy farovonligi insonlarning tovar va xizmatlarni naqadar darajada yarata olishlari bilan belgilanadi. Shu bois turmush farovonligi iqtisodiyotning samaradorligiga bog'liqdir. Agar jamiyat qanchalik kamsarflagan holda ko'p ishlab chiqarsa, kishilar shunchalik farovon yashaydilar. "Xozir dunyodagi mamlakatlarda farovonlikning jiddiy farqlanishini iqtisodiyot samaradorligining turlicha bo'lishi yuzaga keltiradi"⁸.

"Iqtisodiy o'sish sifati bo'yicha keltirilgan ta'rif va tavsiflarni umumlashtirsak, ular iqtisodiy o'sishni texnika taraqqiyoti va innovatsion faoliyat asosida oshirish masalasiga e'tibor qaratgani holda, ijtimoiy jihatdan yo'naltirilganlik darajasini asosiy o'ringa qo'yishadi"⁹. Texnika taraqqiyoti va innovatsiyalarga asoslangan ishlab chiqarish, birinchi navbatda, resurslarni tejashga, ishlab

⁸ O'Imasov A., Vahobov A.V. Iqtisodiyot nazariyasi Darslik. TDIU –T.: "IQTISOD-MOLIYA" 2014, - B.282.

⁹ Madrahimov Ulug'bek, Barqaror o'sish sifati va mehnat unumdorligi mutanosibligi asoslari. Основные направления дальнейшей модернизации и повешения конкурентоспособности национальной экономики. VII Форума экономистов. Т.: ИИМИ. 2015.-С.94.

chiqarishning iqtisodiy va ijtimoiy samaradorligini oshirishga qaratilganligi bilan asoslanadi. Bugungi globalizatsiya davrida milliy iqtisodiy tizim oldida barqaror iqtisodiy o'sishning uzoq muddat davom ettirish, uning samaradorligi va sifatini ko'tarish, hamda aholi turmush darajasini yanada oshirish kabi dolzarb masalalar turibdi.

Bugungi kunda tarkib topgan vaziyat iqtisodiy o'sish ta'limotida yangi g'oya va nazariyalarni tadqiq etishni ta'lab etadi. Bunday yo'nalishlardan biri industriallashtirish g'oyasini hozirgi bosqich uchun qayta ko'rib chiqish yoki yangi industriallashtirish hisoblanadi. Bunday yo'nalish O'zbekiston Respublikasi uchun ko'p jihatdan istiqbolli hisoblanadi, chunki u o'ziga xos geosiyosiy joylashuv o'rniga ega bo'lishi bilan bir qatorda, mamlakatda tabiiy resurslarning kamyob va katta zaxiralari mavjud. Bunday tashqari O'zbekiston Respublikasida yillar davomida ilmiy-texnikaviy, tashkiliy va kadrlar sohasida katta potensial to'plangan.

Umumqabul qilingan ma'noda industriallashtirish yirik mashinali ishlab chiqarish asosida sanoatni rivojlantirish jarayoni sifatida talqin etiladi. Lekin, jahon bozoriga raqobatbardosh, talab yuqori bo'lgan tovar va xizmatlarni yetkazib berish uchun zamonaviy korxonalar barpo etishning birgina o'zi yetarli emas. Buning uchun albatta rivojlangan infratuzilma, puxta tashkil etilgan ta'lim tizimi, ehtiyoj va talablarga mos huquqiy instrumentlar va shu kabi ko'plab narsalar zarur bo'ladi.

Globalizatsiya sharoitida mamlakatimizda iqtisodiy o'sish sifatini ta'minlash borasida yangi industriallashtirish milliy iqtisodiyot oldiga bir qator vazifalarni qo'yimoqda. Yangi industriallashtirish – bu nafaqat sanoatni, balki butun iqtisodiyotni yangi texnologik asoslarga o'tkazishdir. Ya'ni qo'yilgan masalalarni hal etish uchun ustuvor milliy innovatsion loyihalarni ajratib olishning o'ziga yetarli emas, bu o'rinda tub institutsional o'zgarishlarni o'z ichiga qamrab olgan majmualiy chora-tadbirlar ishlab chiqarish zarur.

Iqtisodiy o'sish sifati kategoriyasi, biz tomonimizdan keltirib o'tilgan talqinga ko'ra, ijobiy o'zgarish sur'atlarini va shu bilan bir qatorda aks o'zgarish sur'atlarini aniqlashtirish va shu asnodan

ularning o'zaro ta'sirlashuvini ko'rsatish imkonini beradi. Iqtisodiy o'sishning "sifati" tushunchasi ishlab chiqarishning qisqarishi, atrof – muhitning ifloslanishi, ishchi kuchi sifatining yomonlashishi kabi salbiy jarayonlar bilan bir qatorda turli ijobiy tavsifga ega bo'lgan vaziyatlarni ham qarab chiqish imkonini beradi. Iqtisodiy o'sish sifati kategoriyasi doirasida mazkur tushunchaning mohiyatidan kelib chiqqan holda taraqqiyotning ham ijobiy va salbiy jihatlari haqida so'z yuritishimiz mumkin bo'ladi, zero iqtisodiyotning sanoatlashuvi davrida inson tabiat kuchlari bilan ziddiyatga borganligini va bu jarayon hamon davom etayotganligini e'tibordan chetda qoldirmasligimiz lozim. Shu bois ham bugungi kunda ekologik xarajatlar dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Atrof-muhitga qanchalik ehtiyotkorona munosabatda bo'linayotganligiga qarab iqtisodiy o'sishning sifati haqida gapirishimiz mumkin. Yuqorida aytilganlarga yana shuni qo'shimcha qilamizki, iqtisodiy o'sishning sifati bir tomondan obyektiv reallik sifatida maydonga chiqsa, boshqa bir tomondan esa uning ilm-fandagi in'kosi sifatida "iqtisodiy o'sish sifati" kategoriyasi maydonga chiqadi.

1.5. Yalpi ichki mahsulot iqtisodiy o'sish ko'lami va o'lchamlarini tahlil etish vositasi sifatida.

Iqtisodiyotni erkinlashtirish va bozor munosabatlarini shakllantirish bosqichida ijtimoiy takror ishlab chiqarish jarayonida ro'y berayotgan o'zgarishlarni, iqtisodiy jarayonlarni o'rganish va tahlil etishda YAIMning makroiqtisodiy ko'rsatkich sifatidagi roli va ahamiyati ortib bormoqda.

YAIM mamlakat milliy iqtisodiyotining faoliyati natijasini pirovard, umumlashtiruvchi ko'rsatkichi bo'lib, u iqtisodiyotning holati, ishlab chiqarishning hajmi, uning tarkibi, rivojlanish yo'nalishlari, ko'lami va darajasini tavsiflanadi. Undan resurslarning doiraviy aylanishini barcha bosqichlarini tahlil qilishda foydalanish mumkin. Ishlab chiqarish bosqichida uning miqdori, tovarlar va xizmatlar ishlab chiqarishning miqyosini, bozorning hajmini ifoda etadi. Pirovard ishlatilishi bosqichida uning yalpi investitsiyaga va iste'molga bo'linishi, ularning mutanosibligi aks etadi. YAIMda

import va eksport o'rtasidagi nisbat iqtisodiyotning ochiqligi darajasi, u yoki bu mamlakatning jahon hamjamiyati bilan o'zaro aloqasini tavsiflaydi. YAIMni aholi jon boshiga ishlab chiqarishning hajmi iqtisodiy rivojlanish darajasini, aholi jon boshiga iste'mol qilish esa moddiy farovonlik darajasini ifodalaydi. YAIMning o'sish sur'atlari, u yoki bu iqtisodiy tizimning ilg'orligi va alohida davlatlar rivojlanishining xususiyatlarini aks ettiradi.

YAIMning o'sish sur'atlari, jamiyat ehtiyojlari asosida uning tarmoq tuzilishi o'zgarishi u yoki bu davlatlar rivojlanishi xususiyatlarini aks ettiradi.

Alohida mamlakatlar yoki ularning guruhlarining iqtisodiy rivojlanish miqyoslari va darajalari nisbatini tahlil qilishda YAIM muhim o'rin egallaydi. Buning uchun ikki yoki bir necha mamlakatlar YAIMni bir valutada, bir xil xarid qilish pariteti (XQP)da aks ettirish talab qilinadi.

Fan va amaliyotda bunday taqqoslashning bir qancha uslublari ma'lum. Bular quyidagilar:

1. Ma'lum turkumlardagi tovarlar va xizmatlarni baholash milliy valutilarda, bu bir valutani boshqa valutaga almashish koeffitsiyentini topish orqali aniqlanadi. Bunday fikrni o'z davrida akademik S.Strumilin bildirgan edi.

2. Milliy valutilarning valuta kurslari nisbatlari bo'yicha turli mamlakatlarning YAIMlarini qayta qiyosiy baholash.

3. BMT va Xalqaro Valuta Fondi (XVF) tomonidan amalga oshiriladigan xalqaro taqqoslashlar uslubi. Buning asosida o'z ichiga turli guruhlardagi iste'mol tovarlari, xizmatlar va investitsion tovarlarni oluvchi "iste'mol savatini" baholash yotadi. Bunda milliy valutilarning XQP aniqlanadi.

Keltirilgan uch uslubdan eng ishonchlisi va qulayi uchinchi usul bo'lib, unda valutilarning XQP usulidan foydalaniladi.

Bunda xalqaro taqqoslashlarni tashkil qilish uchun barcha mamlakatlar uchun bir xil "iste'mol savati" tuziladi. Unga iste'mol tovarlari va xizmatlar, investitsion tovarlar va qurilish ishlari kiritiladi. Har bir tovarlar, xizmatlar va qurilish ishlari har bir mamlakat YAIMda o'z salmog'iga egadir. Masalan 1994-yildagi HQPni hisoblash "iste'mol savati"ga 412 ta iste'mol tovarlari va

xizmatlari, 136 ta investitsion tovarlari va 7 ta qurilish ishlari kiritilgan. Yuqorida ko'rsatib o'tilgan tovar, xizmat va ish birliklarining narxlari dastavval har bir mamlakatda o'z milliy valutasida qayd qilinadi. Mamlakatlarda ishlab chiqarilgan tovarlar, ko'rsatiladigan xizmatlar va bajariladigan qurilish ishlari turli sifatlarga ega bo'lgani uchun, barcha mamlakatlar 3 ta guruhga ajratilgan. 1-guruh rivojlangan mamlakatlar, 2-guruh o'rtacha rivojlangan mamlakatlar, 3-guruh rivojlanayotgan mamlakatlar. Masalan, O'zbekiston 3-guruhga kiritilgan. Taqqoslash ishlarini tashkil qilish maqsadida ba'zi o'xshash mamlakatlar bir vaqtning o'zida har 2 ta guruhda qatnashadi. Masalan, Turkiya 2 va 3 guruhda, Avstriya esa 1 va 2 guruhlarda qatnashadi. Dastavval O'zbekistondagi narxlar Turkiyadagi narxlar bilan taqqoslanadi va har bir tovarlar, xizmatlar va qurilish ishlarining YAIMda tutgan o'rniga qarab, avval O'zbekiston ko'rsatkichlarida, so'ngra Turkiya ko'rsatkichlarida taqqoslanadi va ularni umumlashtirish uchun o'rtacha geometrik miqdori topiladi. Turkiya o'z navbatida Avstriya bilan yuqorida qayd qilingan usulda taqqoslanadi. Avstriya o'z navbatida 1-guruhdagi AQSH bilan taqqoslanadi. Natijada, mahsulot, xizmat va qurilish ishlarining sifatlari tuzatishlar kiritilgan holda, O'zbekiston ko'rsatkichlarini AQSH ko'rsatkichlarida, ya'ni AQSH dollarida hisoblash imkoniyati tug'iladi. Bunday usulda mamlakatlarning YAIMlarini AQSH dollarida hisoblash ko'p vaqt, mehnat va mablag'ni talab qiladi.

1995-yil uchun bunday hisob-kitoblar xalqaro taqqoslashlar dasturi bo'yicha MDH mamlakatlarining statistika qo'mitasi tomonidan amalga oshirildi¹⁰.

Tadqiqotlarga ko'ra jahon YAIMda mamlakatlar valuta kurslarida baholangandagi ulushi, ularning valutarining HQP bo'yicha baholangan ulushiga nisbatan katta farqlar mavjud. Shu bilan birga rivojlanayotgan va bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan mamlakatlarning valuta kurslari bo'yicha hisoblangan YAIMning jahon YAIMdagi ulushi kamaymoqda va aksincha rivojlangan mamlakatlar bo'yicha bu farq deyarli 2 martagacha o'smoqda.

¹⁰ Россия в цифрах. М. 1995 год. с. 330.

Buning asosiy sababi jahon darajasiga nisbatan bu rivojlanayotgan mamlakatlarda tovarlar narxlarining pastligidir.

YAIMning yagona valutada taqqoslash uchun nisbatan boy axborotni Jahon bankining so'nggi yillardagi hisobotlaridan olish mumkin. Uning qimmati avvalo shundan iboratki, u MDH mamlakatlarini qo'shganda, dunyoning 180 dan ortiq mamlakatlari bo'yicha YAIMning ishlab chiqarish hajmi va darajasi nisbatini taqqoslash imkonini beradi. O'rta Osiyo mamlakatlarini qo'shganda, dunyoning 180 dan ortiq mamlakatlari bo'yicha YAIMning ishlab chiqarish hajmi va darajasi nisbatini taqqoslash imkonini beradi. O'rta Osiyo mamlakatlari¹¹ jumladan O'zbekiston Respublikasi YAIMning jahon YAIMni ishlab chiqarishdagi o'rnini ko'rsatish va uning aholi jon boshiga ishlab chiqarish hajmini dunyoning barcha mamlakatlari bilan taqqoslash imkonini ham yaratadi.

Ushbu jadval ma'lumotlari ishlab chiqarish ko'lamlari va shu asosda iqtisodiy rivojlanish darajalari ko'p jihatdan milliy valutilarda aks ettirilgan YAIM miqdorini aniqlashning qaysi uslubi asos qilib olinganligiga bog'liqligini ko'rsatadi. Agar valuta kursi bo'yicha baholangan YAIMning miqdorlari taqqoslansa unda ichki narxlar jahon narxlaridan past bo'lgan va ularning mahsulotiga jahon bozorida talab nisbatan kam bo'lgan davlatlarning YAIM miqdori kamayib boradi.

Aksincha, ichki narxlar jahon narxlaridan yuqori yoki teng bo'lgan va eksport mahsulotiga talab yuqori bo'lgan mamlakatlarda ularning YAIM miqdori ko'payib boradi. Qator omillar ta'sirida rivojlangan mamlakatlarda ichki narxlar odatda jahon narxlariga teng yoki yuqori bo'ladi. Ular ko'p hollarda yuqori ilmiy-texnik ko'rsatkichlarga ega bo'lgan mahsulotlarni eksport qiladilar, ularning mahsulotiga talab yuqori bo'ladi.

Bu barcha omillar ularning valuta kurslari nisbatlari bo'yicha YAIMni baholaganda rivojlangan mamlakatlarning ishlab chiqarish hajmi anchagina oshishi, o'rtacha rivojlanish va ayniqsa kam rivojlanish darajasidagi mamlakatlarda uning anchagina kamayishiga olib keladi.

¹¹. O'rta Osiyo va Qozog'iston mamlakatlari

1.2-jadval

MDH, shu jumladan, Markaziy Osiyo mamlakatlari YAIMning 2000-yilda Jahon YAIMdagi ulushi (% hisobida shartli misol).

	XQP bo'yicha baholangan YAIM valuta kursi bo'yicha baholangan YAIMga % hisobidagi nisbati	Davlat guruh lari va alohida davlatlar YAIMdagi ulushi		Dunyo aholisidagi ulushi.
		Valuta kursida	XQP da	
Butun dunyo	132,7	100	100	100
1. Aholi jon boshiga YAIMni ishlab chiqarish yuqori daromadli mamlakatlar	94,9	78,4	56,1	14,9
2. Aholi jon boshiga YAIMni ishlab chiqarish o'rtacha daromadli mamlakatlar	244,6	18,2	32,8	44,6
Bulardan				
a) Rossiya	279,3	1,14	2,39	2,5
b) Qozog'iston	359,8	0,06	0,18	0,3
v) Qirg'iston	750,0	0,00	0,03	0,1
g) Tojikiston	338,9	0,01	0,02	0,1
d) Turkmaniston	462,5	0,01	0,02	0,1
e) O'zbekiston	292,6	0,06	0,13	0,4
3. Aholi jon boshiga YAIMni ishlab chiqarish past daromadli mamlakatlar	436,9	3,4	11,1	40,5

Hisoblendi: World Development Report 2001-2002. Published for the World bank. Page 274-275

Valuta kursi bo'yicha YAIMni baholashda MDH, jumladan, O'rta Osiyo mamlakatlarining ulushi tahlil qilingan davrda 2 baravardan ko'proqqa kamaygan. Ular orasida Qirg'izistonning ulushi esa 3 baravarga pasaygan. Xulosa qilib aytilganda, turli mamlakatlarning ishlab chiqarish hajmi va iqtisodiy rivojlanish darajalarini va YAIMni XQP bo'yicha baholash, voqelikka eng real baho beruvchi, samarali uslub bo'lib hisoblanadi.

Jahon banki tomonidan dunyo mamlakatlari bo'yicha yaratilgan YAIM hajmining hisoblab chiqilishi valuta kursida baholangan jahon YAIMni ishlab chiqarishda har bir mamlakatning o'rnini ko'rsatish imkonini beradi. Jumladan, 2000-yilda O'zbekiston Respublikasi ishlab chiqarish hajmi bo'yicha dunyoning 180 mamlakati orasida 70-o'rinni, Qozog'iston 68-o'rinni Qirg'iziston 159-o'rinni egallagan. Markaziy Osiyo mamlakatlarining jahon YAIMni ishlab chiqarishdagi ulushi ularning yer kurrasi aholisi sonidagi ulushiga nisbatan ancha kamdir. Masalan, 2000-yilda XQP bo'yicha baholangan YAIMdagi ularning ulushi jahon aholisidagi hissasiga nisbatan 2 baravardan ziyodroqqa kamaydi. Bu mamlakatlar aholisining yer kurrasi aholisidagi ulushi 1% ni tashkil etadi, lekin XQP bo'yicha baholangan Jahon YAIMni ishlab chiqarishdagi ulushidan ularning hissasi 2,8 martaga pasaydi.

Jadval ma'lumotlaridan, alohida guruh mamlakatlari va alohida mamlakatlar iqtisodiy rivojlanish darajalarida katta farq borligi ko'rinib turibdi. Masalan, rivojlangan mamlakatlarning valuta kursi bo'yicha baholangan Jahon YAIM ishlab chiqarishdagi ulushi 78,4% ni va XQP bo'yicha baholanganda 56,1% ni tashkil etadi. Shu bilan birga aholi jon boshiga ishlab chiqarish past darajadagi mamlakatlarga (dunyo aholisining 40,5% to'g'ri kelgan holda) XQP bo'yicha baholangan YAIMning 11,1% to'g'ri keladi.

Mamlakatlar iqtisodiy rivojlanish darajalari to'g'risida aholi jon boshiga YAIM ishlab chiqarish ko'rsatkichi birmuncha to'laroq ma'lumot beradi. Jahon bankinging keltirilgan hisoboti materiallari bu ko'rsatkich bo'yicha alohida mamlakatlarning tutgan o'rnini izohlash imkonini yaratadi.

Jadvalda turli guruhlarga kirgan dunyoning qator mamlakatlari rivojlanishidagi farqlar o'z aksini topgan. YAIM ni har qanday baholashda iqtisodiy rivojlanish darajalaridagi (aholi jon boshiga ishlab chiqarishdagi) tafovuti kattaligi ko'zga tashlanadi.

XQP bo'yicha baholangan YAIMni aholi jon boshiga ishlab chiqarishni taqqoslash uning valuta kursi bo'yicha aniqlangan miqdori o'rtasidagi tafovutni kamaytirsada, biroq bu farq kattaligicha qolmoqda. Valuta kursida baholangan YAIMni ishlab chiqarish bo'yicha mamlakatlar iqtisodiy rivojlanish darajalarini aniqlash iqtisodiy rivojlanish darajalarining haqiqiy holatini buzib ko'rsatadi. Bunda aholi jon boshiga YAIMni ishlab chiqarish darajasi o'rta va past bo'lgan mamlakatlarning rivojlanish darajasi sun'iy ravishda pasayadi, yuqori rivojlangan mamlakatlarniki esa ko'tariladi.

Jahon bankinging ma'lumotlariga ko'ra 2000-yilda O'zbekistonda YAIMni aholi jon boshiga ishlab chiqarish ko'rsatkichi Bangladeshga nisbatan 1,8 barobar, Pokistonga nisbatan 1,5 va Hindistonga nisbatan 1,3 baravar yuqoridir. Ayni vaqtda aholi jon boshiga ishlab chiqarish hajmi O'zbekiston Respublikasiga nisbatan Xitoyda 22% ga, Turkiyada 2,3 barobar yuqoridir. MDH mamlakatlari orasida aholi jon boshiga YAIM ishlab chiqarish O'zbekiston Respublikasiga nisbatan 6 ta mamlakatda yuqori Bular: Qozog'iston, Belorusiya, Rossiya, Ukraina, Qirg'iziston.

O'zbekistonda 2000-yilda MDH mamlakatlari YAIM hajmining 3,6% ni ishlab chiqarilib, YAIMni ishlab chiqarish hajmi bo'yicha (birinchi o'rinni Rossiyaga va ikkinchi o'rinni Ukrainaga, uchinchi o'rinni- Belorussiyaga boy bergan holda) to'rtinchi o'rinni egallaydi.

YAIM makroiqtisodiy ko'rsatkich sifatida ijtimoiy- iqtisodiy faoliyatining ko'pgina tomonlarini tahlil qilishda keng qo'llaniladi. Masalan, davlatning iqtisodiyotni tartibga solish rolini tavsiflashda YAIMdagi davlat budjetining ulushi va shuningdek uning halq ta'limiga, aholini ijtimoiy himoya qilishga, sog'liqni saqlashga sarflanadigan hissasi singari ko'rsatkichlardan foydalaniladi. Bu ko'rsatkichning u yoki bu davrlardagi iqtisodiy o'sishini aniqlash va shuningdek mamlakat rivojlanishi istiqbolini belgilashdagi ahamiyatini gapirmasak ham bo'ladi.

Hududlar yoki mamlakatlarning har xil davrlardagi YAIMning aholi jon boshiga ishlab chiqarish ko'rsatkichiga qarab ularning iqtisodiy farovonlik darajalaridagi farqlarga ham baho bersa bo'ladi.

Shu maqsadda mamlakatlar iqtisodiy rivojlanish darajalarining farqlanish (turlanish) ko'rsatkichlaridan foydalanish mumkin. Bunga 1991–2001-yillarda MDH mamlakatlarining iqtisodiy rivojlanish darajalari farqlanish variatsiyalari dinamikasini aniqlash e'tiborga

loyiqdir. Bu maqsadda MDH, mamlakatlari bo'yicha o'rtacha aholi jon boshiga ishlab chiqarilgan YAIMning bu alohida mamlakatlar bo'yicha, xuddi shunday ko'rsatkichdan og'ishining o'rta miqdoriga nisbati sifatidagi koeffitsiyentning farqlanishidan foydalanamiz. Keltirilgan koeffitsiyent valutalarning XQP bo'yicha hisoblangan YAIM hajmi asosida aniqlangan.

1.3-jadval

Jahonning alohida davlatlari va ularning guruhlari valutalarining XQP bo'yicha baholangan YAIMni aholi jon boshiga ishlab chiqarish hajmlarining nisbatlari(2000-yil shartli misol).

	YAIMni aholi jon boshiga ishlab chiqarish, dollarlarda	Jahon bo'yicha YAIMni aholi jon boshiga ishlab chiqarish%da	Davlatning aholi jon boshiga ishlab chiqarish hajmidagi o'mi
Butun dunyo	6490	100%	
1. Aholi jon boshiga YAIM ishlab chiqarish yuqori darajadagi mamlakatlar	24430	376	
2.Aholi jon boshiga ishlab chiqarish o'rtacha darajadagi mamlakatlar	4880	75	
Bulardan			
a) Rossiya	6339	98	80
b) Qozog'iston	4408	68	106
v) Qirg'iston	2223	34	149
g) Tojikiston	981	15	184
d) Turkmaniston	3099	48	134
e) O'zbekiston	2092	33	154
3.Aholi jon boshiga ishlab chiqarish past darajadagi mamlakatlar	1790	28	

Hisoblandi: World Development Report 2001-2002. Published for the World bank. Page 256-257

Aholi jon boshiga ishlab chiqarish farqlanish koeffitsiyenti 1991 – 2001-yillarda MDH mamlakatlari bo'yicha 3,3 martaga ortgan. Iqtisodiy rivojlanish darajalaridagi bu farq islohotlar natijalarining bir xil emasligi tufayli ro'y bergan.

Valutalarning XQP bo'yicha aniqlangan YAIM ishlab chiqarish hajmida alohida mamlakatlarning o'rni to'g'risida ancha to'g'ri tasavvur beradi. Iqtisodiyotda band bo'lganlar hisobiga ishlab chiqarilgan YAIM hajmining to'g'ri kelishi esa alohida mamlakatlardagi mehnat unumdorligi darajasi to'g'risida to'laroq ma'lumot beradi. 2000-yilda O'zbekiston YAIM ishlab chiqarishning hajmi bo'yicha MDH mamlakatlari orasida 3-o'rinni, mehnat unumdorligining darajasi bo'yicha 4-o'rinni egallagan. Mehnat unumdorligi faqatgina Rossiya, Belorussiya va Qozog'istonda O'zbekistonga nisbatan yuqori bo'lgan. Bu ko'rsatkich bo'yicha O'zbekiston, Moldova Respublikasiga nisbatan 2,75 barobar, Tojikistonga nisbatan 2,13 baravar, Ukrainaga nisbatan 1,36 baravar yuqori bo'lgan. Shu bilan birga O'zbekistonda mehnat unumdorligi MDH mamlakatlari bo'yicha o'rtacha ko'rsatkichga nisbatan 13,8% ga pastligicha qolgan.

YAIM iqtisodiy o'sish sur'atlarini aniqlashning muhim mutlaq ko'rsatkichi hisoblanadi. Ayni vaqtda u iqtisodiyotning faoliyat qilishi va undagi tarkibiy o'zgarishlarning indikatoridir.

Odatda YAIM joriy va qiyosiy narxlarda hisoblab chiqiladi. Joriy narxlardagi YAIM uning takror ishlab chiqarish bosqichlari, ya'ni taqsimot, iste'mol bosqichlari bo'yicha joriy davrdagi harakatini aks ettiradi. Uni bunday baholashdan davlat budjetining YAIM taqsimoti va iste'moli bilan aloqadorligini tahlil qilish, soliq solish yukini aniqlash uchun birlamchi ma'lumot sifatida foydalaniladi.

YAIMning joriy narxlardagi aniqlangan miqdoridan narxlar dinamikasini tahlil qilishda ham foydalaniladi. Joriy narxlardagi YAIMning o'sish sur'atlari iqtisodiyotdagi real miqdoriy o'zgarishlarni ayniqsa inflatsiya jarayonlarini buzib ko'rsatadi. O'z-o'zidan aniqki bozor iqtisodiyoti sharoitida narxlar talab va taklifning ta'siri ostida bo'ladilar. Ular o'rtasida keskin nomutanosibliklar mavjud bo'lganida va bir iqtisodiy tizimdan boshqasiga o'tish jarayonida inflatsiya ancha aniq kuzatiladi. Taklifning o'sishi muvozanatlikni barqarorlashtiradi, shuningdek puxta o'ylab amalga oshiriladigan kredit-pul siyosati natijasida inflatsiya sur'atlari pasayadi. Ko'zda tutilgan mutanosiblikka erishilganda esa joriy va qiyosiy narxlardagi YAIM o'sish sur'atlaridagi

farq anchagina qisqaradi. Iqtisodiy rivojlanish darajasi yuqori bo'lgan mamlakatlarda iste'mol tovarlari va sanoat mahsulotlarining narxlari nisbatan barqaror hisoblanadi. Ularda narxlarning o'rtacha yillik indeksi 1995–2000-yillarda nisbatan sekin o'zgargan va 1,8-2% miqdorni tashkil etgan. MDH mamlakatlari va, shu jumladan, O'zbekistonda keyingi yillarda iqtisodiyotning barqarorlashishi kuzatildi. Jumladan O'zbekistonda YAIMning yillik deflyatori 1995-yilda 471% ni tashkil etgan bo'lsa, 1997-yilda 166% ga, 2001-yilda esa 143% ga teng bo'ldi.

Ta'kidlash zarurki, biz bu yerda YAIM ko'rsatkichi makroiqtisodiy tahlilning vositasi sifatida foydalaniladigan sohalarning faqatgina bir qismini ko'rib chiqdik. Vaholangki, uni qo'llash sohasi ancha kengdir. So'nggi yillarda MDH mamlakatlarida, jumladan, Rossiya va O'zbekistonda hududiy YAIM ko'rsatkichlari hisoblanmoqda. Undan amaliy foydalanilish hududiy mutanosibliklar tahlilini, milliy iqtisodiyotni hududiy rivojlanishining istiqbol tamoyillarini belgilashni yuqori darajaga ko'taradi.

Nazorat savollari

1. Iqtisodiy o'sishni qanday tuchunasiz?
2. Makroiqtisodiy o'sish haqida fikringiz?
3. Mikroiqtisodiy o'sish haqida fikringiz?
4. Iqtisodiy o'sish sur'atlari qo'shimcha o'sish sur'atlaridan nima bilan farqlanadi?
5. Iqtisodiy rivojlanishni iqtisodiy o'sishdan farqi nimada?
6. Makroiqtisodiy darajada iqtisodiy o'sishning qiymat ko'rsatkichlarini izohlang.
7. Iqtisodiy o'sishga ta'sir etuvchi taklif omillarini izohlang.
8. Iqtisodiy o'sishdagi taqsimlash omillarini izohlang.
9. Iqtisodiy o'sishni ekstensiv omili haqida fikringiz.
10. Iqtisodiy o'sishni intensiv omili haqida fikringiz.
11. Iqtisodiy o'sishga iqtisodiyotdagi tarkibiy o'zgarishlarning ta'siri.

2-MAVZU. SOLOV MODELLI.

Reja:

- 2.1. Iqtisodiy o'sish nazariyalarining rivojlanishi ularning mazmuni va tutgan o'rni.**
- 2.2. Y. Domarning neokeynschilik o'sish modellari.**
- 2.3. R. Xarrodning neokeynschilik o'sish modellari.**
- 2.4. R.Solouning neoklassik iqtisodiy o'sish modeli.**
- 2.5. Iqtisodiy o'sishdagi mehnat va fondlarning nisbiy miqdori.**
- 2.6. Iqtisodiy o'sishda J. Mid modeli.**
- 2.7. Iqtisodiy o'sishni A. Lyuis modeli.**

Tayanch iboralar:

O'sishning neokeynschilik nazariyalari, Y. Domarning neokeynschilik o'sish modeli, R. Xarrodning neokeynschilik o'sish modeli, O'sishning neoklassik modellari, neokeynschilar modeli, R. Solou modeli, modelda yalpi talab va yalpi taklif tenglashishi, Robert Sollouning "Jamg'arishning oltin qoidasi", Sollou modeliga ilmiy xulosalar. Texnika progressi va iqtisodiy o'sish. Mehnat jamg'armasi va mehnat samarasi. Iqtisodiy o'sishning hozirgi davrdagi o'sish sur'atlari. Iqtisodiy o'sishdagi mehnat va fondlarning nisbiy miqdori. Marjinalistik yondashuvlar, mehnat va kapital jamg'arilishi, dinamik muvozanatga erishish, iqtisodiy o'sishda Xiks modeli, J. Mid modeli, A. Lyuis modeli.

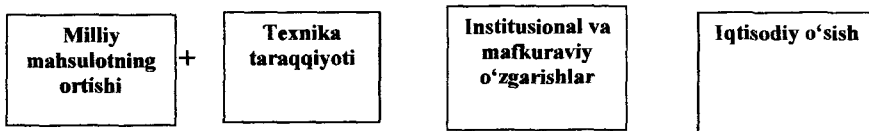
2.1. Iqtisodiyot fanida iqtisodiy o'sish nazariyalarining rivojlanishi ularning mazmuni va tutgan o'rni.

Iqtisodiyot fani shakllana boshlanishidan iqtisodiy o'sish muammosi ushbu fan diqqat markazida turibdi. Mazkur muammoni hal etish aholi soni muntazam ko'payib borayotgan sharoitlarda ularning turmush darajasini oshirishni ta'minlaydigan iqtisodiy rivojlanish omillarini izlashni anglatadi.

Rivojlangan mamlakatlarda iqtisodiy o'sish tarixini tadqiq etish uchun 1971-yilda Nobel mukofotiga sazovor bo'lgan amerikalik

mashhur iqtisodchi Saymon Kuznets¹² iqtisodiy o‘shishga: “Xo‘jalikning aholining tobora ko‘proq va xilma-xil ehtiyojlarini tobora samaraliroq texnologiyalar yordamida va ularga mos tushadigan institutsional va mafkuraviy o‘zgarishlar yordamida ta‘minlaydigan qobiliyatining uzoq muddatli ortishi” degan ta‘rif bergan. S. Kuznetsning fikriga ko‘ra, iqtisodiy o‘shishning uchta asosiy belgisi bor:

- milliy mahsulotning doimiy o‘shishi natijasida ehtiyojlarning tobora ko‘proq hajmini qondirish imkoniyati;
- o‘shishning asosi, uning yetarli bo‘lmasa ham zarur bo‘lgan sharti sifatidagi texnika taraqqiyoti;
- o‘shish salohiyatini to‘laroq amalga oshirish uchun zarur bo‘lgan institutsional, harakat va mafkuraviy o‘zgarishlar.

2.1-rasm. S.Kuznetsning iqtisodiy o‘shish modeli

Ma’lumki, insonning ehtiyojlari cheksizdir: Odam bir ehtiyojini qondirishi bilan ikkinchisi paydo bo‘ladi va bu uzluksiz davom etadi. Ushbu masaladagi muammoning mohiyati shundan iboratki, ehtiyojlarning miqdor jihatidan cheksiz ortib borishi va sifat jihatidan yangilanib turishi iqtisodiy imkoniyatlar cheklanganligiga to‘qnash keladi. Ehtiyojlarni faqat moddiy ne‘matlar ishlab chiqarishni kengaytirish orqaligina ko‘paytirish mumkin.

Mazkur masala jahon aholisi muttasil ortib borayotganligini yodda tutish kerak. Yer yuzida aholi soni 1 milliardga yetishi uchun (bu

¹²Саймон Смит Кузнец 1901 йил 30 апрел, Пинск, Россия — 1985 йил 8 июл, Кембридж, AQSH) — “iqtisodiy o‘shishni talqin etishni empirik asoslaganlik uchun” 1971 yilgi iqtisodiyot bo‘yicha Nobel mukofotining laureati. Asosiy asarlari: “Aholining qayta taqsimlanishi va iqtisodiy o‘shish: Qo‘shma Shtatlar, 1870-1950 yillar”, uch tomda. (“Population Redistribution and Economic Growth: United States, 1870—1950”); “Millatlarning iqtisodiy o‘shishi: jamlanma ishlab chiqarish va ishlab chiqarish tarkibi” (“Economic Growth of Nations: Total Output and Production Structure”, 1971); “Aholi, kapital va iqtisodiy o‘shish” (“Population, Capital and Growth”, 1973).

1850-yilda sodir bo'lgan) 10 ming yil kerak bo'ldi. Jahon aholisining soni 2 milliardga yetishi uchun yana 80 yil (1930-yil) kerak bo'ldi. Bu sonni ikki baravarga ko'paytirish (4 milliardga yetkazish) uchun esa atigi 45 yil (1975-yil) kifoya qildi. 2011-yilda dunyo aholisi soni 7 milliard kishidan ortdi. 2050-yilda esa kurrai zaminimizda 8,9 milliard odam yashashi prognoz qilinmoqda.

XIX asr o'rtalaridan boshlangan aholi sonining bu sur'atlarda o'sishi odamlarning shaxsiy va ijtimoiy ehtiyojlarini qondiradigan jamlanma mahsulot ildamroq o'sishini taqozo etganligi tushunarlidir.

Amerikalik iqtisodichilar iqtisodiy o'sish tarixini 500-yildan boshlab tadqiq etar ekanlar, diqqatga sazovor xulosalarga keldilar. So'nggi 1500 yil davomida aholining o'sishi bilan jon boshiga mahsulot ishlab chiqarishning o'sishi o'rtasida muayyan bog'liqlik bo'lgan to'rt davr aniq ko'zga tashlanadi. Olimlarning tahlillari aholi jon boshiga mahsulot ishlab chiqarish 1000 yil (500-1500 yillar) davomida ko'paymagan va ana shu davr mobaynida aholining yillik o'rtacha ko'payishi sur'ati 0,1% ni takshil etgan. Mazkur ko'rsatkichlarning bir muncha o'sishi keyingi uch yuz yil (1820-yilgacha) davrida aniqlangan, lekin bunda o'sish sur'ati juda past bo'lgan. O'sishda keskin sakrash zamonaviy kapitalizm bosqichida (1820 –1980-yillarda) sodir bo'lgan. Bunda aholi jon boshiga mahsulot ishlab chiqarish o'sishining sur'atlari yiliga 1,6 % ni tashkil etgani holda, aholi soni yiliga taxminan 1,0 % ga ko'paygan.

Yuzaki qaraganda aholisining soni ko'p bo'lgan va ulkan bo'sh ish kuchi zaxirasiga ega davlatlar iqtisodiy o'sishda yuqori sur'atlarga erishish imkoniyatlariga egalar. Amalda esa aholisi ko'p bo'lgan aksariyat mamlakatlarda iqtisodiy o'sish sur'atlari juda past, aksariyat hollarda aholining tabiiy o'sish sur'atlaridan kam. Gap shundaki, iqtisodiy o'sish faqat natura-ashyoviygina emas, balki moliyaviy xususiyatga ham egadir. Ishlab chiqarishda band bo'lmagan mehnatga layoqatli aholini ish bilan ta'minlash uchun yangi ish joylari tashkil etish talab etiladi, buning uchun esa investitsiyalar kiritilishi zarur. Investitsiyalarning mavjud bo'lishi kapital jamg'arilishi bilan bog'liqdir. Bu esa, o'z navbatida, bugungi va ertangi iste'mol miqdori o'rtasida tanlashga, ya'ni kelajakda ko'proq iste'mol qilish uchun hozir nimadandir o'zini cheklash zaruriyati bilan bog'liqdir.

Shunday qilib, iqtisodiy o'sish kapital ortishi bilan ish kuchi ko'payishi o'rtasidagi nisbatga, ya'ni kapital bilan qurollanishdagi o'zgarishga bog'liqdir. Agar kapital aholi ko'payishiga nisbatan tezroq ortadigan bo'lsa, har bir xodimning kapital bilan qurollanishi ishlab chiqarish samaradorligi va jon boshiga daromadning asosi sifatida ko'payib boradi. Aksincha, aholining ko'payishi kapital ortishidan ildamroq bo'lsa, mehnat faoliyatiga kirishayotgan ish kuchi kamroq kapital bilan ta'minlangan bo'ladi. Buning oqibatida mehnat unumdorligi kamayishi hamda milliy mahsulot o'sishining sur'atlari pasayishi mumkin. Ya'ni iqtisodiyotning o'sish qobiliyati manbai jamg'armalar bo'lgan kapital jamg'arilishi sur'atlariga bog'liqdir.

Jamg'armalar – odamlar kelajakdagi xaridlari, kelajakdagi ehtiyojlarini qondirish uchun jamg'ariladigan pul daromadlarining bir qismidir. Ular mavjud daromad bilan iste'mol xarajatlari o'rtasidagi farqdir. Jamg'armalar, o'z navbatida, daromad darajasi va iste'mol darajasiga bog'liqdir.

Iste'mol – ehtiyojlarni qondirish maqsadida mahsulotlar, buyumlar, ne'matlar, tovarlar, xizmatlardan foydalanish, ularni iste'mol qilishdir.

Shuning uchun iqtisodiy o'sish nazariyalarida kapital jamg'arilishi yuksak darajasini ta'minlaydigan jamg'armalarning eng maqbul darajasi tadqiq qilinadi. U barqaror va mutanosib o'sishni ta'minlaydi.

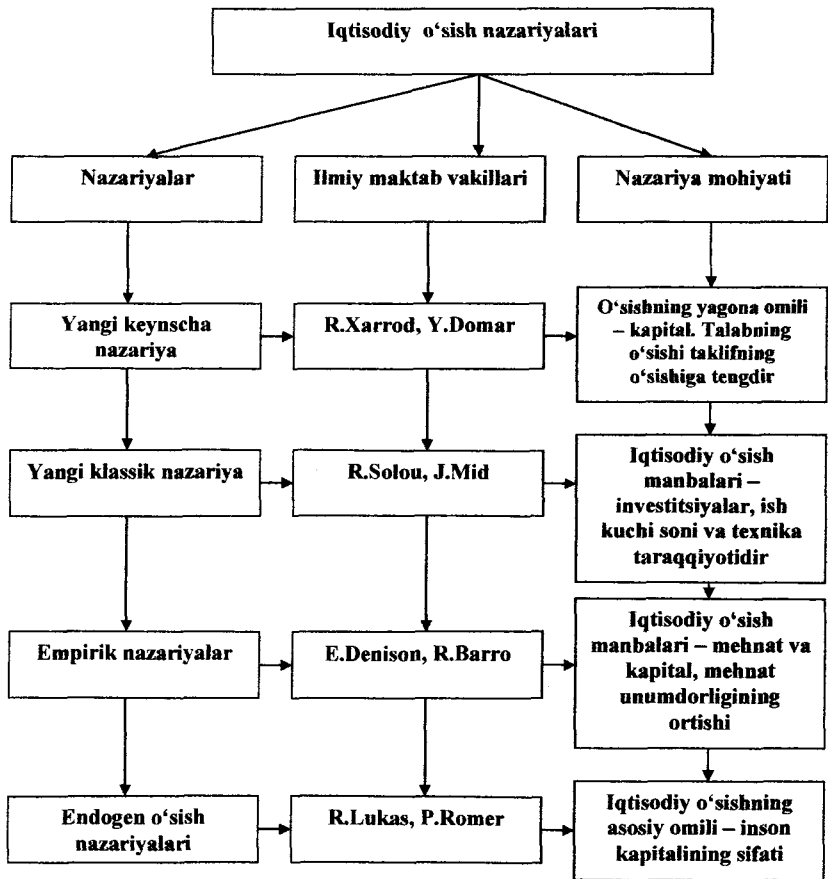
Odatda iqtisodiy o'sishning quyidagi nazariyalarini farqlaydilar:

- iqtisodiy o'sishning yangi keynscha nazariyalari;
- iqtisodiy o'sishning yangi klassik nazariyalari;
- iqtisodiy o'sishning empirik nazariyalari;
- endogen o'sishning yangi nazariyalari.

Ushbu yo'nalishlar doirasida iqtisodiy o'sishning turli nazariy modellari yaratila boshlangan. Iqtisodiy o'sish modellari bu tadqiq qilinayotgan iqtisodiy jarayonlarning muhim sabablari va omillarini aniqlash maqsadida grafik va matematik usullar orqali real iqtisodiy jarayonlarni abstrakt holda umumlashtirilgan va soddalashtirilgan ifodasi bo'lib hisoblanadi. Bugungi kunda iqtisodiyotda ikki turdagi iqtisodiy o'sish modeli: neoklassik va yangi keynschilik maktablari nazariyalari keng tarqalgan.

Iqtisodiy o'sish nazariyasida asosiy o'rinda tarkibiy qayta qurishda investitsiyalarning o'rni masalasi turadi. Keyns tomonidan iqtisodiy fanda bozor iqtisodiyoti, iqtisodiyotda barqarorlikni

kafolatlay olmaydi degan inqilobiy fikr bayon etilgan edi. Iqtisodiyotdagi inqiroziy holatlar va yuqori ishsizlik darajasiga qarshi davlat o'zining barqarorlashtiruvchi siyosatini olib borishi lozim. Davlatning iqtisodiyotni boshqarishdagi rolidan foydalanmasdan turib, takror ishlab chiqarishning zaruriy makroiqtisodiy nisbatlariga erishish mumkin emas.

2.2-rasm. Iqtisodiy o'sish nazariyalari

U yana qayd etadiki, mahsulot harakatida aholining bozorda to'lovga qobil talabi hal qiluvchi rol o'ynaydi. Keynes fikriga muvofiq talab, iste'mol, investitsiya iqtisodiy o'sish sifatini oldindan belgilab beradi. Keynes davlat makrodarajada barqarorlashtiruvchi siyosat yuritish zarur va uning asosiy vazifasi davlat sarflari, investitsiyalar, soliqlar va foiz stavkasi orqali iqtisodiyotni barqaror rivojlanishini ta'minlashi lozimligini va unda investitsiyalar iqtisodiy rivojlanishning asosiy omillaridan biri deb hisoblagan.

Iqtisodiyot nazariyasi fanida multiplikator tushunchasini 1931-yilda ingliz iqtisodchisi R.Kan kiritdi. Bu ko'rsatkich milliy daromad hajmining o'sishi bilan ushbu o'sishni ta'minlagan investitsiya hajmiga nisbati bilan belgilanadi. U investitsiyalar dinamikasi yalpi talab qiymatlarining o'zgarishida muhim ahamiyat kasb etishini, ko'rsatkichning o'zi esa, daromadlar o'sishidagi farqning investitsiyalar o'sishidagi farqqa nisbatini aks ettirishini nazarda tutadi.¹³

$$M = \frac{YAIM}{\Delta I} \quad (2.1.)$$

u yerda: $\Delta YAIM$ - $YAIM$ hajmining o'zgarishi;

ΔI - investitsiyalar hajmining o'zgarishi.

Masalan, agarda investitsiyalar o'sishi 5 mln so'mni tashkil etsa va bu $YAIM$ ni 15 mln so'mga o'sishiga olib kelsa, u holda investitsiya multiplikatori 3 ga teng bo'ladi. Mul'tiplikator jamg'arishga chegaraviy moyillikka nisbatan teskari proporsionaldir, moyillik qancha yuqori bo'lsa, mul'tiplikativ samara shuncha past bo'ladi. Bunda J.M.Keynes qo'shimcha tovar va xizmatlar ishlab chiqarish sifatidagi investitsion qaytim nisbatini emas, balki investitsion tovarlar sotib olinishi natijasida mazkur tovarlar sotib olingan korxonalarining foydasi ko'payishi nisbatini nazarda tutadi. Mazkur korxonalarda ishlovchilar daromadlarining o'sishi chegaraviy moyillikdan kelib chiqqan holda, ular iste'molining o'sishini rag'batlantiradi. Ular iste'molining o'sishi mos ravishda samarali talab va milliy daromadning o'sishiga olib keladi. Xarid qobiliyatining o'sishi korxonalarni qanday bo'lmasin ko'proq sotishga undaydi, bu esa o'z navbatida qo'shimcha ishchilarni yollash va ko'proq xomashyo va materiallar sotib olish zaruriyatidir.

¹³ Касяненко Т.Г. Инвестиции. –М.: Эксмо, 2009.-С. 59.

Qo‘shimcha daromadning yaratilishi, xarajatlarning o‘sishi va ishlab chiqarish imkoniyatlarining kengayishi keyinchalik barcha tarmoqlarga, shu jumladan dastlabki o‘shish bilan bog‘liq bo‘lmagan tarmoqlarga ham tarqala boshlaydi. Bu jarayonlar qanchalik faol kechsa olingan daromadlarning hammasi ham iste‘molga yo‘naltirilmasdan, ma‘lum bir ulushining jamg‘armaga yo‘naltirilishi oqibatida multiplikativ samara shuncha silliqlashib boradi.¹⁴

Yangi keynschilar E.Xansen, R. Xarrod, J.Robinsonlar J.M.Keyns izdoshlari sifatida uning ta‘limotiga tayanib va shu bilan birga ushbu ta‘limotga tanqidiy yondashib iqtisodiy o‘shish nazariyasida yangi keynschilik maktabiga asos solishdi. E.Xansen, R. Xarrod, J.Robinsonlar multiplikator nazariyasini rivojlantirib uning qo‘llanilish sohasini kengaytirgan holda, multiplikatorning dastlabki tebranishlari paydo bo‘lishining eksport va import qiymatlarining o‘zgarishi, davlat xarajatlarining ko‘payishi va qisqarishi kabi boshqa birlamchi sabablari ham mavjudligini ko‘rsatib berishdi.

Investitsiyalar dinamikasining YAIM dinamikasi bilan o‘zaro bog‘liqligi multiplikatsiya koeffitsiyenti bilan cheklanib qolmaydi. Yana akseleratsiya tamoyili deb, ataluvchi tamoyil ham mavjud bo‘lib, unga ko‘ra YAIMdagi o‘zgarishlar o‘z navbatida investitsiyalar hajmida ham o‘zgarishlarga olib keladi. Multiplikatsiya va akseleratsiya tamoyillarining o‘zaro birlashtirilishi multiplikator nazariyasiga dinamik va tizimli ko‘rinish bag‘ishladi. Agar investitsiyalar dinamikasini kuzatish mumkin bo‘lsa, u holda multiplikator daromadlar o‘zgarishini aks ettiradi, agar daromad ma‘lum bo‘lsa, unda akselerator investitsiyalar dinamikasini ko‘rsatadi.

Iqtisodiy sikl masalalari bilan shug‘ullanuvchi amerikalik iqtisodchi olim Jon Moris Klark (1884 –1963-yy.) birinchilardan bo‘lib mazkur samaraga alohida e‘tibor qaratadi. Klark iste‘mol buyumlariga talabning o‘sishi asbob-uskunalar va mashinalarga talabning haddan ziyod o‘shishini keltirib chiqaruvchi, zanjir reaksiyani yuzaga chiqaradi deb hisoblaydi. Klark mazkur qonuniyatni siklik rivojlanishning muhim holati yoki uning ta‘biri bilan aytganda

¹⁴ Кейнс Дж. Общая теория занятости, процента и денег. // Антология экономической классики. - М.: «ЭКОНОМ», «Ключ», 1992. 234 с.

“akselerator samarasi” deb, ataydi.¹⁵ Investitsiyaga talabning tebranishini, daromadga nisbatan tebranish funksiyasi sifatida tasavvur qilishimiz mumkin. Ushbu holatda investitsiyalar daromad o‘shishiga nisbatan tezroq o‘shishini qayd etamiz. Hisoblashlar quyidagi 1.2.-formula yordamida amalga oshiriladi:

$$I_{ind} = \beta \times \Delta y \quad (2.2.)$$

Bu yerda: β - akseleratsiya koeffitsiyenti.

Akselerator samarasining mohiyati shundan iboratki, tovarlar sotish hajmidagi tebranishlar mazkur tovarlarni ishlab chiqarish uchun zarur bo‘lgan ishlab chiqarish vositalariga talabning beqarorligiga olib keladi.

Real hayotda daromad va investitsiyalarning bir- biriga o‘zaro ta’siri kuzatiladi. Investitsiyalar dastlabki “inyeksiya” (muolaja) sifatida multiplikator samarasi hisobiga yalpi ichki mahsulotning, buning mantiqiy davomi sifatida esa, jamiyat miqyosida investitsiyalashga moyillikning o‘shishini keltirib chiqaradi. Bu esa akselerator samarasi evaziga iqtisodiy o‘shish sur‘atlarini oshiradi. SHu tariqa, multiplikator samarasini akselerativ samara bilan birlashtirish multiplikator-akselerator samarasini beradi (Samuelson-Xiks modeli). Multiplikator-akselerator samarasi o‘zini o‘zi tartibga soluvchi iqtisodiy tizimda yuz beradigan siklik tebranishlarning tuzilishini yaqqol ko‘rsatib beradi.¹⁶

O‘shishning birinchi neoklassik modellari 1950-yillar oxiri 1960-yillarda paydo bo‘la boshladi, bunda dinamik muvozanat muammolariga e’tibor susayib, nafaqat foydalanilmagan quvvatlar balki yangi texnikani joriy etish, unumdorligini oshirish va ishlab chiqarishni tashkil etishni yaxshilash hisobiga o‘shishning mumkin bo‘lgan sur‘atiga erishish muammosi birinchi pog‘onaga chiqib qoldi.

Bu yo‘nalish vakillari (amerikalik iqtisodchi R.Solou, ingliz iqtisodchisi J. Mid va boshqa mualliflar) iqtisodiyotga davlat aralashuviga qarshi chiqishdi, chunki ularning fikricha yirik firmalarga bozor raqobatchiligi shartida potensial o‘shishga erishish uchun

¹⁵ Блауг М. Кларк Джон Морис // 100 великих экономистов до Кейнса. - СПб.: Экономикс, 2008. - С.138.

¹⁶ Балацкий Е.В. Комментарии к кейнсианской концепции мультипликатора // Мировая экономика и международные отношения. -2000. - №11. -С.61-64.

mavjud resurslardan yanada ko'proq foydalanish uchun erkinlik berish kerak edi.

“Zamonoviy” loyiha qanchalik to'g'ri yoki noto'g'riligidan qat'iy nazar o'sish chegaralanganligi bir qator xulosalarni keltirib chiqardi. Agar biz bugun cheklangan resurslarni ishlatsak ertaga ushbu resurslar bo'lmasligi ham mumkin. Resurslarni taqsimlashning optimal usuli qanday degan savol tug'iladi? Bu boradagi bahslarda iqtisodiy o'sish unchalik ham katta ijobiy hodisa emasligi o'sish foydalimi?

Kelajakdagi iqtisodiy o'sishni baholashda ishlab chiqarishning atrof muhitga va inson turmushiga ta'sirini hisobga olish shart. Iqtisodiy o'sishga qarshi chiquvchilar fikri. Iqtisodiy o'sishga qarshi chiquvchilar fikriga ko'ra industrializatsiya va iqtisodiy o'sish atrof muhit zararlanish, yer haroratini global ko'tarilishi, ozon qatlami yemirilishi ekologik falokatlariga olib kelishi mumkin. Bunga sabab tugab borayotgan resurslar ishlab chiqarishda foydalanilib atrof muhitga chiqindi sifatida qaytadi. Bundan tashqari iqtisodiy o'sish bu farovonlikni ta'minlab beruvchi faktor deyishga hech qanday asos yo'q. Iqtisodiy o'sishning yo'ldoshi bo'lgan texnika taraqqiyoti ishchilarda ertangi kunga ishonchni so'ndiradi va ba'zida ishsizlikni ko'payishiga sabab bo'ladi. Rivojlanish (o'sish) sur'ati yuqori bo'lgan iqtisodiyot katta iqtisodiy stresslarga olib kelishi mumkin.

O'sish tarafdorlari fikri. Tarafdorlar fikriga ko'ra faqatgina iqtisodiy o'sish turmush farovonligini ta'minlashi mumkin. Ishlab chiqarish hajmining o'sishi daromadni oshiradi: bu esa ko'proq bo'sh vaqt, ta'minlay olish imkoniyati, sifatli mahsulotlar sotib olish imkoniyati va shu kabi ko'plab imkoniyatlarni tu g'diradi. Iqtisodiy o'sish jamiyatni taraqqiyotga yetaklaydi.

XXI asrga kelib iqtisodiyotda jiddiy o'zgarishlar yuz berdi. Mazkur o'zgarishlar birinchi navbatda, resurslardan foydalanishning tabiat in'om etgan chegaralariga iqtisodiyot yetib borayotganligi natijasida iqtisodiy o'sish sifatida an'anaviy resurslaridan foydalanish imkoniyatlari vaqt o'tgani sari cheklanib borayotganligi bilan bog'liqdir. Yuqorida aytilganlarga bog'liq tarzda, bundan buyon investitsiya jarayonlari, yangi texnologiyalar va o'z navbatida yangi tovar va xizmatlar yaratish bilan uzviy bog'liq bo'lgan ilmiy bilimlar tizimi iqtisodiy o'sish sifatining zamonaviy modelini yaratishning asosiy elementi bo'ladi.

Bugungi kunda iqtisodiy o'sish ta'limotida innovatsion iqtisodiy o'sish dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Innovatsion iqtisodiy o'sish bozor munosabatlari tizimida tadbirkorlik tashabbuskorligiga, FTT va tashkiliy-iqtisodiy faoliyatga asoslanadi. Bu kuchli raqobatbardosh texnologik platformalar va klasterlar yadrosini shakllantiradigan tizimli innovatsion loyihalarni amalga oshirishga; davlat xarajatlari salmog'ini kamaytirish va ko'proq rag'batlantirishning bilvosita vositalaridan foydalanadigan xususiy investitsiyalarning o'sishi; cheklangan miqdordagi loyihalarga resurslarni jamlash; risklarni taqsimlash asosida innovatsion sohada xalqaro kooperatsiyani rivojlantirishga qaratilgan.

Agar barcha modellarni umumlashtirgan holda o'rganadigan bo'lsak, bugungi kunda ayni bir modelning iqtisodiyotda to'liq qo'llanilayotganligini ko'rishning iloji yo'q. Keynschilar bu borada iqtisodiy o'sish sifatini modellashtirishda asosiy e'tiborni investitsiya va davlat boshqaruviga qaratsa, neoklassiklar davlat boshqaruvini inkor etgan holda barcha ishlab chiqarish omillarining samaradorlik jihatlarini ustuvor, deb hisoblashadi.

Bizning fikrimizcha, biror davlat o'z iqtisodiyotini barqaror rivojlantirish yo'lida ayni bir iqtisodiy o'sish modelini tanlamasdan, o'z mamlakatining tabiiy, ijtimoiy hamda iqtisodiy salohiyati, aholining urf-odatlari, an'analari va mentalitetidan kelib chiqqan holda o'z iqtisodiy o'sish modelini ishlab chiqishi lozimdir. Bu mamlakat iqtisodiyotining turli xil tashqi ta'sirlarga sezuvchanlik darajasi kamayadi va jahon iqtisodiyoti bo'ylab sodir bo'layotgan inqirozlarga qarshi chidamlilik darajasi yetarlicha yuqori bo'ladi.

Bunga yaqqol misol sifatida mamlakatimiz Prezidenti tashabbusi bilan ishlab chiqilgan «2017–2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasini»ni keltirishimiz mumkin. Harakatlar strategiyasining maqsadi olib borilayotgan islohotlar samaradorligini tubdan oshirish, davlat va jamiyatning har tomonlama jadal rivojlantirish. Bugungi globalizatsiya sharoitida milliy iqtisodiyotni modernizatsiyalash va erkinlashtirish asosida iqtisodiy o'sish sifatini oshirish va aholi turmush farovonligini ta'minlashdan iboratdir.

2.2. Y. Domarning neokeynschilik o‘shish modellari

Bu model makroiqtisodiy muvozanatning keynschilik nazariyasini tanqidiy qayta ishlash va rivojlantirish sifatida vujudga keldi. Ma‘lum bo‘lganidek, Keynsning asosiy maqsadi rivojlangan mamlakatlarda ommaviy ishsizlik va ishlab chiqarish quvvatlaridan to‘liq foydalanmaslik sabablarini aniqlash edi. Bu hodisa 1929—1933-y.y. Buyuk depressiya davrida kotatrofik o‘lchamlarga erishib, bu vaqtda nafaqat yangi kapital qo‘yilmalarga balki asosiy kapitalni yangilashga ham imkoniyat yo‘q edi. Shu sababli J. Keyns nazariyasini fanda depressiv yoki stagnatsiyalanuvchi iqtisodiyot nazariyasi deb atashadi.

Urushdan keyingi davrda g‘arb mamlaktlaridagi iqtisodiy holat o‘zgardi – iqtisodiy o‘shish masalalariga olimlar diqqatini qaratgan yuqori konyuktura davri boshlandi. Biroq yangi sharoitlarda keynschilik nazariyasi chetga surib qo‘yilmadi, balki sifat jihatdan yangi muammolarni hal qilish uchun ijodiy o‘zgartirildi. Chunki bu nazariya bozor iqtisodiyoti amal qilishining bir qator fundamental savollariga javob bera olar edi. Milliy daromad iste‘mol, jamg‘arma va investitsiyalar kabi iqtisodiy kattaliklarga asoslanib, J. Keyns iqtisodiy faoliyat darajasining o‘zgarishini tushuntira oladigan modelni ishlab chiqdi. U iqtisodiy pasayish va ishsizlikning o‘shishi davrida iste‘mol va jamg‘armalar shu jumladan investitsiyalar qisqarishini isbotladi. Shuning uchun, yalpi talab o‘shishining haqiqiy dastaklari mavjud bo‘lmagan taqdirda, J. Keynsning fikricha, hukumat talabni tartibga solish chora-tadbirlaridan foydalangan holda iqtisodiyotga aralashishi zarur. Talabni soliqlarni pasaytirish orqali yoki davlat xarajatlarini ko‘paytirish orqali oshirish mumkin, bu esa o‘z navbatida iqtisodiy faollikni jonlantiradi.

Iqtisodiy o‘shish neokeynschilik modelining mohiyati nimada?

1. Ularning barchasi J. Keynsning asosiy postulati – yalpi talabga asoslanadi. Modellarini qurishda ularning mualliflari muvozanatlashgan iqtisodiy o‘shishning hal quluvchi sharti yalpi talabning oshishi ekanligidan kelib chiqqan.

2. Iqtisodiy o‘shishning asosiy omili bo‘lib kapital qo‘yilmalar (investitsiyalar) hisoblanadi, ular multiplikatorlar orqali daromadni oshiradi yoki o‘zi daromad oshishining natijasi hisoblanadi (akselerator tasirida). Qolgan barcha ishlab chiqarish omillari

(bandlikning oshishi, uskunalardan foydalanish darajasi, ishlab chiqarishni tashkil etishning yaxshilanishi) hisobga olinadi va modeldan chiqarib tashlanadi.

Bunda bu modellarning keynschilik tabiati va neoklassik nazariyalardan asosiy farqlanishi mujassamlashgan.

Shunday qilib o'sishning neokeynschilik modeli ikki o'ziga xos xususiyat bilan xarakterlanadi:

- Iqtisodiy o'sishga daromad darajasi bilan belgilanadigan talab nuqtai nazaridan yondashish;

- Investitsiyalarning iqtisodiy o'sishdagi muhim roli bilan negaki daromad kapitalning to'planishiga bog'liq (demak yalpi talab hajmi ham).

Iqtisodiy o'sishning neokeynschilik modellini ilk bor, kelib chiqishi polshalik bo'lgan, amerikalik iqtisodchi Domar va ingliz iqtisodchisi R. Xarrod tomonidan shakllantirilgan. Ular tomonidan olingan natijalar shunchalik bir-biriga yaqin ediki, natijada fanda ular Xarrod-Domar modeli deb atala boshlandi. Biroq modellarda o'ziga xoslik borligi tufayli, ularning har birini ko'rib chiqamiz, xulosa qilishda esa ularning umumlashtiruvchi omillariga e'tiborni qaratish lozim bo'ladi.

Iqtisodiy o'sishning Y. Domar modeli. Y. Domarning modeli keynschilik an'analariga xosligi va keynschilik fundamentiga asoslanganini aniqligini tan olgan, ammo shu bilan birga keynschilik modelining investitsiyalar va iqtisodiy dinamikaga tegishli qismiga o'z hissasini qo'shganligini ta'kidlab o'tgan. Bu hissa o'zi nimadan iborat edi?

Oldindan o'rnatilganidek, J.Keyns tizimida daromadlarning shakllanishi investitsiyalar funksiyasi hisoblanib, ular multiplikator samarasi orqali yalpi talab va bandlikni oshiradi. Boshqacha qilib aytganda J.Keyns davlat xarajatlariga, ayniqsa ularning jamoat ishlarini amalga oshirish bilan bog'liq qismiga (yo'l, ko'priklar va sh.k. qurish) alohida e'tibor qaratgan

Nega u ommaviy bozor mahsulotlari ishlab chiqarishga, masalan avtomobillar, kir yuvish mashinalari yoki mebel ishlab chiqarishga e'tibor qaratmagan? Chunki qayta ishlab chiqarish (samarasi) talabni hosil qilish bozorga ortiqcha tovar massasini chiqarishdan ko'ra muhim edi, shuning uchun J. Keynes investitsiyalarning tovar taklifiga ta'sirini o'z analizidan qolgan ishlab chiqarish quvvatlari mavjudligini

tahlil qilgan holda ham shunday qildi. (yangi zavodlarga investitsiya qilishga mavjudlari turganda hojat yo'q).

Aynan shu punktda Y. Domar, J. Keyns nazariyasiga aniqlik va qo'shimcha kiritdi – unda investitsiyalar nafaqat daromadlarni shakllantirish balki quvvatlarni yaratish, ishlab chiqarishni va tovarlar taklifini rivojlantirish omili hamdir. Bu orqali Y. Domar investitsion jarayonning ikki xilligiga e'tibor qaratib, uning fikricha milliy daromadning muvozanatli o'sish modeli mohiyati ham shundan iborat. Boshqacha aytganda, u iqtisodiyotning muvozanatlashgan holatidan kelib chiqqan, (ya'ni umumiy talabni ifodalovchi ishlab chiqarish quvvatlariga teng bo'lganda).

Undan keyin Y. Domar quyidagi savolni qo'ydi: Agar investitsiyalar ishlab chiqarish quvvatlarini oshirsa va shu bilan birga qo'shimcha daromadlarni shakllantirsa, unda daromad o'sishi sur'ati ishlab chiqarish quvvatlari o'sishi sur'atlariga teng bo'lishi uchun investitsiyalar qanday o'sishi kerak? Bu savolga javob berish uchun, Y. Domar uchta tenglamalar sistemasini tuzdi:

- 1) taklif tenglamasi;
- 2) talab tenglamasi;
- 3) taklif va talab tengligini ifodalovchi tenglama.

1. Taklif tenglamasi investitsiyalar hosil qiladigan ishlab chiqarish quvvatlari o'sishini ko'rsatadi. Yaratilgan ishlab chiqarish quvvatlari hisobiga olinadigan ishlab chiqarish o'sishini (o'simini) ΔQ ni, umumiy kapital qo'yimlarini (I) ularning o'rtacha unumdoligiga β ko'paytmasi orqali aniqlash mumkin (2.3):

$$\Delta Q = I\beta \quad (2.3)$$

Investitsiyalarning ishlab chiqarish rivojlanishiga ta'sirini xarakterlovchi β belgisi kapital qaytimi nomini oldi (ishchi kuchi bandligining oshishi, fan-texnika taraqqiyoti, ishlab chiqarishni tashkil etishni mukammallashtirish va sh.k.). Bunda, agar 1 mlrd. so'mlik mahsulot ishlab chiqarish uchun 4 mlrd. so'm kapital kerak bo'lsa, unda β uning $\frac{1}{4}$ qismini, yoki 25 % ini hosil qiladi. Demak, $\beta = \frac{\Delta Q}{I}$ bo'lib bir birlik investitsiya yaratgan yangi mahsulot kattaligini ifodalaydi.

2. Talab tenglamasi qo'shimcha quvvatlarini band qilish uchun talab qanchagacha o'sishi kerakligini ko'rsatadi. Multiplikator

nazariyasiga ko‘ra, jamg‘armaga ixtiyoriy chegaraviy moyillik λ da. Milliy daromad o‘shishi- ΔU qo‘shimcha investitsiyalar – ΔI ning multiplikator ta‘sirining natijasi hisobi.

$$\Delta Y = \Delta I \frac{1}{\alpha} \quad (2.4.)$$

Bunda $\frac{1}{\alpha}$ - multiplikator.

Agar $\Delta Q = I\beta$ taklif tenglamasini $\Delta Y = \Delta I$ talab tenglamasi bilan solishtirsak, unda taklif tenglamasida umumiy investitsiyalar ishtirok etishini sezamiz, qachonki talab tenglamasida – faqatgina oldingi davrga nisbatan investitsiyalarning o‘shishi ishtirok etadi. Buning sababi shundaki, ishlab chiqarishning o‘shishi ΔQ umumiy kapitalning unumdorligi bilan ta‘minlanadi, daromadning o‘shishi ΔY esa – faqatgina qo‘shimcha kapital qo‘yilmalarining multiplikator ta‘siri bilan ta‘minlanadi.

3. Daromadlar va ishlab chiqarish quvvatlari o‘shishi sur‘atlarining muvozanat tenglamasiga $\Delta I \frac{1}{\alpha} = I\beta$ bo‘lganda erishiladi.

Bu tenglama yechimi orqali quyidagi natijaga ega bo‘lamiz.

$$\frac{\Delta I}{I} = \alpha\beta \quad \text{Tenglamaning chap qismida investitsiyalarning yillik}$$

o‘shish sur‘ati turadi, u ishlab chiqarish quvvatlarining o‘shishi yordamida to‘liq bandlikni ta‘minlash uchun $\alpha\beta$ yillik sur‘at bilan o‘shishi lozim.

Shunday qilib Domar modeli investitsiyalar doimiy o‘shishi lozim bo‘lgan sur‘at (temp) ni aniqlash imkonini beradi. Bu sur‘at (temp) milliy daromadda jamg‘armalar ulushi va investitsiyalarni o‘rta samaradorligi bilan to‘g‘ri bog‘langan. Masalan, agar jamg‘arish moyillik $\alpha = 20\%$ teng bo‘lsa, kapitalni unumdorligi esa $\beta = 33\%$, kapitalni balanslashgan o‘shish meyori 6,6% tashkil etish kerak. $\frac{\Delta I}{I} = 0,2 \times 0,33 = 0,066$ yoki 6,6%

Bundan iqtisodiy siyosat uchun muhim xulosa kelib chiqadi: faqatgina kapitalning doimiy o‘sayotgan akkumulyatsiyasiga jamiyat mashtabida yalpi talab va yalpi taklif o‘rtasidagi dinamik muvozanatni ta‘minlaydi. Investitsiyalarning muvozanatli o‘shishini ta‘minlab turish uchun davlat milliy daromaddagi jamg‘armalar ulushiga yoki texnik taraqqiyot sur‘atlariga ta‘sir ko‘rsatishi mumkin.

2.3. R. Xarrodning neokeynschilik o'sish modellari

Oldin ta'kidlaganimizdek tarkibi bo'yicha bu model Y. Domar modeliga o'xshaydi, biroq uning o'ziga xos xususiyatlari bor. Y. Domar modeli investitsiyalarning yalpi talabni kengaytirish va ishlab chiqarish quvvatlarining vaqt oralig'ida ko'payishdagi ikki xil rolini tahlil qiladi. Shuning uchun u butunligicha multiplikatordan foydalanishga asoslanadi va milliy daromadning zaruriy o'sishini ta'minlaydigan investitsiyalarning o'sish me'yorini aniqlaydi.

R. Xarrod modelining maqsadi esa iqtisodiyot o'sishining trayektoriyasini o'rganish hisoblanadi. Shuning uchun uning asosini akselerator nazariyasi tashkil etib, u investitsiyalar o'sishini bunga sabab bo'lgan daromad o'sishiga nisbatini aniqlash imkonini beradi.

Bunday xususiyatlardan shu natija kelib chiqadiki, Y. Domar mos davlat siyosati bilan bog'liq bo'lgan avtonom investitsiyalar bilan ish olib borgan bo'lsa, R. Xarrod esa – milliy daromad o'sishi bilan bog'liq ishlab chiqarish investitsiyalari bilan ish olib borgan.

Akselerator nazariyasini yanada yaqqolroq ko'rib chiqamiz. Akselerator nazariyasi – investitsiyalarning kutilayotgan ishlab chiqarish hajmi o'zgarishiga bog'liqligini tavsiflovchi nazariyadir. Akselerator tamoyili dastlab davrlar nazariyasi doirasida ishlab chiqilgan bo'lib, investitsiyalarning iste'mol talabi harakatiga reaksiyasi orqali iqtisodiy inqirozlarni tavsiflagan. Bunday bog'liqlikda akselerator nazariyasini XX asr boshida fransuz iqtisodchisi A. Aftalyen va amerikalik iqtisodchi J. Klark rivojlantirishgan. Bu nazariyaga muvofiq talabning (yoki daromadlarning) o'sishi investitsiyalarning o'sish darajasiga tezlashtiruvchi (akselerator) sifatida ta'sir etadi, (avvalambor, asosiy kapital sohasida). Yangi investitsiyalar ishlab chiqarish hajmi (daromadlar) ga nisbatan tezroq o'sishi taxmin qilinadi, chunki mashinaning qiymati uning tayyor mahsulot qiymatidan odatda ancha yuqori bo'ladi, demak, ishlab chiqarish qatnashchilari daromadlaridan ham yuqori bo'ladi. Shuning uchun ham investitsiyalarga bo'lgan talab iste'mol talabining o'sishiga nisbatan doimo yuqori bo'ladi. Gap shundaki, o'sib borayotgan iste'mol talabi mavjud bo'lgan ishlab chiqarish quvvatlariga ta'sir ko'rsatib, nafaqat mavjud quvvatlar

modernizatsiyasiga balki yangi sanoat korxonalari va uskunalariga kapital qo'yilmalarini rag'batlantiradi.

Faraz qilamizki, qandaydir korxonada o'zining mahsulotiga mavjud talabni 10 ta mashinadan foydalanib qondiradi, ulardan bittasi har yili yangisi bilan almashtiriladi. Agar talab 20% ga oshsa korxonada bu talabni qondirish uchun 2 ta yangi mashina sotib olishi kerak bo'ladi. Shunday qilib akselerator ishlab chiqarish o'sishi bilan investitsiyalar o'sishi o'rtasidagi bog'liqlikni ko'rsatadi: ishlab chiqarish hajmi o'zgarishiga javob ravishda yangi investitsiyalar qanchaga o'sadi.

Ishlab chiqarish va investitsiyalar darajalarida o'zgarishlarning bunday teskari bog'liqligi J. Keynsda umuman yo'q edi. U investitsiya va daromadlar o'rtasida multiplikator munosabati bilan cheklandi

$$\Delta Y = \Delta I \frac{1}{\alpha} \quad (2.5.)$$

$\frac{1}{\alpha}$ - multiplikator koeffitsiyenti chunki u foydalanilmagan quvvatlar va ishsizlik mavjudligidan kelib chiqqan. Uning vazifasi bo'sh iqtisodiy resurslardan qanday foydalanishni ko'rsatish bo'lib, buning uchun u davlat xarajatlarini oshirishni taklif etgan. Ularni 1 mul'tiplikatorga $\frac{1}{\alpha}$ ko'paytirib bandlik, ishlab chiqarish va daromad (Δy) o'sishini ta'minlaydi, demakki, yalpi talabni ham ta'minlaydi.

Akselerator tamoyili esa oshgan daromad va talab o'z navbatida investitsion jarayonlarni tezlashtirishni ko'rsatadi. Bu yangi kapital qo'yilmalar - daromad o'sishini akseleratsiya koeffitsiyenti bo'yicha ko'paytmasining funksiyasi ekanligini anglatadi:

$$\Delta I = \Delta Y \times \delta \quad (2.6.)$$

Akseleratsiya koeffitsiyenti - texnik taraqqiyot turiga bog'liq texnik kattalik:

- Katta hajmdagi kapitalni talab etadigan kapitalli texnik taraqqiyot shartida δ ning qiymati oshadi
- Kapitalni tejaydigan texnik taraqqiyotda δ ning qiymati past bo'ladi

Iqtisodiy o'sish modelini yaratish jarayonidan R. Xarrod taxliliga uchta tenglamani kiritdi:

- Amaldagi o'sish sur'atlari tenglamasi
- Kafolatlangan o'sish sur'atlari tenglamasi
- Haqiqiy o'sish sur'ati tenglamasi

1. Amaldagi o'sish sur'atlari tenglamasi- R. Xarrod modeli tenglamasi natijasidir. U ishlab chiqarish maqsadlarida foydalaniladigan mahsulotning o'sishidan bir qismini jamlanishini ta'minlash uchun milliy daromadda jamg'armalar ulushi qanday bo'lishi kerakligini ko'rsatadi:

$$Gc = s \quad (2.7.)$$

Bu yerda: G – (growth) qandaydir davr bo'yicha umumiy ishlab chiqarishning amaldagi o'sishi (o'sgani), masalan yil bo'yicha: $G = \Delta Y / Y$, ya'ni amaldagi o'sish sur'ati – bu daromad o'sishining biznes davr daromadi kattaligiga nisbati:

$c = I / \Delta Y$ – kapital koeffitsiyenti yoki bir birlik daromad yoki mahsulot o'sishining “investitsion qiymatini” ko'rsatuvchi ishlab chiqarishning kapital talab koeffitsiyenti. U kapitalning teskari unumdorligi kattaligi bo'lib hisoblanadi $\beta = 1/c$, S – milliy daromadda jamg'armalar ulushi yoki jamg'arishga moyillik: $s = S / Y$

Agar (1) tenglamani uning elementlari mazmuni bo'yicha yozadigan bo'lsak, unda J. Keynsning – investitsiyalar teng jamg'armalar, ayniyatiga ega bo'lamiz:

$$s = S / Y \Leftrightarrow I / Y = S / Y \Leftrightarrow I = S \quad (2.8.)$$

Biroq R Xarrodning yondashuvi J. Keyns yondashuvidan ancha farqlangan. Keynschilik modelida investitsiyalar va jamg'armalar tengligi statik shaklda, R. Xorrad modelida esa dinamik shaklda ifodalangan: tenglamaning chap qismi gc s ishlab chiqarish maqsadlariga yo'naltirilgan mahsulot o'sishining kapitallashtiriladigan qismini ifodalab, u jamg'armalarning s ma'lum ulushi bilan ta'minlanishi shart.

2. Kafolatlangan o'sish sur'atlari tenglamasi. Tadbirkorlar ko'zda tutadigan va umuman qoniqish hosil qiladigan rivojlanishning bashorati shuni ifodalaydi:

$$G_w cr = s \quad (2.9.)$$

R. Xarrodning fikricha kafolatlangan (narranted) o'sish sur'ati G_w dinamik muvozanatning chizig'i hisoblanadi. Shu bilan barcha cr (kapital talablikning zaruriy koeffitsiyenti) ham dinamik muvozanatning koeffitsiyenti hisoblanadi: u mahsulot chiqarish o'sishiga yangi kapitalga ehtiyojni ifodalaydi, uni ta'minlash uchun shu yangi kapital talab etiladi. Bundan kelib chiqadiki kafolatlangan o'sish sur'ati tenglamasida investitsiyalar *yex-ante* va jamg'armalar *yex-post* tenglashtiriladi.

Milliy daromadda jamg'armalar s ulushi – zaruriy capital talablik koeffitsiyenti cr kabi doimiy kattalik bo'lgani sababli R. Xarrod kafolatlangan o'sish sur'ati (G_w) ning doimiy darajasi haqida xulosaga keldi.

Agar amaldagi o'sish sur'ati (1) bashoratlanayotgan, kafolatlangan sur'ati (2) bilan mos tushsa unda iqtisodiyot qat'iy o'zluksiz rivojlanishga ega bo'ladi. Biroq, R. Xarrodning yozishicha bunday qat'iylik statistik darajada ham dinamik darajada ham mavjud emas. Ikkala tenglamani solishtirib ($G_c = s$; $G_w cr = s$), R. Xarrod, amaliyotda amaldagi o'sish sur'ati doimo kafolatlanganidan katta yoki kichik bo'ladi deb ta'kidladi.

Agar amaldagi o'sish sur'ati kafolatlanadiganidan oshsa, unda nisbiy doimiylik tufayli S shunga mos ravishda tez oshmaydi. Boshqacha aytganda, agar $G > G_w$ bo'lsa, unda $s = const < cr$,

Bundan R. Xarrod shunday xulosaga keladiki ishlab chiqaruvchilar amaldagi kapital talablikni juda ham rost deb baholab tovar-moddiy zaxiralarini oshirishga harakat qiladilar bu esa amaldagi o'sish sur'atini kafolatlanganligidan yanada oshishiga olib keladi. Agar $G < G_w$, unda $s = const > cr$.

Bunga asosan ishlab chiqaruvchilar mavjud xomashyo material va uskunalar zaxirasi ortiqchaligi haqida qarorga kelib, xaridni qisqartiradilar. Bu bilan ular amaldagi o'sish sur'atini kafolatlanganga nisbatan yanada oshiradi.

Shunday qilib, biz ko'ramizki, amaldagi o'sish sur'ati muvozanatligiga moslashish o'rnida amaliyotda teskari tendensiya mavjud – ishlab chiqarishning dinamik muvozanat chizig'idan ko'tarilishi yoki pasayishi. Bu R. Xarrodga bozor iqtisodiyotiga ichki dinamik barqarorlik xos ekanligi haqida qaror qilishga asos bo'ldi.

Bunday xulosa natijada iqtisodiy adabiyotda “Xorrd prodoksi” nomini oldi. U iqtisodiy ko‘yunkturaning qisqa muddatli davriy tebranishlarini ifodalaydi. Nisbatan o‘zoqroq tebranishlarning interpretatsiyasi uchun R. Xarrod (3) chi tenglamani kiritdi – haqiqiy o‘shish sur‘ati tenglamasi.

3. Haqiqiy o‘shish sur‘ati tenglamasi R. Xarrod modelida quyidagi ko‘rinishga ega: $G_n, cr = yoki \neq s$. Bunda G_n – (natural-haqiqiy) resurslardan to‘liq foydalanish sharoitida iqtisodiyot xarakatining maksimal darajada mumkin bo‘lgan sur‘ati.

Bunday o‘shish sur‘atini ta‘minlab turish uchun iqtisodiyotda jamg‘armalar yetmasligi mumkin, shuning uchun haqiqiy o‘shish sur‘atining tenglamasida chap va o‘ng tomonlar o‘rtasidagi tenglik yo‘qligi ko‘zda tutiladi.

Xosil qilingan tenglamalar R. Xarrodga 3 ta kattalik o‘rtasidagi munosabatni ko‘rib chiqish imkonini berdi: haqiqiy (G_w), kafolatlangan (G_n) va amaldagi (G) o‘shish sur‘ati

1. $G_w > G_n$ deb faraz qilamiz. Bunda, haqiqiy o‘shish sur‘ati berilgan resurslarda mumkin bo‘lgani uchun, amaldagi sur‘at haqiqiysidan past bo‘ladi, demakki, kafolatlangan o‘shish sur‘atidan ham albatta past bo‘ladi. Unda kapital talablikning bashoratlangan koeffitsiyenti amaldagisidan past bo‘lib ($cr < c$) yuqorida ko‘rsatib o‘tilganidek uzoq depressiyaga (tushkunlikka) sabab bo‘ladi. Tushunarliroq tilda aytadigan bo‘lsak, ortiqcha kuchlanish (iqtisodiyotning qizib ketishi) uzoq muddatli tushkunlikka olib keladi, bunga misol qilib nafaqat bozor iqtisodiyotini balki sotsial halq xo‘jalik amaliyotini keltirish mumkin.

2. Agar $G_w > G_n$ bo‘lsa, unda iqtisodiyot rivojlanishining 2 ssenariysi bo‘lishi mumkin. Birinchisi ($G_w > G$) yuqorida ko‘rib chiqilgan bo‘lib, uzoq depressiyaga olib keladi, ikkinchisi ($G_w < G$ dan $cr > c$ kelib chiqqani uchun) uzoq “Bum” davri bilan xarakterlanishi mumkin.

Shunday qilib, R. Xarrod iqtisodiy dinamikadagi ikki muammoga e‘tiborni qaratdi:

1. G_w va G_n o‘rtasidagifarqlanish:

2. Gning G_n dan uzoqlashib unda birinchi muammo ishchi kuchining vaqtinchalik (xronik) ortiqchaligi, ikkichi muammo esa – vaqtinchalik xronik yetishmovchiligi ekanligi ko'rsatiladi.

Keyin u quyidagi savolni qo'yadi: bozor iqtisodiyotida kafolatlangan G_n va haqiqiy G_n o'sish sur'atlarini avtomatik tenglashtiradigan kuchlar bormi? Bu savolga javob berib R. Xarrod iqtisodiy o'sishning asosiy parametri odamlar xohishiga bog'liq bo'lgan jamg'armalar ekanligini ko'rsatib o'tgan, shuning uchun bu savolni taxlili jamg'armalar dinamikasi tahlili bilan bog'liqdir. Jamg'armalarga salbiy munosabatda bo'lib, ularni depressiyani rag'batlantiruvchi kuch deb hisoblagan J. Keynsdan farqli ravishda R. Xorod jamg'armalarni ijobiy va foydali deb hisoblagan. Biroq, shu bilan birga u quyidagi savolni bergan: bozor iqtisodiyotida muvozanatlashgan o'sish talablariga javob beradigan jamg'armalar hajmini rag'batlantiruvchi instrumentlar mavjudmi? R. Xarrod unga inkor javobini berib J. Keyns kabi iqtisodiyotga davlat aralashuvini zarurligini asoslagan.

R. Xarrod dasturi ikki guruh tadbirlarini o'z ichiga olgan:

A) "Amaldagi o'sish sur'atini kafolatlanganidan qochishi" ga qarshi qisqa muddatli antitsiklik siyosat taklif etilgan:

B) takrorlanadigan (xronik) ishsizlik va uzoq depressiyaga qarshi foiz me'yorini pasaytirish siyosatidan foydalanishni taklif etgan (deyarli uning nolli nuqtasigacha). Bu jamg'armaga investitsion talabning kengayishiga olib keladi, demakki, milliy daromadda jamg'armalar ulushining qandaydir qisqarishiga ham. Siyosatning maqsadi R. Xarrod fikricha $G_{n,cr} = s - d = G_{n,cr}$ bo'ladigan foiz stavkasining progressiv pasayishiga erishish kerak.

Bu ifodani R. Xarrod to'liq bandlik maromidagi barqaror o'sish formulasi sifatida belgiladi. U iqtisodiy tizimning dinamik rivojlanishiga kafolatlangan va haqiqiy o'sish sur'atining to'liq bandlik sharoitda teng bo'lgani holatida erishilishini ko'rsatadi.

Shunday qilib, tahlil jarayonida R. Xarrod Y. Domar bilan o'xshash natijalarga erishdi. Odatda ularning modeli yagona Xarrod- Domar modeliga birlashtiriladi. Uning mazmuni quyidagicha, ishlab chiqarishning berilgan texnik sharoitlarida iqtisodiy o'sish jamg'armaga chegaraviy moyillik kattaligiga bog'liq bo'ladi, iqtisodiy

tizimdagi dinamik muvozanat o'z tabiatiga ko'ra beqaror va uni to'liq bandlik sharoitida ta'minlab turish uchun esa davlatning faol va maqsadli tadbirlari talab etiladi.

Xorrod-Domar modelining cheklanganligi nafaqat uning tahlil natijalari bilan balki tarixiy sharoitlari bilan ham belgilanadi. 1930-yil va urushdan keyingi davr iqtisodiy o'sish jarayonlarini ifodalagan bo'lib, unda ishlab chiqarishni rivojlantirish bo'yicha asosiy urinishlar investitsiyalarni oshirish va yangi ishlab chiqarish quvvatini yaratishdan iborat edi. Keyingi davrda (50 yilning ikkinchi yarmi – 70 y.y.) ishlab chiqarishning rivojlanishiga ko'proq sifat o'zgarishlari ta'sir eta boshladi, bu esa iqtisodiy o'sishning noklassik nazariyalarida o'z ifodasini topdi.

Tabiiy resurslarni o'zigina iqtisodiy o'sishni ta'minlab berolmaydi. Iqtisodiy tabiiy resurslari kam bo'lgan davlatlarda ham iqtisodiy o'sish tez sur'atlarda rivojlanishi mumkin. AQSHning iqtisodiy o'sishiga davlatdagi umumiy sotsial, madaniy va siyosiy muhit ham o'z ta'sirini ko'rsatgan.

Kelajakdagi iqtisodiy o'sishni baholashda ishlab chiqarishning atrof muhitga va inson turmushiga ta'sirini hisobga olish shart. Iqtisodiy o'sish farovonlikni ta'minlab beruvchi faktor deyishga hech qanday asos yo'q. Iqtisodiy o'sishning yo'ldoshi bo'lgan texnika taraqqiyoti ishchilarda ertangi kunga ishonchni so'ndiradi va ba'zida ishsizlikni ko'payishiga sabab bo'ladi. Rivojlanish (o'sish) sur'ati yuqori bo'lgan iqtisodiyot katta iqtisodiy ta'sirlarga olib kelishi mumkin. Iqtisodiy o'sish tarafdorlari fikriga ko'ra faqat iqtisodiy o'sish aholi turmush farovonligini ta'minlashi mumkin.

Ishlab chiqarish hajmini o'sishi daromadni oshiradi. U. Rostouni o'sish bosqichlari nazariyasi o'z davrining ijtimoiy fanida sezilarli hodisa bo'ldi, u jamiyat tarixiy evolyutsiyasiga yangicha yondoshuvni ifoda etib, u sotsial-iqtisodiy formatsiyalarni marleistik konsepsiyasi va XX asr 1-boshidagi texnoratik o'sish nazariyalaridan ko'p jihatdan farq qilar edi.

U. Rostou moddiy ishlab chiqarishning ijtimoiy rivojlanishdagi yetakchi rolini, uning ishlab chiqarish kuchlari taraqqiyoti bilan shartlashganini tan oldi hamda iqtisodiyot va jamiyat tarixiy evolyutsiyasining umumiy nazariyasini yaratishga urindi.

Y.Domar va R.Xarrodning keynschilar modeli makroiqtisodiy muvozanatning keynschilik nazariyasini tanqidiy qayta ishlash va rivojlantirish sifatida vujudga keldi.

Iqtisodiy o'sishning Y.Domar modeli keynschilik an'alariga xosligi va keynschilik fundamentiga asoslanganini aniqligini tan olgan, ammo shu bilan birga keynschilik modelining investitsiyalar va iqtisodiy dinamikaga tegishli qismiga o'z hissasini qo'shganligini ta'kidlab o'tgan.

R. Xarrod modelining maqsadi iqtisodiyot o'sishining trayektoriyasini o'rganish hisoblanadi. Shuning uchun uning asosini akselerator nazariyasi tashkil etib, u investitsiyalar o'sishini bunga sabab bo'lgan daromad o'sishiga nisbatini aniqlash imkonini beradi. Y.Domar mos davlat siyosati bilan bog'liq bo'lgan avtonom investitsiyalar bilan ish olib borgan bo'lsa r. Xarrod esa-milliy daromad o'sishi bilan bog'liq ishlab chiqarish investitsiyalari bilan olib borgan.

Ishlab chiqarishni berilgan texnik sharoitlarida iqtisodiy o'sish jamg'armaga chegaraviy moyillik kattaligiga bog'liq bo'ladi, iqtisodiy tizimdagi dinamik muvozanat o'z tabiatiga ko'ra beqaror va uni to'liq bandlik sharoitida ta'minlab turish uchun davlatning faol va maqsadli tadbirlari talab etiladi.

2.4. R.Solouning neoklassik iqtisodiy o'sish modeli

O'sishning birinchi neoklassik modellari 1950-yillar oxiri 1960-yillarda paydo bo'la boshladi, bunda dinamik muvozanat muammolariga e'tibor susayib, nafaqat foydalanilmagan quvvatlar balki yangi texnikani joriy etish, unumdorligini oshirish va ishlab chiqarishni tashkil etishni yaxshilash hisobiga o'sishning mumkin bo'lgan sur'atiga erishish muammosi birinchi pog'onaga chiqib qoldi.

Bu bilan bog'liq holda nafaqat nazariy asoslar balki iqtisodiy o'sishning taxlil qilish uslublari ham o'zgardi. Bu davrda rivojlangan mamlakatlar iqtisodiyotida yirik korxonalarining roli ortib, ular o'sishning neokeynschilik modeliga asoslangan holda o'z investitsiyalarini strategik rejalashtirish tartibida makro darajada dinamik o'sish modellarini tuza boshladilar. Yirik firmalarning mustaqil iqtisodiy siyosat o'tkazishlari, ularning o'z o'sish siyosatiga

bo'lgan qiziqishlari neoklassik yo'nalish vakillarini o'sishning neonekeyschilik makro iqtisodiy modellariga o'xshash modellarini yaratishga bo'lgan faolligini oshirdi.

Bu yo'nalish vakillari (amerikalik iqtisodchi R.Solou, ingliz iqtisodchisi J.Mid va boshqa mualliflar) iqtisodiyotga davlat aralashuviga qarshi chiqishdi, chunki, ularning fikricha yirik firmalarga bozor raqobatchiligi shartida potensial o'sishga erishish uchun mavjud resurslardan yanada ko'proq foydalanish uchun erkinlik berish kerak edi.

Ular modellarining metodologik asosi bo'lib ishlab chiqarish omillarining nazariyasi va chegaraviy unumdorlik nazariyasi xizmat qildi.

Neoklassik maktab nazariyotchilari o'sishning keynschilik nazariyalarini 3 ta punkt bo'yicha tanqid qilishdi¹⁷:

- Birinchidan, ular o'sishning asosiy omili sifatida- kapital jamg'arilishiga e'tiborni qaratganlar. Neoklassiklarning fikriga ko'ra esa ishlab chiqarishning o'sishiga yangi ishchilarni jalb etish hisobiga ham erishish mumkin.

- Ikkinchidan, ular kapital koeffitsiyenti s ning o'zgarmasligidan kelib chiqqan. Neoklassik modellar esa 2 xil ishlab chiqarish omillari (kapital va mehnat) ni hisobga olib va ularning o'zaro almashinuvini inobatga olib bu koeffitsiyent o'zgarishi mumkinligini ta'kidlaydilar.

- Uchinchidan ular bozor mexanizmining avtomatik ravishda muvozanatni tiklay olish qobiliyatini to'g'ri baholashmagan. Neokeynschilardan farqli ravishda ular faqat raqobatli bozor iqtisodiyoti iqtisodiy o'sishning muvozanatligini ta'minlay oladi deb hisoblashgan. Raqobat mexanizmidan tashqari bunday shartlardan biri bo'lib neoklassiklarda qat'iy pul tizimi hisoblanadi.

Dastlab bu model R.Solou tomonidan "Iqtisodiy o'sish nazariyasiga qo'shilgan hissa" maqolasida bayon etilgan (1956-yil.), so'ng esa "Texnika taraqqiyoti va agregativ ishlab chiqarish funksiyasi" ishida rivojlantirildi (1957-y). 1987-yilda uni ishlab chiqqanligi uchun muallif iqtisodiyot bo'yicha Nobel' mukofotiga sazovor bo'ldi.

Model resurslarning to'liq bandligini ta'minlovchi ishlab chiqarish omillari bozorlaridan mutlaq raqobat ustunligining neoklassik talqiniga asoslanadi. Mahsulot ishlab chiqarish nafaqat kapital balki mehnatning

¹⁷ M. Vesal. Economics of development. 2014 Published by: University of London 86-92 p.

faoliyatidir va bu omillar bo'yicha ishlab chiqarish elastikligi koeffitsiyentlarining yig'indisi 1 ga teng.

R.Solou iqtisodiy tizim muvozanatligining muhim sharoiti yalpi talab va yalpi talifning teng bo'lishi ekanligidan kelib chiqadi. Bunda modeldagi yalpi taklif Kobb-Duglasni ishlab chiqarish funksiyasi asosida aniqlanib, bir tomondan ishlab chiqarish hajmi o'rtasidagi funksional bog'liqlik munosabatini, ikkinchi tomondan esa foydalaniladigan omillar va ularning o'zaro kombinatsiyasini ifodalaydi. Kobb-Duglas ishlab chiqarish funksiyasi bo'yicha har bir omilning ulushi mahsulot qiymatida doimiy, ammo absolyut jihatdan mehnat va kapital sarfi o'zgarishi mumin.

Eng umumiy ko'rinishda milliy ishlab chiqarish hajmi U ishlab chiqarishning 3 omili funksiyasi hisoblanadi: mehnat L , kapital K va

$$\text{yer } N: Y = f(L, K, N) \quad (2.10.)$$

Biroq yer omili iqtisodiy tizimda kam ma'noga ega bo'lganligi tufayli R. Solou modelida keltirilmagan.

$$Y = f(L, K) \quad (2.11.)$$

Yoyilgan ko'rinishda berilgan funksiya quyidagicha bo'ladi:

$$Y = (\Delta Y / \Delta L)L + (\Delta Y / \Delta K)K \quad (2.12.)$$

Bunda $\Delta Y / \Delta L$ – mehnatning chegaraviy mahsuloti MPL

$\Delta Y / \Delta K$ – kapitalning chegaraviy mahsuloti MPK.

Robert Sollouni “Jamg'arishning oltin qoidasi”, Sollou modeliga ilmiy xulosalar

Solou iqtisodiy tizim muvozanatligining muhim sharoiti yalpi talab va yalpi talifning teng bo'lishi ekanligidan kelib chiqadi. Bunda modeldagi yalpi taklif Kobb-Duglasni ishlab chiqarish funksiyasi asosida aniqlanib, bir tomondan ishlab chiqarish hajmi o'rtasidagi funksional bog'liqlik munosabatini, ikkinchi tomondan esa foydalaniladigan omillar va ularning o'zaro kombinatsiyasini ifodalaydi. Kobb-Duglas ishlab chiqarish funksiyasi bo'yicha har bir omilning ulushi mahsulot qiymatida doimiy, ammo absolyut jihatdan mehnat va kapital sarfi o'zgarishi mumin.

Eng umumiy ko'rinishda milliy ishlab chiqarish hajmi U ishlab chiqarishning 3 omili funksiyasi hisoblanadi: mehnat L , kapital K va

$$\text{yer } N: Y = f(L, K, N) \quad (2.13.)$$

Biroq yer omili iqtisodiy tizimda kam ma'noga ega bo'lganligi tufayli R. Solou modelida keltirilmagan.

$$Y = f(L, K) \quad (2.14.)$$

Yoyilgan ko'rinishda berilgan funksiya quyidagicha bo'ladi:

$$Y = (\Delta Y / \Delta L)L + (\Delta Y / \Delta K)K \quad (2.15.)$$

Bunda $\Delta Y / \Delta L$ – mehnatning chegaraviy mahsuloti MPL

$\Delta Y / \Delta K$ – kapitalning chegaraviy mahsuloti MPK.

Funksiyani soddalashtirish uchun belgilash kiritamiz:

$$u = Y/L \quad (2.16.)$$

bunda y – bir ishchi hisobiga chiqarilgan mahsulot yoki mehnat unumdorligi

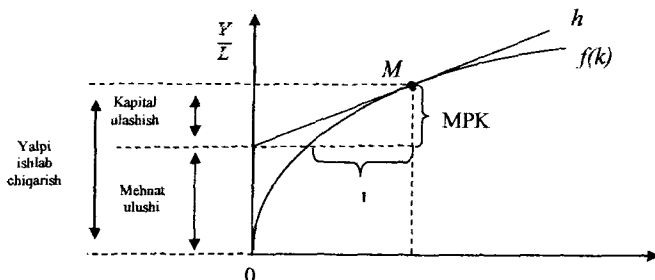
$$k = K/L \quad (2.17.)$$

bunda k - kapital bilan qurollanganlik yoki mehnatning fond bilan qurollanganligi

Unda ishlab chiqarish funksiyasini quyidagicha yozish mumkin:

$$y = f(k) \quad (2.18.)$$

bu yerda $f(k) = F(k, l)$

2.3-rasm. Kapitalga cheklangan moyillik va kapital bilan qurollanish.

R. Solou modelidagi yalpi talab investitsion va iste'mol talabi bilan aniqlanadi. bir ishchi hisobiga ishlab chiqarish tenglamasi quyidagicha ko'rinishga ega bo'ladi:

$$Y = c + i \quad (2.19.)$$

bu yerda s va i – bir ishchi hisobiga iste'mol va investitsiyalar.

Daromad jamg'armaga shakllangan moyillik tufayli iste'mol va jamg'armaga foydalanligi sababli iste'mol funksiyasini quyidagicha ifodalash mumkin:

$$c = (1-s)y \quad (2.20.)$$

bu yerda s – jamg'arma me'yor.

Unda $y = c + i = (1-s)y + i$,

bunda esa $i = sy$ ekanligi kelib chiqadi.

Boshqacha aytganda, muvozanat sharoitida investitsiyalar jamg'armalar va proporsional daromadga teng bo'ladi.

Shunday qilib, R. Solou modelini tashkil etuvchi – ishlab chiqarish funksiyasi va talab funksiyasiga ega bo'ldik. Natijada talab va taklifning tenglik sharti quyidagicha bo'lishi mumkin:

$$f(k) = c + i \text{ yoki } f(k) = i/s \quad (2.21.)$$

Ishlab chiqarish funksiyasi tovarlar bozoridagi taklifni aniqlaydi, kapitalning jamg'arilishi esa ishlab chiqarish mahsulotiga bo'lgan talabni.

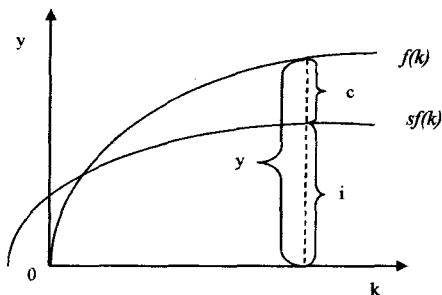
Endi, kapitalning jamg'arilishi qanday qilib iqtisodiy o'sishni ta'minlanishini ko'rib chiqamiz. Kapitalning hajmi investitsiyalar va chiqib ketish ta'sirida o'zgaradi: Investitsiyalar kapital zaxirasini oshiradi, chiqib ketish esa kamaytiradi.

Bir ishchi hisobiga investitsiyalar bir ishchiga to'g'ri keladigan daromadning bir qismi hisoblanadi ($i = sy$) Shunday qilib, (y) ni ishlab chiqarish funksiyasi ifodasi bilan o'zgartirsak, investitsiyalar tenglamasining kapital bilan qurollanganlik funksiyasiga ega bo'lamiz:

$$i = sf(k) \quad (2.22.)$$

Tenglamadan kelib chiqadiki kapital bilan qurollanganlik darajasi (k) qancha yuqori bo'lsa ishlab chiqarish darajasi $f(k)$ ham shunchalik yuqori bo'ladi, investitsiyalar i ham ko'p bo'ladi. Bu kapitalning mavjud zaxiralari (k) bilan yangi kapital jamg'arilishi i o'rtasida bog'liqlik mavjudligidan dalolat beradi. Unda ko'rsatilganidek

jamg'armalar me'yor (s) ishlab chiqarilgan mahsulotning istemoli (s) va investitsiyalarga (i) bo'linishini aniqlaydi. Ixtiyoriy kapital bilan qurollanganlik darajasi (k) uchun ishlab chiqarish hajmini $f(k)$ investitsiyalar hajmini $sf(k)$, iste'mol esa mos ravishda $f(k) - sf(k)$ ni, tashkil etadi.

2.4-rasm. Bir ishchiga to'g'ri keladigan ishlab chiqarish va talab ($c+i$)

Kapital amortizatsiyasi hajmini aniqlash uchun har yili uning aniqlangan ma'lum bir qismi d chiqib ketadi deb hisoblaymiz. Bu ko'rsatkich *amortizatsiya me'yor* deyiladi. Masalan, agar kapital o'n yil ekspluatatsiya qilinsa unda chiqib ketish me'yor yiliga 10% ($d = 0.1$) ni tashkil etadi. Shunday qilib, har yili chiqib ketadigan kapital miqdori (dk) ni tashkil etadi. Kapitalning har yili chiqib ketadigan qismi kapital zaxiralari bilan proporsional. Shunday qilib, investitsiyalarda chiqib ketishning va kapital zaxiralarga ta'sirini quyidagi formula bilan ifodalash mumkin.

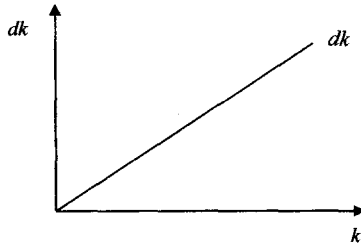
$$\Delta k = i - dk \quad (2.23)$$

bu yerda Δk - bir ishchiga to'g'ri keladigan, kapital zaxiralarning o'zgarishi.

Investitsiyalar va jamg'armalar tengligidan foydalanib quyidagiga ega bo'lamiz.

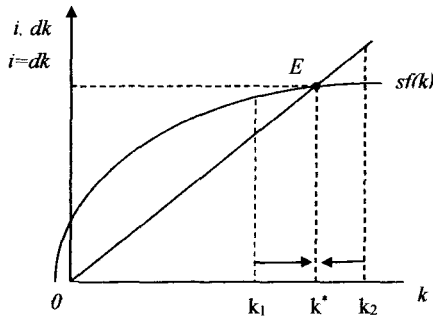
$$\Delta k = sf(k) - dk \quad (2.24)$$

U kapital zaxirasi (k) investitsiyalar chiqib ketish hajmi bilan tenglashgunga qadar ($(sf(k) = dk)$) o'z ishini ($\Delta k > 0$) ko'rsatadi. Bu holatni y nuqta ifodalab unga mehnatning kapital bilan qurollanganlikning barqaror darajasi k^* muvofiq keladi.

2.5-rasm. Kapitalni chiqib ketish grafigi.

k^* ga erishganda iqtisodiyot uzoq muddatli muvozanat holatida bo'ladi. Kapitalning boshlang'ich hajmiga bog'liq bo'lmagan ravishda, u keyinchalik barqaror holatga ega bo'ladi. Agar kapital zaxiralari barqarorlik darajasi (k_1) dan past bo'lsa investitsiyalar chiqib ketishdan ortiq bo'ladi, kapital bilan qurollanganlik oshadi va o'sib boradi. - (k^*) darajasiga yetmaguncha. Agar kapital zaxiralari (k_2) nuqtaga mos kelsa, unda investitsiyalar eskirishdan kam bo'ladi. Demakki kapital zaxiralari qisqarib (k^*) darajasiga yaqinlashib boradi.

2.6-rasm. Investitsiyalar, chiqib ketish va kapital bilan qurollanganlikni barqaror darajasi.

Kapital bilan qurollanganlikning muvozanatli darajasiga jamg'arma me'yori ta'sir ko'rsatadi. Uning ($S1$) dan ($S2$) gacha o'sishi ($S1f(R)$) dan ($S2f(R)$) ga siljitadi va iqtisodiyot yuqoriroq kapital bilan qurollanganlik (R^*) va yuqoriroq mehnat unumdorligiga ega yangi muvozanatli holatga o'tadi.

Shunday qilib R. Solou modeli jamg'arma me'yori barqaror kapital bilan qurollanganlikni belgilovchi asosiy omil ekanligini ko'rsatadi.

Jamg'armaning nisbatan yuqoriroq me'yor kapitalning ko'proq zaxirasi va ishlab chiqarishning nisbatan yuqoriroq darajasini ta'minlaydi.

Shu bilan birga jamg'arish jarayoni iqtisodiy o'sish mexanizmini belgilab bermaydi, u faqat bir muvozanat holatdan ikkinchisiga o'tilishini ifodalaydi. Shuning uchun R. Solou modelining keyingi rivojlanishi aholi sonini o'zgarishi va texnik taraqqiyotning tezlashishini ko'zda tutadi. Oldin aholining o'sishi omilini kuzatamiz.

Aholi soni o'sgandagi kapital bilan qurollanganlikning muvozanatli darajasi. Aholi doimiy (n) sur'at bilan o'sadi deb tasavvur qilamiz. Ishchilar sonining ko'payishi boshqa teng sharoitlarda mehnatning kapital bilan qurollanishining qisqarishiga olib kelishi mumkin. Natijada, bir ishchiga kapital zaxirasi o'zgarishini ko'rsatuvchi tenglama quyidagi ko'rinishga ega bo'ladi:

$$\Delta R = i - dR - nR \Rightarrow \Delta R = i - (d+n)R \quad (2.25.)$$

Mehnatning kapital bilan qurolanganligi pasayishi tufayli uni oldingi darajada saqlab turish uchun investitsiyalarning kapital chiqib ketishini qoplaydigan hajmi zarur.

Matematik jihatdan o'zgarmas kapital bilan qurolanganlik sharoitidagi iqtisodiyotda barqaror muvozanatni ifodalovchi bu talab quyidagi ko'rinishga ega bo'ladi:

$$\Delta R = sf(R) - (d+n)R = 0 \quad \text{yoki} \quad sf(R) = (d+n)R \quad (2.26.)$$

Tenglamadagi $(d+n)R$ investitsiyalarning kritik kattaligini xarakterlaydi. Ya'ni bir ishchiga to'g'ri keladigan kapitalni doimiy o'zgarmas darajada saqlab turadigan hajmini ifodalaydi.

Aholi o'sishining hisobga olgan holda R. Solou modelini grafik jihatdan ifodalash uchun mehnatning kapital bilan qurollanganligi barqaror darajasini (R^*) deb belgilaymiz. Aniqlaganimizdek, agar bir ishchiga to'g'ri keladigan kapital ($R = \text{const}$) bo'lsa iqtisodiyot muvozanat holatida bo'ladi. Agar $R1 < R^*$ bo'lsa, unda amaldagi investitsiyalar ularning kritik kattaligidan yuqori va ($R1$) o'sadi. Agar $R2 > R^*$, unda investitsiyalar ularning kritik darajasidan past va $R2$ ga pasayadi.

2.5. Iqtisodiy o'sishdagi mehnat va fondlarning nisbiy miqdori

Model iqtisodiyot barqaror holatda bo'lishi uchun investitsiyalar ΔY kapital chiqib ketishi va aholining o'sishi $(d+n)R$ oqibatlarini qoplashi kerakligini ko'rsatadi. Bu holda kapital bilan qurollanganlik (R) va mehnat unumdorligi (U) o'zgarish qoladi. Lekin aholi o'sishida kapitalning doimiylik kapital ham aholiga mos sur'atda o'sishi kerakligini anglatadi: ya'ni:

$$\frac{\Delta Y}{Y} = \frac{\Delta L}{L} = \frac{\Delta K}{K} = n \quad (2.27.)$$

Bundan quyidagi xulosa kelib chiqadi: aholining o'sishi – iqtisodiyotning barqarorlik holati sharoitidagi uzluksiz iqtisodiy o'sishning sabablaridan biri.

Biroq agar aholining o'sishi investitsiyaning oshishi bilan birga bormasa, unda bu bir ishchiga to'g'ri keladigan kapital zaxirasining kamayishiga olib keladi. Aholining n dan n_1 ga o'sishi $(d+n)R$ chizig'ini yuqoriga $(d+n_1)R$ holatiga siljitadi. Bu esa kapital bilan qurollanganlikni R^* dan R_1^* gacha qisqartiradi. Shunday qilib, R.Solou modeli aholi o'sishining yuqori sur'atlarga ega bo'lgan davlatlarda kapital bilan qurollanganlik past –demakki, daromadlar ham past bo'lishini tushuntirib beradi.

R.Solou modelida texnik taraqqiyotning o'rni (yoki hisobga olinishi).

Iqtisodiy o'sishning investitsiyalar va banklar sonining oshishidan keyingi uchinchi manbasi bo'lib, texnik taraqqiyot hisoblanadi. Neoklassik nazariyada texnik (texnologik) taraqqiyot deganda ishlab chiqarishning mashinalashtirilishi emas, balki, ishlab chiqarishdagi sifat o'zgarishlari tushuniladi.

Modelga texnik taraqqiyotning kiritilishi ishlab chiqarish funksiyasini o'zgartirib, u quyidagi ko'rinishga ega bo'ladi:

$$Y = f(K, L, E) \quad (2.28.)$$

Bu yerda (E)-bir ishchi mehnatining samaradorligi (ishchi kuchining salomatligi, ma'lumoti va malakasiga bog'liq); (L)- ishchi kuchining samarali birliklarining soni.

Texnik taraqqiyot samaradorlik (E) ning doimiy surat (d) bilan o'sishga olib keladi. Shuning uchun $dq \geq 2\%$ bo'lganda, mehnatning har

bir birligidan qaytim yiliga 2% ga oshadi, bu esa ishlab chiqarish hajmining ishchi kuchi yiliga 2% o'sgandagi kabi o'sishiga olib keladi. Texnik taraqqiyotning bunday shakli mehnatni tejaydi deyiladi, (d) – esa mehnatni teydidigan texnik taraqqiyotning surati.

Endi texnik taraqqiyot holatidagi kapital bilan qurollanganlikning barqaror darajasini aniqlash mumkin. Agar banklarning soni (L) (n) sur'at bilan oshayotgan bo'lsa, samaradorlik (E) esa (g) sur'at bilan o'sayotgan bo'lsa, unda (LE) ($n-g$) sur'at bilan oshib boradi.

Doimiy samaradorlik bilan bir birlik mehnatga to'g'ri keladigan kapital $RI+[K/(LE)]$ ni tashkil etadi. Doimiy samaradorlik bilan bir-birlik mehnatga to'g'ri keladigan ishlab chiqarish hajmi esa $ul=Y/(LE)$ ni tashkil etadi. Bunda barqaror muvozanatlilik holatiga quyidagi shartda erishiladi:

$$sf(RI)=(d+n+g)RI \quad (2.29.)$$

Tenglama o'zgaras samaradorlik bilan bir-birlik mehnatga to'g'ri keladigan kapital va ishlab chiqarish doimiy bo'ladigan kapital bilan ta'minlanganlikni (R^*) faqatgina bitta darajasi mavjudligini ko'rsatadi bu barqaror holat iqtisodiyotning uzoq muddatli muvozanatini ifodalaydi.

(RI^*) ning barqaror (qat'iy) holatida texnik taraqqiyot mavjud bo'lgan sharoitda kapital hajmi (K) va ishlab chiqarish (U) ($n+g$) sur'at bilan o'sadi. Bir ishchi hisobiga to'g'ri keladigan kapital bilan qurollanganlik ($K|L$) va ishlab chiqarish ($U|L$) (g)- sur'at bilan o'sib boradi. Bu R.Solou modelida texnik taraqqiyot-turmuish darajasi o'zluksiz o'sishining yagona sharti ekanligini ko'rsatadi.

Shunday qilib, R.Solou modeli iqtisodiy o'sishning 3 manbasi-investitsiyalar, ishchi kuchi soni va texnik taraqqiyot o'rtasidagi o'zaro aloqadorlikni yoritish imkonini beradi. Davlat iqtisodiy o'sishga jamg'arma me'yori va texnik taraqqiyot tezligi orqali ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Jamg'arma me'yori qanday bo'lishi kerak? Aniqlaganimizdek muvozanatli iqtisodiy o'sish jamg'armaning turli me'yori bilan muvofiqlashadi. Shuning uchun maksimal iste'mol darajasi bilan iqtisodiy o'sishni ta'minlaydigan me'yor optimal bo'ladi. Bunday me'yor "Oltin qoida" ga muvofiq keladi. Jamg'armaning bu me'yoriga mos keladigan kapital bilan qurollanganlik darajasini (R^{**}) bilan

iste'molni esa – (s^{**}) bilan belgilaymiz. Oldin biz ishlab chiqariladigan mahsulot iste'mol va investitsiyalarga sarflanadi deb belgilagan edik: $y=c+i$ bundan $c=y-i$ kelib chiqadi.

Berilgan parametrlarning rniiga ular o'barqaror holatidagi ifodasini qo'ysak, quyidagiga ega bo'lamiz: $c^*=f(R^*)-dR^*$, bu yerda s^* -barqaror o'sish holatidagi iste'mol.

Iste'mol hajmi maksimal bo'ladigan kapital bilan qurollanganlikning barqaror darajasi "Oltin qoida"ga muvofiq keladi. "Oltin qoida" bo'yicha kapital bilan qurollanganlik R^{**} bilan iste'mol esa- s^{**} bilan belgilangan.

"Oltin qoida" darajasiga mos keladigan kapital bilan qurollanganlik holatida $f(R^*)$ ishlab chiqarish funksiyasi va dR^* chizig'i bir xil og'maga ega va iste'mol maksimal darajaga erishadi.

R^{**} kapital bilan qurollanganlik darajasida kapital zaxirasining bir birlikka oshishi ishlab chiqarish o'sishini keltirib chiqaradi (kapitalning chegaraviy mahsulotiga teng keladigan) va kapitalning d kattalikka chiqib ketishini oshiradi. Shunday qilib, "Oltin qoida"ga mos keladigan R^{**} kapital bilan qurollanganlik darajasida $MPK=d$ shart bajariladi. Aholi o'sishi va texnik taraqqiyotni hisobga olgan holda esa, $MPK=d+n+g$ shart bajariladi.

Agar iqtisodiyot "Oltin qoida" bo'yicha ega bo'lishi mumkin bo'lgan kapital zaxirasidan ortiqcha kapital zaxirasi bilan rivojlanayotgan bo'lsa, unda bu holatda jamg'arma me'yorini pasaytirishga yo'naltirilgan siyosatni amalga oshirish zarur.

Jamg'arma me'yorining kamayishi iste'molning oshishi va unga muvofiq ravishda investitsiyalarning pasayishiga olib keladi, demak kapital zaxirasining barqaror darajasining pasayishiga ham olib keladi.

Agar iqtisodiyot barqarorlik holatida "Oltin qoida" dagidan kam kapital bilan qurollanganlik bilan rivojlanayotgan bo'lsa, unda jamg'arma me'yorini oshirish zarur. Bu investitsiyalarni oshirib iste'molni pasaytiradi, lekin kapitalning jamg'arilib borishi bo'yicha qandaydir vaqtdan boshlab yana o'sa boshlaydi. Natijada iqtisodiyot yana yangi muvozanat holatiga erishadi ammo oltin qoidaga muvofiq bo'lgan holda, bunda iste'mol dastlabkiga nisbatan yuqoriroq darajaga ega bo'ladi.

Texnik taraqqiyotni rag'batlantirish R.Solou modeli texnik taraqqiyotni farovonlikni barqaror oshiruvchi va o'sishning optimal

variantini topishga imkon yaratuvchi yagona asos sifatida ko'rsatadi. Biroq u texnik taraqqiyotni tashqi (Ekzogen) omil sifatida ko'rib chiqadi, demakki uni tushuntirmaydi. Ayrim olimlarning fikricha, texnik taraqqiyotning determinantlari bugungi kunda yetarlicha aniq emas. Biroq davlat siyosati turli xil instrumentlardan shu jumladan ilmiy tadqiqot va loyiha – konstruktorlik ishlaridan foydalanib texnik taraqqiyotni rag'batlantirishi mumkin. Masalan, potent qonunchiligini mukammallashtirib, ayrim rivojlangan mamlakatlar (AQSH, Yaponiya, Germaniyauzoq muddat davomida yangi mahsulotni ishlab chiqarish huquqiga monopoliyani berishdi. Soliq to'g'risidagi qonunlar ko'pgina mamlakatlarda ilmiy tadqiqot tashkilotlariga bir qancha imtiyozlar beradi. Maxsus tashkil etilgan milliy ilmiy fondlar fundamental ilmiy tadqiqotlarga subsidiyalar beradi. Hozirgi kunda mablag'larni inson kapitaliga yo'naltirish ham muhim masalalardan biri bo'lib kelmoqda, texnik taraqqiyotida u asosiy rol ni o'ynaydi.

2.6. Iqtisodiy o'sishda J. Mid modeli

U ham neoklassik asoslarga ega bo'lib, iqtisodiy o'sishni marjinalistik yondoshuvlar orqali tushuntiradi. O'z konsepsiyasini J.Mid "Iqtisodiy o'sishning neoklassik nazariyasi"(1961-y.) kitobida bayon etdi. Kobb Duglas vazifasining zamonaviylashtirilgan (modernizatsiyalashgan) variantidan foydalanib, J.Mid barqaror dinamik muvozanat qobilligi tenglamasini keltirib shiqardi.

$$Y = \alpha R + L + r \quad (2.30.)$$

bu yerda: y-milliy daromadning o'rtacha yillik o'sish sur'ati; R-kapitalning o'rtacha yillik o'sish sur'ati;

L-mehnatning o'rtacha yillik o'sish sur'ati;

α -milliy daromadda kapitalning ulushi;

-milliy daromadda mehnatning ulushi;

r-texnik taraqqiyot sur'ati.

Tenglama, milliy daromadning o'sish sur'ati milliy daromadda ega bo'lgan ulushi bo'yicha mehnat va kapital o'sish sur'atlarining yig'indisiga teng bo'lib unga yana texnik taraqqiyot sur'ati qo'shiladi. Mehnat va texnik taraqqiyot o'sish sur'atlarini doimiy deb taxmin qilib J. Mid quyidagi xulosaga keldi; iqtisodiy o'sishning

barqaror sur'ati kapital o'sishning barqaror sur'atlari va uning milliy daromad o'sish sur'atlari bilan tengligi sharoitida erishiladi. Agar kapital oshishining sur'atlari milliy daromad o'sishi sur'atlaridan oshsa, unda bu jamg'arish sur'atlarining o'z-o'zidan pasayishiga olib keladi.

Mehnat unumdorligi o'sish sur'atlarining dinamik muvozanatga ta'sirini ko'rib chiqib J. Mid agar ular kapital jamlanishi sur'atidan oshsa unda chegaraviy mehnat unumdorligining pasayishi natijasida mehnatning kapital bilan almashtirilishi hosil bo'ladi degan xulosaga keldi, ishlab chiqarish jarayonida ularning yangi mosligi esa mehnat ham kapitalning to'liq bandligini ta'minlaydi. Shu bilan birga J.Mid real holatda mehnat va kapital jamg'arilishi sur'atlari o'rtasida muvofiqlikka amal qilish zarurligiga e'tibor qaratgan. Aks holda, agar mehnatning o'sishi unga muvofiq kapital oshishi bilan birga bormasa ishlab chiqarishning o'sishi ro'y bermaydi, chunki ishchi kuchining o'sishi ortiqcha bo'lib ishsizlik vujudga keladi. Agar kapital mehnat unumdorligini o'sish sur'atlaridan tezroq o'ssa, unda ortiqcha ishlab chiqarish quvvatlari hosil bo'ladi. Biroq bu holda ham dinamik muvozanatga erishish usullari mavjud. J. Mid bozorlarning neoklassik nazariyasiga asoslanib ularni ko'rsatadi.

Bunda, mehnat bozorida ishsizlikning vujudga kelishi holatida ish haqi stavkasining pasayishiga olib keladigan raqobat kuchayadi. Natijada ishchi kuchining o'sish sur'atlari bilan tenglashadigan jamg'arish sur'atlari oshadi. J. Mid modelida davlat faqatgina pul-kredit siyosatidan foydalanilgan holda barqarorlashtiradigan vazifani bajaradi. Faqatgina shu resurslarning zarur bandligi va barqaror iqtisodiy o'sishning ta'minlaydigan daromad va jamg'armalarning samarali qayta taqsimlash mexanizmini yaratishga imkon beradi.

2.7. Iqtisodiy o'sishni A. Lyuis modeli

A. Lyuis modeli. U ishchi kuchi zaxirasi (rezerv)ni iqtisodiy o'sishning asosi sifatida ko'rib chiqadi. Shuning uchun uning muallif fikricha, u "aholi zichligi yuqori, capital tanqis, haqiqiy resurslar esa cheklangan" davlatlar uchun qo'l keladi. Bunday mamlakatlarga A. Lyuis Hindiston, Pokiston, Misr va boshqalarni kiritadi.

A.Lyuis o'z konsepsiyasida erkin bozor g'oyasiga asoslanganligi tufayli, tahlil markaziga u tadbirkor figurasini qo'yadi. U bozorda mavjud ishlab chiqarish omillaridan foydalanish xususida qarorlar qabul qiladi, ya'ni yer, kapital, yer xususida. Model iqtisodiyotning ikki sektorini hisobga olgan holda quriladi: agrar va sanoat sektorlari. Agrar sektorda mehnat resurslarining taklifi cheklanmagan, mehnat unumdoligi juda past, chegaraviy mahsulot esa nolga teng deb taxmin qilinadi. Bu esa qishloq xo'jaligidan ishchi kuchining olinishi ishlab chiqarish qisqarishiga olib kelmasligini anglatadi. Qishloq xo'jaligida ishchilarning ish haqi yashash minimumi darajasida bo'lgani sababli, bu ishchi kuchidan sanoatda foydalanish hech qanday muammo tug'dirmaydi. Bu sektordagi mehnat unumdorligi agrar sektordagidan ancha yuqori.

Shunday qilib, A.Lyuis modelining vazifasi mehnat resurslarining bir qismini qishloq xo'jaligidan sanoatga qayta taqsimlash va bu bilan iqtisodiy o'sish sur'atining tezlanishiga erishish hisoblanadi. Bu jarayonda asosiy mexanizm bo'lib tarmoqlararo bozor xizmat qiladi. Sanoat ishlab chiqarish masshtablarini kengaytirib, o'z ishchilarining daromadlari o'sishini ta'minlaydi, bu esa ichki talabni oshishiga ko'maklashadi. Bunda tadbirkorlar o'sib borayotgan daromadlarni ishlab chiqarishni kengaytirishga yo'naltiradilar. Bu daromadlar keyinchalik iqtisodiy o'sishga dinamik ta'sir ko'rsatadi.

Iqtisodiy o'sishning o'zini A.Lyuis ikki turga ajratadi: sanoatda uning manbasi bo'lib qo'shimcha ishchi kuchidan foydalanish hisoblanadi (ekstensiv tur), qishloq xo'jaligida esa chegaraviy mehnat unumdorligining oshishi (intensiv tur). Iqtisodiy o'sishning bu ikki turi investitsiyalashning ikki turli xil vazifalariga muvofiq keladi. Sanoatda gap asosan kapitalni kengaytirish ustida boradi. Shuning uchun investitsiyalarning berilgan vazifasi yakuniy sanoat mahsulotiga taklifga bog'liq bo'ladi. Uning o'sishi daromadlar oshishi va investitsiyalar kengayishini rag'batlantiradi. Qishloq xo'jaligida, aksincha, investitsiyalar daromadlarning qisqarishiga bog'liq holda kengayadi: ish haqiga xarajatlarning ko'payishi fermerlarni qo'l mehnatini mashina mehnati bilan almashtirishga majbur qiladi.

O'z modelini rivojlanayotgan mamlakatlar uchun ishlab chiqib A. Lyuisuni industrial bosqichni o'tgan G'arbiy mamlakatlar uchun to'g'ri kelmaydi, deb hisoblagan. Boshqa mualliflar aksincha uni

rivojlangan iqtisodiyot sharoitlari uchun maqbul deb hisoblashadi. Sh.Kindlberger o'z tahlilida ko'rsatganidek iqtisodiy o'sishning mehnat va kapital bilan bog'liqligining eng yaxshi namunasi bo'lib TFR, Italiya, Shveysariya, va Gollandiya hisoblanadi. Buyuk Britaniya, Belgiya, Shvetsiya, Norvegiya va Daniya kabi mamlakatlar ham A.Lyuis modelini tasdiqlashdi, biroq teskari bog'liqlikda: bu mamlakatlarda iqtisodiy o'sishning past sur'atlari mehnat resurslari va ishlab chiqarish quvvatlarida cheklangan foydalanish bilan bog'liq edi. Yana bir guruhni sezilarli ishchi kuchi ortiqchaligini boshidan keshirgan mamlakatlar tashkil etadi (Ispaniya, Portugaliya, Gretsiya, Yugoslaviya, Turkiya).Ularning iqtisodiy o'sishi ham Sh.Kindlberger fikricha A.Lyuis modeliga to'g'ri keladi. Bu mamlakatlar nafaqat o'z sanoatini balki boshqa yevropa davlatlari sanoatini ham ishchi kuchi bilan ta'minlar edi va butun kontinent uchun o'ziga xos zaxiradagi mehnat fondi vazifasini bajargan edi.

Nazorat savollari

1. Iqtisodiy o'sishni 1-neoklassik modellari qachon paydo bo'lgan?
2. Nima sababdan neoklassik yo'nalish vakillari iqtisodiyotda davlat aralashuviga qarshi chiqishdi?
3. Ishlab chiqarish vazifasi nimani aniqlaydi?
4. Neoklassik nazariyada texnik taraqqiyot nimani ifodalaydi?
5. Iqtisodiyotda "Oltin qoida"ni ma'nosini tushuntiring.
6. J. Mid modelida davlat qiroli qanday?
7. J. Mid modelini iqtisodiy o'sishga ta'sirini qanday izohlaysiz?
8. A. Lyuis modelini iqtisodiy o'sishga ta'sirini izohlang.
9. A. Lyuis o'z modelini nima sababdan g'arbiy mamlakatlar uchun to'g'ri kelmaydi deb hisoblaydi.?
10. A. Lyuis modeli bo'yicha Sh. Kindlberger fikrini izohlang.

3-MAVZU. TUTASH-AVLODLAR IQTISODIY O'SISH MODELII.

Reja:

3.1. Tutash avlodlar iqtisodiy o'sish modelida jamg'arishning mohiyati va omillari

3.2. Uy xo'jaliklari jamg'armalari va investitsiyalari

3.3. Raqobatbardoshlik kategoriyasining mohiyati va metodologik asoslari

3.4. Milliy iqtisodiyot raqobatbardoshligini iqtisodiy o'sishga ta'siri.

Tayanch so'z va iboralar:

Tutash avlodlar, jamg'arish, iste'mol, investitsiya, jamg'arish normasi, uy xo'jaliklari, aholi jamg'armalari, samaradorlik, raqobatbardoshlik, xalqaro raqobat, mezon darajadagi raqobatbardoshlik, firma, tarmoq, mahsulot, raqobat kurashi, strategik marketing, narx-navo, iqtisodiy o'sishda ijtimoiy iqtisodiy modellar, inson kapitali, daromad, sog'liqni saqlash, axborot resurslari, milliy qadriyatlar, ijtimoiy himoya, mexnat, tashkiliy tadbirkorlik.

3.1. Tutash avlodlar iqtisodiy o'sish modelida jamg'arishning mohiyati va omillari

AQSHning Masachuset texnologiya institutining professori Nobel mukofoti laureati Piter Daymond tomonidan ishlab chiqqan modelga ko'ra iqtisodiyotda mehnat resurslari hayot faoliyati davomida bir necha bosqichlarda amal qiladi. Ularni asosan ikki mehnatga layoqatli davr va nafaqa davrlardan iborat.

Ushbu ketma-ketlikda avlodlar faoliyat olib boradi. Har-bir bosqichda yangi yoshlar avlodlari kirib keladi va oldingi yosh avlod esa asta-sekin nafaqaga chiqadi. Shu nuqtai nazardan iqtisodiyotda ikki tutash avlod yashaydi va mavjud bo'ladi. Hayotining birinchi davrida mexnat resurslari mavjud ishlab chiqarish quvvatlari asosida mexnat qiladi, daromad topadi va uning bir qismini nafaqaga ajratib qoldiradi. Ushbu mablag'lar jamlanib iqtisodiyotga investitsiya qilinadi va ular asosida yangi ishlab chiqarish quvvatlari shakllantiriladiki ular

yordamida yangi keyingi yosh avlodga yanada ko'proq daromad topishga imkon yaratiladi.

Shunday qilib iqtisodiyot o'sadi, unda jamg'arish normasi individning maksimalashtirish vazifasidan kelib chiqib ya'ni ikkala hayotiy davrida bir xil darajada iste'molni ta'minlash maqsadida endogen aniqlanadi.

Piter Daymond tomonidan ishlab chiqqan model iqtisodiyotda pensiya tizimini isloh qilishda juda foydali bo'lib hisoblanadi. Biroq iqtisodiy o'sish modeli sifatida bizni oldinga harakat qilishga imkon bermadi. Uning mantig'i R.Solov modeli mantig'iga olib keladi.

Keyingi mahsulot birligini ishlab chiqarish unubdorligini pasayishi sharoitida har bir avlodning investitsiyasi kam samaradorlikka ega bo'lib boradi. Ishlab chiqarish quvvatlarining amortizatsiyasini to'ldirib turish uchun xarajatlar o'sadi. Iqtisodiyotda barqaror iqtisodiy o'sishni ta'minlash uchun ekzogen texnik taraqqiyot talab etiladi.

Jamg'arish iqtisodiyotdagi yalpi sarflarning tarkibiy qismlaridan biri hisoblanib, investitsion tavsifdagi tovarlarga talab darajasini belgilab beradi. Investitsiyalar jamg'arishning amalda namoyon bo'lish shakli bo'lganligi sababli dastlab, tahlilni jamg'arishning mohiyati, omillari va samaradorligini nazariy jihatdan asoslash bilan boshlaymiz.

Jamg'arish – milliy daromadning bir qismining (jamg'armaning) asosiy va aylanma kapitallarni, shuningdek, ehtiyot zaxiralarini ko'paytirish uchun sarflanishidir. Ishlab chiqarish va noishlab chiqarish maqsadidagi jamg'arish bir-biridan farqlanadi. Jamg'arilgan mablag'larning moddiy ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sohaslarining asosiy kapitallarini va aylanma mablag'larini kengaytirishga ketadigan qismi ishlab chiqarish sohasidagi **jamg'arish so'mmasini** hosil qiladi. Ishlab chiqarish sohasidagi jamg'arish iqtisodiy o'sishning muhim omilidir.

Ijtimoiy-madaniy sohadagi jamg'arish (noishlab chiqarish jamg'arishi) uy-joy fondini, kasalxonalar, o'quv muassasalari, madaniyat, sog'liqni saqlash, sport muassasalari, ya'ni nomoddiy soha va tarmoqlarni kengaytirish, rekonstruksiyalash, yangilashga sarflanadi. Noishlab chiqarish sohasini kengaytirish ham ishlab chiqarishni rivojlantirishning zarur shartidir.

Jamg'arish summasi, uning hajmi va tarkibi takror ishlab chiqarish sur'atlarini belgilab beradigan hal qiluvchi omillardir. **Jamg'arish normasi** bevosita jamg'arish so'mmasining butun milliy daromad hajmiga nisbati bilan aniqlanadi:

$$JN = (JS / MD) \times 100\%, \quad (3.1.)$$

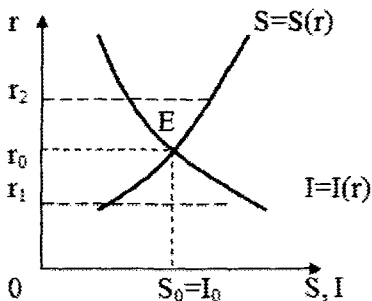
bunda: JN - jamg'arish normasi;

JS - jamg'arish so'mmasi;

MD - milliy daromad.

Jamg'arish normasining ham o'z chegarasi bo'lib, uni me'yoridan oshirish iqtisodiy jihatdan samarasiz bo'lib chiqishi va salbiy oqibatlarga olib kelishi mumkin. Masalan, uning haddan tashqari ortishi natijasida iste'mol fondining hajmi kamayishi, investitsion sarflar samaradorligi pasayib ketishi mumkin, chunki kapital mablag'lar hajmi bilan qurilish tashkilotlarining quvvatlari, materiallar va uskunalar yetkazib berish imkoniyatlari, infratuzilmaning rivojlanishi o'rtasida nomutanosiblik paydo bo'ladi. Oqibatda iqtisodiy o'sish pasayib ketish tamoyiliga ega bo'ladi.

Jamg'arish hajmi milliy daromadning bir qismini tashkil etadi va shu sababli milliy daromad hajmi ko'payishini belgilaydigan omillar jamg'arish miqdorini ham belgilab beradi. Bu omillardan asosiysi qo'llaniladigan resurslar massasi va ularning unumdorligidir. Jamg'arish miqdori ishlab chiqarish jarayonida xomashyo, materiallar, energiyani tejab-tergab sarflashga ham bog'liq. Mahsulot birligiga ularni sarflashni kamaytirish moddiy vositalarning o'sha miqdorida mahsulotlarni ko'proq hajmda ishlab chiqarishga imkon beradi.

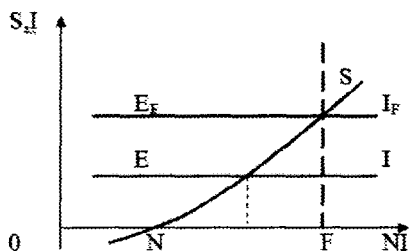
3.1-rasm. Jamg'arma va investitsiya o'rtasidagi muvozanatning klassik modeli

Klassik iqtisodchilar nuqtai nazaridagi eng markaziy holat – bu ular tomonidan foiz stavkasining ham investitsiyaning, ham jamg‘armaning funksiyasi sifatida qaralishi hisoblanadi.

Rasmdan ko‘rinadiki, klassik modelni tuzishda tik o‘q bo‘yicha real foiz stavkasi, yotiq o‘q bo‘yicha esa jamg‘arma va investitsiya hajmi ko‘rsatkichlari joylashtirilgan. Investitsiya va foiz stavkasi o‘rtasida teskari funksional bog‘liqlik mavjud: foiz stavkasi qanchalik yuqori bo‘lsa, investitsiya hajmi shu qadar past bo‘ladi va aksincha. Jamg‘arma esa to‘g‘ri, o‘suvi funksional bog‘liqlikka ega, ya‘ni foiz stavkasining yuqori bo‘lishi jamg‘arma darajasining ham yuqori bo‘lishiga olib keladi.

Iqtisodiyotdagi investitsiya va jamg‘arma hajmlari o‘rtasida muvozanat (E nuqta)ga erishish uchun foiz stavkasining r_0 darajasi ta‘minlanishi lozim. Foiz stavkasi darajasining muvozanat darajasidan shetlanishi (r_1 – past r_2 – yuqori bo‘lgan holatlar) investitsiya va jamg‘arma hajmi o‘rtasidagi muvozanatning buzilishiga olib keladi. Foiz stavkasining r_1 darajasida investorlar uchun qulay narxlarning vujudga kelishi investitsion resurslarga bo‘lgan talabni oshiradi, biroq bunday darajada jamg‘arma uchun rag‘bat pasayib ketadi. Natijada investitsion resurslar taqchilligi paydo bo‘ladi. r_2 darajada esa barcha subyektlar uchun jamg‘armaning nafiligi oshadi, biroq bunday foiz darajasida barcha investorlar ham o‘z faoliyatining foydaliligini ta‘minlay olmaydilar. Natijada jamg‘armaning ahamiyatli qismi investitsiyalarga aylana olmaydi.

Keynschilarning investitsiya va jamg‘arma o‘rtasidagi muvozanat modeli o‘z tuzilishiga ko‘ra klassik modeldan farq qiladi. Bunda eng markaziy nuqta – J.M.Keyns tomonidan jamg‘arma foiz stavkasining emas, balki daromadning funksiyasi deb qaralishi hisoblanadi: $S = S(Y)$. Investitsiya esa, klassik modeldagi singari, foiz stavkasining funksiyasi deb olinadi: $I = I(r)$. Ya‘ni, keynscha konsepsiyaning asosida jamg‘arish va investitsiya darajalarining boshqa-boshqa omillar ta‘sirida o‘zgarishi yotadi. Keynscha modelning mohiyatini quyidagi rasm orqali izohlash mumkin (10.3-rasm).

3.2-rasm. Jamg'arma va investitsiya o'rtasidagi muvozanatning keynscha modeli

Rasmdan ko'rinadiki, grafik ko'rsatkichlarining joylashuvi ham klassik modeldan farq qiladi. Tik o'qda jamg'arma (S) va investitsiya (I) darajasi, yotiq o'qda esa milliy daromad darajasi (NI) joylashgan. Iqtisodiyotdagi jamg'arma darajasi milliy daromad hajmiga bog'liq holda o'zgaradi. Milliy daromad hajmi amalda investitsiya darajasiga ham ta'sir ko'rsatsa-da, mazkur modelda uni milliy daromadga bog'liq bo'lmagan, ya'ni avtonom holda beriladi. Grafikda investitsiya va jamg'arma egri chiziqlari E nuqtada kesishadi. Agar iqtisodiyotdagi to'la bandlik holatiga milliy daromadning F darajasida erishiladi, deb tasavvur qilsak, u holda bu darajada investitsiya va jamg'arma muvozanatini (E_F nuqta) ta'minlash uchun investitsiya I_F darajada bo'lishiga erishish lozim bo'ladi. Biroq, Keyns talqiniga ko'ra, investitsiya va jamg'arma darajasining muvozanati to'la bandlik bo'lmagan sharoitda ham ta'minlanishi mumkin: grafikdagi milliy daromadning N hajmida aynan shu holatga (E nuqta) erishiladi.

Investitsiya va jamg'arma darajalari muvozanatining klassik va keynscha modellari o'rtasidagi farq quyidagilar orqali namoyon bo'ladi: **birinchidan**, klassik modelda bu muvozanat ro'y berishi uchun iqtisodiyotning doimiy ravishda to'la bandlik holatida bo'lishi taqozo etiladi. Keynscha modelda esa, yuqorida ko'rib chiqilganidek, bu muvozanatga to'la bandlik bo'lmagan holatda ham erishish mumkin; **ikkinchidan**, klassik modelda narx mexanizmi juda harakatchan bo'ladi. Keynscha modelda narxning bunday moslashuvchanligi inkor etiladi; **uchinchidan**, yuqorida ta'kidlanganidek, klassik modelda jamg'arma foiz stavkasining funksiyasi sifatida, keynsvha

modelda esa daromad funksiyasi sifatida qaraladi. Demak, yuqoridagilardan ko‘rinadiki, jamg‘arma va investitsiya o‘rtasidagi muvozanatning keynscha modeli klassik modelga nisbatan asoslangan, real hayot, ya‘ni iqtisodiyotning to‘la bandligi mavjud bo‘lmagan holatga nisbatan ham tatbiq etilib, takomillashtirilgan model hisoblanadi. Shunga ko‘ra, biz ham makro darajadagi boshqa muammolarni ko‘rib chiqish va tahlil qilishda, asosan, ushbu modeldan foydalanamiz.

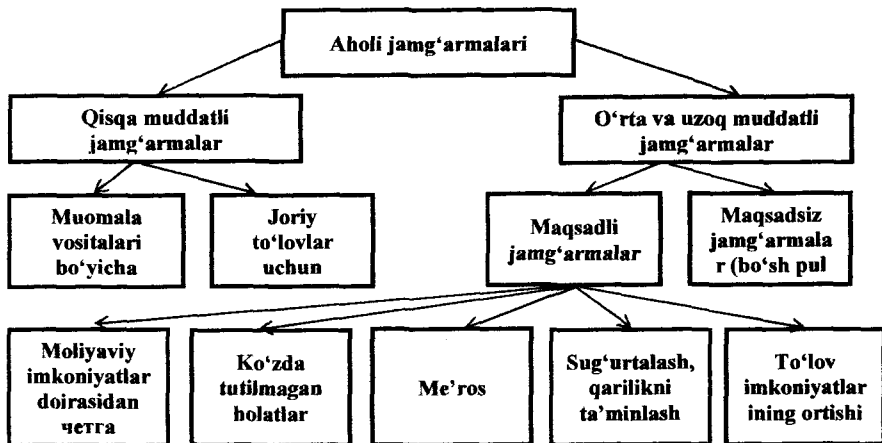
3.2. Uy xo‘jaliklari jamg‘armalari va investitsiyalari

Bir qator mamlakatlar tajribasi iqtisodiyotning o‘sish sur‘atlari bilan uy xo‘jaliklarining tasarrufdagi daromadlarida jamg‘armalarning ulushi o‘rtasida yaqqol ifodalangan o‘zaro bog‘liqlik mavjudligini ko‘rsatadi. Mamlakatimiz iqtisodiyotida ham uy xo‘jaliklarining jamg‘armalarini investitsiyalarga aylantirish borasida bir qator muammolar mavjud bo‘lishiga qaramasdan, uy xo‘jaliklarining jamg‘arilgan moliyaviy resurslariga muhim investitsion manba sifatida qaraladi.

Aholi daromadlarining o‘sishi uy xo‘jaliklarining jamg‘armalaridan investitsion resurslar sifatida foydalanish imkoniyatlarini ko‘rsatib beruvchi muhim ko‘rsatkich hisoblanadi.

Jamg‘armalar muammosini va investitsion resurs sifatida uning o‘ziga xos xususiyatlarini to‘liqroq tushunib olish maqsadida V.K.Gurtov tomonidan taklif etilgan guruhlashtirish asosida biz uy xo‘jaliklari jamg‘armalarining tasniflanishini amalga oshirdik.

Uy xo‘jaliklari jamg‘armalaridan to‘laqonli ravishda foydalanish bugungi kunda investitsiyalarni moliyalashtirishning barqarorligini ta‘minlashning muhim yo‘llaridan biri hisoblanadi. Jamg‘armalar va investitsiyalar o‘rtasidagi farqning kattaligi jamg‘armalarning kapitallashuvini ta‘minlash mexanizmining yetarlicha taraqqiy etmaganligi bois, bugungi kunda investitsiyalash uchun foydalanilmayotgan resurslarning yetarlicha ekanligini ko‘rsatib beradi. Mamlakatimizda uy xo‘jaliklarining jamg‘armalaridan investitsion jarayonlarda foydalanish darajasi hamon pastligicha qolmoqda.

3.3-rasm. Uy xo'jaliklari jamg'armalarining tasniflanishi

Iqtisodiyotning real sektorida foydalaniluvchi investitsion resurslar doirasiga jamg'armalarning bosqichma-bosqich transformatsiyasi iqtisodiyotni barqarorlashtirishning muhim omili bo'lib hisoblanadi. Aholi daromadlarining kapitallashuvi, shaxsiy jamg'armalarning investitsiyalarga aylanishi ma'lum darajada kapital chegaralarini kengaytiradi, deyarli har bir uy xo'jaligi a'zosini bir paytning o'zida ham ishlab chiqaruvchi va investorga aylantirib qo'yadi. Shu sababli ham, ko'pchilik mamlakatlarda aholi omonatlarini himoyalash davlatning muhim funksiyalaridan biri hisoblanadi. Aholi jamg'armalari kapitallasha borib, investitsion resurslarning muhim manbalaridan biriga aylanadi. Zero, jamg'armalar hajmi qanchalik katta bo'lsa va faol tarzda kapitallasha borsa, investitsiyalash natijasiga bog'liq ravishda shaxsiy daromadlarning shakllanishi ham shuncha katta ijobiy o'zgarishga ega bo'ladi.¹⁸

Uy xo'jaliklarining moliyaviy resurslaridan samarali foydalanish uchun aholining jamg'arish borasidagi faolligini oshirish talab etiladi. Bu esa o'z navbatida xususiy manbalar va mablag'lar hisobiga investitsion resurslarni shakllantirish; inflyatsion jarayonlarni jilovlagan holda yaxlit tarzda pul muomalasi va pul-kredit tizimini barqa-

¹⁸ Плахова Л.В. Финансовое поведение населения в формировании инвестиций // Финансы и кредит, 2007. №18. - С. 29-36.

rorlashtirish; moliya bozorlarida chayqov operatsiyalarini eng past darajagacha tushurish; aholi turli ijtimoiy qatlamlarining iqtisodiy jihatdan himoyalanganligini kuchaytirish imkonini beradi.

Bozor munosabatlari sharoitida davlat va shuningdek, moliya va fond bozorlarining subyektlari jamg'arish jarayonlarining zaruriy tomonlari hisoblanadilar. Mazkur subyektlar talab va taklif mexanizmi asosida jamiyatni taraqqiy ettirish uchun amaldagi qonunchilik asosida jamg'armalarni investitsiyalashga qayta taqsimlashni amalga oshiradilar. Jamg'armalarni turli omonatlarga va moliyaviy vositalarga jalb qilish – shaxsiy iste'mol sohasiga pul muoamasining naqdsiz hisob –kitoblar tizimini, elektron o'tkazmalar va shu kabi shakllarini joriy etishni tashkillashtirishdagi muhim bosqich hisoblanadi. Jamg'armalarning tashkiliy shakllari muomala sohasida tejashga imkon bergani holda, kassa xarajatlarini kamaytirish imkonini beradi.

Rossiyalik tadqiqotchi I.P. Xominichning ta'kidlashicha, fond bozorlarida uy xo'jaliklarining investitsion faolligining past darajasi moliya – kredit institutlarining tarkibiy jihatdan yetarlicha rivojlanmaganligi, turli investorlar uchun mo'ljallangan rang-barang moliyaviy instrumentlar taklifining mavjud emasligi, investitsiyalash borasida yetarlicha axborotlar bazasining yo'qligi, investitsion faoliyat borasida uy xo'jaliklarida tajribaning yetarlicha emasligi, mamlakat aholisida jamg'armalarni investitsiyalash borasida madaniyatning to'liq shakllanmaganligi kabi sabablar bilan izohlanadi.¹⁹

Taraqqiyot yo'lidan ildam harakat qilayotgan barcha mamlakatlar jamg'armalardan investitsiyalarni moliyalashtirishning muhim manbai sifatida keng ko'lamda foydalanganliklariga guvoh bo'lamiz. Aholi jamg'arish jarayonining asosiy subyekti hisoblanadi, chunonchi aholi jamg'armalar, shu jumladan uzoq muddatli jamg'armalarning asosiy manbai bo'lgan pul mablag'lariga egalik qiladi. Shu sababli ham, uy xo'jaliklari boshqa institutsional sektorlar, eng avvalo korxonalariga nisbatan sof kreditor hisoblanadi. Shu tariqa, aholining jamg'arilgan aktivlari yangitdan barpo etilayotgan kapitalning asosiy manbai bo'lib hisoblanadi. Mamlakatimizda investitsiyalashni tashkil etish va uni moliyalashtirish borasida keng ko'limli ishlar amalga oshirilayotganligiga qaramasdan aholi jamg'armalarini iqtisodiyotning real

¹⁹Хоминич И.П. Финансовые активы домашних хозяйств в структуре инвестиционных ресурсов//Банковские услуги,2003.№9.-С. 19-26.

sektoriga jalb qilish ishlari yetarlicha samara berayotgani yo‘q. Jamg‘armalarning bugungi kunda yetarlicha investitsiyalarga aylanmayotganligi natijasida asosiy fondlarning yangilanishi, o‘sishi va mehnat unumdorligining ortishiga asoslangan iqtisodiy taraqqiyotning jadallashuvi o‘ta sust kechmoqda. Keyingi yillarda ijobiy iqtisodiy o‘sish sur‘atlari kuzatilayotgan bo‘lsada, u ko‘proq ekstensiv tavsifga ega bo‘lib, asosan ichki talabni kengaytirishga asoslanadi. Bunday holatda iqtisodiy o‘sish sur‘atlari sekinlashishi tabiiy hol hisoblanadi.

Uy xo‘jaliklari faoliyati samaradorligini tahlil qilishda uy xo‘jaligining samaradorligi o‘zini o‘zi keltirib chiqaruvchi ko‘rsatkich emasligiga e‘tibor qaratishimiz lozim, zero uy xo‘jaligi faoliyatining samaradorligini oshirishga bir qator omillar va mavjud tartibga solish mexanizmining qay yo‘sinda tashkil etilganligi ta‘sir ko‘rsatadi.

Iqtisodiy kategoriya sifatida uy xo‘jaliklari faoliyat ko‘rsatishining samaradorligi bir tomondan, uy xo‘jaliklari o‘rtasidagi, ikkinchi tomondan esa – ishlab chiqarish omillaridan xo‘jalikning o‘zida oqilona foydalanish va ma‘lum bir aniq shart –sharoitlarda mazkur omillarni bozorda samarali sotishni tashkil etish borasida bozor, davlat va korxonalar o‘rtasidagi iqtisodiy aloqalarning umumiyligi bilan aniqlanadi²⁰. Uy xo‘jaliklari faoliyatining umumiy samaradorligi xo‘jalik faoliyatining natijalari bilan tashqi va ichki omillarning ta‘sirini inobatga olgan holda amalga oshirilgan xarajatlar o‘rtasidagi nisbati sifatida namoyon bo‘ladi. Umumiy ko‘rinishda uy xo‘jaliklari faoliyat ko‘rsatishining samaradorligini quyidagicha ifodalashimiz mumkin:

$$S_{uy.xo'j.} = \text{Natija} - \text{Xarajat}$$

“Uy xo‘jaligi – bozor” aloqalari tomonidan uy xo‘jaliklari faoliyat ko‘rsatishining samaradorligini qarab chiqamiz. Uy xo‘jaligining bozor aloqalariga jalb qilinganligini ko‘rsatuvchi ko‘rsatkich ular tomonidan olingan daromad hisoblanadi. Bu daromad miqdori ichki va tashqi daromadlar miqdoriga bog‘liq bo‘ladi. Uy xo‘jaligining ichki daromatlari tartibga soluvchi mexanizmlar ta‘siri ostida bo‘lgani holda, uy xo‘jaligining o‘zida shakllanadi va iste‘mol qilinadi. Ichki daromad uy xo‘jaligining o‘z ehtiyojlari uchun qondiriluvchi iste‘mol

²⁰Манохина Н.В. Финансовое состояние домашних хозяйств как экономического субъекта// Финансы,2002.№9.-С.29-31.

mahsulotlari va ishlab chiqarish omillari ko‘rinishidagi mablag‘ va vositalarda ifodalanadi. Tashqi daromadlar bevosita bozorning tartibga soluvchi roli ta’siri ostida shakllangani holda, ishlab chiqarish omillari va ishlab chiqarish natijasi bo‘lgan mahsulotlarni bozorda naq pulga sotish yoki natural ko‘rinishda ayirboshlash natijasi va shuningdek, qaytarib bermaslik sharti asosida olinuvchi daromadlarning umumiyligi sifatida namoyon bo‘ladi. Tashqi daromadlar quyidagi tartibga soluvchi subyektlar evaziga ham shakllanadi. Bular qatoriga uy xo‘jaliklari korxonalaridan oluvchi ish haqi va bir qator imtiyozlarni, davlat tomonidan taqdim etiluvchi bir qator ijtimoiy transfertlar va imtiyozlar (bepul ta’lim, bepul tibbiy xizmatlar va shu kabilar)ni kiritishimiz mumkin.

O‘z navbatida ularning har biri bevosita yoki bilvosita ko‘rinishda namoyon bo‘ladi. Uy xo‘jaliklarining bevosita yoki to‘g‘ridan –to‘g‘ri daromadi tovar va xizmatlarni, ishlab chiqarish omillarini sotishdan olinuvchi daromad manbalarini o‘zida ifoda etadi. To‘g‘ridan –to‘g‘ri ko‘rinishdagi ichki daromad – uy xo‘jaliklarining ichki ehtiyojlarini qondirish uchun xo‘jalikning o‘zida ishlab chiqarish omillaridan foydalanilgan holda ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlardan olingan daromadni o‘zida ifoda etadi. To‘g‘ridan –to‘g‘ri ko‘rinishdagi tashqi daromad – bozorda ishlab chiqarish omillarini, tovar va xizmatlarni sotishdan olingan daromadlarni o‘zida kas ettiradi.

Uy xo‘jaliklarining bilvosita daromadlari bilvosita manbalardan shakllanuvchi daromadlarni ifoda etadi. Bilvosita ko‘rinishdagi ichki daromadlar – uy xo‘jaligi sektori ichida tekin asoslarda olinuvchi turli daromad manbalaridan tashkil topadi. Bilvosita ko‘rinishdagi tashqi daromadlar –davlat, korxonalar tomonidan uy xo‘jaligi a’zolariga tekin asosda to‘lab beriluvchi daromadlarni ko‘zda tutadi.

Uy xo‘jaliklarining samaradorligini bevosita va bilvosita olingan daromadlar qiymatini bevosita va bilvosita ko‘rinishdagi sarf-xarajatlar qiymatiga nisbati sifatida qarab chiqish maqsadga muvofiq sanaladi. Tegishli chora –tadbirlar tizimini amalga oshirish hisobiga uy xo‘jaliklari faoliyat ko‘rsatishining samaradorligini oshirishga erishishimiz mumkin. Bu xil chora – tadbirlarni quyidagi turlarga bo‘lishimiz mumkin:

- xo‘jalikning o‘zini takomillashtirish borasidagi chora –tadbirlar;

- tartibga solishning bozor mexanizmini takomillashtirish borasidagi chora –tadbirlar;

- korxonalar va uy xo‘jaliklari o‘rtasidagi munosabatlarni takomillashtirish bo‘yicha chora –tadbirlar;

- davlat tomonidan tartibga solish mexanizmini takomillashtirishga oid chora –tadbirlar.

Mazkur tizimning tarkibiy qismlaridan biri bo‘lib, uy xo‘jaliklarini davlat tomonidan tartibga solish mexanizmini takomillashtirish hisoblanadi. Bizning fikrimizcha, uy xo‘jaliklari faoliyatini rejalashtirishda davlat quyidagi chora – tadbirlarni amalga oshirishi maqsadga muvofiq hisoblanadi: mehnatga haq to‘lashning eng kam miqdorini yashash minimumi darajasigacha ko‘tarish ta‘lim va sog‘liqni saqlashga davlat budjeti xarajatlarini oshirish.

Uy xo‘jaliklari ijtimoiy takror ishlab chiqarishning barcha to‘rt bosqichida ishtirok etadi. Ishlab chiqarish bosqichida, tovar va xizmatlarni ishlab chiqarishda uy xo‘jaligi a‘zolarining ishtiroki amalga oshadi. Taqsimlash bosqichida uy xo‘jaligi ma‘lum bir daromadga egalik qiladi va olingan daromadlardan soliq to‘laydi, daromadning ma‘lum bir qismini vaziyatdan kelib chiqqan holda jamg‘aradi. Uy xo‘jaliklari o‘z ixtiyorlaridagi resurslarni sotishdan daromad olar ekan, turli iste‘mol ne‘matlarini xarid qilish uchun cheklangan daromadlarini taqsimlash borasida qarorlar qabul qiladilar. Naflilikni maksimallashtirish uy xo‘jaliklarining bosh iqtisodiy manfaati hisoblanadi. Iste‘mol ne‘matlarini tanlash asnosida uy xo‘jaliklari bozor talabini shakllantiradilar. Ayirboshlash bosqichida uy xo‘jaligi qimmatli qog‘ozlar bilan bog‘liq operatsiyalarda ishtirok qiladi, kommunal xizmatlar uchun to‘lovlarni to‘laydi, kreditlardan foydalanadi, xo‘jaliklararo transfertlarni amalga oshiradi. Iste‘mol bosqichida uy xo‘jaliklari ichki ishlab chiqarish jarayonida resurslardan foydalanadi va iste‘mol talabini shakllantira borib, ishlab chiqarish jarayoni natijasi sifatida olingan ne‘matlarni o‘z a‘zolarining ehtiyojlarini qondirish uchun sarflaydi.

3.3. Raqobatbardoshlik kategoriyasining mohiyati va metodologik asoslari

Iqtisodiyotning yetakchi tarmoqlari raqobatbardoshligini oshirishda zaxiralarning ichki va tashqi imkoniyatlaridan samarali

foydalanish ko'p jihatdan bilimlarga asoslangan iqtisodiyotning shakllanishi bilan bog'liq. Shuningdek, iqtisodiyotni tarkibiy jihatdan o'zgartirish, yuqori texnologiyalarga asoslangan yangi korxonalar va ishlab chiqarish tarmoqlarining jadal rivojlanishini ta'minlashga qaratilgan keng ko'lamli islohotlarning tub mazmun-mohiyati milliy iqtisodiyot raqobatbardoshligini ta'minlashning shart-sharoitlari va asosiy yo'nalishlarini shakllantirishga qaratilganligi bilan alohida ahamiyatga egadir.

Milliy iqtisodiyot raqobatbardoshligini oshirishga qaratilgan izchil islohotlar davomiyligi va samaradorligini ta'minlash, raqobatbardoshlik kategoriyasining mohiyati va metodologik asoslarini hozirgi zamon iqtisodiyoti nuqta'i nazaridan talqin etishni taqazo etadi. Tahlil natijalari jahon iqtisodiyotining globallashuvi, integratsion jarayonlarning kuchayishi, innovatsiyalarning jadal rivojlanishini shakllantirish hisobiga milliy iqtisodiyotning xalqaro raqobatbardoshlikka erishishi va jahon bozorida mustahkam mavqega ega bo'lishida muhim omil bo'lib xizmat qiladi. Raqobatbardoshlik o'z navbatida raqobat kategoriyasi bilan o'zaro uzviy aloqadorlikda bo'ladi.

Korxonalar baholardan tashqari raqobatda tovarning quyidagi jihatlariga e'tibor beradilar va evaziga firmaning bir tekis rivojlanishiga erishadilar:

- tovarning texnik jihatdan yangiligi, uning avtomatlashtirilishi;
- tovarlarning yangidan-yangi ehtiyojlarni qondirish imkoniyatlari;
- o'xshash tovarlarga nisbatan ishlab chiqarilayotgan tovarning chidamli, ishonchliligi, sifatining yuqorilik darajasi;
- tovarlarni sotib olgan xaridorlarga ko'rsatiladigan xizmatlarning xilma-xilligi;
- tovarlarning tejamliligi, ixchamligi, energo resurslarni kamroq xarajati;
- atrof-muhit uchun ekologik toza bo'lishi va hokazolar.

Raqobatning noformal, jamiyat tomonidan qoralanadigan turi ham mavjud. Bu o'rinda "g'irrom raqobat" to'g'risida ham so'z yuritishimiz kerak. Raqobat firmalar uchun hayot-mamot masalasi bo'lgani uchun, ular ayrim hollarda raqobat kurashida g'ayriqonuniy usullardan ham foydalanadilar. Bunda ular davlat tomonidan raqobat

kurashini tartibga soluvchi turli qonun va qoidalarga xilof ravishda ish ko'radilar. G'ayriqonuniy usullarga quyidagilarni kiritish mumkin:

- baholar bo'yicha bir nechta firmalarning o'zaro kelishib olishlari;

- boshqa firmalar tovarlarining nomlari, tashqi ko'rinishi, tovar nishonasini o'zboshimchalik qilib ruxsatsiz foydalanish;

- raqobatchilar to'g'risida noto'g'ri axborot yoki to'g'ri bo'lsa ham ularning obro'siga ziyon beradigan ma'lumotlar tarqatish;

- reklamada tovarlarni nojo'ya solishtirish, axborot berish;

- raqobatchilarga nisbatan reket, shantaj va hokazolar yordamida zo'rvonlik qilish;

- raqobatchining tijorat sirlarini pinhona bilib olish;

- konfederal va maxfiy ma'lumotlarni ovoza qilish;

- tovarning sifati, xususiyatlari kabi masalada xaridorlarni aldash, noto'g'ri axborot berish va reklama qilish.

M.Porterning fikricha, raqobatning asosiy maydoni –bu tarmoqdir, ya'ni bir xil yoki o'xshash tovar ishlab chiqaruvchi yoki xizmat ko'rsatuvchi va o'zaro raqobat qiluvchi bir tarmoqdagi raqobatchilar guruhi hisoblanadi.

Tarmoqdagi raqobatga beshta omil ta'sir qiladi:

- yangi raqobatchilarning paydo bo'lishi;
- o'rinbosar tovar va xizmatlarning paydo bo'lishi;
- yetkazib beruvchilarning savdolashish qobiliyati;
- xaridorlarning savdolashish qobiliyati;
- mavjud bo'lgan raqobatchilarning o'zaro raqobati.

Yuqoridagi besh omil tarmoqning daromadlilikini belgilaydi. Chunki, ular bahoga, xarajatga, kapital qo'yilmalarga va boshqalarga ta'sir qiladi.

Firmaning tarmoqdagi o'rni, avvalo, raqobat ustunligi bilan aniqlanadi. Agar firma barqaror raqobat ustunligiga ega bo'lsa, u o'z raqiblarini ortda qoldiradi:

- firmaning raqobatchilariga nisbatan kam xarajatlar bilan tovarlarni ishlab chiqara olish va sota bilish qobiliyati haqida dalolat beruvchi, juda past xarajatlar;

- tovarlar differensiyasi, ya'ni firmaning iste'molchi ehtiyojini qondira olish qobiliyati.

Firmaning tarmoqda tutgan o'rniga ta'sir qiluvchi boshqa bir muhim omil – bu firmaning o'z tarmog'i doirasida mo'ljalga oluvchi raqobat muhitini, firma maqsadining kengligi hisoblanadi. Firma o'zi uchun necha turdagi tovarlarni ishlab chiqarishini, qanday sotish kanallaridan foydalanishini, qanday xaridorlarga xizmat ko'rsatishini, qaysi joylarda o'z mahsulotini sotishini va qaysi milliy tarmoqlarda raqobatlashishini hal qilib olishi kerak.

Xalqaro raqobatning xususiyatlari. Raqobat va raqobat strategiyasi haqida yuqorida ta'kidlanganlarning barchasi ichki bozor bilan bir qatorda tashqi bozorga ham taalluqlidir. Lekin shu bilan birga xalqaro raqobat ba'zi bir o'ziga xos xususiyatlarga ham ega.

M.Porter mavjud raqobatning o'ziga xosligiga ko'ra ikki turdagi tarmoqlarni ajratadi:

1) Ko'p milliy tarmoqlar. Ushbu tarmoqlar uchun alohida mamlakatlarda raqobatning turlicha kechishi xosdir. Bunday tarmoqlarda yagona strategiyani qo'llash mumkin emas. Misol uchun, jamg'arma banklari.

2) Global tarmoqlar. Ushbu tarmoqlar dunyo bo'yicha yagona raqobat maydoniga ega bo'ladilar. Aynan shunday tarmoqlarda oddiy raqobat ustunligini emas, balki global raqobat ustunligini yaratish kerak bo'ladi. M.Porter global strategiya sharoitida raqobat ustunligiga erishishning va undan foydalanishning ikki usulini ajratadi.²¹

1) faoliyatni tartibga solish (*konfiguratsiya*), ya'ni o'ziga xos xususiyatlaridan foydalanish maqsadida turli mamlakatlarda faoliyatning turli ko'rinishlarini joylashtirish.

Faoliyat turlarini davlat quyidagi mezonlardan kelib chiqib joylashtiradi:

- omillarning minimal qiymati;
- ITTKI²² ni o'tkazish uchun zarur sharoitlarning mavjudligi;
- maxsus birikmalarning mavjudligi;
- mijozlar bilan munosabatlarning rivojlanganlik darajasi va boshqalar.

2) filiallar faoliyatini muvofiqlashtirish. Bu o'z ichiga

- axborot almashinuvini;

²¹ Портер М. Конкурентная стратегия: Методика анализа отраслей и конкурентов, М: «Альпина Паблишер» 2011, - С-318

²² ITTKI – ilmiy tadqiqot texnologik-konstruktorlik ishlari

- javobgarlikni taqsimlashni;
- xatti - harakatlarni kelishishni qamrab oladi.

Makrodarajadagi raqobatbardoshlikni baholash. Mamlakatning raqobatbardoshligi erkin va halol raqobat sharoitida mamlakatning jahon bozori talablarini qondiruvchi tovarlarni ishlab chiqarish va xizmatlar ko'rsatish qobiliyati sifatida ta'riflash mumkin.

Mamlakatning raqobatbardoshlik ko'rsatkichi, birinchi gald mamlakatning jahon bozoridagi mavqeyini tavsiflovchi, shuningdek, tovar va tovar ishlab chiqaruvchining hamda tarmoqning raqobatbardoshligini birlashtiruvchi umumiy ko'rsatkich hisoblanadi.

Mezodarajadagi raqobatbardoshlikni baholash. Firmaning raqobatbardoshligini baxolash. Iqtisodiyotni globalashtirish va baynalmillallashtirish davrida uning samaradorligi va ishlab chiqarilayotgan maxsulot talabgirligining yagona mezoni bo'lib raqobatbardoshlik hisoblanadi. Hozirgi vaqtda **“raqobatbardoshlik”** tushunchasining yagona ta'rifi mavjud emas. Ushbu tushuncha talqinlarining ko'p bo'lishi ehtimolini belgilab beruvchi asosiy omillar –bu iqtisodchilarniig turli xil boshlang'ich pozitsiyalari hamda ishlab chiqaruvchi sifatida faqat alohida korxonona, tarmoq yoki butun iqtisodiyotning ko'rib chiqilishidir. **Raqobatbardoshlik** – nisbiy tushuncha, chunki bir turdagi bozorlarda muvaffaqiyatli raqobatlashuvchi tovar boshqa bozorlarda umuman raqobatbardosh bo'lmaydi. Bu hol tashqi va ichki bozorlarda raqobatbardoshlikni chegaralash zaruratini keltirib chiqaradi.

Shunday qilib, raqobatbardoshlik sohasida umumiy konsepsiyani shakllantirish uchun mazkur holatning barcha tomonlarini hisobga olish lozim. Biroq qator mamlakatlar tajribasiga ko'ra ichki bozordagi raqobat xalqaro raqobatning asosi hisoblanadi.

Raqobat munosabatlarining barcha xili uchta boskichda amalga oshiriladi:

- mahsulot, ishlab chiqarish va korxonaning muayyan mikro turlari;
- mezotarmoqlar, korxonalarning tarmoq korporativ birlashmalari va gorizontal integratsiyalashgan firmalar;
- tarmoqlararo integratsiyalashgan makroiqtisodiy majmualar.

Har qanday sanoat firmasi, har qanday tovar ishlab chiqaruvchi u tashkil etilgan vaqtdan boshlab va butun faoliyati davomida o'zi uchun

zarur bo'lgan raqobatbardoshlik muammolarini hal etishiga to'g'ri keladi. Jahonning ko'plab mamlakatlari iqtisodiyoti jahon xo'jaligi aloqalariga jalb etilgan, milliy bozor va uning talablari esa jahon bozori va xalqaro raqobatbardoshlikning faol ta'siri ostida shakllanadi.

O'zi uchun yangi hisoblangan bozorga kirib borish, ishlab chiqarishni kengaytirish yoki uni qisqartirish, texnologik jixozlarni modernizatsiya qilish, yoxud ishlab chiqariladigan mahsulotni yangilash maqsadida investitsiyalarni amalga oshirishda, albatta, ishlab chiqaruvchi yoki korxonaning raqobatbardoshligini baholash talab etiladi.

Korxonaning strategiyasi, ya'ni oldinga qo'yilgan maqsadlarga erishish yo'llarini belgilab beruvchi asosiy omillarni aks ettirishdan iborat:

1. Qo'llaniladigan ilmiy yondashuvlar va boshqaruv usullarining soni va chuqurligi nuqtai nazaridan boshqaruv tizimining kuzatuv sifatini tahlil qilish:

- o'z fan-texnika taraqqiyoti tizimi;
- ITTKIning moddiy-texnika bazasi;
- mutaxassislarning ijodiy salohiyati;
- yangiliklarni joriy etishga undash;
- raqobat va kooperatsiya motivlari;
- o'zgartirishlar kirituvchi yangiliklar;
- o'zgartirish kiritmaydigan yangiliklar;
- bozor talablariga moslashish;
- mahsulot tizimini rivojlantirish;
- texnologiyani rivojlantirish;
- binolar va inshootlarni loyihalashtirish.

2. Tizimning chiqish komponentlarini, ya'ni tashkilot strategiyasining sifatini tahlil qilish, uning ichki zaif va kuchli tomonlari, tashqi tahdidlar va imkoniyatlardan kelib chiqib madsadni aniqlashtirishdan iborat ("*SWOT-tahlil*").

3. Tashkilot chiqishidagi asosiy raqobatchilar faoliyat ko'rsatishining raqobatbardoshligi, samaradorligi va barqarorligi, tashqi tahdidlar va imkoniyatlar, raqobatchilarning ichki kuchli va zaif tomonlari.

4. Tarmoqda raqobat qonuni, monopoliyaga qarshi qonun xujjatlari amal qilishi mexanizmi, tarmoqda raqobat shakli va kuchining tahlili.

5. Tashkilotga ijobiy va salbiy ta'sir ko'rsatuvchi mamlakat makro muhiti omillari.

6. Tizimga kirishda raqobat qonuni, monopoliyaga qarshi qonun xujjatlari amal qilish mexanizmi, tashkilot yetkazib beruvchilari o'rtasida raqobat kuchining tahlili.

7. Boshqaruv tizimining boshqariladigan kichik tizimi sifatini tovarlar sifati va resurs talab qilishi, ularga servisning sifati, bozor infratuzilmasi, faoliyatning ushbu yo'nalishlari samaradorligi tahlilini tashkil qilish.

8. Tashkilotni boshqarish tizimining boshqaruvchi kichik tizimlarini strategik va taktik boshqaruv qarorlarini ishlab chiqish va amalga oshirish bo'yicha xodimlarni boshqarish nuqtai nazaridan tahlil qilish.

9. Strategik marketing, innovatsion va ishlab chiqarish menejmenti, taktik marketing tizimida aloqalar tarkibi, mazmuni va sifatini tahlil qilish, uning zaif va kuchli tomonlarini aniqlash.

10. Ishlab chiqariladigan tovarlar, yangiliklar va bajariladigan xizmatlar, xodimlar va texnologiyalar, umuman, tashkilotning raqobatbardoshligini tahlil qilish.

11. Resurslardan foydalanish samaradorligi va ishlab chiqarish rentabelligini tahlil qilish.

12. Tashkilot faoliyat ko'rsatishining barqarorligini tahlil qilish.

13. Tovarlar raqobatbardoshligi, ular asosida tashkilot strategiyasini ishlab chiqish uchun uning faoliyat ko'rsatishi samaradorligi va barqarorligining strategik va taktik omillarini belgilash.

Mintaqaning raqobat jihatdan ustunliklari quyidagilar bilan aniqlanadi:

- **birinchi bosqichda** –ishlab chiqarish omillari: tabiiy resurslar, tovarlar ishlab chiqarish uchun qulay shart-sharoitlar, malakali ishchi kuchi hisobidan;

- **ikkinchi bosqichda** –ta'lim, texnologiya, litsenziyaga tajovuzkor investitsiyalash asosida;

- **uchinchi bosqichda** –“romb”ning barcha tarkibiy qismlarining amal qilishi yo‘li bilan mahsulotning yangi turlarini, ishlab chiqarish jarayonlarini tashkil etish, tashkiliy qarorlar va boshqa innovatsiyalar hisobidan;

- **to‘rtinchi bosqichda** –tashkil etilgan boyluk hisobidan va to‘liq foydalanmayotgan barcha determinantlarga tayanadi.

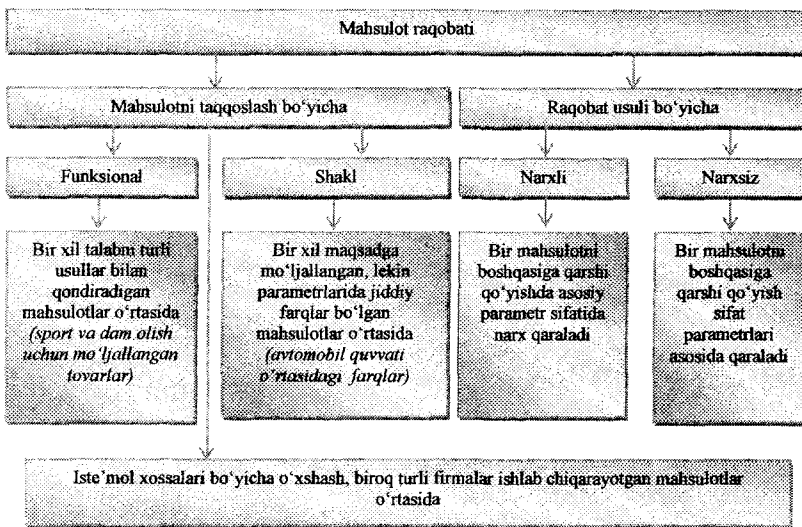
Raqobatni kuzatib borish tizimi quyidagi to‘rt asosiy savolga javob topishga asoslanadi:

- raqobatchilar asosiy maqsadlari nimalardan iborat?
- ushbu maqsadlarga erishish uchun ayni paytdagi joriy strategiya kanday?

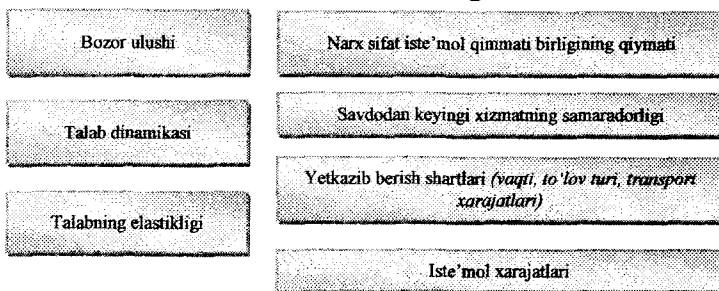
- rakiblar o‘z strategiyasini amalga oshirish uchun qanday vositalarga egalar?

- ular kelgusida qanday strategiyalarni ilgari surishlari mumkin?

Dastlabki uch savolning javobi kelgusi strategiyalarni avvaldan prognozlashga imkon beradi. To‘rtta savolning barchasi bo‘yicha to‘plangan ma’lumotlarni tahlil qilish natijasida raqiblarning faoliyati to‘g‘risida to‘liq tasavvurga ega bo‘lish mumkin. Ko‘plab yirik firma va kompaniyalar raqobatni kuzatishga katta e’tibor berib, kerakli ma’lumotlarni to‘plash uchun katta mablag‘larni sarflaydilar. Tovarlar raqobatbardoshligini ta’minlovchi unsurlar quyidagi rasmda keltirilgan.

Mahsulot raqobat ko'rinishining tavsifnomasi

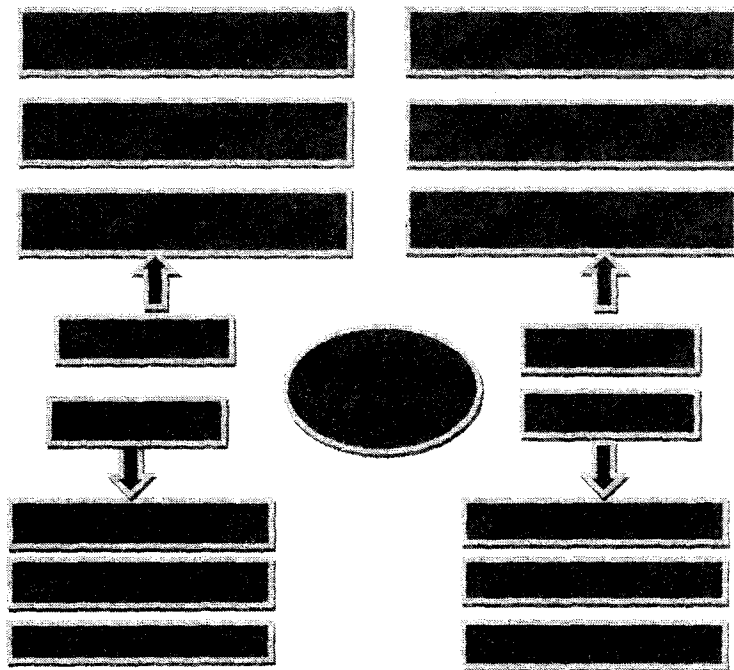

3.5-rasm. Mahsulot raqobatbardoshligini aniqlashning uslubiy asoslari quyidagilarni o'z ichiga oladi

Korxonalar (firmalar)ning raqobatbardoshligini aniqlashda quyidagi uslubiy yondashuvlar mavjud

- raqib firmalar sonini o'sish bilan raqobat kuchayadi.

- ko'pgina katta firmalar boshqa firmaga birlashib, lider darajasiga chiqish uchun aniq choralar qabul qilishi asosida raqobat kuchayadi.
- tovarga bo'lgan talab sekin o'sganda raqobat kuchli bo'ladi.
- qachon tarmoqda xo'jalik yuritish sharoitlari firmani narxini pasaytirishga olib kelsa yoki sotish hajmini oshirishdan boshqa vositalari qo'llanilsa raqobat kuchayadi.

3.6-rasm. Firma raqobatbardoshlik xususiyatlarini tashkil etuvchilari quyidagilar.

- qachon xaridor xarajatlari bitta marka iste'molidan uncha katta bo'lmagan boshqasiga o'tayotganda raqobat kuchayadi.
- qachon bitta yoki bir necha firmalar o'zining bozor ulushidan qoniqmagan bo'lsa raqobat kuchayadi.
- muvaffaqiyatli strategik qarorlarning foydaning o'sishi bilan proporsional holda raqobat kuchayadi.

- qachon bozordan chiqish xarajatlari katta bo'lganda to'siqlar yuqori bo'lganda raqobat kuchayadi.

- qachon strategiyalar, resurslar, tashkiliy xususiyatlar, firma missiyalari yuqori darajada farq qiladigan bo'lsa raqobatning borishini aytish mumkin.

Firma raqobatbardoshlik xususiyatlarini tashkil etuvchilari

Raqobatbardoshlikka ta'sir etuvchi omillar:

- raqobatchi firmalar soni;
- raqiblar harakatining diversifikatsiyalashuvi darajasi;
- bozordagi talab hajmini o'rganish;
- mahsulotni tabaqalashuvi darajasi;
- iste'molchining bir ishlab chiqaruvchidan boshqasiga ko'chish harakatlari;

- bozordan chiqib ketish to'siqlari va ularning darajasi;
- bozorga kirib kelish va uning darajasi;
- yondosh tarmoq bozorlaridagi vaziyat;
- raqiblar strategiyasidagi farqlar.

Tarmoqni raqobatbardoshligini baholashda quyidagi ko'rsatkichlar tahlil etiladi. Tarmoq raqobatbardoshligi mazkur tarmoqda ishlab chiqariladigan tovarning raqobatbardoshligiga bevosita bog'liq. Korxonalar raqobatbardoshligi tarmoqdagi holatga va uning mavqeyiga ta'sir ko'rsatadi, lekin aynan tovarning raqobatbardoshligi, o'z navbatida, korxonalarining raqobatbardoshligiga bevosita ta'sir ko'rsatgan holda ular uchun ham hal qiluvchi omil hisoblanadi. Tarmoq va korxonalar (*firma*)ning raqobat jihatdan ustunliklari bir - biriga o'xshash bo'lib, ular tashqi va ichki ustunliklarga bo'linadi.

Tarmoq va firmaning tashqi raqobat ustunliklariga quyidagilar kiradi:

- mamlakat raqobatbardoshligining yuqori darajasi;
- kichik va o'rta biznesning davlat tomonidan faol qo'llab-quvvatlanishi;
- mamlakat iqtisodiyoti faoliyat ko'rsatishining sifatli huquqiy tartibga solinishi;
- jamiyat va bozorlarning ochiqligi;
- mamlakat iqtisodiyotini boshqarishning yuqori ilmiy darajasi;

- standartlashtirish va sertifikatlash milliy tizimining xalqaro tizim bilan uyg'unlashuvi;
- fan va innovatsiya faoliyatining davlat tomonidan tegishli qo'llab-quvvatlanishi;
- mamlakatni boshqarishni axborot bilan ta'minlashning yuqori sifati;
- mamlakat ichida va jahon hamjamiyati doirasida integratsiyalashuvning yuqori darajasi;
- mamlakatda past soliq stavkalari;
- qulay va arzon resurslarning mavjudligi;
- mamlakatda boshqaruv kadrlarini tayyorlash va qayta tayyorlashning sifatli tizimi va boshqalar.

Tarmoq (firma)ning ichki raqobat ustunliklariga quyidagilar kiradi:

- tovarga bo'lgan yuqori ehtiyoj;
- jamlash, ixtisoslashuv va kooperatsiyaning optimal darajasi;
- boshqaruvning yuqori sifatli axborot va me'yoriy–uslubiy asosi;
- yetkazib beruvchilarning raqobatbardoshligi;
- sifatli xomashyo va boshqa resurslardan foydalanish imkoniyatining mavjudligi;
- resurslardan foydalanish samaradorligini optimallashtirish ishlarining bajarilishi;
- tub yangiliklarning yuqori darajasi (*patentlangan tovar, texnologiyalar, axborot tizimlari va h.k.*);
- menejrlarning raqobatbardoshligi;
- tovarning eksklyuzivligi;
- ko'p ilm talab qiluvchi tovarlar eksportining yuqori ulushi;
- raqobatbardosh tashkilotlar va tovarlarning yuqori salmog'i va boshqalar;

Mamlakat faoliyat ko'rsatishining umumiy ko'rsatkichlariga o'z ichiga YAIM, aholi, aholi jon boshiga YAIM, aholi jon boshiga YAIMning real o'sishi, ishsizlik darajasi hamda aholining bandligi ko'rsatkichlarini oladi. Xalqaro tashkilotlar (banklar)ga esa o'z navbatida Jahon banki (JB) ning biznesni rivojlantirishga investitsiyalarining samaradorligi, Jahon bankining mamlakatni

ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishga investitsiyalarining samaradorligi, Xalqaro valuta fondi (XVF)ning biznesni rivojlantirishga investitsiyalarining samaradorligi, XVFnning mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishga investitsiyalarining samaradorligi, Mintaqaviy Tiklanish va taraqqiyot banklari (TTB)ning biznesni rivojlantirishga investitsiyalarining samaradorligi, Mintaqaviy TTBning mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishga investitsiyalarining samaradorligi kiradi.

Jahon Iqtisodiy Forumining metodikasiga muvofiq har bir mamlakat uchun iqtisodiy o'sish nuqtai nazaridan eng muhim bo'lgan makroiqtisodiy ko'rsatkichlar asosida o'lchanadigan o'zining raqobatbardoshlik indeksi ishlab chiqiladi.

Mamlakat raqobatbardoshligi omillari (ko'rsatkichlari)ning tahlili milliy iqtisodiyotlar rivojlanishning jahon tendensiyalaridan kelib chiqqan holda ular ichidan mamlakat iqtisodiyotining rivojlanishiga va uning raqobatbardoshligini oshirishga katta ta'sir ko'rsatuvchi asosiylarini aniqlash imkonini beradi, xususan inson salohiyatini rivojlantirish (ta'lim, sog'liqni saqlash, ijtimoiy soha), fan-texnika inqilobi, innovatsiyalarni rivojlantirish va h.k.

Mamlakatning raqobatbardoshligini baholash uchun dastlab axborotni yig'ish va uning ishonchligini tekshirish, so'ngra keyingi bosqichda mamlakat unga intilishi lozim bo'lgan raqobatbardoshlik darajasining me'yorlarini belgilash zarur. Ushbu holatda biz milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshligini oshirish uchun qaysi yo'nalishda ish olib borish lozimligini aniqlash maqsadida jahondagi eng yaxshi hisoblangan me'yorlarni ko'zda tutish lozim.

Shuni ta'kidlash lozimki, turli ko'rsatkichlar jahondagi eng yaxshi ko'rsatkichlarga qaraganda katta yoki kichik qiymatga ega bo'lishi mumkin, chunki har bir mamlakat o'z xususiyatiga va mamlakat uchun qandaydir optimal qiymatga ega, ya'ni mamlakat barcha ko'rsatkichlar bo'yicha raqobatbardosh bo'lishi mumkin emas.

AQSH misolida ko'rgazmali hisob-kitoblarni amalga oshiramiz. Nima uchun biz ushbu mamlakatni tanladik? Buning bir necha sabablari mavjud: birinchidan, bu jahonning bozor iqtisodiyotiga ega bo'lgan eng rivojlangan mamlakati, ikkinchidan, so'nggi yillarda u JIFning jahonda mamlakatlarning raqobatbardoshligi bo'yicha reytingida yuqori mavqelarni egallagan. Aynan AQSHda iqtisodiyot-

ning raqobatbardoshligini oshirish bo'yicha 2015-yilgacha mo'ljallangan strategik dasturlar qabul qilinganligi va AQSH ma'muriyati tomonidan mazkur dasturlarning amalga oshirilishiga juda katta e'tibor qaratilishi ham muhim omil hisoblanadi. Ushbu dasturlarda barcha ko'rsatkichlarni, ayniqsa inson salohiyatini rivojlantirish va ITTKI bo'yicha ishlarni ko'paytirishga doir ko'rsatkichlarni yaxshilash chora-tadbirlari ko'zda tutilgan.

Ko'rsatkichlarning ushbu tarkibidan dastlabki uchtasi eng muhim, chunki ular jamiyat rivojlanishining harakatlantiruvchi kuchi hisoblanadi, demak, ular milliy iqtisodiyotning rivojlanish darajasini belgilab beruvchi strategik ko'rsatkichlardir. Lekin ko'rsatkichlar qiymatini baholashda «Mamlakat aholisi turmushining sifati» ko'rsatkichini biz jamiyatni rivojlantirishdan maqsad aholining farovonligini oshirishdan iboratligidan kelib chiqqan holda uchinchi ko'rsatkichdan yuqoriga qo'ydik. Shunday qilib, mamlakat aholisi turmushining sifati muhim samarali ko'rsatkich hisoblanadi.

Iqtisodiyotni globalashtirish va baynalminallashtirish davrida uning samaradorligi va ishlab chiqarilayotgan mahsulot talabgir-
ligining yagona mezonini bo'lib raqobatbardoshlik hisoblanadi. Hozirgi vaqtda «raqobatbardoshlik» tushunchasining yagona ta'rifi mavjud emas. Ushbu tushuncha talqinlarining ko'p bo'lishi ehtimolini belgilab beruvchi asosiy omillar –bu iqtisodchilarning turli xil boshlang'ich pozitsiyalari hamda ishlab chiqaruvchi sifatida faqat alohida korxonalar, tarmoq yoki butun iqtisodiyotning ko'rib chiqilishidir. Raqobatbardoshlik – nisbiy tushuncha, chunki bir turdagi bozorlarda muvaffaqiyatli raqobatlashuvchi tovar boshqa bozorlarda umuman raqobatbardosh bo'lmaydi. Bu hol tashqi va ichki bozorlarda raqobatbardoshlikni chegaralash zaruratini keltirib chiqaradi. Shunday qilib, raqobatbardoshlik sohasida umumiy konsepsiyani shakllantirish uchun mazkur holatning barcha tomonlarini hisobga olish lozim. Biroq qator mamlakatlar tajribasiga ko'ra ichki bozordagi raqobat xalqaro raqobatning asosi hisoblanadi.

3.1-jadval

**Mamlakat raqobatbardoshligining taxminiy ko'rsatkichlari
va me'yorlari⁵**

Mamlakat raqobatbardoshligining ko'rsatkichi	Ko'rsatkich qiymati	Ko'rsatkich me'yor (jahonda gi eng yaxshi)	Me'yor manbasi	2017-yil uchun AQSH bo'yicha ma'lumotlar
ITTKI uchun davlat budjetidan xarajatlar, YAIM %i	0,15	3,5	AQSH dasturi	2,8
Insonni rivojlantirish (ta'lim, sog'liqni saqlash, ijtimoiy soha) uchun davlat budjetidan xarajatlar, YAIM %i	0,15	13,0	AQSH dasturi	13
Mamlakatda bozor o'zgarishlarining darajasi	0,10	1,0	AQSH= 1,0 ²³	1,0
Aholi jon boshiga YAIM, ming AQSH doll.	0,10	30	Rivojlangan mamlakatlar bo'yicha o'rtacha qiymat	26,2
Hayotning o'rtacha uzunligi, yil	0,10	80	Yaponiyadagi eng yaxshi ko'rsatkich	76
Resurslardan foydalanish samaradorligi ko'rsatkichi	0,10	1,0	Jahonda eng yaxshi bo'lgan Yaponiyadagi ko'rsatkich	0,9
Ko'p ilm talab qiluvchi mahsulot eksporti, YAIM %i	0,05	30,0	Yevropa Ittifoqi ko'rsatkichi	12
Hayot kechirish muhitining sifati va xavfsizligi	0,05	1,0	-	0,95
Aholi jon boshiga tabiiy resurslar zaxiralari bo'yicha mamlakatning o'ri	0,05	-	Faktga asoslanadi	2-o'rin (30 ming doll.)

⁴ Manba: Фатхутдинов Р. - Стратегический маркетинг. 2002.

Iqtisodchi olimlarning fikricha, raqobat munosabatlarining barcha xili uchta bosqichda amalga oshiriladi:

– mahsulot, ishlab chiqarish va korxonaning muayyan mikro turlari;

– mezotarmoqlar, korxonalarning tarmoq korporativ birlashmalari va gorizontol integratsiyalashgan firmalar;

– tarmoqlararo integratsiyalashgan makroiqtisodiy majmualar va h.k.

Har qanday sanoat firmasi, har qanday tovar ishlab chiqaruvchi u tashkil etilgan vaqtdan boshlab va butun faoliyati davomida o‘zi uchun zarur bo‘lgan raqobatbardoshlik muammolarini hal etishiga to‘g‘ri keladi. Jahonning ko‘plab mamlakatlari iqtisodiyoti jahon xo‘jaligi aloqalariga jalb etilgan, milliy bozor va uning talablari esa jahon bozori va xalqaro raqobatbardoshlikning faol ta‘siri ostida shakllanadi.

Hozirgi vaqtda yuzaga kelgan vaziyat mulkchilikning turli shakllari subyektlarining iqtisodiy munosabatlari ishtiroki bilan tavsiflanadi: davlat, munitsipal, xususiy. Bozorning aksariyat ishtirokchilari manfaatlari ishlab chiqarish omillarini mustaqil ravishda jalb etuvchi, ulardan foydalanuvchi va olingan mahsulotni taqsimlovchi kompaniyalar atrofida guruhlanadi. Iqtisodiy hodisalar markazlarining makrodarajadan mikro darajaga o‘tishi firma ichidagi qarorlarni qabul qilish mexanizmlarini ishlab chiqishni talab qiladi. U yoki bu qarorni qabul qilish jarayonining asosiy bosqichi muqobil variantlarni tahlil qilish va ular ichidan oldinga qo‘yilgan maqsadlarga to‘liq javb beruvchi variantni tanlashdan iborat. Bunda mamlakat ichida bozor munosabatlarining shakllanishi hamda uning jahon xo‘jalik aloqalariga jalb etilishiga qarab raqobatbardoshlik masalalariga bo‘lgan qiziqish korxonaga va moddiy ishlab chiqarish tarmog‘iga ko‘chadi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida o‘z tovarini tashqi va ichki bozorga chiqaruvchi firma sifatning jahon darajalarini, tovarni yaratish va sotish xarajatlarini hisobga olmasdan, o‘z strategiyasida faqat tovarning raqobatbardoshlik ko‘rsatkichlariga tayangan holda uzoq vaqt mobaynida barqaror mavqeni egallab turolmaydi.

O‘zi uchun yangi hisoblangan bozorga kirib borish, ishlab chiqarishni kengaytirish yoki uni qisqartirish, texnologik jihozlarni modernizatsiya qilish yoxud ishlab chiqariladigan mahsulotni yangilash maqsadida investitsiyalarni amalga oshirishda albatta ishlab

chiqaruvchi yoki korxonaning raqobatbardoshligini baholash talab etiladi.

Umuman olganda barcha bozorlardagi yoki alohida bozorlar va ularning sektorlariga nisbatan faoliyat yig'indisi bo'yicha raqobatbardoshlik mezonlari marketing majmuining alohida elementlari bo'yicha guruhlanadi:

1. Mahsulot.
2. Narx-navo.
3. Mahsulotni iste'mochigacha yetkazish.
4. Mahsulotni sotuvga chiqarish (marketing kommunikatsiyalari).

Hisoblash uchun miqdoriy ko'rsatkichlardan foydalaniladi. Bundan tashqari, ishbilarmonlik faolligi va firma faoliyatining samaradorligi ko'rsatkichlari tizimidan foydalaniladi.

Mamlakatning raqobat jihatdan ustunliklari quyidagilar bilan aniqlanadi:

- birinchi bosqichda-ishlab chiqarish omillari: tabiiy resurslar, tovarlar ishlab chiqarish uchun qulay shart-sharoitlar, malakali ishchi kuchi hisobidan (bir determinant bilan ta'minlanadi);

- ikkinchi bosqichda-ta'lim, texnologiya, litsenziyaga tajavvuzkor investitsiyalash asosida (bir determinant bilan ta'minlanadi);

- uchinchi bosqichda - «romb»ning barcha tarkibiy qismlarining amal qilishi yo'li bilan mahsulotning yangi turlarini, ishlab chiqarish jarayonlarini tashkil etish, tashkiliy qarorlar va boshqa innovatsiyalar hisobidan;

- to'rtinchi bosqichda tashkil etilgan bo'yluk hisobidan va to'liq foydalanmayotgan barcha determinantlarga tayanadi.

3.4. Milliy iqtisodiyot raqobatbardoshligini iqtisodiy o'sishga ta'siri.

Globalizatsiya jarayonining chuqurlashuvi sharoitida milliy iqtisodiyotlarning o'zaro bog'liqligini kuchayishi, jahon bozorlarida raqobat va moliyaviy-iqtisodiy beqarorlikning ortishi, mamlakatlarning raqobatbardoshligini o'stirish hisobiga barqaror iqtisodiy rivojlanishini ta'minlash yo'llarini topishga undaydi.

Raqobatbardoshlikning yuqori darajasi mamlakat iqtisodiy salohiyatini oshiradi, aholining turmush darajasi o'sadi va sifatining

yaxshilanishini ta'minlaydi. Iqtisodiyotning tarkibi, infratuzilmasi, boshqaruvi, geoiqtisodiy holati, milliy qiymatliklari hamda tarixidagi tafovutlar barchasi u yoki bu darajada mamlakat va uning korxonalar raqobatbardoshligiga ta'sir qiladi.

Globalizatsiya jarayonida milliy tovar va xizmatlarning raqobatbardoshligini ta'minlovchi tashqi omillar miqyosi va tarkibida salmoqli o'zgarishlar yuz beradi. Raqobatbardoshlikning tashqi omillariga makroiqtisodiy muhit, rivojlanishning innovatsion yo'lini tanlash, milliy institutlar va infratuzilmalarning holati, inson kapitalining sifati, milliy iqtisodiyotning hududiy va tarmoq jihatdan balanslashganlik darajasi kiritilib, ular ichki omillarga o'zgaruvchan ta'sir o'tkazadi.

O'zbekistonda bozor islohotlarini amalga oshirishning barcha bosqichlarida ichki va tashqi raqobatbardoshlikni oshirish tarkibiy o'zgartirishlarning ustuvor vazifasi edi. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi sharoitida ushbu masalani hal etishning dolzarbligi yanada ortdi va u iqtisodiyotni erkinlashtirish hamda modernizatsiyalashning davomiy strategik yo'nalishi sifatida qaralmoqda.

Mamlakat raqobatbardoshligining muhim ko'rsatkichlaridan biri – barqaror iqtisodiy o'sish va makroiqtisodiy balanslashuvning ta'minlanishidir. Bizning mamlakatimizni global inqirozning to'g'ridan-to'g'ri ta'siridan himoya qilgan makroiqtisodiy muvozanatlashuvining asosiy omillari qatoriga 2005-yildan boshlab kuzatilyotgan budjet profitsitining ta'minlanishi, oltin-valuta rasmiy zaxiralarning yuqoriligi va davlatning tashqi qarzlarning past darajasi, barqaror bank tizimi va xalqaro moliya bozorlaridagi ehtiyotkorona aloqalar kabilarni kiriti-shimiz mumkin.

Milliy iqtisodiyotni raqobatbardoshligini oshirish bo'yicha tizimli tadbirlar belgilangan bo'lib, unda dastlab real sektordagi tovar va mahsulotlarni eksport qiluvchi korxonalarni qo'llab-quvvatlash, ularni tashqi bozorlardagi raqobatbardoshligini ta'minlash, qat'iy tejamkorlikni qo'llash, mahsulot tannarxi va xarajatlarini pasaytirishni rag'batlantirish, shu jumladan, energiya tejamkorligini samarali tizimini qo'llash va energiya sig'imini qisqartirish bo'yicha choralar, ichki bozorda yalpi talabni rag'batlantirish va boshqalar belgilangan edi.

Ishlab chiqarish xarajatlarini pasaytirish bo'yicha choralarning amalga oshirilishi, xomashyoni qat'iy tejash tizimining qo'llanishi mahsulot tannarxining 15-20 foizga pasayishini ta'minladi. 2012-yilda mahsulotning energiya sig'imkorligi va moddiy xarajatlarning 10-15 foizga qisqartirilishiga erishildi.

Real sektorda yuqori qo'shilgan qiymatga ega bo'lgan tayyor mahsulotlarni ishlab chiqarish, raqobatbardosh tarmoqlarni rivojlantirish maqsadida xomashyoni chuqur qayta ishlovchi tarmoqlar ulushini oshirishga qaratilgan iqtisodiyotdagi tarkibiy o'zgarishlar O'zbekiston korxonalarining tashqi bozordagi barqaror holatini ta'minlaydi.

O'zbekiston iqtisodiyotini uzoq muddatli istiqbolda raqobatbardoshligini oshirish uchun quyidagi yo'nalishlarga kuchlarni va resurslarni qaratish lozim:

- iqtisodiyotni modernizatsiyalash va tarkibiy o'zgarishlarni chuqurlashtirish, iqtisodiy o'sishning innovatsion omillarini oshirish, YAIMda moddiy va energiya sig'imini 2 barobar pasaytirish hisobiga mamlakat iqtisodiyotini sifat jihatdan yangi bosqichga o'tishi orqali iqtisodiy o'sishning barqaror yuqori darajasini ta'minlash (8%);

- modernizatsiyalashning birinchi navbatdagi obykti bo'lib innovatsion mahsulotga bo'lgan talabni ta'minlashga qodir tarkiblar, davlat ta'lim standartlariga rioya qilish, innovatsiya infratuzilmasi rivojlanishi uchun zarur bo'lgan qulay investitsion muhit va boshqa barqaror iqtisodiy o'sish elementlari bo'lishi lozim;

- o'ta yangi mahsulot turlari va yuqori texnologiyalarni ishlab chiqishni o'zlashtirish asosida tashqi bozorda mahalliy tovarlarning raqobatbardoshligini oshirish; sanoat ishlab chiqarishi, biotexnologiya, informatika va nanatexnologiyadagi yangi kashfiyotlarni qo'llashga asoslangan hamda milliy iqtisodiyotning ko'pgina tarmoqlari va sohalarida katta salohiyatga ega bo'lgan energiya va suv tejaydigan texnologiyani joriy etish;

- milliy iqtisodiyotni jahon moliyaviy-iqtisodiy tizimiga integratsiyalashuvini chuqurlashtirish, uni tashqi iqtisodiy bozor konHyukturasiga bog'liqligini pasaytirish uchun tashqi bozorda raqobatbardosh tayyor mahsulotlar ulushini oshirish hisobiga eksport tarkibini diversifikatsiyalash;

– mamlakatning yoqilg‘i-energetik balansini mustahkamlash va takomillashtirish, chunki iqtisodiyotni energiya ta‘minotida tabiiy gazning ulushi me‘yordan ancha yuqori ko‘rsatkichga ega bo‘lgani uchun istiqbolli energiya tejavchi texnologiyalarni faol ishlab chiqish va xalqaro ayirboshlash, energiyaning muqobil manbalaridan keng foydalanish zarur²⁴.

Mamlakat miqyosida raqobatbardoshlikni aniqlashda asosiy e‘tibor yaratilgan makroiqtisodiy muhitga (inflatsiyaning belgilangan me‘yori, soliq og‘irligi, kredit resurslarini olish imkoniyati, milliy valuta kursining dinamikasini bilish va uning eksportga mo‘ljallangan mahsulotlarni ishlab chiqaruvchilar manfaatlariga mos kelishi), davlat institutlarining sifati, infratuzilmaning rivojlanish darajasi, inson kapitali va ta‘lim tizimining sifati, tadbirkorlik muhiti, tovar, moliya va mexnat bozorlarining rivojlanishiga qaratiladi.

Qulay makroiqtisodiy muhit bilan mahsulotni raqobatbardoshligi o‘rtasida barqaror o‘zaro bog‘liqlikning mavjudligi zamonaviy iqtisodiy nazariyani asosiy qoidalariga mos keladi va ko‘p sonli amaliy tadqiqotlar tomonidan isbotlangan. Masalan, inflatsiyaning yuqori darajasi iqtisodiyotni investitsiyalashning mavjud manbalarini so‘ndiradi, ishlab chiqarishni modernizatsiyalash sur‘atlarini ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarni sifatiga salbiy ta‘sir ko‘rsatgan holda cheklaydi, ishlab chiqaruvchilar xarajatlarini ko‘paytiradi va baho raqobatbardoshligini pasaytiradi. Tovarlarning raqobatbardoshligiga yuqori budjet defitsiti va soliq yuki, valuta kursining beqarorligi, ishlab chiqarishning yuqori material sig‘imkorligi va iqtisodiy o‘sishning kapital sig‘imkorligi darajasi ham salbiy ta‘sir ko‘rsatadi.

O‘zbekistonning raqobatbardoshligining ustunligi infratuzilmani rivojlantirishga qaratilgan bo‘lib, unda temir yo‘l tizimining rivojlanganligi asosiy o‘rin tutsa (ming kvadrat kilometrga 9,5 kilometr bo‘lib, etalon-davlatlarda o‘rtacha ming kvadrat kilometrga 9,3 kilometr ko‘rsatkich to‘g‘ri keladi), yana bir ustun jihati aholini boshlang‘ich va o‘rta ta‘lim bilan qamrab olish darajasi jahonda

²⁴ Стратегия дальнейшего повышения конкурентоспособности национальной экономики: материалы IV-го Форума экономистов / отв.ред. М.П. Нарзикулов. –Ташкент: VaktriaPress, 2012. С. 8.

yuqori ko'rsatkichlardan biri hisoblanadi. "Global Innovation Index and Report 2008-2009" ma'lumoti bo'yicha aholini ta'lim bilan qamrab olish bo'yicha O'zbekiston 26 o'rinda bo'lib, Xitoy, Chexiya, Ispaniya, Ukraina, va Turkiyadan oldingi o'rinni egallaydi²⁵.

Iqtisodiyot raqobatbardoshligi barcha bo'g'inlari (makroda-rajada) bir-biri bilan bog'liq. Ulardan birining rivojlanmaganligi boshqalariga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Masalan, innovatsion salohiyatni yuqori texnologiyalarni foydalanishga moslashtiruvchi yaxshi rivojlanmagan oliy ta'lim tizimisiz va hamda ishlanma va tadqiqotlarni moliyalashtiruvchi samarali amal qiluvchi moliya tizimisiz amalga oshirib bo'lmaydi. Adolatli raqobat shart-sharoitlarining mavjud emasligi va rivojlanmagan tovarlar bozori innovatsion mahsulotga bo'lgan barqaror talabni va ishlab chiqari-layotgan mahsulot sifatini oshirishga rag'batlarni ta'minlamaydi hamda milliy innovatsion tizimlar va infratuzilmalarini, ilmiy-texnik ishlanmalarning kommersiatsiyalashuvining rivojlanmaganligi ularni pirovard istemolchiga yetib borishiga imkon bermaydi.

O'zbekiston sanoatining rivojlanish xususiyati sanoat tarmoq-larining qayta ishlash sohalarida fond qaytimi va mehnat unumdor-ligining jadal o'sish tendensiyasiga erishganligi hisoblanadi. Mehnat unumdorligining o'rtacha yillik o'sishi sanoat bo'yicha 2005–2011-yillarda 9 foizni tashkil qildi. Mashina qurilishi, yengil, oziq-ovqat tarmoqlarida o'sish darajasi ancha yuqori bo'lgan (o'rtacha 15,4 foiz), yoqilg'i-moylash tarmoqlarida 3,4 foizni tashkil qildi. Qayta ishlanish darajasi yuqori bo'lgan mahsulotlar ishlab chiqarishga mo'ljallangan tarmoqlarda fond qaytimi jadal o'sish darajasida ijobiy tendensiya kuzatilgan. Bu tarmoqlarda fond qaytimi o'rtacha 1,8 marta, shu jumladan, mashina qurilishida 2,0 marta, yengil sanoatda 1,5 marta, oziq-ovqatda 1,7 marta ortgan²⁶.

²⁵ Стратегия дальнейшего повышения конкурентоспособности национальной экономики: материалы IV-го Форума экономистов / отв.ред. М.П. Нарзикулов. –Ташкент: BaktriaPress, 2012. С. 17.

²⁶ Стратегия дальнейшего повышения конкурентоспособности национальной экономики: материалы IV-го Форума экономистов / отв.ред. М.П. Нарзикулов. –Ташкент: BaktriaPress, 2012. С. 28.

O'zbekistonda raqobat afzalligiga ega bo'lgan sanoat tarmoqlari

Guruhlar	Iqtisodiyot sektorlari	Iqtisodiyot tarmoqlari	Raqobat afzalliklari
Kuchli raqobat mavqeyiga ega bo'lgan tarmoqlar	Xomashyo va qazib chiqarish	Rangli metallurgiya, paxtani qayta ishlash, neft-gaz, og'ir sanoat	Yuqori raqobatbardoshlik afzalliklariga ega
Nisbiy raqobatbardoshlik mavqeyiga ega bo'lgan tarmoqlar	Iste'mol tovarlari ishlab chiqarish	Mashinasozlik, avtomobilsozlik, yengil, kimyo, oziq-ovqat	Nisbiy past raqobatbardoshlik afzalliklariga ega
Potensial raqobatbardoshlik mavqeyiga ega tarmoqlar	Yuqori qo'shilgan qiymatga ega tayyor mahsulotlar ishlab chiqarish	Mikroelektronika-axborot kompleksi, farmatsevtika, mikrobiologiya	Potensial rivojlangan raqobatbardoshlik afzalliklariga ega

Qayta ishlash tarmoqlarida birinchi kategoriyali kuchli raqobatbardosh guruhga sanoatning quyidagi xomashyo va qazib chiqarish sektorlari kiradi: neft-gaz, rangli metallurgiya, paxtani qayta ishlash sanoati. Ushbu tarmoqlar hissasiga mamlakat sanoat eksportining 70 foizdan ortig'i to'g'ri keladi. Tashqi bozorda tarmoqni raqobatbardoshligini aks ettiruvchi ko'rsatkich hisoblangan umumiy sanoat ishlab chiqarish hajmida eksport mahsulotlari ulushi o'sish tendensiyasiga ega: rangli metallurgiyada 72 dan 85 foizga, qora metallurgiyada 28,2 dan 55 foizga, neftgazda 20,1 dan 47 foizga, paxta tozalashda 87 dan 90 foizga o'sgan. Ushbu tarmoqlarning raqobatbardoshlik indikatorini boshqa ishlab chiqarish turlariga nisbatan ancha yuqori hisoblanadi.

Ikkinchi guruh raqobatbardoshlik salohiyatiga ega bo'lgan istemol tovarlari ishlab chiqarishga yo'naltirilgan tarmoqlarga quyidagilar kiradi: yengil sanoatning qayta ishlash tarmoqchalari, oziq-ovqat sanoati, avtomobilsozlik. Mahalliy istemol tovarlari raqobatbardoshligi

indeksi xomashyo ishlab chiqarishdagi shakllangan raqobatbardoshlik ko'rsatkichiga nisbatan birmuncha past. Umumiy ishlab chiqarish hajmida eksport mahsulotlarini yengil sanoatdagi ulushi 35 foiz, mashinasozlikda 25,5 foiz, oziq-ovqat sanoatida 5 foiz. Ushbu tarmoqlarning tashqi bozordagi raqobatbardoshligi sanoatning o'rtacha darajasidan taxminan 20-25 foiz past hisoblanadi²⁷.

Umuman olganda sanoat tarmoqlarining raqobatbardoshligini pastligi muammosi saqlanib qolmoqda. Qayta ishlash sektori tarmoqlaridagi asosiy mahsulotlarini ishlab chiqarishni ichki xarajatlari jahondagi o'rtacha narx darajasiga yaqinlashib qolgan holda, ba'zi mahsulotlar turlari bo'yicha o'rtacha jahon baxosiga nisbatan yuqori. Ushbu tendensiya moddiy texnika va energetika xarajatlari ulushini yuqori darajada saqlanib qolayotganligi bilan belgilanadi.

Sanoatda innovatsiyalarni rivojlantirishda foydalanilmagan quyidagi imkoniyatlar mavjud: sotilgan sanoat mahsulotining umumiy hajmida innovatsion mahsulot ulushi 2,8 foizni tashkil etadi.

Sanoat ishlab chiqarishini umumiy hajmida yuqori texnologik mahsulot ishlab chiqarish ulushi 2011-yilda 10,8 foizni tashkil etdi. Bu esa sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlarga nisbatan past hisoblanadi (30-35 foizdan kam emas)²⁸.

Yuqori texnologik sektorning rivojlanishida radiosanoat, hisoblash texnikasi sanoati, tibbiy, fiziologiya va biologiya asboblari, optik va optik-mexanik asboblari va apparaturalar, texnologik jarayonlarni nazorat qilish va tartibga solish asboblari, fizikaviy, mikrobiologiya sanoati, kimyoviy to'la va iplar tadqiqoti uchun asboblari ishlab chiqarishning pasayish tendensiyasi kuzatilmoqda. Ushbu holat sanoatning umumiy raqobatbardoshlik darajasiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshligini ta'minlashda mamlakat sanoati yetakchi o'rin tutadi. Shuning uchun mamlakat sanoatning raqobatbardoshligini oshirish va barqaror o'sish sur'atlarini ta'minlash uchun quyidagi chora-tadbirlarni amalga oshirish zarur:

²⁷ Стратегия дальнейшего повышения конкурентоспособности национальной экономики: материалы IV-го Форума экономистов / отв.ред. М.П. Нарзикулов. –Ташкент: BaktriaPress, 2012. С. 29.

²⁸Ўша манба: С. 30.

– texnologik jarayonlarni takomillashtirish hamda hom ashyo, material va energiya resurslari sarf meʼyorini 10-15% ga tushirish hisobiga tannarxni pasaytirish va ishlab chiqarish xarajatlarini qisqartirish, 2015-yilga borib sanoatda sarflanadigan energiya ulushini kamida 30% kamaytirish²⁹;

– ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanish darajasini va sanoat boʻyicha yiliga mexnat unumdorligini 6-7% ga oshirish, foydalanish va noishlab chiqarish xarajatlarni qisqartirish, xodimlar sonini optimallashtirish;

– sanoat tarmogʻida faoliyat koʻrsatayotgan yirik korxonalaridagi maʼnaviy va jismoniy jihatdan eskirgan ishlab chiqarish vositalarini yangilashni jadallashtirish, ishlab chiqarish quvvatlarini yanada modernizatsiyalash hamda korxonalarda jahon andozasi talablari darajasida muvaffaqiyatli sinovdan oʻtgan zamonaviy texnologiyalarni jadal joriy etish;

– ishlab chiqarishni samarali diversifikatsiyalashuvi va anʼanaviy tarmoqlar eksportini (neft-gaz sanoati, rangli metallurgiya, qishloq xoʻjaligi mahsulotlarini qayta ishlash, shu jumladan paxtani) taʼminlovchi xomashyo resurslarini qayta ishlashni chuqurlashtirish yoʻnalishlariga innovatsiyani qoʻllash;

– kichik biznes va xususiy tadbirkorlar ishtirokida fan sigʻimkorligi yuqori boʻlgan, yuqori texnologik loyihalar doirasida innovatsiyalarni moliyalashtirish Fondini yaratish;

– yirik korxonalariga investitsiyalarni jalb qilish va yuqori texnologik mahsulot eksportini qoʻllab-quvvatlash boʻyicha samarali xalqaro innovatsion hamkorlikka jalb qilish mexanizmlarini yaratish;

– mahalliy mahsulotlar sotish bozorlarini oʻrganish va ularning mos bozor segmentlaridagi oʻrnini aniqlash yoʻnalishida marketing tadqiqotlarini amalga oshirish;

– bozor “signallari”ni doimiy mavjud masshtabi va turli xil tovar va xizmatlarga istiqboldagi talabi, ularning texnik, iqtisodiy va ekspluatatsion darajasiga talablar monitoringini (ichki va tashqi) tashkil etish;

²⁹ Oʻzbekiston Respublikasi iqtisodiy-ijtimoiy taraqqiyotining mustaqillik yillaridagi (1990–2010-yillar) asosiy tendensiya va koʻrsatkichlari hamda 2011–2015-yillarga moʻljallangan prognozlar: statistik toʻplam. –T.: “Oʻzbekiston”, 2011. 126-b.

- texnologiyalar transferti sohasida xalqaro hamkorlikning huquqiy mexanizmlarini yaratish;
- yuqori texnologik mahsulotlar ishlab chiqarishni rag'batlantirish uchun bojxona qonunchiligini va ma'murchiligini takomillashtirish;
- korxonalar moliyaviy faoliyati samaradorligini oshirish: sanoat tarmoqlari korxonalari tarkibining moliyaviy menejer va boshqaruvchilari tayyorlash darajalarini oshirish³⁰.

Nazorat savollari

1. Iste'mol, jamg'arma va investitsiyalarning iqtisodiy mazmunini qisqacha ta'riflang.
2. Iste'mol va jamg'armaning miqdorini aniqlovchi asosiy omillarini sanab ko'rsating.
3. Iste'mol va jamg'arma funksiyalarining grafikdagi tasvirini chizib, ularga shartli raqamlar qo'llagan holda tushuntiring.
4. Jamg'arish normasi qanday aniqlanadi? Unga qanday omillar ta'sir ko'rsatadi?
5. Iste'molga va jamg'armaga o'rtacha moyillik deganda nimani tushunasiz? Iste'mol va jamg'armaga qo'shilgan moyillik qanday aniqlanadi?
6. Investitsiyaning iqtisodiy mazmunini qisqacha ta'riflang.
7. Investitsiyalarga sarflarning darajasini qanday omillar belgilab beradi? Ularning qisqacha tavsifini bering.
8. Yalpi investitsiya va amortizatsiya nisbati o'zgarishining iqtisodiyotga ta'siri qanday?
9. Jamg'arma va investitsiya o'rtasidagi muvozanatning klassik modelining mohiyatini tushuntirib bering.
10. O'zbekistonda hozirgi paytda ishlab chiqilayotgan davlatning tarkibiy-investitsiya dasturlari qanday yo'nalishlarga qaratilgan?
11. Iqtisodiy institutlar, ularning milliy iqtisodiyotda raqobat muhitini shakllantirishdagi roli qanday?
12. Raqobatni rivojlantirishning muhim strategik maqsadi nimalarga asoslanadi?
13. O'zbekistonda raqobat munosabatlarini shakllantirishning iqtisodiy institutlari.

³⁰ Стратегия дальнейшего повышения конкурентоспособности национальной экономики: материалы IV-го Форума экономистов / отв. ред. М.П. Нарзикулов. –Ташкент: BaktriaPress, 2012. С. 30-31.

4-mavzu. FISKAL SIYOSAT

Reja:

4.1. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning nazariy asoslari, maqsadi, usullari va vositalari

4.2. Iqtisodiy o'sishni davlat tomonidan tartibga solish.

4.3. Davlatning fiskal siyosati, uning maqsadi va iqtisodiy dastaklari.

4.4. O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyotini barqaror o'sishida davlatning fiskal siyosatining o'rni.

Tayanch so'z va iboralar:

Davlat boshqaruvi organlari. Markaziy hukumat. Kassa tamoyili. Davlat statistikasi ma'lumotlari. Tushumlar. Yalpi sof tushumlar. Transfertlar. Davlat boshqaruv sektori tushunchasi. Davlat organlari operatsiyalari hajmining miqdoriy o'zgarishi. Davlat organlari operatsiyalarini tavsiflash. Daromadlar va xarajatlar. Davlat jamg'armalari va investitsiyalari tushunchalari. Budjet disbalansini o'lchash.

4.1. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning nazariy asoslari, maqsadi, usullari va vositalari

Milliy iqtisodiyotning yuqori samaradorligiga asosan quyidagi yo'llar orqali erishiladi:

1) iqtisodiyotni tartibga solishning bozor usullarini qo'llash;
2) iqtisodiyotni faqat davlat tomonidan markazlashgan holda boshqarish;

3) takror ishlab chiqarish jarayoniga davlatning aralashuvi va bozor usullarini uyg'unlashtirish. Hozirgi davrda O'zbekistonning milliy iqtisodiyoti rivoji uchun ko'proq uchinchi yo'l xususiyatli hisoblanadi.

Davlatning iqtisodiyotdagi roli masalasi ilmiy asosda birinchi marta A.Smit tomonidan ko'rib chiqilgan. Uning «Halqlar boyligining tabiati va sabablarini tadqiq qilish haqida» (1776) nomli asarida iqtisodiyotning bozor usullari orqali o'zini o'zi tartibga solishining zarurligi ta'kidlab o'tilgan. A.Smitning fikricha, xususiy tovar ishlab chiqaruvchilar bozori davlat nazoratidan to'liq ozod bo'lishi zarur.

Ana shundagina iste'molchilar talabiga mos ravishda ishlab chiqarishni tashkil qilish imkoni mavjud bo'ladi. Bunda bozor vositasida tartibga solish, har qanday chetdan aralashuvsiz, ishlab chiqaruvchilarni butun jamiyat manfaatlarini uchun harakat qilishga majbur qiladi.

A.Smit davlatning iqtisodiy jarayonlarga har qanday aralashuvi oxir-oqibatda faqat vaziyatni yomonlashtiradi deb hisoblaydi. Masalan, davlat tomonidan belgilangan tashqi savdo tartib-qoidalari milliy iste'molchilarga faqat zarar keltirishi mumkin. Haqiqatdan ham importga boj to'lovi milliy ishlab chiqaruvchilarga ustunlik berib, ularning chet el sheriklariga nisbatan raqobatlashuv qobiliyatini oshiradi. Ammo bu oxir- oqibatda ishlab chiqarishning ancha yuqori xarajatlari va past sifatining saqlanib qolishiga olib keladi. Bundan past sifatli va narxi qimmat tovarlarni sotib olishga majbur bo'lgan milliy iste'molchilar zarar ko'radilar.

A.Smitning «Tinch qo'yish» nazariyasi 1929–1933-yillarda bozor iqtisodiyotiga asoslangan deyarli barcha mamlakatlarni qamrab olgan iqtisodiy inqiroz davrida tanqidga uchradi. Iqtisodiy tanazzul va ommaviy ihsizlik davlatning iqtisodiy jarayonlarga aralashuvini kushaytirishni taqozo qildi.

Davlatning iqtisodiyotdagi rolini oshirish masalasi J.M.Keynsning «Ish bilan bandlik, foiz va pulning umumiy nazariyasi» (1936) nomli asarida o'z aksini topdi. Unda muallif davlat fiskal (xazinaviy) va kreditli tartibga solish vositalaridan foydalanib, jamiyatning yalpi talabini rag'batlantirishni va aholining ish bilan bandligini ta'minlashi zarurligini isbotlaydi. Amalda gap davlatning uzluksiz ravishda inqirozga qarshi siyosat o'tkazishi, iqtisodiy inqirozning salbiy oqibatlarini tugatish va sanoat siklining o'zgarishini bartaraf etish haqida ketadi. Keyns nazariyasi ancha tugal shaklda AQSHda amalga oshirildi. Urushdan keyingi davrda Keyns nazariyasidagi ko'rsatmalar u yoki bu darajada bozor iqtisodiyoti amalda ustun bo'lgan barcha mamlakatlarda foydalanildi. Shu bilan birga davlatni iqtisodiyotdagi rolining yanada ko'proq oshib borishi ro'y berdi. Hozirgi davrda davlat tomonidan tartibga solishning muhim maqsadi sifatida nafaqat siklga qarshi tartibga solish va ish bilan bandlikni ta'minlash, balki iqtisodiy o'sishning yuqori darajasini va yaxlit takror ishlab chiqarish jarayonini optimallashtirishni rag'batlantirish tan olinadi.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish deganda davlatning jamiyat a'zolari ehtiyojlarini qondirish darajasini oshirish uchun cheklangan iqtisodiy resurslaridan yanada samarali foydalanishni ta'minlovchi, umumiy iqtisodiy muvozanatga erishishga yo'naltirilgan, ijtimoiy takror ishlab chiqarish jarayonini tashkil etish bo'yicha faoliyati tushuniladi.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning asosiy maqsadi iqtisodiy va ijtimoiy barqarorlikni ta'minlash, mavjud tuzumni mamlakat ishida va xalqaro maydonda mustahkamlash va uni o'zgarib turuvchi sharoitga moslashtirish hisoblanadi.

Davlatning iqtisodiy vazifalaridan quyidagi ikki turini ajratib ko'rsatish mumkin:

- 1) bozor tizimining samarali amal qilishiga imkon tug'diruvchi huquqiy asos va ijtimoiy muhitni ta'minlash;
- 2) raqobatni himoya qilish.

Davlatning boshqa vazifalari iqtisodiyotni tartibga solishning umumiy tamoyillaridan kelib chiqadi. Bu yerda davlatning uchta vazifasi alohida ahamiyatga ega:

- 1) daromad va boylikni qayta taqsimlash;
- 2) resurslarni qayta taqsimlash;
- 3) iqtisodiyotni barqarorlashtirish, ya'ni iqtisodiy tebranishlar vujudga keltiradigan inflatsiya va bandlilik darajasi ustidan nazorat qilish hamda iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish.

Davlat milliy iqtisodiyotni tartibga solishda bir qator usullardan foydalanadi. Bu usullarni umumlashtirib quyidagicha guruhlash mumkin:

- bevosita ta'sir qilish usullari;
- bilvosita ta'sir qilish usullari;
- tashqi iqtisodiy usullar.

Markazdan boshqarish tartibi ustun bo'lgan mamlakatlarda davlatning iqtisodiy jarayonlarga aralashuvida bevosita ta'sir qilish usullari ustun bo'lsa, bozor iqtisodiyoti esa asosan iqtisodiy jarayonlarni bilvosita tartibga solish bilan bog'langan. Shu bilan birga barcha mamlakatlarda iqtisodiyotning davlat sektori mavjud. Davlat sektorini boshqarish mulkchilikning davlat shakliga asoslanib, u asosan quyidagi uchta yo'l orqali shakllanadi:

1) ishlab chiqarish vositalari egalariga pul yoki qimmatli qog'ozlar bilan tovon to'lash orqali mulkni milliylashtirish;

2) davlat budjeti mablag'lari hisobiga yangi korxonalar, ba'zi hollarda yaxlit tarmoqlarni barpo etish;

3) davlat tomonidan xususiy korporatsiyalarning aksiyalarini sotib olish va aralash davlat-xususiy korxonalarini tashkil etish.

Iqtisodiyotni bilvosita tartibga solishda iqtisodiy dastak va vositalarga ustunlik beriladi. U davlatning pul-kredit va budget siyosatida o'z ifodasini topadi.

Pul-kredit siyosatining asosiy vositalari quyidagilardan iborat bo'ladi:

– hisob stavkasini tartibga solish;

– moliya-kredit muassasalarining Markaziy bankdagi zaxiralari minimal hajmini o'rnatish va o'zgartirish;

– davlat muassasalarining qimmatli qog'ozlar bozoridagi operatsiyalari (davlat obligatsiyalarini chiqarish, ularni sotish va to'lash).

Davlatning pulga bo'lgan talab va taklifini o'zgartirish borasidagi siyosati monetar siyosat deb yuritiladi.

Davlat budget siyosati uning daromadlar va xarajatlar qismini o'zgartirishga qaratiladi. Davlat xarajatlarini qoplash uchun moliyaviy mablag'larni jalb qilishning eng asosiy dastagi soliqlar hisoblanadi. Ulardan xo'jalik sub'yektlari faoliyatiga va ijtimoiy barqarorlikka ta'sir ko'rsatishda ham keng foydalaniladi.

Soliqlar yordamida davlat tomonidan tartibga solish tanlangan soliq tizimiga, soliq stavkasi darajasiga hamda soliq turlari va soliq to'lashda berilgan imtiyozlarga bog'liq bo'ladi.

Davlat iqtisodiyotni tartibga solish vositasi sifatida budget xarajatlaridan ham foydalanadi. Bunga birinchi navbatda, davlat kreditlari, subsidiyalari va kafolatlari, hamda xususiy sektordan tovarlarni sotib olishga qilinadigan sarflar misol bo'ladi.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish tashqi iqtisodiy usullar yordamida ham amalga oshiriladi. Bunda maxsus vosita va dastaklar orqali mamlakatning tashqi dunyo bilan amalga oshiriladigan xo'jalik aloqalariga bevosita ta'sir ko'rsatiladi.

4.2. Iqtisodiy o'sishni davlat tomonidan tartibga solish.

Davlatning iqtisodiy vazifalari ko'p va turli xildir. Bular, *birinchidan*, davlatning ayrim iqtisodiy vazifalari bozor tizimi rivojlanishini yengillashtirish va qo'llab-quvatlash maqsadiga ega. Bunday vazifalar sirasiga quyidagi ikki faoliyatni kiritishimiz mumkin: bozor tizimi samarali faoliyat ko'rsatishini ta'minlaydigan huquqiy baza va ijtimoiy muhitni ta'minlash raqobatni himoya qilish. *Ikkinchi* guruh vazifalarini bajarishda davlat bozor tizimi faoliyatini kuchaytiradi va turlaydi. Bu yerda davlatning quyidagi uchta vazifasi asosiy ahamiyatga ega.

- daromad va boyliklarni qayta taqsimlash;
- milliy mahsulot tarkibini o'zgartirish maqsadida resurslar taqsimotini tartibga solish;
- iqtisodiyotni barqarorlashtirish,

Ya'ni iqtisodiy konyukturaning egiluvchanligi natijasida paydo bo'ladigan ishsizlik va inflatsiya darajalarini nazorat qilish hamda iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish. Davlat bozor iqtisodiyotining samarali faoliyat ko'rsatishi uchun asos bo'ladigan ayrim xizmatlarni va huquqiy bazani ta'minlash vazifalarini o'z zimmasiga oladi. Huquqiy bazani ta'minlash asosan xususiy korxonalariga xaq-huquqlar berish, xususiy mulkchilikni aniqlash va shartnomalar bajarilishini nazorat qilish, shuningdek, boshqalarda namoyon bo'ladi.

Bozor iqtisodiyotida raqobat asosiy tartibga soluvchi mexanizm bo'lib hisoblanadi. Bu ishlab chiqaruvchilar va resurslarni yetkazib beruvchilarni o'ziga bo'ysundiradigan yagona kuchdir. Bozor tizimiga bo'ysunadigan ishlab chiqaruvchilar raqobat natijasida foyda olishni rejalashtiradi. Kimki bu qonunni buzsa, zarar ko'radi va oqibatda batomom tugatilishi mumkin. Monopoliya raqobat bilan almashinar ekan, sotuvchilar bozorga ta'sir qilishi mumkin yoki o'z manfaatlaridan kelib chiqqan holda narxlarni oshirish orqali mamlakatga zarar olib keladi.

Bozor tizimi rivojlanishi bilan mamlakat aholisi oladigan daromadlar va qiladigan xarajatlar o'rtasida nomutanosibliklar paydo bo'ladi. Bu kabi muammolarni hal qilishda davlat asosiy ahamiyatga ega. Ya'ni, davlat jamiyatdagi daromadlar nomutanosibligini kamaytirish vazifasini bajaradi. Bu vazifalar bir nechta siyosiy tadbirlar va

dasturlarda o'z yechimini topgan. Birinchidan, transfert to'lovlari orqali yordamga muhtoj, boqimanda, nogiron va ishsizlarni nafaqalar bilan ta'minlaydi. Ikkinchidan, davlat bozorga aralashuvi orqali daromadlar taqsimlanishini o'zgartiradi. Fermerlarga kafolatlanadigan baho va minimal ish haqi to'g'risidagi qonunchilik davlatning aholi ayrim guruhlari daromadlarini tenglashtirish maqsadida bahoni tartibga solib turishga misol bo'la oladi. Bundan tashqari aholidan olinadigan daromad soliqlarining foizlar bo'yicha tabaqalanishi ham aholining kam ta'minlangan qismini qo'llab-quvvatlash maqsadida olib borilayotgan dasturlardan biridir. Iqtisodchilarga bozor faoliyati buzilishining ikki holati ma'lum. Birinchidan, kerak bo'lmagan tovar va xizmatlarni ishlab chiqarishda qanday resurslar bo'lishidan qat'i nazar, iqtisodiy jihatdan foydaliligini aniq ajratib ko'rsata olmaydi. Birinchi holatda resurslarni tuslanishi yoki qo'shimcha samaraga, ikkinchidan esa, davlat yoki ijtimoiy manfaatga bog'liq. Oldingi mavzularda ko'rdikki, raqobatli bozor tizimining qulayliklaridan biri resurslarni samarali taqsimlashdan iborat. Boshqacha aytganda, har bir turdagi tovar va xizmatni ishlab chiqarishda resurslar to'g'ri yoki maqbul taqsimlanadi.

Raqobatli bozordagi resurslarning samarali taqsimlanishida yashirincha ravishda kamchiliklar ham mavjud. Chunonchi, har xil turdagi tovar va xizmatlarni ishlab chiqarish yoki iste'mol qilishda qo'shimcha samara yoki tovlanish bo'lmaydi, deb hisoblanadi. Tovlanish tovar va xizmatlarni ishlab chiqarish yoki is'temol qilish bilan bog'liq bo'lgan imkoniyat va xarajatlar uchinchi tomonga, ya'ni bevosita sotuvchi yoki sotib oluvchi bo'lmagan tomonga o'tadi. Tovlanish, shuningdek, qo'shimcha samara deb ham yuritiladi. Chunki, u bozor oldi - sotdisida qatnashayotgan individ yoki guruhlar hisobiga to'g'ri keladigan imkoniyat va xarajatlarni bildiradi. Tovarlarni ishlab chiqarish yoki iste'mol qilishda uchinchi bir tomondan kutilmagan xarajatlar paydo bo'lishi tovlanish xarajatlarini anglatadi. Bu xarajatlarning ko'pgina qismi atrof-muhitning ifloslanishi bilan bog'liq. Davlat xarajatlar tovlanishi natijasida resurslar nomutanosib taqsimlanishining oldini olish uchun qonunlar qabul qiladi, va o'ziga xos soliqlar joriy etadi. O'zbekistonning bozor iqtisodiyoti rivojlanishiga aralashuvidan asosiy maqsadi, iqtisodiyotga yangi demokratik usullar bilan rahbarlik qilish, barcha xorijiy

mamlakatlar bilan samarali iqtisodiy integratsiyaga o'tish, ITT yutuqlaridan samarali qo'llash asosida resurslardan unumli foydalanishni yo'lga qo'yish va aholining turmush darajasini yuksaltirishdir.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida davlat mamlakat iqtisodiyotiga bevosita aralashadi. Davlatning mamlakat iqtisodiyotiga aralashuvi makroiqtisodiy siyosat orqali amalga oshiriladi. Bu siyosatga asosan quyidagilarni kiritamiz: budget; pul-kredit; dotatsiya; subvensiya; subsidiya; halq xo'jaligi balansi; soliq mexanizmi; chegaralangan baholar va boshqalar.

Davlat budget xarajatlarini (davlat xarajatlari va transfert to'lovlari) ko'paytirish yoki qisqartirish orqali mamlakat iqtisodiyotiga aralashadi.

Davlat tomonidan tartibga solishning bevosita usullari yoki budget siyosati tovar va xizmatlarning davlat xaridi, YAMM ni taqsimlash va qayta taqsimlash, ijtimoiy dasturlarni ishlab chiqish va amalga oshirish, davlat budgetining daromadlar va xarajatlar qismidagi mutanosiblikni ta'minlash, ishlab chiqaruvchilarga moliyaviy yordam shakllarini ko'rsatish, narxlar ustidan nazorat o'rnatish, eksport va import qilinadigan tovarlarga kvotalar o'rnatish va shuningdek, mamlakat aholisini himoya qilish maqsadida olib borilayotgan choratadbirlar majmuasidan iborat. Avvalambor u mamlakatda pul massasini tartibga solishga qaratilgan va uning asosiy vazifasi narxlar va real milliy ishlab chiqarish hajmining o'sishiga mos keladigan pul emmissiyasi hisoblanadi.

Pul-kredit siyosati deganda to'liq bandlik sharoitida jami mahsulotlarni ishlab chiqarishga inflatsiyani ta'sirini kamaytirish yoki bartaraf etish maqsadida muomaladagi pul miqdorini o'zgartirish tushuniladi. Uning yordamida har qanday davlat mamlakatda iqtisodiy barqarorlikni ta'minlash vazifasini hayotga tatbiq etadi. Hozirda hamma mamlakatlarda pul miqdorini tartibga solishda ochiq bozorda operatsiyalarni, ya'ni davlat qimmatli qog'ozlarini taklif qilish usulidan keng foydalanilmoqda. Ushbu operatsiyalarni Markaziy bank asosan nufuzi katta banklar guruhi bilan birgalikda amalga oshiradi. Bozorda Markaziy bank xazina qimmatli qog'ozlarini sotish yoki xarid qilish yo'li bilan pul taklifiga ta'sir etadi, ya'ni pul bozorida talab va taklif muvozanatini ta'minlaydi.

Pul bozorida muomalada pul miqdori ortiqchaligini mavjud deb faraz qilamiz. Tabiiyki, Markaziy bank ortiqcha pul massasini kamaytirish yoki yo'q qilishga harakat qiladi. Buning uchun, u ochiq bozorda o'zining qimmatli qog'ozlarini aholi va banklarga taklif etadi, ular esa uni xarid qila boshlaydilar. Davlat qimmatli qog'ozlarining (sotish yoki xarid qilish yo'li bilan) taklifi oshib borgan sari, uning bahosi pasayadi, O'z navbatida unga bo'lgan xarid (ya'ni qimmatli qog'ozlarni sotib olganlarga foiz shaklida haq to'lanadi) oshadi, bu esa unga bo'lgan talabni oshiradi.

Banklar va aholi qimmatli qog'ozlarni ko'prok xarid qila boshlaydilar, pirovard natijada banklarning zaxiralari qisqaradi, o'z navbatida, bu hol pul taklifi bank multiplikatoriga teng nisbatda qisqarishiga olib keladi. Bu bank zaxirasi va pul taklifining ortishiga olib keladi. O'zbekitonda pul-kredit siyosatining quyidagi yo'nalishlari mavjud: davlat tomonidan pul massasini oldindan bilish, uni doimiy nazorat qilish;

Markaziy bank tomonidan tijorat banklarining operatsiyalarini pul bilan ta'minlash pul muomalasi sohasini nazorat qilishga imkon beradi; kredit va budjet tizimlari o'rtasida o'zaro munosabatlar vositasini takomillashtirish, kredit berish, budjet kamomadi sharoitida uni pul chiqarish hisobiga emas, balki davlatning qimmatli qog'ozlarini sotish hisobiga qoplash zarur. Bu siyosatning asosiy vositasi, Markaziy bank tomonidan amalga oshiriladigan hisob stavkasini tartibga solish, tijorat banklarining majburiy ravishda Markaziy bankda saqlaydigan zaxira me'yorini o'zgartirish, qimmatli qog'ozlar bo'yicha ochiq bozordagi operatsiyalarni yo'lga qo'yish va boshqa tadbirlardan iborat. Davlat tomonidan xo'jaliklarga ko'rsatiladigan moliyaviy yordamlar dotatsiya, subvensiya va subsidiya shakllarida olib boriladi.

Dotatsiya –budjet va budjetdan tashqari fondlardan qaytarib olmaslik sharti bilan xo'jaliklarning zararlarini qoplash, shuningdek, mahalliy budjetlar mutanosibligini ta'minlash uchun ajratilgan pul mablag'laridir.

Subvensiya – qat'i maqsadlar uchun beriladigan dotatsiya turi bo'lib, foydalanish sharti buzilganda uni qaytarib olish mumkin.

Subsidiyalar – bu pul yoki natura ko'rinishidagi yordam turi bo'lib, budjet va budjetdan tashqari fondlardan ko'rsatiladi.

Subsidiyalar bevosita va bilvosita bo'lish mumkin. To'g'ri subsidiyalar – kapital qo'yilmalar, ilmiy tadqiqotlar, kadrlarni qayta tayyorlashga ajratilgan mablag'lar, egri subsidiyalar soliq imtiyozlari, imtiyozli shartlarda kreditlar berish, pasaytirilgan bojxona bojlari va hokozolardir. Bundan tashqari davlat aholini davlat transfertlari ko'rinishida himoya qiladi.

4.3. Davlatning fiskal siyosati, uning maqsadi va iqtisodiy dastaklari

Davlatning fiskal siyosati siklik tebranishlarni bir maromga keltirish va yuqori bandlik hamda past inflatsiya sharoitida barqaror iqtisodiy o'sishni ta'minlash maqsadida soliqqa tortish va davlat xarajatlarini tartibga solishga qaratiladi.

Fiskal siyosat rag'batlantiruvchi yoki turg'un tavsifga ega bo'lishi mumkin. Rag'batlantiruvchi fiskal siyosati (fiskal ekspansiya) qisqa davrda davlat sarflarini ko'paytirish, soliqlar stavkalarini pasaytirish yoki bu choralarni o'zaro uyg'unlashtirish yo'li bilan siklik tanazzulni yengib o'tish maqsadida ishchan iqtisodiy faoliyatni rag'batlantirishga yo'naltiriladi. Uzoq davrda soliq stavkalari pasayishi iqtisodiy o'sish sur'atining barqaror jadallashuvi va iqtisodiy salohiyatning mustahkamlanishiga olib kelishi mumkin.

Davlatning, turg'un fiskal siyosati qisqa davrda iqtisodiyotning "qizib ketish"ni bartaraf etish maqsadiga ega bo'ladi. U davlat xarajatlarini taqozo etib iqtisodiy o'sish va talab inflatsiyasi sur'atini pasaytirishga imkon beradi.

Davlat fiskal siyosati – bu davlat budjeti daromadlari va xarajatlari tarkibiy qismini o'zgartirish orqali milliy iqtisodiyotga ta'sir qilishni anglatadi.

"Fiskal" lotincha so'zdan olingan bo'lib, xazina degan ma'noni bildiradi. Bu o'z navbatida "xazina siyosati" degan tushunchani ham yuzaga keltiradi. Fiskal, ya'ni xazina siyosatiga insoniyat tarixida o'tgan yirik davlat arboblardan biri, o'rta asrlarda buyuk saltanat barpo qilgan Amir Temur katta e'tibor qilgan. U davlatni idora qilish tizimini yuzaga keltirishda asosan xazinani to'ldiruvchi soliqlarga tayangan.

Fiskal siyosatdan iqtisodiyotni tartibga solish va uning muvozanatligini ta'minlash dastagi sifatida foydalanish haqidagi fikr ingliz iqtisodchisi D.M.Keynsga mansubdir.⁸² U iqtisodiyotga davlatning aralashuvi bandlik va milliy daromad hajmiga ta'sir ko'rsatadi deb hisoblaydi va bunda davlat fiskal va pul kredit siyosati investitsiyalarni rag'batlantirishda namoyon bo'ladi, deb ko'rsatadi.

Soliqlarni fiskal siyosatning bir qismi sifatida G'arb iqtisodiy fanida ko'rsatib uni rag'batlantiruvchi va to'sqinlik qiluvchi dastak sifatida ifodalashga alohida e'tibor qaratadi.

"Fiskal siyosatning asosiy maqsadi, – ishsizlik va inflatsiyani yumshatishdan iboratdir. Tanazzul davrida kun tartibida rag'batlantiruvchi fiskal siyosat to'g'risidagi masala paydo bo'ladi.

U quyidagilarni o'z ichiga oladi: (1) davlat xarajatlarining ko'payishi yoki (2) soliqlarning pasayishi, yoxud (1) va (2)ni birga qo'shib olib borish.

Agar iqtisodiyotda ortiqcha talab tufayli paydo bo'lgan inflatsiya sodir bo'lsa, bunga to'sqinlik qiluvchi fiskal siyosat mos keladi. Bunday fiskal siyosat quyidagilarni o'z ichiga oladi: (1) hukumat xarajatlarining kamayishi, yoxud (2) soliqlarning ko'payishi, yoxud (1) va (2)ning birga qo'shib olib borilishi. Fiskal siyosat bashartida iqtisodiyot oldida inflatsiya ustidan nazorat qilish muammosi turadigan bo'lsa, hukumat budjetining ijobiy qoldig'iga tayanishi lozim"⁸³.

Iqtisodiyotning siklik rivojlanishi va inqirozlarni bartaraf etishning asosiy dastagi bu – davlat xarajatlardir. Keynsning fikricha, uning shakllanishi, tuzilishi va o'sishi "samarali talab"ga erishishdagi muhim omildir.

Fiskal siyosat oldiga qo'yilgan maqsad va vazifalardan kelib chiqib, uning uchta yo'nalishi, ya'ni iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish, barqarorlashtirish va iqtisodiy faoliyatni chegaralash siyosatlarni alohida ajratib ko'rsatish mumkin.

Iqtisodiy o'sish maqsadlaridan kelib chiqilgandi, fiskal siyosat bandlik darajasini va shu orqali YAİM real hajmini oshirishga qaratiladi. Bunda rag'batlantiruvchi fiskal siyosatning dastaklari davlat xarajatlarining o'sishi va soliq stavkalarining pasayishi hisoblanadi

⁸² Кэйнс Дж.М. Общая теория занятости, процента и денег – М., Progress, 1978. Стр.449

⁸³ MakkonellB., StenlaBryuS.L. Ekonomiks: Prinsipy, problemy ipolitikaper.sang., 2t, Izd. «Respublika», 1992.

Boshqacha aytganda, hozirgi davrda davlatning budget barqarorligini ta'minlashga qaratilgan moliyaviy siyosati iqtisodiy inqiroz yoki turg'unlik davrida budget taqchilligini bartaraf etish maqsadlariga qaratilishi zarur.

Iqtisodiyotning siklli rivojlanishini tartibga solish orqali makroiqtisodiy mauvozanatlikni ta'minlab borishga qaratilgan fiskal siyosat bir qator moliyaviy vosita va iqtisodiy dastaklar yordamida amalga oshiriladi. Qo'llaniladigan bu barcha moliyaviy vosita va dastaklar birgalikda tartibga solishning moliyaviy mexanizmini tashkil qiladi.

Ma'lumki, iqtisodiyot nazariyasi va amaliy hayotda fiskal siyosatning ikkita turi ajratiladi:

1. Diskretсион fiskal siyosat yoki bevosita davlat tomonidan amalga oshiriladigan siyosat;
2. Nodiskretсион fiskal siyosat yoki avtomatik ravishda barqarorlashtiruvchi siyosat.

Nodiskretсион fiskal siyosat deyilganda, soliq tizimining mustaqil barqarorlashtiruvchi bir qator layoqatlari, ya'ni uning mamlakatdagi iqtisodiy faollikni qandaydir boshqaruvchi organlarning bevosita aralashuvlarisiz tartibga solish imkoniyatini beruvchi ayrim xususiyatlari tushuniladi.

Diskretсион fiskal siyosat – bu milliy ishlab chiqarish real hajmini o'zgartirish, bandlik darajasini ushlab turish va inflatsiya ustidan nazorat o'rnatish hamda iqtisodiy o'sishni ta'minlash maqsadida soliqlar bilan birga, davlat xarajatlarini ongli ravishda manipulyatsiya qilish tushuniladi.

Diskretсион fiskal siyosatning asosiy dastaklari quyidagilar hisoblanadi:

- davlat sarflari bilan bog'liq bo'lgan ijtimoiy ishlar va boshqa dasturlari;
- davlat buyurtma va xaridlari;
- davlat investitsiyalari;
- transfert yoki qayta taqsimlash turidagi xarajatlarni o'zgartirish;
- soliqlarni boshqarish.

Shunday qilib, davlat tomonidan amalga oshiriladigan fiskal siyosat, milliy xo'jalikda tashkil qilingan soliq tizimining asosiy

qoidalariga javob berishi va iqtisodiyotdagi ichki o‘zaro munosabatlarni samarali tartibga solishi zarur. Bunda asosiy e‘tibor: “...xarajatlarning ijtimoiy yo‘naltirilganligini saqlangan holda Davlat, budjetining barcha miqyoslarida muvozanatni saqlash, mahalliy budjetlarning daromad qismini mustahkamlashga yo‘naltirilgan budjetlararo munosabatlarni takomillashtirish” ga qaratilishi maqsadga muvofiq.³¹

4.4. O‘zbekiston Respublikasi iqtisodiyotini barqaror o‘shida davlatning fiskal siyosatining o‘rni.

Davlat, iqtisodiy o‘shishni ta‘minlash maqsadida budjetining barcha miqyoslarida muvozanatni saqlash, mahalliy budjetlarning daromad qismini mustahkamlashga yo‘naltirilgan fiskal siyosat olib boradi. Budjet kodeksi 2 ta (umumiy va maxsus) qism, 9 ta bo‘lim, 28 ta bob va 192 ta moddadan iborat. Unda bundan oldin amalda bo‘lgan budjet jarayonini tartibga soluvchi “Budjet tizimi to‘g‘risida”gi va “Davlat budjetining g‘azna ijrosi to‘g‘risida”gi qonunlar, qonunosti hujjatlari mujassamlashtirilgan. Shu asosda budjet jarayonini tartibga soluvchi ayrim normalar qonun darajasiga ko‘tarildi.

Budjet kodeksi butun budjet jarayonini (Davlat budjetini shakllantirish, tasdiqlash, ijro etishni hamda nazoratni ta‘minlashni) yagona va yaxlit qonun hujjatida tizimlashtirishni, Davlat budjetini ham, budjetdan tashqari maqsadli jang‘armalarni ham tartibga solishning yagona prinsiplarini qo‘llashni, budjet jarayoni barcha qatnashchilarining vakolatlarini hamda ularning o‘zaro hamkorligi mexanizmlarini belgilashni, shuningdek, budjetlararo munosabatlarni takomillashtirib, mahalliy budjetlarning daromadlar manbalarini mustahkamlab qo‘yishni, barcha darajalardagi budjetlar o‘rtasida vakolatlarni taqsimlashni va ularning o‘zaro hamkorligini nazarda tutadi.

Budjet kodeksida Germaniya, Fransiya, Janubiy Koreya, Yaponiya kabi rivojlangan mamlakatlarning budjet qonunchiligi tajribalari inobatga olingan. Kodeksning har bir moddasi milliy iqtisodiyotimizning o‘ziga xos jihatlari bilan taqqoslab chiqilgan. Budjet tizimi rivojlanishi davrida amaliyotda o‘zini oqlagan, davlat boshqaruvi tizimi islohoti bilan

³¹ Mirziyoyev Sh.M.2017 –2021-yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishlari bo‘yicha Harakatlar strategiyasi. www.lex.uz

mutanosib ravishda taraqqiy topib borgan va shakllangan me'yoriy-huquqiy bazaning asosi saqlab qolinib, jahonda umume'tirof etilgan budjet tizimi tamoyillari, budjet tasnifi, o'rta muddatli budjetni rejalashtirish yoki natijaga yo'naltirilgan budjetlashtirish kabi normalar Kodeksda o'z aksini topdi.

Bundan tashqari, budjet vakolatlarining kengaytirilishi orqali nafaqat nazorat organlari, balki to'g'ridan-to'g'ri budjet mablag'larini oluvchilar, budjet tashkilotlari hamda budjet mablag'larini taqsimlovchilar vakolatlari ham batafsil yoritib berildi. Budjet kodeksi amaldagi me'yorlarni kengaytirish bilan bir qatorda, davlat tomonidan mablag' jalb qilish, budjet ijrosi ustidan nazorat va budjet qonunchiligini buzganlik uchun javobgarlikni aks ettiruvchi yangi moddalar bilan ham ahamiyatlidir.

Umuman olganda, budjet jarayoni bosqichlari, ya'ni Davlat budjetini tayyorlash, ko'rib chiqish, tasdiqlash hamda ijro etish, ijro ustidan nazorat va hisobot tayyorlashni amalga oshirish funksiyalari belgilandi. Budjet kodeksining yana bir muhim jihati shundaki, endi Davlat budjeti va mahalliy budjetlarning asosiy ko'rsatkichlari ommaviy axborot vositalari hamda Moliya vazirligining veb-saytida e'lon qilinib, onlayn rejimida savollar va takliflar berish imkoniyati paydo bo'ladi.

Xulosa o'rnida aytganda, Budjet kodeksi respublikamiz budjet tizimini hamda davlat budjetini rejalashtirish, ko'rib chiqish, qabul qilish, ijro etish, hisob va hisobotini olib borish, nazoratini yuritish hamda uning ochiqligini yanada takomillashtirish, Davlat moliyaviy tizimini boshqarish samaradorligini sifat jihatidan yuqori bosqichga ko'tarish imkonini beruvchi yagona me'yoriy hujjat sifatida yurtimiz ravnaqi, halqimiz turmush farovonligini yanada yuksaltirishga xizmat qilishi, shubhasiz.

O'zbekiston Respublikasining 2020 –yil 25-dekabrda "2021-yil uchun O'zbekiston Respublikasining davlat budjeti to'g'risida"gi O'RQ-657-son Qonuni mazmuni. Ushbu qonunga muvofiq:

2021-yil uchun O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlari prognozi va 2022 –2023-yillarga maqsadli mo'ljallar;

2021-yil uchun O'zbekiston Respublikasi Konsolidatsiyalashgan budjetining jamlanma parametrlari hamda 2022 –2023-yillarga budjet mo'ljallari;

2021-yil uchun O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning asosiy makroiqtisodiy ko‘rsatkichlari prognozi va 2022-2023-yillarga maqsadli mo‘ljallar;

2021-yil uchun Qoraqalpog‘iston Respublikasi budgetining, viloyatlar hamda Toshkent shahar mahalliy budgetlarining daromadlari va xarajatlari prognozlarini;

2021-yil uchun respublika budgetidan Qoraqalpog‘iston Respublikasi respublika budgetiga va viloyatlarning viloyat budgetlariga ajratiladigan tartibga soluvchi budgetlararo transfertlar miqdorlari;

2021-yil uchun davlat maqsadli jamg‘armalarining hamda O‘zbekiston Respublikasi Tiklanish va taraqqiyot jamg‘armasining daromadlari prognozi hamda xarajatlari;

2021-yil uchun respublika budgeti daromadlari prognozi;

2021-yil uchun respublika budgetidan birinchi darajali budget mablag‘larini taqsimlovchilarga ajratiladigan mablag‘larning cheklangan miqdorlari belgilandi.

4.1-jadval.

2021-yil uchun O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning asosiy makroiqtisodiy ko‘rsatkichlari prognozi va 2022 –2023-yillarga maqsadli mo‘ljallar

T/r	Ko‘rsatkichlar	2021-yil uchun prognoz	Maqsadli mo‘ljallar	
			2022-yil	2023-yil
1.	Yalpi ichki mahsulot, mlrd so‘m	688 936	843 191	985 377
2.	Yalpi ichki mahsulotning o‘shish sur‘ati, foizda	5,1	5,8	5,4
3.	Iste‘mol narxlari indeksi, o‘tgan yil dekabriga nisbatan, foizda	9,0-10,0	10,0-11,0	7,0-8,0
4.	Sanoat mahsulotlarining o‘shish sur‘ati, foizda	5,8	7,6	6,0
5.	Qishloq, o‘rmon va baliq xo‘jaliklarida ishlab chiqarishning o‘shish sur‘ati, foizda	3,5	3,5	3,6
6.	Chakana tovar aylanmasining o‘shish sur‘ati, foizda	5,9	7,9	9,8

O‘zbekiston Respublikasining 2020-yil 30-dekabrda “2021-yil uchun O‘zbekiston Respublikasining davlat budgeti to‘g‘risida”gi Qonuni ijrosini ta‘minlash chora-tadbirlari to‘g‘risidagi PQ-4938-sonli qarorining qisqa mazmuni. Ushbu hujjatga asosan:

2021 –yil 1-fevraldan boshlab budjet muassasalari va tashkilotlari xodimlarining ish haqi hamda stipendiyalar miqdori 1,1 barobarga oshirildi:

- mehnatga haq to'lashning eng kam miqdori — oyiga 747 300 so'm;

- bazaviy hisoblash miqdori — 245 000 so'm.

4.2-jadval.

2021-yil uchun O'zbekiston Respublikasi Konsolidatsiyalashgan budjetining jamlanma parametrlari hamda 2022-2023-yillarga budjet mo'ljallari

mlrd so'm

T/r	Ko'rsatkichlar	2021-yil uchun prognoz	Budjet mo'ljallari:	
			2022-yil	2023-yil
I.	Konsolidatsiyalashgan budjet daromadlari	178 712,4	208 371,3	238 954,0
1.	Davlat budjeti daromadlari	147 202,3	173 550,2	200 708,6
2.	Davlat maqsadli jamg'armalari daromadlari*	26 173,9	28 251,7	30 544,5
3.	O'zbekiston Respublikasi Tiklanish va taraqqiyot jamg'armasiga tushumlar	5 336,2	6 569,4	7 700,8
II.	Konsolidatsiyalashgan budjet xarajatlari	216 246,6	231 338,9	258 096,0
1.	Davlat budjeti xarajatlari *	149 950,5	163 780,4	183 675,0
2.	Davlat maqsadli jamg'armalari xarajatlari	40 772,5	46 709,1	51 720,2
3.	O'zbekiston Respublikasi Tiklanish va taraqqiyot jamg'armasi mablag'larining sarflanishi	13 423,6	6 569,4	7 700,8
4.	Tashqi qarz hisobidan davlat dasturlariga xarajatlar	12 100,0	14 280,0	15 000,0
III.	Davlat maqsadli jamg'armalariga transfertlar	15 928,9	17 930,2	21 097,2
IV.	Konsolidatsiyalashgan budjet saldosi(profitsit +, defitsit -)	-37 534,2	-22 967,6	-19 142,1
V.	Davlat budjeti va Davlat maqsadli jamg'armalari saldosi (profitsit +, defitsit-)	-17 346,8	-8 687,6	-4 142,1
VI.	Davlat qarzarini so'ndirish	7 767,7	10 316,8	12 478,2

* Davlat maqsadli jamg'armalariga transfertlarni hisobga olmagan holda

Bundan tashqari PQ-4938-sonli qarorga muvofiq:

- 14 yoshgacha bolalari bo'lgan oilalarga nafaqa, bola ikki yoshga to'lgunga qadar bola parvarishi bo'yicha nafaqa, kam ta'minlangan oilalarga beriladigan moddiy yordam hamda Qoraqalpog'iston Respublikasi va Xorazm viloyatidagi muhtoj oilalarga bir martalik moddiy yordam miqdorlari;

- 2021-yilda ikkinchi darajali budjet mablag'larini taqsimlovchilarga ajratiladigan budjet mablag'larining cheklangan miqdorlari;

- 2021-yil uchun O'zbekiston Respublikasi Davlat budjeti daromadlari prognozi;

- Foyda solig'i to'liqligicha O'zbekiston Respublikasi respublika budjetiga yo'naltiriladigan yirik soliq to'lovchilar ro'yxati;

- "Navoiy kon-tog' metallurgiya kombinati" DK va "Olmaliq kon-tog' metallurgiya kombinati" AJ uchun foyda solig'i stavkalari;

- 2021-yil uchun Davlat dasturlari va budjet xarajatlarining maqsadli indikatorlari belgilab berilgan.

2021-yil 1-yanvardan boshlab ijtimoiy soliq tushumlari quyidagicha taqsimlanadi:

a) budjet tashkilotlari bo'yicha:

budjetdan tashqari Pensiya jamg'armasiga – 99,2 foiz;

Bandlikka ko'maklashish davlat jamg'armasiga – 0,4 foiz;

O'zbekiston Kasaba uyushmalari federatsiyasi kengashiga – 0,4 foiz;

b) boshqa to'lovchilar bo'yicha:

budjetdan tashqari Pensiya jamg'armasiga – 98,4 foiz;

Bandlikka ko'maklashish davlat jamg'armasiga – 0,8 foiz;

O'zbekiston Kasaba uyushmalari federatsiyasi kengashiga – 0,8 foiz.

Quyidagi soliq turlari bo'yicha daromadlar prognozining oshirib bajarilgan qismi to'liq hajmda Qoraqalpog'iston Respublikasi respublika budjeti, viloyatlar viloyat budjeti va Toshkent shahrining shahar budjetida qoldiriladi:

jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig'i;

qo'shilgan qiymat solig'i;

foyda solig'i.

Bunda, soliq turlari bo'yicha daromadlar prognozining oshirib bajarilgan qismini hisoblashda yirik soliq to'lovchilardan tushumlar

(mazkur qarorning 4-ilovasida ko'rsatilgan yirik soliq to'lovchilar tomonidan to'lanadigan soliqlar bundan mustasno) inobatga olinadi.

4.3-jadval.

2021-yil uchun O'zbekiston Respublikasi Davlat budjeti daromadlari prognozi

T/r	Ko'rsatkichlar	So'mma
	Jami — daromadlar	147 202,3
1.	Bevosita soliqlar	46 845,2
1.1	Foyda solig'i	27 779,4
1.2	Aylanmadan olinadigan soliq	2 160,0
1.3	Jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig'i	16 905,8
2.	Bilvosita soliqlar	62 526,7
2.1	Qo'shilgan qiymat solig'i	46 955,4
2.2	Aksiz solig'i	11 820,1
2.3	Bojxona boji	3 751,2
3.	Resurs soliqlari va mol-mulk solig'i	19 426,8
3.1	Mol-mulk solig'i	2 510,3
3.2	Yer solig'i	2 941,0
3.3	Yer qa'ridan foydalanganlik uchun soliq	13 588,2
3.4	Suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliq	387,3
4.	Boshqa daromadlar va soliq bo'lmagan boshqa tushumlar	18 403,6

Davlat soliq qo'mitasiga 2021-yilda ajratilgan mablag'lar doirasida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 30-oktyabrdagi "Yashirin iqtisodiyotni qisqartirish va soliq organlari faoliyati samaradorligini oshirish bo'yicha tashkiliy chora-tadbirlar to'g'risida"gi PF-6098-son Farmonida ko'zda tutilgan onlayn nazorat-kassa mashinalarining cheklari asosida sovrinli o'yinlarni 2021-yilda o'tkazish bilan bog'liq xarajatlarni qoplashga ruxsat berilgan.

Nazorat uchun savollar:

1) Davlatning iqtisodiyotdagi roliga turlicha qarashlarini baholang.

2) Davlatning iqtisodiyotga aralashuvi to'g'risidagi qanday nazariyalarni bilasiz?

3) Davlatning asosiy iqtisodiy vazifalarini sanab chiqing va ularning qisqacha tavsifini bering.

4) Bozor iqtisodiyoti sharoitida iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning zarurligini nima taqozo qiladi?

5) Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish o'z oldiga qanday maqsad va vazifalarni qo'yadi?

6) Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning bevosita va bilvosita usullariga tavsif bering. Tartibga solishning ma'muriy va iqtisodiy vositalarini sanab ko'rsating.

7) Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishda davlat sektori qanday rol o'ynaydi?

8) Davlat ijtimoiy-iqtisodiy dasturlari nima va ular qanday amalga oshiriladi?

9) O'zbekiston iqtisodiyotida davlat sektorining ulushi dinamikasini tahlil qiling. Yillar davomida tarmoq va sohalar bo'yicha davlat sektori ulushining o'zgarishini izohlang.

10) Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning tashqi iqtisodiy usullari mazmunini tushuntiring.

11) Budget tizimi xususiyatlari va asosiy prinsiplarini tushuntiring

12) Umumiy qilib aytganda ko'pchilik demokratik davlatlarda budget nechta bosh maqsadni amalga oshirishi lozim?

13) Budget munosabatlari va Budget tizimi amal qilishining qonuniy-huquqiy asosini qaysi qonuniy hujjat tashkil etadi?

14) Davlat budgetining ahamiyatli tomoni nimada?

15) Bozor munosabatlari rivojlangan Budget tizimini boshqarish hamda ularning natijalarini ta'minlash qanday tizim orqali amalga oshiriladi?

16) O'zbekistonda o'rta muddatli rejalashtirishga o'tish shart sharoitlarini nimalar bilan izohlash mumkin?

5-mavzu. G‘OYALAR IQTISODIYOTI

Reja:

5.1. Inson kapitali

5.2. Texnologiya

5.3. Intellektual mulk va kapital

Asosiy atama va tushunchalar:Inson kapitali va texnologiya. Iqtisodiy o‘shishning soddada, endogen modeli. Ta’lim va endogen iqtisodiy o‘shish. Intellektual mulk, intellektual huquq, intellektual faoliyat, mulk huquqi, intellektual faoliyat natijalari, intellektual mulk obyektlari, tovar belgisi, litsenziya, patent, mualliflik huquqi, patent huquqi, turdosh huquqlar, sanoat namunasi, ixtiro, foydali model, litsenziya turlari, royalti, intellektual mulkni boshqarish.

5.1. Inson kapitali

Neoklassik nazariyasiga ko‘ra, bunda neoklassik texnologiya va raqobatchilik iqtisodiy o‘shishning asosiy omillari deb belgilangan. Ammo iqtisodchilar qaysi yo‘l bilan fan-texnika taraqqiyotiga erishiladi. 80-yillardan boshlab ko‘pchilik iqtisodchilar iqtisodiy o‘shishning aniq omilini o‘zlarining izlanishlarini qaratganlar. Natijada «iqtisodiy o‘shishning yangi nazariyasi» yoki «endogen iqtisodiy o‘shish» kabi ishlar qilingan. Albatta bunday ishlar mazmunini bir bobda qisqacha yoritib berish qiyin, shuning uchun izlanish predmetini uchta keng kategoriyaga bo‘lib chiqiladi.

Yuqorida aytilganidek mehnat unumdorligi yoki malakasi oshishini faqatgina ularga kiritilgan investitsiya orqali ko‘paytirish mumkin. Bu jarayon ta’lim (bilim) deya yuritiladi, ammo aytib o‘tganimizdek bu jarayonni ishdan uzluksiz ravishda ham olish mumkin. Biz daromadni qisqarib ketish qonuniyatini rad etishimiz mumkin, agar biz bir vaqtning o‘zida investitsiyani inson kapitaliga hamda fizik kapitaliga kiritsak. Bu model doimiy samaradorlikni nazarda tutganligi uchun (fizik va inson kapitallarining yig‘indisidan olinadigan doimiy daromad), unda agar fizik va inson kapitalini ikki barovarga oshirsak, u holda bizda ikki barobar daromad olish imkoniyatlari bo‘ladi.

Inson kapitalini yoki malakani oshirishning asosiy omili bo'lib uzluksiz ravishda olib boriladigan ta'lim tizimi hisoblanadi. Insonlar maktab va boshqa o'quv muassalarida ta'lim olib ish haqlaridan voz kechganlar deb hisoblaymiz. Chunki agar ular ta'lim olish o'rniga biron-bir korxonada ishlayotganlarida ma'lum bir maosh olgan bo'lar edilar. Bunday jarayonni iqtisodchilar inson kapitaliga kiritilgan investitsiya deb yuritadilar.

Ammo fuqarolarga qanday ta'lim berishni ta'minlash kerak? Boshqacha qilib aytganda iqtisodiy o'sishni qaysi muqobil yo'lini tanlashimiz lozim? Birinchi variantni biz elitizm deb atagan edik: ma'lum bir guruh insonlar yaxshi ma'lumot oladilar, chunki iqtisodiyot rivojlanishi ularning qay darajada davlatni boshqarishiga bog'liq. Bu nazariyaga ko'ra agar yetakchilar yaxshi ma'lumotga ega bo'lsalar, u holda mamlakat barqaror rivojlanadi deb yuritiladi.

Ikkinchi variantni biz universalizm deb atadik: har bir inson minimum bilim olishi kerak. Bu variantning mazmuni, har bir ishchidan iqtisodiy o'sish yangi texnologiyalarni tezkorlikda kiritish kerakligidan iborat. Oxirgi 30 yillar ichida Sharqiy Osiyodagi iqtisodiy o'sish avval tikuvchilik, keyin soatlar va radiomahsulotlar ishlab chiqarishdan boshlangan. Sifat darajasi bu davlatlarda asta-sekinlik bilan oshib bordi va undan keyin esa bu davlatlar boshqa davlatlarga moliyaviy yordam ko'rsatishni boshladilar.

Bunday iqtisodiy tizimda har bir ishchi turli xil kasblarni egallashi lozim. Shuning uchun bunday sharoitlarda, shunday ta'lim tizimi tuzilishi kerakki, bu ta'lim tizimi ishchilar uchun turli xil kasblarni egallashiga ko'maklashishi kerak. Oxirgi 30 yillar ichida inson kapitalini to'plash modeli universalizmga asoslangan bo'lib, u elitizmga asoslangan modelidan ko'ra afzalroqdir.

Jahon mamlakatlari o'z rivojlanish darajasi bo'yicha odatda quyidagi bosqichlarda deb hisoblanadilar:

- *iqtisodiy rivojlanishning sanoat rivojlanishidan oldinga bosqichida.* Bu bosqichda iqtisodiy rivojlanishning asosiy harakatlantiruvchi kuchi iqtisodiyotning agrar sektori hisoblanadi;

- *iqtisodiy rivojlanishning sanoat rivojlanishi bosqichida.* Bu bosqich asosini sanoat ishlab chiqarish va fan-texnika taraqqiyoti tashkil etadi;

• *iqtisodiy rivojlanishning sanoat rivojlanishidan keyingi bosqichida*. Bu bosqichda yuqori fan sig‘imiga ega tarmoqlar, shu jumladan axborot texnologiyalari birinchi darajali ahamiyat kasb etadi.

Sanoati rivojlangan jamiyat nazariyasiga ko‘ra, boshlang‘ich bosqichda sanoat sektorining o‘shishi asosan ommaviy ishlab chiqarish hisobiga ta‘minlanadi. Fan-texnika taraqqiyoti yuqori texnologiyali tarmoqlarni rivojlantirishni rag‘batlantiradi, ishlab chiqarishning mexanizatsiyalashtirilishi va avtomatlashtirilishi xodimlar malakasiga talabni oshiradi. Mehnat jarayonlari mexanizatsiyalashtirilishi va avtomatlashtirilishi natijasida mazkur tarmoqdan bo‘shatilayotgan xodimlar xizmat sohasiga o‘tadilar va jamiyat bosqichma-bosqich sanoat rivojlanishidan keyingi holatga o‘tadi.

Sanoati rivojlangan jamiyatida iqtisodiy o‘shish va insonni rivojlantirish xususiyatiga sanoatdagi tarkibiy o‘zgarishlar ta‘sir ko‘rsatadi. Jahondagi ko‘pgina mamlakatlarning tajribasi sanoatni rivojlantirish tarkibiy o‘zgarishlarning uch bosqichi orqali ro‘y berishidan dalolat beradi:

1. *Mehnat sarfi yuqori bo‘lgan ishlab chiqarishni rivojlantirish*. Ushbu jarayon, bir tarafdin, ish haqi darajasi past bo‘lishini nazarda tutadi, bu o‘z navbatida oilalarning daromadiga va insonni rivojlantirishga salbiy ta‘sir ko‘rsatadi. Ikkinchi tomondan, ish joylari sonining ko‘paytirilishi ish bilan bandlikni rag‘batlantiradi. Bu aholi soni barqaror yuqori darajada ko‘payib boradigan hamda fan va texnologiya yetarli darajada rivojlanmagan ko‘pgina rivojlanayotgan mamlakatlar uchun xosdir. Ayni paytda ko‘p mehnat sarfi talab qiladigan tarmoqlarning ustuvorligi insonni rivojlantirish darajasini mutanosib taqsimlash muammosini hal etishga yordam beradi.

2. *Kapital sig‘imi yuqori bo‘lgan ishlab chiqarishlarni rivojlantirish* ish haqi va daromad darajasi yuqoriroq bo‘lishini ta‘minlaydi, bu esa insonni rivojlantirish imkoniyatlarini kengaytiradi. Ayni paytda bunday rivojlanishda ushbu ishlab chiqarishlardagi kapitalning ulushi ish kuchi salmog‘idan yuqori bo‘ladi. Bu esa ish bilan bandlikka salbiy ta‘sir ko‘rsatadi.

3. *Fan sig‘imi yuqori bo‘lgan ishlab chiqarish* yuqori kapital sig‘imi xususiyatiga egadir. Yuqori mehnat unumdorligi va rentabellik insonni rivojlantirish salohiyatini sezilarli darajada oshirishni ta‘minlaydi.

Dastlabki paytda inson kapitali deganda odamlarning mehnatga bo‘lgan qobiliyati – ta‘lim va kasb ko‘nikmalariga investitsiyalar jamlanmasi tushunilgan. Keyinchalik inson kapitali tushunchasi jiddiy ravishda kengaydi. Jahon banki ekspertlari tomonidan amalga oshirilgan eng so‘ngi hisob-kitoblarda inson kapitaliga iste‘mol xarajatlari – oilalarning o‘vqatlanishi, kiyim–kechak, turar joy, ta‘lim, sog‘liqni saqlash, madaniyatga va hokazolarga sarflar, shuningdek davlatning bu maqsadlar uchun xarajatlari kiritilgan.

Yuqorida qayd etilganlar umumlashtiradigan bo‘lsa, inson kapitali *tor ma‘noda* – bu insonning intellekti, sog‘lig‘i, bilimi, sifatli va unumli mehnati hamda uning turmush sifatidir.

Keng ma‘nodagi inson kapitali – bu iqtisodiy rivojlanishning intensiv ishlab chiqarish omili, jamiyat va oilani rivojlantirish, mehnat resurslarining bilimli qismi, intellektual va boshqaruv mehnati, yashash va ish joyi muhitidir. Ular inson kapitalini rivojlantirishning ishlab chiqarish omili sifatida samarali va oqilona amal etishini ta‘minlashi kerak.

Inson kapitali nazariyasiga muvofiq odamlar o‘zlariga investitsiya kiritib, imkoniyatlarini kengaytirishlari, davlat esa inson kapitalini boyitish uchun mablag‘ sarflab, milliy daromadni ko‘paytirishi mumkin. Bunday investitsiyalarning samaradorligi sarf qilingan mablag‘larning mehnat unumdorligi ortishi va ish haqi ko‘payishi orqali qoplanishida o‘z ifodasini topadi.

Umuman, keng manodagi kapital deyilganda to‘planadigan, ishlab chiqarishda foydalaniladigan va daromad keltiradigan ijtimoiy bo‘ylikning barcha uslublari nazarda tutiladi. Bu T. Shuls³² fikriga ko‘ra, kapitalni: inson kapitali va ashyoviy kapitalga izchil taqsimlash imkonini beradi³³.

Inson kapitali konsepsiyasiga to‘liqroq aniqlik kiritish uchun jismoniy va inson kapitali o‘rtasidagi farqni ajratish talab etiladi. Kapitalning bu ikki turi muayyan darajada, ayniqsa kelajakda foyda

³² Teodor Uilyam Shuls (Theodore William Schultz, 1902—yil 30-aprel, Arlington —1998 –yil 26-fevral, Ivanston, AQSh) — amerikalik iqtisodchi, “rivojlanayotgan mamlakatlardagi iqtisodiy rivojlanish muammolari tadqiqotlari uchun” 1979-yilgi Nobel mukofoti laureati. Asosiy asarlari: “Jahon uchun oziq-ovqat” (“Food for the World”, 1945); “An‘anaviy agrar sohasining transformatsiyasi” (“Transforming Traditional Agriculture”, 1964).

³³ Shultz T. Human Capital, family planning and their effects on population growth // American Economic Review. -1994. -May. P.45.

topgan daromaddan o'rta ma'lumotga ega xodimlarniki ayriladi. Ta'limga chiqimlar ham ta'lim olish uchun bevosita xarajatlar, ham muqobil chiqimlar – o'qish davrida boy berilgan daromadlardir. Uning hisoblab chiqishicha, ta'limga investitsiyalar yiliga taxminan 12,0 – 14,0 % miqdorida foyda keltiradi.

Mazkur tadqiqotlarning amaliy ahamiyati shundan iboratki, G. Bekker inson kapitaliga investitsiyalar rentabelligining miqdorini aniqladi va uni AQSH dagi ko'pgina firmalarning rentabelligi bilan taqqosladi. Xususiy ta'lim muassasalari sonining ko'payishi, qisqa muddatli seminarlar va maxsus kurslar tashkil etadigan konsalting firmalari faoliyatining kengayishi natijasida ta'lim faoliyatining xususiy sektordagi rentabellik darajasi tijorat faoliyatining boshqa turlari rentabelligi darajasidan 10,0 – 15,0 % ortiq ekanligini ko'rsatdi³⁶.

Jamlanma ishlab chiqarish tarkibida alohida inson kapitali kategoriyasini ajratib ko'rsatish uni aniqroq tarkibiy tahlil qilish imkonini beradi (2.8-rasm).

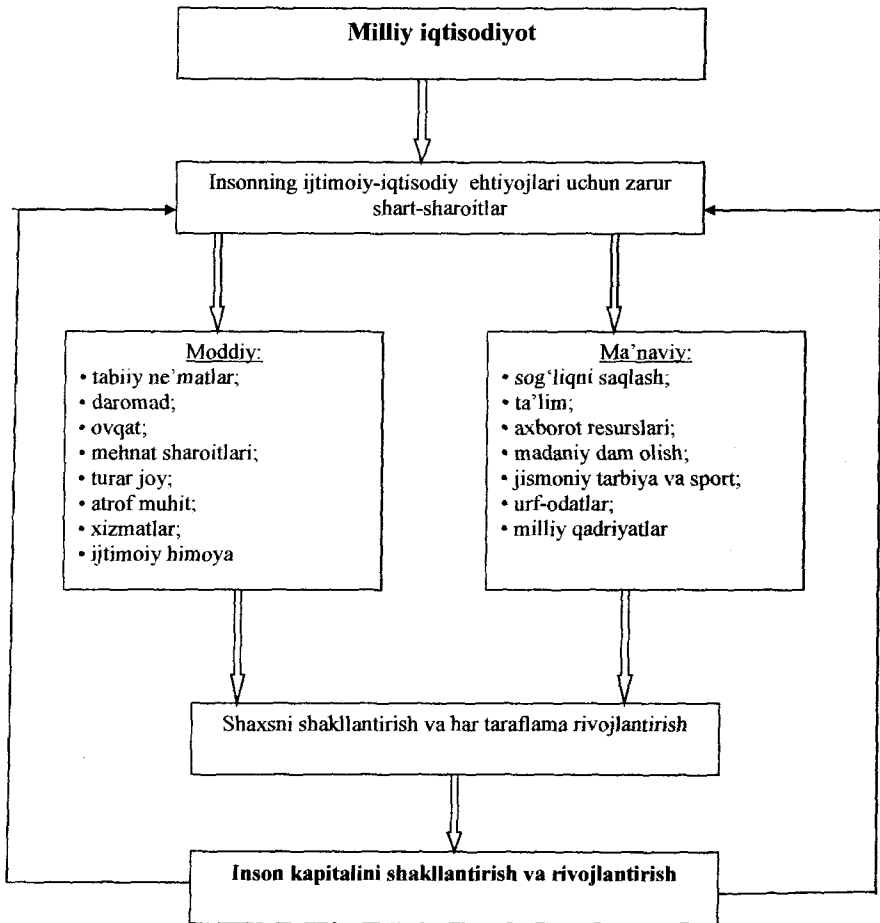
Amerikalik iqtisodchi I. Ben-Poratning tasniflashiga ko'ra, inson kapitali quyidagi tarkibiy qismlardan iborat:

1) inson kapitalini yaratishda ishtirok etayotgan odamlarning sifat xususiyatlari va qobiliyati;

2) bozorda taklif etilayotgan hamda boshqa ashyoviyalar ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatishga kiritilgan kapital qismi³⁷.

³⁶ Беккер Г. Человеческое поведение: экономический подход. Избранные труды по экономической теории / Пер. с англ., сост., научн. ред., послес. Капелнюшников Р.И. –М.: ГУ ВШЭ, 2003.- С.121.

³⁷ Ben-Porath. The Production of Human Capital and the Life Cycle of Earnings. – N.Y.: -L, 1970.- P.49.

5.1-rasm. Inson kapitalini shakllantirish va rivojlantirish

G.Bekker tomonidan, shuningdek “maxsus inson kapitali” tushunchasi ham muomalaga kiritilgan. Bu kategoriya “umumiy inson kapitalidan” farqli ravishda maxsus tayyorgalik natijasida egallangan hamda faqat o‘zining korxonasi uchun ishlab chiqarishda manfaat keltiradigan bilimlar va ko‘nikmalar jamlanmasidir.

S. Fisher: “Inson kapitali insonda mujassamlashgan daromad keltirish qobiliyati mezonidir. Inson kapitali tug‘ma qobiliyat va

iste'dod, shuningdek olingan ta'lim va malakadan iborat"³⁸ deb ko'rsatgan.

Ayrim olimlar inson kapitali tarkibiga uning egasining ishlab chiqarish jarayonida ishtirok etish imkoni nuqtai nazaridan yondashadilar. Jumladan O. Nordxoug quyidagilarni ta'kidlaydi: "Tahlil etish nuqtai nazaridan, bir tarafdand, xodimlarning sog'lig'i va malakasini, ikkinchi tomondan, ularning motivatsiyasi va firmaga sodiqligini farqlash foydalidir. Dastlabki ikki unsur alohida bir xodimning topshiriqni bajarish, ya'ni mehnat qilish bo'yicha asosiy qobiliyatini tashkil etadi. Inson kapitalining keyingi ikki unsuri esa mazkur xodim o'z malakasiga ko'ra, ishda qanday faoliyat olib borishini aks ettiradi. Qobiliyat va xohish birgalikda mazkur xodimning mehnatga qobiliyatini shakllantiradi"³⁹.

I.V. Ilinskiy inson kapitali ta'lim kapitali, sog'liq kapitali va madaniyat kapitalida iborat deb hisoblaydi⁴⁰.

Inson kapitali tarkibini kengroq tahlil etish uchun funksiyaviy yondashuv prinsipini hisobga olish lozim. Funksiyaviy yondashuvning metodologik prinsipi hodisani faqat uning ichki tarkibi bo'yicha emas, balki uning funksiyaviy maqsadi, pirovard foydalanish maqsadi nuqtai nazaridan ko'rib chiqishni talab etadi.

Rossiyalik iqtisodchi S.A. Dyatlov ushbu prinsip bo'yicha inson kapitali investitsiyalar natijasida shakllantirilgan va inson tomonidan jamlangan sog'lik, bilimlar, ko'nikmalar, qobiliyat, motivatsiyaning muayyan zaxirasidir degan fikrni bildiradi. Bu zaxira ijtimoiy ishlab chiqarishning u yoki bu sohasida maqsadga muvofiq foydalanar ekan, mehnat unumdorligini va ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga yordam beradi, bu bilan mazkur insonning ish haqi (daromadi) ko'payishiga ta'sir ko'rsatadi⁴¹.

V.T. Smirnov va I.V. Skoblyakova esa inson kapitalini alohida inson, alohida korxonalar yoki korxonalar guruhi darajasida baholash lozimligini ko'rsatadilar⁴².

³⁸ Фишер С., Дорнбуш Р., Шмалензи Р. Экономическая теория. — М., Юнити, 2002. - С. 21.

³⁹ Nordhoug O. Human Capital in Organizations: Competence, Training and Learning. — Oslo: Scandinavian University Press, 1993. - P. 52.

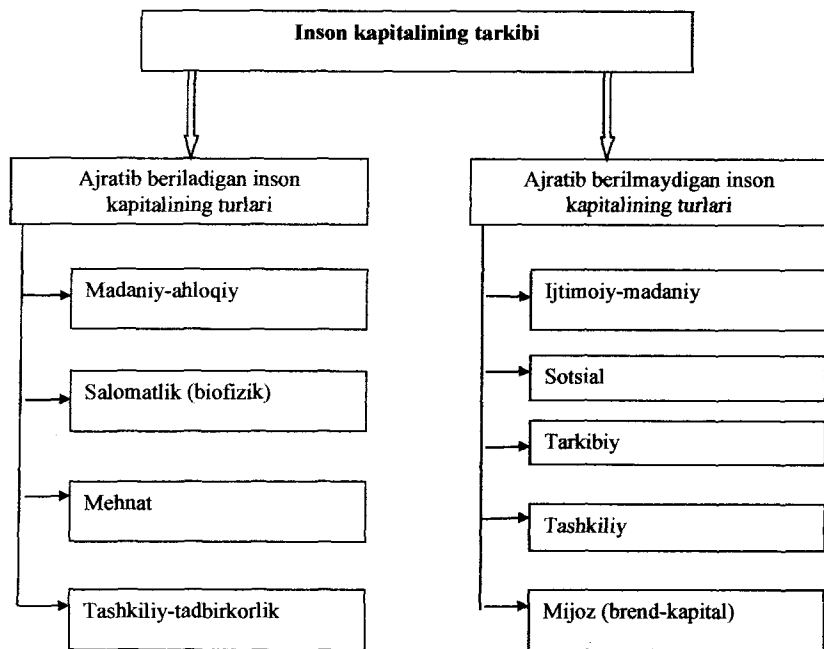
⁴⁰ Илинский И.В. Инвестиции в будущее: образование в инвестиционном воспроизводстве. — СПб.: СПбУЭФ, 1996. - С. 127.

⁴¹ Дятлов С.А. Теория человеческого капитала. Учебное пособие. — СПб.: СПбУЭФ, 1996. - С. 72.

⁴² Смрнов В.Т., Скоблякова И.В. Классификация и виды человеческого капитала в инновационной экономике. — СПб.: Проспект, 2001. - С. 2003.

Inson kapitalini tahlil etish va ular turlariga turlicha yondashuvlarni umumlashtirish bu iqtisodiy kategoriyani 2.7-rasmda aks ettirilgandek tassavur etish imkonini beradi:

1. *Madaniy-ahloqiy kapital*. Xodimning obro‘si, firmaning nufuzi ishlab chiqarish ko‘rsatkichlari kabi juda muhimdir. Ma’suliyat, halollik, va’daning ustidan chiqish amaliy munosabatlarda nihoyatda qadrlanadi. Sotsiologiya fanlari doirasida madaniy-ahloqiy kapital intellektual qobiliyat, bilim, maxorat, ko‘nikmalar, ahloqiy sifatlar, malaka jamlanmasini ifoda etadi.

5.2-rasm. Inson kapitalining tasnifi

2. *Salomatlik (biofizik) kapitali*. Jismoniy kuch, chidamlilik, ishchanlik, mehnat faoliyatining davomiyligi har bir inson uchun har qanday ishlab chiqarish faoliyatida juda muhimdir. Salomatlik kapitali inson kapitalining ajralmas qismi bo‘lib, unga investitsiyalar kiritish

xodimlar kasallanishining kamayishi hisobiga mehnat qobiliyatini saqlab qolishda o'z ifodasini topadi.

3. *Mehnat kapitali*. Mehnat qanchalik murakkab bo'lsa, xodimning malakasi, bilimi, tajribasi, va ma'suliyatiga talab ham shu qadar yuqori bo'ladi. Malakali mehnat oddiy mehnatga qaraganda samaraliroqdir, shuning uchun unga yuqoriroq xaq to'lanishi kerak. Korxonalarda mehnat kapitali malakali xodimlarning mehnatida mujassam bo'lib, ularning salmog'i qo'llanilayotgan texnologiyaga bog'liqdir.

4. *Ta'lim kapitali*. U tajriba, mehnat ko'nikmalari va eng muhimi bilim to'planishi natijasida butun hayot davomida shakllanib boradi. Ta'lim malakali xodimlarni takror hosil qilishning asosiy vositasi hisoblanadi.

5. *Intellektual kapital*. Intellektual faoliyatning mahsuloti muallifning mutlaq mulki sifatida mualliflik huquqi bilan patentlanadi va mustahkamlanadi. Bu kapitaldan iqtisodiyotda qanday foydalanish yo'nalishlarini va shakllarini belgilash huquqi muallifga tegishlidir. Intellektual mulk obyektlari xo'jalik aylanmasiga korxonalarining moddiy aktivlari sifatida jalb etiladi hamda ularning, shuningdek ushbu aktiv egalarining daromadlarini ko'paytiradi.

6. *Tashkiliy-tadbirkorlik kapitali*. Tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish yoki korxonaga personalini boshqarish uchun tashkilotchilik qobiliyati, yuksak mas'uliyat, ishbilarmonlik, yangilikka intilish, tejamkorlik, iroda, oqilona tavakkalchilik qilish talab qilinadi. Ana shu kapital – nou-xau, tijorat sirlariga ega bo'lish ularni tashkiliy-tadbirkorlik kapitaliga aylantirish imkonini beradi. Ishbilarmonlik darajasi xususiy va nazorat qilinadigan kapital miqdorida o'z ifodasini topadi. Bu esa kichik, o'rta va yirik biznesni ajratib ko'rsatish imkonini beradi.

Yuqorida qayd qilingan inson kapitalining turlari mazkur iqtisodiy kategoriyaning *ajratib berilmaydigan* turlariga taaluqlidir.

Ajratib beriladigan inson kapitali turlariga esa quyidagilar kiradi:

- *ijtimoiy-madaniy inson kapitali*. Bu kapital xodimlar madaniy sifatleri va qobiliyatlarining integratsiyalashishi va kooperatsiyalashishini, ijtimoiy takror hosil qilish tarkibida doimiy axborot, ilmiy, ta'lim, texnologik oqimlar mavjud bo'lishini aks ettiradi;

- *sotsial kapital*. Sotsial normalar, ishonch va hokozolar uning unsurlari hisoblanadi. Sotsial kapital har bir iqtisodiy subyekt u yoki

bu tarzda ijtimoiy munosabatlar tizimiga integratsiya qilinganligi bilan bog'liqdir. Inson kapitalining ushbu turi qator o'ziga xos xususiyatlarga egadir:

birinchidan, bu hamisha tashkillashtirilgan o'zaro munosabatlar mahsulidir, shuning uchun shaxsiy emas, balki ijtimoiy shaklga egadir;

ikkinchidan, sotsial kapital tashkiliy-ijtimoiy tizim amal etishining unsuri sifatida xususiy mulk bo'lishi mumkin emas, ya'ni ijtimoiy ne'mat hisoblanadi.

A.I. Merko sotsial kapital axborot, g'oyalar, ishonch, kooperatsiya, hissiy qo'llab-quvvatlash va tashkiliy darajaning boshqa unsurlarini qamrab olgan deb hisoblaydi. Bundan kelib chiqqan holda u ijtimoiy kapitalning ikki darajasini ajratib ko'rsatadi⁴³.

1. Tarkibiy kapital – bu xo'jalik yurutuvchi subyektning bozorning o'zgarib boradigan kon'yunkturasiga moslashgan hamda buni korxonaga uchun manfaatli yo'nalishga qaratgan holda o'z tashkiliy tuzilmasini boshqarish qobiliyatidir⁴⁴.

Hozirgi davr iqtisodiyotida firmalar ish ko'radigan raqobat muhiti innovatsiyalar ta'siri ostida muttassil o'zgarib turadi. Bunday o'zgarishlarning yuqori sur'ati korxonaga muvaffaqiyatga erishishi mumkin bo'lgan sharoitlarni murakkablashtiradi. Ana shunday sharoitlardan biri - korxonada salmoqli darajada tarkibiy kapital mavjud bo'lishidir.

2. Tashkiliy kapital. Mohiyat jihatidan bu xo'jalik yuritishning tizimga solish malakasi hamda tashkiliy imkoniyatlardir. Tashkiliy kapital quyidagilarni qamrab oladi:

innovatsiyalar kapitali – ularga muhofaza qilgan tijorat huquqlari, intellektual mulk hamda boshqa nomoddiy aktivlar va firmani yangilanishga qodirligini ta'minlaydigan qadriyatlar kiradi;

jarayonlar kapitali – ularga, masalan, ishlab chiqarish, mahsulotni sotish, maxsulot sotishdan so'ng servis xizmati ko'rsatish tizimlarini, ya'ni ular natijasida mahsulot qiymatini shakllantiradigan kapitalni kiritish mumkin.

Shu bilan birgalikda *mijozlar kapitali (brend-kapital)* ham farqlanadi. Mijozlar kapitaliga ega bo'lgan korxonaga faoliyatini mah-

⁴³ Мерко А.И. Социально–ответственный бизнес–взаимосвязь государственной и корпоративной политики в глобализирующемся мире. Монография. – М., 2009. – С. 180.

⁴⁴ Костюк В.Н. Теория эволюции и социальноэкономические процессы. – М.: УРСС, 2004.- С. 126.

sulot yoki xizmatdan foydalanuvchini “iste’mol qiymatini birgalikda yaratish va takomillashtirishga jalb etish” korxonasi deb atash mumkin. Bunda xaridor korxonadan yaratilgan barcha mahsulotlar va xizmatlarning oliy hakami vazifasini bajaradi⁴⁵.

Inson kapitalining yuqorida qayd qilingan tarkibi mazkur iqtisodiy kategoriya insonning o‘zi serqirra ekanligi bilan izohlanadi. Ishlab chiqarish kapitali doirasidagi ashyoviy va inson kapitali yaxlitligi va ajralmasligiga qaramasdan inson kapitali tobora mavqeyi ortib, yetakchi ro‘l o‘ynamoqda. Bevosita inson kapitali iste’mol qilinayotgan jismoniy kapitalning tovarlardagi qiymatini saqlab turadi hamda ish kuchi qiymatini qoplaydigan va kapital egalariga foyda keltiradigan yangi qiymat yaratadi.

Professor q.X. Abdurahmonovning fikricha, “Inson kapitalini ahamiyati tabiiy resurslar, moddiy boylik va vositalarga qaraganda yuqoriroqdir.”⁴⁶. Shuning uchun inson kapitali iqtisodiy o‘sish va samaradorlikning asosiy omilidir. Inson kapitalining iqtisodiy kategoriyasi sifatidagi tushunchasi jahon axborot hamjamiyati va “bilimlar iqtisodiyoti” rivojlanishi bilan birgalikda muntazam ravishda kengayib bormoqda. Hozirgi davrda inson kapitali intellektual va boshqaruv mehnatini, yashash va mehnat faoliyati muhitini qamrab oladigan iqtisodiyotni, jamiyat va oilani rivojlantirishning intensiv ishlab chiqarish omilidir. Bu inson kapitalini rivojlantirishning ishlab chiqaruvchi omili sifatida samarali va oqilona amal etishini ta’minlaydi⁴⁷.

Inson kapitali nazariyasiga muvofiq, inson kapitalining to‘planishi turli shakllarda amalga oshirilishi mumkin. Ularning eng asosiylari ta’lim olish hamda kasbiy tayyorgarlik davomida qobiliyatlarni rivojlantirish asosida kapitalni to‘plashdir. Odatda bu qatordan oiladagi tarbiya ham o‘rin oladi.

Shu bilan birga kapitalni to‘plashning boshqa shakllari ham mavjuddir. O‘z sog‘lig‘i to‘g‘risida g‘amxo‘rlik qilish (investitsiya kiritish), migratsiya, iqtisodiyot, mehnat bozori amal etishi to‘g‘risida

⁴⁵ Эдвинссон Л., Мэлоун М. Интеллектуальный капитал. Определение истинной стоимости компании. –М.: Академия, 1999. - С. 442.

⁴⁶ Abdurahmonov Q.X. Mehnat iqtisodiyoti. –T.: Mehnat, 2009. - B.182.

⁴⁷ Korchagin Yu. A. *Investitsionnaya strategiya*. — Rostov-na-Donu: Feniks, 2006. S. 17.

axborot olish hamda insonning intellektual va jismoniy qobiliyatlarini rivojlantirishni, bu qobiliyatlardan foydalanish mehnat samaradorligini oshirish imkoniyatini ta'minlaydigan boshqa shakllar shular jumlasidandir.

Inson kapitalining shakllanishi manbalaridan (davlat, oila, xususiy shaxslar va boshqalar) qat'i nazar undan foydalanish va bevosita daromad olish insonning o'zi tomonidan nazorat qilinadi.

Alohida shaxsning inson kapitali uning salomatligi, sog'lig'i, qobiliyati, bilimi va ko'nikmalaridan iboratdir. "Insonning qiymati" uning hayoti bosqichlarida ortib boradi, bu qiymatdan mehnat unumdorligini oshirish maqsadida foydalaniladi, ayni paytda shaxsiy kapital daromadlarini ko'paytiradi va insonni o'z qobiliyatini yanada oshirishga shaxsiy investitsiyalar kiritishga rag'batlantiradi.

Korxonaning inson kapitalida hozirgi vaqtda savdo belgisi, personal va yangi texnologiyalar sifatidagi nomoddiy aktivlar alohida rol o'ynaydi. Bu kapitalga, shuningdek shaxsiy inson kapitali aktivlarini (litsenziyalar, patentlar, mualliflik guvohnomalari), firmaning nomoddiy aktivlarini (tovar belgilari) tashkiliy kapital, tarkibiy, kapital, brend-kapital va ijtimoiy kapitalini kiritish mumkin.

Milliy inson kapitali ijtimoiy, siyosiy kapitalni, milliy intellektual ustuvorliklarni, milliy raqobat ustunliklarini va millatning tabiiy salohiyatini qamrab oladi. Milliy inson kapitali har bir rivojlanayotgan mamlakat milliy boyligining yarmidan ko'prog'ini, jahonning taraqqiy etgan davlatlarida esa 70,0-80,0 % dan ortig'ini tashkil etadi.

O'rni kelganda inson kapitali nazariyasida ham amaliy, ham nazariy darajada qator bahsli masalalar mavjudligini ham ko'rsatish lozim. Nazariyaga ko'ra har bir shaxs inson kapitaliga kiritilgan investitsiyalar kelgusida ish haqi ortishi hisobiga qoplanishini to'g'ri baholaydi deb hisoblanadi. Ammo bunda muayyan ko'nikma va kasblarga ega bo'lganda, ish haqi miqdoriga ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan juda ko'pgina iqtisodiy va hatto siyosiy omillar hisobga olinmaydi.

Ikkinchi muammo inson kapitali nazariyasining empirik ahamiyati bilan bog'liqdir. Ayrim tadqiqotchilar ta'lim sohasi kabi inson kapitaliga xarajatlar odamlar ish haqi miqdori o'zgarishiga ta'sir ko'rsatishi mumkinligini isbotlagan. Agar motivatsiya kabi omillar hisobga olinmaydigan bo'lsa inson kapitalga investitsiyalar kiritili-

shining kelgusida o'zini qoplashiga ortiqcha baho berib yuborilishi mumkin.

Odatda faqat ishlab chiqarishni rivojlantirish maqsadida kiritiladigan investitsiyalar shaklidagi jismoniy kapitaldan farqli ravishda inson kapitaliga investitsiyalar qisman samarasiz foydalanilishi mumkin. Shuning uchun bu xarajatlarning hammasini investitsiyalarga kiritib ham bo'lmaydi. Masalan, tarix, tasviriy san'at va adabiyot bilan shug'ullanadigan studentlarning ko'pchiligi buni o'z mehnati samaradorligini oshirish maqsadida qilmaydi. Bu kabi masalalar inson kapitaliga kiritilgan mablag'larning qiymati va ularning qoplanishini hisoblab chiqishni murakkablashtiradi.

Shu bilan bir qatorda har qanday investitsiyalar bozori kabi inson kapitali bozori ham kamchiliklardan holi emas:

- ish kuchining nisbatan erkin harakatlanishi ish beruvchilarni ish kuchini rivojlantirishga mablag' sarflashga intilishlarini kamaytiradi;
- ayniqsa yoshlar o'rtasida ta'limning qimmati to'g'risidagi axborot yetishmasligi inson kapitaliga yetarli bo'lmagan darajada yoki noto'g'ri investitsiya kiritilishiga olib keladi;
- aholining kattagina qismida o'ziga investitsiya kiritish uchun mablag' yetishmaydi.

Inson kapitaliga investitsiyalar bozorining bu va ayrim boshqa kamchiliklari sababli bozor mexanizmlari o'z-o'zidan buni eng maqbul tarzda tartibga soladi, degan fikrga olib kelmasligi kerak. Shuning uchun ham davlatning inson kapitaliga investitsiyalar kiritishda bevosita ishtirok etishi nihoyatda muhimdir.

Bunday yondashuvning alohida muhimligini Jahon bankining tadqiqotlari isbotlab turibdi. Jahon banki ekspertlari 192 mamlakatda amalga oshirgan tadqiqotlari natijasida quyidagi xulosalarga kelgan:

- iqtisodiy o'sish umumiy miqdorining 64,0% dan ko'prog'i inson kapitali bilan bog'liqdir;
- mamlakatning tabiiy resurslari iqtisodiy o'sish umumiy miqdorining faqat 20,0% gacha bo'lgan qismini ta'minlaydi;
- o'tish iqtisodiyotiga ega davlatlarda mamlakatning ishlab chiqarish salohiyati iqtisodiy o'sish umumiy miqdorining faqat 16,0 % ni ta'minlaydi.

Ushbu dalillar hozirgi davr jamiyatida inson kapitalining roli va ahamiyatini yaqqol ko'rsatib turibdi.

5.2. Texnologiya

Texnologiya yoki bilimlarning iqtisodiy jihatlari shaxsiy iste'mol mahsulotlarning iqtisodiy jihatlari bilan deyarli farq qilmaydi. Bilim raqobatga ega bo'lmagan mahsulot hisoblanadi, chunki bir vaqtning o'zida bu mahsulot turi bilan foydalanish mumkin. Bilimni raqobatga ega bo'lmagan tomonining asosiy ahamiyati, bu mahsulotni bir marta ishlab chiqarishdayoq bo'linadi. Siz iste'mol qilayotgan mahsulotingizni boshqa bir inson iste'mol qilmaydi, shuning uchun shu mahsulotni ishlab chiqargan firmalar o'sha inson uchun ishlab chiqaradilar. Ammo mahsulotni kerak bo'lgan retseptni bir marta yaratish mumkin, va bundan keyin bu retseptdan ko'pchilik foydalanishi imkoniyatiga ega. Bu shuni bildiradiki texnologiya rivojlanishi belgilangan xarajatlarni belgilab beradi va bir marotaba foydalaniladi.

Misol uchun Misrosoft Exsel dasturini yaratish uchun, ko'pchilik odamlarga kun-u tun ishlashlariga to'g'ri kelar edi. Ammo bu dasturlari yaratilishi bilanoq, uni kompakt-disklar yordamida ko'paytirish mumkin bo'ladi. Xuddi shunday qilib, Blek va Shoulzlar (Blask and Ssholes) bir necha yillar davomida formulani yaratish bilan shug'ullandilar va bu formulani yaratgandan keyingina boshqa odamlar tomonidan kalkulyatsiya qilish osonlashdi. Buni yaratishdagi boshlang'ich xarajatlari yuqori bo'lgan, keyin esa ulardan nusxa olishga ketgan xarajatlari kamayib borgan.

Bilim ko'rinishida yaratilgan mahsulotlar qiymati qimmat bo'ladi, chunki firmalar raqobatga ega bo'lmagan mahsulotlarni yaratishda ko'proq e'tibor beradilar. Yangi nazariyaning va neoklassik nazariyasining dalillari shundan iborat: dunyodagi real vaziyat tubdan farq qiladi, chunki ba'zi bir firmalar raqobatchilik sharoitida amal qilmaydilar.

Raqobatchilik sharoitida, odatda narx o'sib borayotgan xarajatlarga teng bo'lib qoladi. Demak har qanday firma bilim ko'rinishida yaratib borayotgan mahsulot narxi qimmat bo'ladi va o'z navbatida zarar ko'rib boradilar. Shuning uchun firmalar mahsulot ishlab chiqarishlaridan oldin uni boshlang'ich xarajatlarni qoplashga yordam beruvchi qonuniy hujjatlarni paydo bo'lishiga ko'proq e'tibor beradilar. Bu sharoitda bilimning ikkinchi tomoni kelib chiqadi, ya'ni

bilim olishning qiyinligidir. Shuning uchun hukumat shunday bir me'yoriy hujjat tuzishlari kerakki biron-bir mahsulot yaratuvchi shaxs yoki firma shu mahsulotga to'liq egalik qilishi imkonini berishlari kerak. Shunday qilib biron-bir mahsulotni biron-bir shaxs tomonidan yaratilishi qonuniy asosga ega bo'lishi lozim: Misrosoft Exsel dasturlarini piratlar tomonidan nusxa ko'chirib ularni sotishlari mumkin, agar Misrosoft kompaniyasining mualliflik huquqi himoya qilinmasa. Ammo boshqa mahsulotlarga ega bo'lishni cheklash imkoniyati bo'lmasa (masalan bilim olish), u holda davlat tomonidan shu institutlarga subsidiyalar ajratishlari kerak.

Ba'zi bir iqtisodchilar texnik revolyutsiyasining kelib chiqishi ko'proq davlatlarga bog'liq bo'lgan, chunki ular mahsulot yaratuvchilar uchun qat'iy qonuniy- me'yoriy hujjatlar yaratib berdilar. Shuning uchun bilimning va uzoq muddatli iqtisodiy o'sishga erishishi uchun davlat tomonidan mualliflik huquqini himoya qiluvchi hujjatlarni qabul qilishlaridir. Agar bu huquqlar vaqtida belgilanmaganda edi ko'pchilik yaratilgan yangiliklar bo'lmagan bo'lar edi. Muallif huquqini himoya qilish idoralarini tuzishda, hukumat ikki omilni inobatga olishi lozim. Mahsulot ishlab chiqarilgandan keyin uni monopol ishlab chiqarishga imkon bermaslik.

Iqtisodiy o'sishni global sharoitida erishish uchun mualliflik huquqini himoya qilishni nafaqat bir davlatda, balki butun dunyoda amalga oshishi bunga kafolat beradi. Boshqa so'z bilan aytganda O'zbekistonda ishlab chiqarilgan mahsulot butun dunyoda sotilish imkoniyatiga ega bo'lishi kerak, ammo xuddi shu mahsulotning biron bir davlat tomonidan yaratilishi qonun bilan ximoya qilinishi kerak. Bu tarif hamda savdo kelishuvidagi maqsadlaridan biri hisoblanadi.

Ko'pchilik iqtisodchilar qanday qilib hukumat iqtisodiy o'sish sur'atlariga ta'sir qiladilar deb savol beradilar. Ma'lumki hukumat iqtisodiyotda juda katta imkoniyatga va kuchga ega bo'lgan iqtisodiy vositalardan hisoblanadi, shuning uchun uning harakatlari katta ahamiyatga ega. Hukumat iqtisodiyotga turli xil yo'llar bilan ta'sir qilishi mumkin va bunga misol pastda ko'rsatib o'tilgan. Hukumat qonuniy hujjatlarni belgilashda ko'maklashadi va bu narsa o'z navbatida mahsulot yaratuvchilarga katta imkoniyat tug'diradi. Agar

hukumat bunday sharoitlarni yaratib beraolmasa u holda shu mamlakat iqtisodiy o'sishi deyarli yuqori bo'lmisligi mumkin.

Hukumat makroiqtisodiy sharoitlarga ta'sir qilish mumkin, chunki firmalar inflatsiya yuqori bo'lgan davlatda mahsulot ishlab chiqarishlari qiyinchilik tug'diradi. Hukumat iqtisodiy o'sishning o'sish sur'atlariga ta'sir qilishlari mumkin, ya'ni turli xil vositalardan foydalangan holda (monetar siyosat, fiskal siyosat va h.k.). Davlat xarajatlari tarkibi ham katta ahamiyatga ega.

Iqtisodiy o'sishga qaratilgan ko'pchilik ishlarda yuqoridagi jihatlar tahlili berilgan bo'lib unda qaysi jihatlarning biri ko'proq iqtisodiy o'sishga ta'sir ko'rsatishi keltirilgan.

Masalan, Singapurda 1960-yildan 1970-yilgacha bo'lgan davrda aholi jon boshiga 5,6 foiz fizik kapitalga, 0,3 foizi esa inson kapitaliga to'g'ri kelgan. Agar biz fizik hamda inson kapitalini inobatga oladigan bo'lsak, Singapurdagi iqtisodiy o'sish sur'atlari nolga teng bo'lgan. Xuddi shunday natijalar 1970-yildan 1980-yilgacha va 1980-yildan 1986-yilgacha bo'lgan davrda kuzatilgan. Shu ma'lumotlarga asoslangan holda Singapurdagi iqtisodiy o'sishning asosiy omili faqat harakat va qattiq mehnat degan xulosaga kelgan.

Bu xulosa, bundan oldingi xulosaga mutlaq farq qiladi, chunki oldingi xulosalarga qaraganda Sharqiy Osiyodagi iqtisodiy o'sish faqatgina texnologiyani yaxshilash orqaligina erishilgan deb aytilgan. Aslida esa mana shu davlatlardagi iqtisodiy o'sishning paydo bo'lishi faqatgina fizik kapitalning to'planganligidandir. Shuni aytib o'tish joizki, agar yuqoridagi davlatlarda texnologiyalar takomillash-tirilmaganda, kamayib borayotgan daromad qonuni iqtisodiy o'sishni yo'qqa chiqarar edi. 1994-yilda Sharqiy Osiyoda ro'y bergan o'ta yuqori rivojlanish pasayib ketishini aytgan. Singapurning baxtiga, ishlab chiqarish o'sish sur'atlari 1986-yildan 1992-yilgacha oshib keldi, va o'rtacha yiliga 7,4 foizni tashkil etdi. Bu ko'rsatkichdan faqat 2,6 foizi kapital yig'ilmasi bilan belgilanadi va 0,6 foizi - ta'lim. Shunday qilib texnologiya bir yilda 4 - foizga oshgan.

5.3. Intellektual mulk va kapital

Intellektual mulk obyektlarini boshqarishda, vujudga kelgan muammolarga huquqiy jihatdan yondashuv borasida huquqiy

kategoriyalarning o'zini katta. Moddiy mol-mulkka egalik qilishda bo'lgani kabi intellektual mulk ham egalik qilish, undan foydalanish va tasarruf etish huquqi mavjudligini belgilaydi. Biroq, himoya obyektlarining nomoddiyligi intellektual mulkning o'ziga xos jihatlari ko'rsatadi, ya'ni intellektual mulk qancha iste'mol qilinmasin, u tugamaslik tavsifiga ega bo'lib qolaveradi. Agar siz biror bir mulkdan moddiy buyum yoki ashyo olar ekansiz, ushbu vaziyatda u o'z moddiy mulkidan ayriladi va mulk huquqi bevosita sizga o'tadi. Mabodo siz o'zgalarning intellektual faoliyati natijalariga egalik qiladigan bo'lsangiz, siz o'zingizga tegishli bo'lmagan bilimlarga ega bo'lasiz, bundan mavjud bilimlar kamaymaydi, tugamaydi va hatto o'zining dastlabki egasini o'zgartirmaydi ham. Intellektual mulk masalalarini qarab chiqar ekanmiz, ko'pincha intellektual mulkning bir qismi sifatida sanoat mulki tushunchasidan foydalanishga to'g'ri keladi.

Intellektual mulk huquqiga oid qonunchilik tarixan ikki yo'nalishda rivojlanib kelgan: 1) mualliflik huquqi to'g'risidagi qonunchilik va 2) sanoat mulki to'g'risidagi qonunchilik. Sanoat mulkini muhofazalash bo'yicha Parij konvensiyasiga muvofiq, sanoat mulki tushunchasi nafaqat sanoat yoki savdoga nisbatan qo'llaniladi, balki keng ma'noda qishloq xo'jaligi, undiruvchi sanoat va kelib chiqishi tabiiy yoki sanoat ishlab chiqarishi bilan bog'liq bo'lgan: sharob, g'alla, meva, qoramol, foydali qazilmalar, mineral suvlar, gullar, un kabi barcha mahsulotlarga nisbatan ham qo'llaniladi. Shunday qilib, "sanoat mulki" atamasi yetarlicha shartli hisoblanadi va intellektual mulkning ishlab chiqarishda (faqat sanoatda emas) foydalanilayotgan bir qismini ifoda etadi. Bular ixtiro patentlari, foydali modellar, sanoat namunalari, tovar belgilari, xizmat ko'rsatish belgilari, firma nomlari va tovarlarning kelib chiqish joy nomlari kabilar bo'lishi mumkin. 1970-yillardan boshlab sanoat mulkining zamonaviy konsepsiyasi "nou-xau" ni o'z ichiga qamrab ola boshladi, so'nggi paytlarda seleksiya yutuqlari va integral mikrosxemalar topologiyasini ham ular tarkibiga kiritish holati kuzatilmoqda. Ta'kidlash joizki, sanoat mulki obyektlari va mualliflik huquqi obyektlari innovatsion faoliyat mahsulotlariga bevosita bog'liqdir.

Iqtisodiyotni innovatsion tarzda rivojlantirishda intellektual salohiyatdan samarali foydalanish bo'yicha harakatlar rejasiga

muvofoiq, "Intellektual mulk to'g'risidagi qonun hujjatlari takomillashtirilishi munosabati bilan O'zbekiston Respublikasining ayrim qonun hujjatlariga qo'shimcha va o'zgartishlar kiritish to'g'risida"gi qonun loyihasi ishlab chiqildi. Ushbu qonun loyihasini tayyorlashning zaruriyati bir necha sabablarga asoslangan. Birinchidan, foydali modellar sifatida muhofaza qilinadigan patentga layoqatli obyektlar doirasini kengaytirish. Ikkinchidan, muallifning patent olish uchun talabnoma topshirish hamda sanoat mulki obyektidan foydalanish tartibini aniqlashtirish. Uchinchidan, talabnoma beruvchiga uning istagi bo'yicha talabnomani ko'rib chiqish muddatlarini qisqartirish imkoniyatini berish. To'rtinchidan, talabnoma beruvchining seleksiya yutug'iga patent berish jarayonini tezlashtirish hamda patent berish muddatlarini qisqartirish. Beshinchidan, talabnoma beruvchiga seleksiya yutug'iga patent amal qilish muddatini tiklash imkoniyatini berish hamda intellektual mulk muhofazasini ta'minlash. Oltinchidan, tovar belgisiga doir guvohnomani berish muddatlarini aniqlashtirish.

Intellektual mulk instituti mazkur mulk obyektlariga intellektual mulk huquqlarining mavjudligini nazarda tutadi. Ushbu huquqlar qonunchilik tomonidan kafolatlanadi va quyidagilar:

- uchinchi shaxslarga nisbatan mutlaq tavsifga ega bo'lishi;
- u muhofaza qilinuvchi mamlakat chegaralari bilan cheklanishi;
- amal qilish muddatlarining cheklanganligi bilan tavsiflanadi.

Intellektual mulk huquqining mutlaq tavsifga ega bo'lishi shunda ko'rinadiki, u mulkdorning roziligisiz o'zgalarning intellektual mulk obyektlaridan foydalanishga yo'l qo'yib bergan har qanday shaxsning harakatlariga nisbatan qarshi chiqadi. Intellektual faoliyat natijalariga bo'lgan intellektual huquqlar mutlaq (mulk) huquqi, shaxsiy nomulkiy huquqlar va boshqa huquqlarni o'z ichiga qamrab oladi. Moddiy naf olish imkonini beruvchi mutlaq huquq:

- eng avval intellektual faoliyat natijalarining muallifida vujudga keladi;
- qonunga muvofiq shu huquqni qo'lga kirituvchida paydo bo'ladi;
- davlat ro'yxatiga olingan taqdirda u himoyalanaadi;
- Fuqarolik Kodeksida ko'zda tutilgan hollardan tashqari ma'lum bir muddat davomida amalda bo'ladi;

- huquq egasiga intellektual faoliyat natijalaridan qonunga zid bo‘lmagan tarzda va o‘z xohishiga ko‘ra foydalanish, boshqa shaxslar tomonidan intellektual faoliyat natijalaridan foydalanilishiga ruxsat berish yoki foydalanishni taqiqlash imkoniyatini beradi;

- huquq egasiga litsenziya shartnomasi asosida intellektual faoliyat natijalaridan boshqa shaxsning foydalanishi uchun ruxsat berish huquqini beradi;

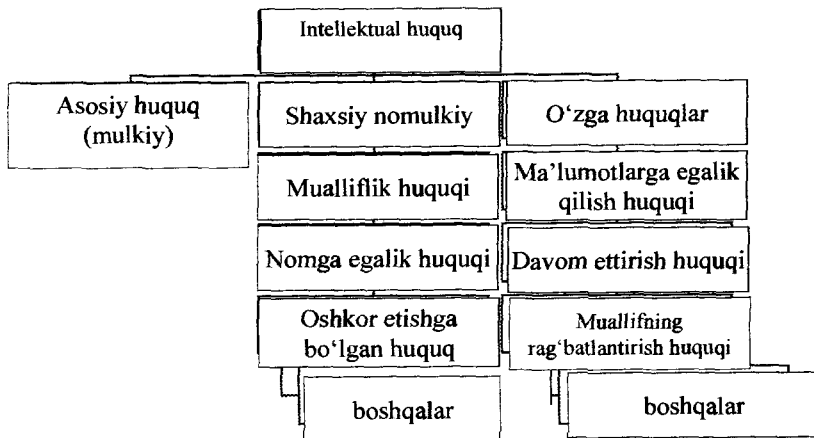
- intellektual faoliyat natijalari ifodalangan moddiy tashuvchilarga mulk huquqi bilan bog‘liq emas.

Shaxsiy nomulkiy huquqlar doimo muallif bilan qoladi, ular ko‘chirilmaydi, meros qoldirilmaydi va abadiy himoyalanaadi. Shaxsiy nomulkiy huquqlar qatoriga mualliflik huquqi, nomga mualliflik huquqi, asarning daxlsizlik huquqi va boshqalar kiradi. O‘zbekiston Respublikasi Fuqarolik Kodeksining 99-moddasida shaxsiy nomulkiy huquqlar to‘g‘risida quyidagilar keltirib o‘tiladi: “Shaxsning hayoti va sog‘lig‘i, sha‘ni va qadr-qimmat, shaxsiy daxlsizligi, ishchanlik obro‘si, shaxsiy hayotining daxlsizligi, xususiy va oilaviy siri, nomga bo‘lgan huquqi, tasvirga bo‘lgan huquqi, mualliflik huquqi, boshqa shaxsiy nomulkiy huquqlar hamda tug‘ilganidan boshlab yoki qonunga muvofiq fuqaroga tegishli bo‘lgan boshqa nomoddiy ne‘matlar tortib olinmaydi va o‘zga usul bilan boshqa shaxsga berilmaydi. Vafot etgan kishiga tegishli bo‘lgan shaxsiy nomulkiy huquqlar va boshqa nomoddiy ne‘matlar qonunda nazarda tutilgan hollarda va tartibda boshqa shaxslar, shu jumladan huquq egasining vorislari tomonidan amalga oshirilishi va himoya etilishi mumkin.”⁴⁸

Intellektual mulk to‘g‘risida gapirar ekanmiz, muallif va huquq egasi institutlarini farqlab olishimiz talab etiladi. Oliy Majlis Qonunchilik palatasi tomonidan 2006-yil 23-martda qabul qilingan va Senat tomonidan 2006-yil 9-iyunda ma‘qullangan “Mualliflik huquqi va turdosh huquqlar to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Qonunining 3-moddasida muallifga – ijodiy mehnati bilan asar yaratgan shaxs, deb ta‘rif berilgan. Huquq egasiga esa-mualliflik huquqiga nisbatan muallif yoki uning merosxo‘rlari, turdosh huquqlarga nisbatan ijrochi yoki uning merosxo‘rlari, fonogrammani tayyorlovchi, efir yoki kabel orqali ko‘rsatuv yoxud eshittirish

⁴⁸O‘zbekiston Respublikasining Fuqarolik Kodeksi. www.lex.uz

beruvchi tashkilot, shuningdek, shartnomada yoki ushbu Qonunda nazarda tutilgan boshqa asos bo'yicha asarlardan yoxud turdosh huquqlar obyektlaridan foydalanish huquqini olgan boshqa yuridik yoki jismoniy shaxslar sifatida tushuntirish berilgan.

5.3-rasm. Intellektual huquqlar.

Hammualliflarning har biri, agar ular o'rtasidagi kelishuvda boshqacha qoida nazarda tutilgan bo'lmasa, asarning o'zi yaratgan, mustaqil mazmunga ega bo'lgan qismidan o'z xohishiga ko'ra foydalanishga haqlidir. Hammualliflar o'rtasidagi munosabatlar, qoida tariqasida, kelishuv asosida belgilanadi. Bunday kelishuv bo'lmagan taqdirda, asarga bo'lgan mualliflik huquqi barcha mualliflar tomonidan birgalikda amalga oshiriladi, mualliflik haqi esa ular o'rtasida teng taqsimlanadi. Agar hammualliflarning asari bo'linmas bir butunni tashkil etsa, asardan foydalanishni yetarli asoslar bo'lmay turib taqiqlab qo'yishga hammualliflardan hech biri haqli emas.

Amaldagi qonunchilik hujjatlariga ko'ra, mutlaq mualliflik huquqlari egasi o'z huquqlaridan xabardor qilish uchun mualliflik huquqining muhofaza belgisidan foydalanishi mumkin bo'lib, bu belgi asarning har bir nusxasida aks ettiriladi va quyidagi uch unsurdan iborat bo'ladi:

- aylana ichidagi lotincha «S» harfi;

- mutlaq mualliflik huquqlari egasining ismi-sharifi (nomi);
- asar birinchi marta chop etilgan yil.

Mualliflik huquqining muhofaza belgisida ko'rsatilgan shaxs, agar boshqacha hol isbotlangan bo'lmasa, mutlaq mualliflik huquqlari egasi hisoblanadi. Mamlakatimizda intellektual mulk sohasida davlat siyosatini amalga oshirish maqsadida O'zbekiston Respublikasi intellektual mulk agentligi tashkil etilgan bo'lib, mazkur agentlikning nizomi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2016-yil 24-noyabrdagi 394-sonli qarori bilan tasdiqlangan. Mazkur nizomga ko'ra quyidagilar Agentlikning asosiy vazifalari hisoblanadi:

- intellektual mulk sohasida yagona davlat siyosati amalga oshirilishini ta'minlash, ixtirolar, foydali modellar, sanoat namunalari, tovar belgilari va boshqa intellektual mulk obyektlarini huquqiy muhofaza qilish;

- ixtirolar, sanoat namunalari, foydali modellar, tovar belgilari va boshqa intellektual mulk obyektlarini ekspertizadan, ro'yxatdan o'tkazish hamda hisobga olishni tashkil etish va amalga oshirish;

- Davlat patent fondini va intellektual mulkning rasmiy ro'yxatdan o'tkazilgan obyektlari to'g'risidagi ma'lumotlar bazasini shakllantirish va yuritish, ularning saqlanishini hamda iqtisodiyot real sektorining xo'jalik yurituvchi subyektlari, ilmiy tashkilotlar, olimlar va mutaxassislar tomonidan samarali foydalanilishi uchun qulayligini ta'minlash;

- intellektual mulk sohasida zamonaviy axborot texnologiyalarini joriy etish, tadbirkorlik subyektlariga va aholiga «yagona darcha» tamoyili bo'yicha davlat interaktiv xizmatlari ko'rsatish;

- korxonalar va tashkilotlarga chet eldagi milliy intellektual mulk obyektlarini huquqiy himoya qilishni ta'minlash bo'yicha konsultativ va amaliy ko'maklashish, shuningdek, intellektual mulk sohasida xalqaro hamkorlikni kengaytirish;

- intellektual mulk sohasida mutaxassislarni qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish.

- Agentlik o'ziga yuklangan vazifalarni bajarish uchun quyidagi funksiyalarni amalga oshiradi:

- intellektual mulk sohasida davlat siyosati va qonunchilikni takomillashtirish masalalari bo'yicha takliflar ishlab chiqadi hamda

ularni ko'rib chiqish uchun belgilangan tartibda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasiga taqdim etadi;

- ixtirolar, foydali modellar, sanoat namunalari, seleksiya yutuqlari, tovar belgilari, xizmat ko'rsatish belgilari, tovarlarning kelib chiqish joylari nomi, elektron hisoblash mashinalari (keyingi o'rinlarda EHM deb ataladi), ma'lumotlar bazalari va integral mikrosxemalar topologiyasi uchun muhofaza qilish hujjatlari berish yuzasidan buyurtmanomalarni ko'rib chiqishga qabul qiladi;

- ixtirolar, foydali modellar, sanoat namunalari, tovar belgilari, xizmat ko'rsatish belgilari, tovarlarning kelib chiqish joylari nomlarini davlat ekspertizasidan o'tkazadi, ko'rsatilgan obyektlarning ustuvorligini belgilaydi, seleksiya yutuqlari, EHM uchun dasturlar, ma'lumotlar bazalari va integral mikrosxemalar topologiyalarining rasmiy ekspertizasini o'tkazadi;

- ixtirolar, foydali modellar, sanoat namunalari davlat ro'yxatidan o'tkazishni, seleksiya yutuqlari, tovar belgilari, xizmat ko'rsatish belgilari, tovarlarning kelib chiqish joylari nomlarini ro'yxatdan o'tkazishni, EHM uchun dasturlarni, ma'lumotlar bazalarini rasmiy ro'yxatdan o'tkazishni hamda integral mikrosxemalar topologiyalarini ro'yxatdan o'tkazishni amalga oshiradi, muhofaza qilish hujjatlarini beradi, O'zbekiston Respublikasida umumiy ma'lum bo'lgan tovar belgilarining tegishli reyestrlarini va ro'yxatini yuritadi;

- ixtiro, foydali model, sanoat namunasi, tovar belgisi, xizmat ko'rsatish belgisi, tovarlarning kelib chiqish joylari nomi, EHM uchun dasturlar, ma'lumotlar bazalari va integral mikrosxemalar topologiyalariga, berilgan buyurtmanomalarning belgilangan tovarlarga muvofiqligini tekshirish natijalari bo'yicha, muhofaza qilish hujjatlarini berish yoki berishni rad etish to'g'risida qaror qabul qiladi;

- ko'rsatilgan seleksiya yutuqlarining patentga loyqlik shartlariga muvofiqligini belgilash natijalari bo'yicha, O'zbekiston Respublikasi Qishloq va suv xo'jaligi vazirligining ixtisoslashtirilgan tashkilotlari xulosalari asosida muhofaza qilish hujjatlarini berish yoki berishni rad etish to'g'risida qaror qabul qiladi;

- Muhofaza qilish hujjatlarining va boshqa zarur hujjatlarning yagona shakllarini belgilaydi v.h;

- O‘zbekiston Respublikasining tegishli xalqaro shartnomalaridan kelib chiqadigan majburiyatlarning bajarilishini o‘z vakolatlari doirasida ta’minlaydi.

Intellectual faoliyatning natijasi-ilmiy-texnologik mahsulotning yuqori iste’mol xususiyatlariga ega bo‘lgan bozorbop tovarga aylanishi amalga oshadigan innovatsion soha yangi bilimlar va texnologiyalarga asoslangan zamonaviy iqtisodiyotning taraqqiy etishida hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Aynan, intellektual mulk obyektlari yangi tovarlar va yangi texnologiyalarning asosini tashkil etadi. Innovatsion iqtisodiyotda intellektual mulkning o‘rni va ahamiyati uning ko‘p funksionalligi bilan belgilanadi.

Intellectual mulk:

- qiymat yaratishning hal qiluvchi omillaridan biri sanaladi;
- egalari va foydalanuvchilariga sezilarli iqtisodiy foyda keltiradi;
- kompaniyaning uzoq muddatli raqobat afzalliklarini shakllantiradi;
- kompaniya kapitallashuv darajasining oshishiga xizmat qiladi;
- biznesni raqiblardan himoya qiladi;
- litsenzion daromad olish imkoniyatini beradi;
- ishlab chiqarish va sotishni nazorat qilish imkonini beradi;
- standartlarni yaratishga yordam beradi.

Ushbu funksiyalar, agar intellektual mulk samarali himoya qilingan bo‘lsagina, o‘z natijasini ko‘rsatishi mumkin. Tadbirkorlarning intellektual mulkka bo‘lgan qiziqishi asosan yangi texnik yechimlardan foydalanish yoki patentlar va litsenziyalarni sotishdan daromad olish imkoniyatlari bilan ko‘p jihatdan bog‘liq. Odatiy mahsulotlardan farqli o‘laroq, intellektual faoliyat mahsulotlari, davlat tomonidan maxsus huquqiy himoya bilan ta’minlanmagan bo‘lsa, ularning egalari kafolatli daromad keltira olmaydi. Intellectual mulkni himoya qilishning ishonchli mexanizmlarining mavjudligi:

- raqobat ustunligini saqlab qolishni ta’min etadi;
- investitsion iqlimni sezilarli darajada yaxshilash imkonini beradi;
- qaroqchilik va kontrafakt mahsulotlarga qarshi kurashishda samarali vosita hisoblanadi;
- texnologiyalar transferi jarayonlarini jadallashtirishadi;
- korxonaning nomoddiy aktivlaridan ruxsatsiz foydalanishning oldini oladi.

Raqobat ustunligini saqlab qolish. Tashkilot innovatsion faoliyatni amalga oshirish natijasida innovatsiyalarni intellektual mulk obyektlari sifatida himoya qilish jarayonida belgilab qo'yilgan raqobat ustunligiga ega bo'ladi.

Investitsion iqlimning sezilarli darajada yaxshilanishi. Innovatsion iqtisodiyot uchun zarur bo'lgan investitsiyalar oqimi ko'p jihatdan intellektual mulkning samarali huquqiy himoyasi mavjudligiga bog'liq. Investorlar xatarlilik darajasi yuqori bo'lgan korxonalariga sarmoya kiritmaydilar. Zero, bunday korxonalarining menejrlari hali uzoq muddat raqobatchilar kirib bora olmaydigan bozorda korxonalar ulushining barqaror bo'lishini ta'minlash uchun zarur darajada himoyalani shi lozim bo'lgan intellektual mehnat natijalarini himoya qila olmaydilar.

Asosiy maqsadi u yoki bu masalalarni hal etish uchun yangi bilimlarning uzatilishi bo'lgan texnologiyalar transferiga intellektual mulkni himoya qilish mexanizmining samaradorligi to'g'ridan -to'g'ri ta'sir ko'rsatadi. Intellektual mulk huquqlarini himoya qilish, innovatsiyalarni himoya qilish innovatsion jarayonlarni boshqarishning muhim vazifasidir. Ushbu muammoning hal etilishi texnologiyalarni uzatish jarayoni, innovatsiyalar diffuziyasi, xuddi boshqa tovar va xizmatlar kabi ularning sotilishi va sotib olinishi jarayonlarini jadallashtirish imkonini beradi. Intellektual faoliyat mahsulotlarini almashish natijasida yaratilgan texnologiyalar bozorining ahamiyati bugungi kunda har qachongidan ham o'sib borayotganligini kuzatishimiz qiyin emas. Intellektual mulk – bu katta foyda keltirishi mumkin bo'lgan tashkilotning muhim nomoddiy aktivi hisoblanishi bois, tegishli himoyani ta'min etish asosida raqobatchilar tomonidan ruxsatsiz foydalanishning oldini olish juda muhimdir.

Huquq tizimi o'z ichiga turli huquq sohaslarini qamrab oladi, ular o'z navbatida kichik soha va institutlarga bo'linadi. Huquqiy tartibga solish predmeti bo'yicha birlashtirilgan huquqiy me'yorlarning alohida guruhi huquq sohasidir. Huquqning har bir sohasiga uni tartibga solish predmetining xususiyatlaridan kelib chiqadigan huquqiy tartibga solishning o'ziga mos uslubi xosdir.

Intellektual mulk huquqi yoki intellektual mulk fuqarolik huquqining kichik sohasidir. Patent huquqi va fuqaro munosabatlari ishtirokchiliklarini individuallashtirish vositalarini muhofazalash, shuningdek, noan'anaviy obyektlarni muhofazalashdan iborat bo'lgan mualliflik huquqi va sanoat mulki shu kichik sohaning institutlaridir.

Mualliflik huquqi va mualliflik huquqi obyektlari

“Mualliflik huquqi va turdosh huquqlar to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Qonuniga muvofiq mualliflik huquqining obyektlari bo‘lib quyidagilar hisoblanadi: mualliflik huquqi ijodiy faoliyat natijasi bo‘lmish fan, adabiyot va san‘at asarlariga nisbatan, ularning maqsadi va qadr-qimmati, shuningdek, ifodalanish usulidan qat‘i nazar, tatbiq etiladi.

Mualliflik huquqi fan, adabiyot va san‘at asariga mualliflik huquqi uni yaratish fakti bo‘yicha yuzaga keladi. Mualliflik huquqining yuzaga kelishi va amalga oshirilishi uchun asarni ro‘yxatdan o‘tkazish yoki biron-bir boshqa rasmiyatchilikka rioya etish talab qilinmaydi. Asarning asl nusxasida yoki nusxasida muallif sifatida ko‘rsatilgan shaxs, agar boshqacha hol isbotlanmagan bo‘lsa, asar muallifi hisoblanadi. Asar imzosiz yoki tahallus ostida chop etilgan taqdirda (muallifning tahallusi uning kim ekanligiga shubha qoldirmaydigan hollar bundan mustasno), asarni chop etgan, asarda ismi-sharifi yoki nomi ko‘rsatilgan noshir, agar boshqa dalillar bo‘lmasa, muallifning vakili hisoblanadi hamda muallifning huquqlarini himoya qilish va ularning amalga oshirilishini ta‘minlash huquqiga egadir. Bu qoida bunday asar muallifi o‘z shaxsini oshkor etguniga va o‘zining muallif ekanligini ma‘lum qilguniga qadar amalda bo‘ladi.

Amaldagi qonunchilik hujjatlariga ko‘ra, quyidagilar mualliflik huquqining buzilishi deb, e‘tirof etiladi :

- mualliflarning shaxsiy nomulkiy huquqlarini buzish;
- ijrochining ismi-sharifiga bo‘lgan va ijroni har qanday tarzda buzib ko‘rsatilishidan yoki har qanday boshqacha tarzda tajovuz qilinishidan himoya qilish huquqlarini buzish;
- huquq egasi yoki mulkiy huquqlarni jamoaviy asosda boshqaruvchi tashkilot bilan shartnoma tuzmasdan asarlar yoki turdosh huquqlar obyektini takrorlash, tarqatish yoki undan boshqacha tarzda foydalanish;
- haq to‘lash to‘g‘risidagi talablarni buzish;
- asarlardan yoki turdosh huquqlar obyektlaridan huquq egasi yoki mulkiy huquqlarni jamoaviy asosda boshqaruvchi tashkilot bilan tuzilgan shartnoma bo‘yicha olingan huquqlarni oshirib yuborgan holda foydalanish;
- huquq egalariining mulkiy huquqlarini boshqacha tarzda buzish mualliflik huquqi va turdosh huquqlarni buzishdir.

Asarlarning va turdosh huquqlar obyektlarining takrorlanishi yoki tarqatilishi mualliflik huquqi va turdosh huquqlarni buzgan holda amalga oshiriladigan nusxalari kontrafakt nusxalardir.

Nazorat savollari

1. Intellektual mulk deganda nimani tushunasiz. O‘z fikrlaringizni misollar yordamida tushuntirib bering?

2. Intellektual huquq nima? Uning asosiy xususiyatlarini sanab bering?

3. O‘zbekiston Respublikasining Fuqarolik Kodeksi va “Mualliflik va turdosh huquqlar to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasining Qonunida intellektual mulk huquqining qanday obyektlari ko‘rsatib o‘tilgan.

4. O‘zbekiston Respublikasi Intellektual mulk agentligining asosiy vazifalari nimalardan iborat?

5. Innovatsion iqtisodiyotda intellektual mulkning o‘rni va ahamiyati nimalardan iborat?

6. Intellektual mulk obyektini qiymatini hisoblashning qanday usullari mavjud?

7. Innovatsion kompaniyaning intellektual mulkini boshqarish deyilganda nima tushuniladi?

8. Litsenziyalash va patentlash to‘g‘risida batafsil tushuncha bering?

6-MAVZU. O‘SISH DVIGATELI

Reja:

6.1. Iqtisodiy o‘shning texnologik modeli va g‘oyalari.

P.Romer, R.Lukas va U.Nordxaus g‘oyalari

6.2. Iqtisodiy o‘shning endogen nazariyasi.

6.3. Endogen o‘sh omili sifatida innovatsiyalarning turlari va ularning endogen xususiyatlari

6.4. Iqtisodiy o‘shda “Texnologik turtki” gipotezasi va texnologik ukladlar

6.5. Innovatsion investitsion iqtisodiy o‘shning turlari va uni tavsiflovchi belgilari

Asosiy atama va tushunchalar: Innovatsiyalar, ishlab chiqarish sohasidagi innovatsiyalar, innovatsion jarayonlar, innovatsion faoliyat, innovatsion faollik, innovatorlar, konservatorlar, tadbirkor, innovatsiyalarning tasnifi, takomillashtiruvchi innovatsiyalar, qo‘poruvchi innovatsiyalar, jarayonli innovatsiyalar, innovatsion faoliyatning asosiy tamoyillari, bazisli innovatsiyalar, texnologik ukladlar, innovatsion biznes, innovatsion mahsulotlar va xizmatlar bozori, innovatsion loyiha, innovatsion marketing, bozor segmenti, innovatsion biznes, inson omili, inson kapitali, innovator, motivatsiya, mehnatni rag‘batlantirish.

6.1. Iqtisodiy o‘shning texnologik modeli va g‘oyalari.

P.Romer, R.Lukas va U.Nordxaus g‘oyalari

XX asrning so‘nggi yillarda iqtisodiy o‘sh ta‘limotida neoklassik nazariyalarga nisbatan e‘tirozlar kuchayib bordi. Bu jahon mamlakatlarida iqtisodiy rivojlanish darajalarida keskin farqlarni kuchayishi va rivojlanayotgan davlatlarda, davlatning qarzdorlik inqirozini kuchayishi bilan bog‘liq muammolardir. Bu davrda Jahon banki va XVJ rivojlanayotgan davlatlarda erkin bozor munosabatlarini shakllantirish, iqtisodiy o‘sh va aholi turmush farovonligini oshirishda investitsiyalar muhim omil sifatida tavsiya etilgan edi. Biroq investitsiyalarni o‘shini rivojlanayotgan davlatlarda kutilgan darajada iqtisodiy o‘sh va aholi turmush farovonligiga olib kelmadi. Jahon banki va XVJ ko‘rsatmalariga ko‘ra ichki va tashqi bozorni

erkinlashtirish xam rivojlanayotgan mamlakatlarda kutilgan darajada xorijiy investitsiyalarni jalb etish imkonini bermadi. Ushbu muammolarni yechimini endogen o'sish nazariyasi maktabi tushuntirishga harakat qildi.

Endogen o'sish nazariyasida (amerikalik iqtisodchilar P.Romer, R.Lukas va boshqalar) uzoq muddatli davrda texnologik taraqqiyot iqtisodiy o'sishning yagona sababi hisoblanmaydi. Ular iqtisodiy o'sish sifati darajasi quyidagi omillarga bog'liqligini ilmiy asoslashdi⁴⁹:

- inson kapitalining sifati, insonni rivojlantirishga (ta'lim, sog'liqni saqlash va hokazolarga) investitsiyalar;
- mukammal bo'lmagan raqobat sharoitlarida intellektual mulk huquqini himoya qilish uchun zarur shart-sharoitlarni yaratish;
- fan va texnologiyalarni rivojlantirishni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash;
- qulay investitsiya muhitini yaratish va yangi texnologiyalarni o'zlashtirish.

P.Romerning fikricha, "bugungi iste'mol bilan ertaga qilinadigan iste'molni kengaytirish uchun foydalanilishi mumkin bo'lgan bilimlar o'rtasida ayirboshlash mavjuddir"⁵⁰. P. Romerning nazariyasida iqtisodiy o'sishning sur'atlari yangi bilimlarni egallash sohasida markazlashgan inson kapitali miqdoriga bevosita bog'liqdir. Amalda bu ilmiy tadqiqotlar sohasi iqtisodiyotga birgina amaliy g'oyalar va ishlanmalar bilangina ta'sir ko'rsatmasligini anglatadi. Ushbu nazariyaga muvofiq, jamg'arilgan inson kapitali hajmi katta bo'lgan mamlakatlar iqtisodiy o'sishda yuqoriroq sur'atlarga erishadilar. Demak, erkin xalqaro savdoning rivojlantirilishi ham o'sish sur'atlarini oshirishga yordam beradi, chunki mahsulotlar bilan ayirboshlash iqtisodiy tizim chegaralarini kengaytiradi va shu tariqa inson kapitali jamlanmasi ko'payishiga xizmat qiladi.

R. Lukas⁵¹ning nazariyasi ko'ra inson kapitalining jamg'arish muayyan resurslarni talab etadigan hamda muqobil chiqimlar sababi

⁴⁹ Дзарасова С., Журавлевой Г.П. Макроэкономика: учебник – Москва : ФГБОУ ВО «РЭУ им. Г. В. Плеханова», 2016. – С. 174.

⁵⁰ O'sha manba. — С. 179.

⁵¹ RobertEmerson Lukas, (Robert Emerson Lucas, Jr., 1937-yil 15-sentabrda, Yakima, AQShda tug'ilgan) — "makroiqtisodiy tahlil asoslarilauriga va iqtisodiy tahlil nutqai nazarlariga kiritgan o'zgartirishlari uchun" 1995-yilgi Nobel mukofoti laureati. Asosiy asarlari: "Pul kutilishi va

bo'lgan faol iqtisodiy jarayondir. Olimning hisoblashicha, odamlar vaqtdan foydalanishning ikki yo'lidan birini tanlashlari mumkin, ya'ni joriy ishlab chiqarishda ishtiroq etish yoki inson kapitalini jamg'arish. Mohiyat jihatidan bu ikki muqobil yo'l o'rtasida vaqtni taqsimlash iqtisodiy o'sish sur'atlarini belgilaydi. Masalan, tovarlar ishlab chiqish uchun sarf qilinayotgan vaqtning kamayishi joriy maxsulot ishlab chiqarishni kamaytiradi, biroq ayni paytda insonga kapital quyilmalar jadallashadi va shu tariqa mahsulot ishlab chiqarish ko'payadi. Shunday qilib, endogen o'sish nazariyasining xususiyati ta'lim va inson kapitali omilini ishlab chiqarish funksiyasiga qo'shishdan iboratdir.

Endogen iqtisodiy o'sish sifatining dastlabki modellari asosan o'z vaqtdan ancha ilgari ketgan va o'sha davrda deyarli ehtiyoj bo'lmagan, 1960-yillar davomida amalga oshirilgan tadqiqotlar, xususan inson kapitali nazariyasi sohasidagi tadqiqotlar, K. Errou va G. Uzavalarining modellariga asoslangan edi. Yangi to'lqinning birinchi davri uchun tegishli bo'lgan eng muhim tadqiqot ishlarining mualliflari P.Romer, R.Lukas va S. Rebelolar hisoblanishadi. Ular tomonidan ishlab chiqilgan modellarda iqtisodiy o'sish sifati manbalari tashqi samaralar yordamida tasvirlab beriladi. Aynan ushbu modellardan soddalashtirilgan yondashuvdan farqli o'laroq, endogen o'sishni talqin qilishda bazaviy modellar sifatida foydalanila boshlandi.

Yangi to'lqin modellarining keyingi guruhi texnik taraqqiyotning vujudga kelishini tushuntirishga va innovatsiyalarning vujudga kelishi tuzilmasi va ularni amalga oshirishni batafsil o'rganishga butun e'tiborini qaratadi. Endogen o'sishning bunday modellar guruhi Research & Development deb atalgan.⁵² F.Agion, P. Xauitt, D. Grossman va E.Xelpman kabi olimlarning asarlarida bayon qilingan modellar o'ziga xos klassik modellar hisoblanadi. Endogen iqtisodiy o'sish sifati modellarini izohlashning barcha matematik o'ziga xosliklariga katta e'tibor qaratmagan holda, ulardan kelib chiquvchi asosiy xulosalarni keltirib o'tamiz:

betarafliqi" ("Expectations and the Neutrality of Money", "Amaliy sikl nazariyasi usullari va muammolari" ("Methods and Problems in Business Cycle Theory"), "Amaliy sikl nazariyasi bo'yicha tadqiqotlar" ("Studies in Business-Cycle Theory").

⁵²Шараев Ю. В. Теория экономического роста - М.: ГУ ВШЭ, 2006.-С. 36.

- Doimiy barqaror iqtisodiy o'sish sifati, faqatgina ta'lim vositasida jamg'arilgan inson kapitali asosidagina mavjud bo'lishi mumkin;

- Iqtisodiy o'sish sifati sur'atlariga innovatsiyalarni yaratish sohasida jamlangan inson kapitalining rivojlanish darajasi to'g'ridan-to'g'ri ta'sir ko'rsatadi. Ya'ni, ilmiy-tadqiqot, tajriba-konstruktorlik sohasi iqtisodiyotga nafaqat bevosita, balki yangi amaliy ishlanma va g'oyalar yordamida ham ta'sir ko'rsatadi;

- Bilimlar hosil bo'lishi va jamg'arilishini cheklash ertami, kechmi makroiqtisodiy ko'rsatkichlarda⁵³ aks etadi, bunda ilmiy-tadqiqot, tajriba-konstruktorlik sohasida to'plangan intellektual kapital salohiyati qisqaradi⁵⁴;

- FTTning o'zigina emas, balki bilimlarning shakllanishi va ulardan foydalanish, o'z navbatida inson salohiyatining rivojlanishiga xizmat qiluvchi, investitsion talabning muhim omili bo'lib hisoblanadi.

Endogen o'sish nazariyasiga ko'ra bilimlarni jamg'arilishi, ishlab chiqarish xarajatlarini kamayishi, yangiliklar va innovatsiyalar iqtisodiy o'sish sifatining muhim omillari bo'lib hisoblanadi. Bugungi kunda bozor iqtisodiyotining rivojlanishining asosiy xususiyati iqtisodiyotda ekstensiv o'sishning barcha imkoniyatlari va zaxiralaridan foydalanib bo'lindi. Bugungi globalizatsiya davrida bozor iqtisodiyotining rivojlanishining asosiy yo'nalishi yuqori mehnat sifati va FTTda kapitaltejamkor texnologiyalarga va ekologik cheklovlarni asoslanib iqtisodiy o'sishda yakuniy sifat natijalariga erishish bo'lib hisoblanadi.

Iqtisodiy o'sishning sur'atlari yangi bilimlarni egallash sohasida markazlashgan inson kapitali miqdoriga bevosita bog'liqdir. Amalda bu ilmiy tadqiqotlar sohasi iqtisodiyotga birgina amaliy g'oyalar va ishlanmalar bilangina ta'sir ko'rsatmasligini anglatadi. Ushbu nazariyaga muvofiq, jamg'arilgan inson kapitali hajmi katta bo'lgan mamlakatlar iqtisodiy o'sishda yuqoriroq sur'atlarga erishadilar. Demak, erkin xalqaro savdoning rivojlantirilishi ham o'sish sur'atlarini oshirishga yordam beradi, chunki mahsulotlar bilan

⁵³Лютюв А.А. Рабочая сила и система образования в США: проблемы иммигрантов// США-Канада: экономика, политика, культура.-2008. №2 –С.89.

⁵⁴ Гусева В.И. Рынок труда в системе экономических отношений (на материалах Кыргызской Республики): дис. ... канд.экон.наук. – Бишкек 2000.

ayirboshlash iqtisodiy tizim chegaralarini kengaytiradi va shu tariqa inson kapitali jamlanmasi ko'payishiga xizmat qiladi.

Inson kapitalining jamg'arish muayyan resurslarni talab etadigan hamda muqobil chiqimlar sababi bo'lgan faol iqtisodiy jarayondir. Endogen o'sish nazariyasiga ko'ra bilimlarni jamg'arilishi, ishlab chiqarish xarajatlarini kamayishi, yangiliklar va innovatsiyalar iqtisodiy o'sish sifatining muhim omillari hisoblanadi. Bugungi kunda bozor iqtisodiyotining rivojlanishining asosiy xususiyati iqtisodiyotda ekstensiv o'sishning barcha imkoniyatlari va zaxiralaridan foydalanib bo'lindi. Bugungi globalizatsiya davrida bozor iqtisodiyotining rivojlanishining asosiy yo'nalishi yuqori mehnat sifati va FTTda kapital tejamkor texnologiyalarga va ekologik cheklovlarni asoslanib iqtisodiy o'sishda yakuniy sifat natijalariga erishish hisoblanadi. XXI asrga kelib iqtisodiyotda jiddiy o'zgarishlar yuz berdi. Mazkur o'zgarishlar birinchi navbatda, resurslardan foydalanishning tabiat in'om etgan chegaralariga iqtisodiyot yetib borayotganligi natijasida iqtisodiy o'sish sifatida an'anaviy resurslardan foydalanish imkoniyatlari vaqt o'tgani sari cheklanib borayotganligi bilan bog'liqdir.

Endogen iqtisodiy o'sish nazariyasini yuqori rivojlanish darajasiga olib chiqqan olimlardan biri Uilyam Nordxaus hisoblanadi. Uning "Integrallashgan baholash modelida" (IAM) iqlim o'zgarishlari bilan iqtisodiy o'sish modelini bir-biri bilan bog'ladi. U.Nordxaus ishlab chiqarish funksiyasi modeliga ikki yangi o'zgaruvchini kiritdi: tabiiy resurslar va ekologik zarar. Tabiiy resurslar ishlab chiqarish funksiyasi modelida ishchi kuchi, kapital, asosiy fondlar kabi ishlab chiqarish omili sifatida olingan; ekologik zarar birdan kichik bo'lgan ko'paytiruvchi bo'lib u ishlab chiqarish hajmini kamaytiradi. Bu modelda barcha omillar texnologik taraqqiyot natijasida o'sib borsa ekologik zarar esa birdan kichik bo'lgan ko'paytiruvchi hisobiga atmosferani ifloslanish darajasiga qarab kamayib boradi.

Endogen iqtisodiy o'sish nazariyasi maktablarining quyidagi xulosa va takliflari innovatsion iqtisodiyotga o'tish sharoitida O'zbekiston Respublikasi uchun foydali deb hisoblaymiz. Ularga:

- iqtisodiy o'sishni ta'minlash iqtisodiyotda erkin raqobatni, ishchi kuchi harakatchanligiga, firmalarni bozorga kirish va undan chiqish imkoniyatlariga, o'z mahsulotlari va texnologiyalarini doimo takomillashtirib, yangi innovatsion tovarlarni taklif etib bozorda o'z

o‘rinlariga ega bo‘lish shart-sharoitlariga bog‘liq. Bu tovar va texnologiyalar keyinchalik butun iqtisodiyotga tarqalib umumiy mehnat unumdorligini o‘shini rag‘batlantiradi;

- jadallashgan iqtisodiy o‘shini ta‘minlash iqtisodiyotning ochiqligiga, to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalarni jalb etish hisobiga zamonaviy texnologik tovar va xizmatlarni ishlab chiqarish imkoniyatlariga bog‘liq. Jahon ta‘lim tizimiga va faniga integratsiyalash, rivojlangan g‘arb mamlakatlarining yetakchi mutaxassislarini takror ishlab chiqarish jarayoniga jalb qilish zarur;

- ta‘lim tizimida kadrlar tayyorlashni rivojlantirish jarayonida uni bozor ta‘lablariga moslash, zamonaviy texnologiyalar va birinchi o‘rinda raqamli iqtisodiyotga kadrlar tayyorlash – mehnat unumdorligini o‘shining zaruriy shartidir;

- iqtisodiy o‘shin atrof-muhitga tabiatga nisbatan hurmatda bo‘lishni talab etadi. Atrof-muhitni ifloslanishi nafaqat aholi turmush darajasini yomonlashuviga olib keladi, balki iqtisodiyot uchun ham og‘ir yuk bo‘ladi;

- iqtisodiyotda samarali faoliyat olib boruvchi bozor institutlarini vujudga keltirish lozim. Iqtisodiyotni rivojlantirish uchun unda samarali faoliyat olib boruvchi, xususiy mulk manfaatlarini himoya qiluvchi bozor institutlarisiz katta miqdorda investitsiyalarni jalb etib bo‘lmaydi. Bunday institutlar raqobatbardosh, qonun ustuvorligini va barqarorligini ta‘minlovchi qarama-qarshi tuzilmalarga ega bo‘lgan siyosiy tizim mavjud bo‘lishini talab etadi.

Biroq barcha endogen iqtisodiy o‘shin nazariyasi ta‘limoti - modellarini umumlashtirgan holda tahlil etadigan bo‘lsak, bugungi kunda ayni bir modelning iqtisodiyotda to‘liq samara berib qo‘llanilayotganligini kuzatishning iloji yo‘q. Bugungi kunda iqtisodiy o‘shin ta‘limotida innovatsion iqtisodiy o‘shin dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Innovatsion iqtisodiy o‘shin bozor munosabatlari tizimida tadbirkorlik tashabbuskorligiga, FTT va tashkiliy-iqtisodiy faoliyatga asoslanadi. Bu kuchli raqobatbardosh texnologik platformalar va klasterlar yadrosini shakllantiradigan tizimli innovatsion loyihalarni amalga oshirishga; davlat xarajatlari salmog‘ini kamaytirish va ko‘proq rag‘batlantirishning bilvosita vositalaridan foydalanadigan xususiy investitsiyalarning o‘shini; cheklangan miqdordagi loyihalarga

resurslarni jamlash; risklarni taqsimlash asosida innovatsion sohada xalqaro kooperatsiyani rivojlantirishga qaratilgan.

XXI asrga kelib iqtisodiyotda jiddiy o'zgarishlar yuz berdi. Mazkur o'zgarishlar birinchi navbatda, resurslardan foydalanishning tabiat in'om etgan chegaralariga iqtisodiyot yetib borayotganligi natijasida iqtisodiy o'sish sifatida an'anaviy resurslaridan foydalanish imkoniyatlari vaqt o'tgani sari cheklanib borayotganligi bilan bog'liqdir. Yuqorida aytilganlarga bog'liq tarzda, bundan buyon investitsiya jarayonlari, yangi texnologiyalar va o'z navbatida yangi tovar va xizmatlar yaratish bilan uzviy bog'liq bo'lgan ilmiy bilimlar tizimi iqtisodiy o'sish sifatining zamonaviy modelini yaratishning asosiy elementi bo'ladi.

Agar barcha modellarni umumlashtirgan holda o'rganadigan bo'lsak, bugungi kunda ayni bir modelning iqtisodiyotda to'liq samara berib qo'llanilayotganligini ko'rishning iloji yo'q. Keynschilar bu borada iqtisodiy o'sish sifatini modellashtirishda asosiy e'tiborni investitsiya va davlat boshqaruviga qaratsa, neoklassiklar davlat boshqaruvini inkor etgan holda barcha ishlab chiqarish omillarining samaradorlik jihatlari ustuvor, deb hisoblashadi.

Bugungi kunda jahonda har bir davlat barqaror iqtisodiy o'sish yo'lida mamlakatning tabiiy qazilma boyliklari, mehnat resurslarining salohiyati, an'analari, va mentalitetidan, mamlakatning geografik joylashuvidan kelib chiqib, endogen iqtisodiy o'sish nazariyasi ta'limoti modellarining taklif va tavsiyalaridan foydalanib o'z iqtisodiy rivojlanish modelini ishlab chiqishi lozim. Bunga misol sifatida Prezidentimiz tashabbusi bilan ishlab chiqilgan «2017–2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasini»ni keltirishimiz mumkin.

Harakatlar strategiyasi dasturida endogen iqtisodiy o'sish nazariyasining qator taklif va tavsiyalari o'z ifodasini topgan bo'lib uning maqsadi olib borilayotgan islohotlar samaradorligini tubdan oshirish, davlat va jamiyat har tomonlama jadal rivojlantirish, milliy iqtisodiyotni modernizatsiyalash va erkinlashtirish asosida iqtisodiy o'sish sifatini oshirish va aholi turmush farovonligini ta'minlash va O'zbekistonni 2030-yilga kelib jahonning 50 ta ilg'or mamlakatlari qatoriga olib chiqishdan iboratdir.

6.2. Iqtisodiy o'sishning endogen nazariyasi.

Iqtisodiy o'sish, uning omillarining hozirgi zamon nazariyasining o'ziga xos xususiyatlaridan biri, shunday o'sishning har qanday turdagi modellarini qo'llash hisoblanadi. XX asrning so'nggi-yillarda iqtisodiy o'sish ta'limotida neoklassik nazariyalarga nisbatan e'tirozlar kuchayib bordi. Bu jahon mamlakatlarida iqtisodiy rivojlanish darajalarida keskin farqlarni kuchayishi va rivojlanayotgan davlatlarda, davlatning qarzdorlik inqirozini kuchayishi bilan bog'liq muammolardir. Bu davrda Jahon banki va XVF rivojlanayotgan davlatlarda erkin bozor munosabatlarini shakllantirish, iqtisodiy o'sish va aholi turmush farovonligini oshirishda investitsiyalar muhim omil sifatida tavsiya etilgan edi. 1980-yillarning o'rtalariga kelib, iqtisodiy o'sish sifati nazariyalarining yangi to'lqini, deb nom olgan jarayonning yuz berishi natijasida iqtisodiyot nazariyasida o'ziga xos inqilob yuz berdi. Dastlabki nazariyalar diqqat-e'tiborini doimiy o'sish sifatining ichki manbalarini aniqlashga yo'naltirganlari holda uni modelning xulq-atvor o'lehamlari imkoniyatlariga bog'lab ko'rsatishadi. Iqtisodiy o'sish modelning ichki manbalarini nuqtai nazaridan kelib chiqib tasvirlanadi. Iqtisodiy o'sishning ichki manbalar va omillar nuqtai nazaridan yuzaga chiqishini tushuntiruvchi modellar esa, iqtisodiy o'sish sifatining endogen nazariyalari nomini oladi.

Endogen iqtisodiy o'sish sifatining dastlabki modellari asosan o'z vaqtidan ancha ilgari ketgan va o'sha davrda deyarli ehtiyoj bo'lmagan, 1960-yillar davomida amalga oshirilgan tadqiqotlar, xususan inson kapitali nazariyasi sohasidagi tadqiqotlar, K. Errou va G. Uzavalarining modellariga asoslangan edi. Yangi to'lqinning birinchi davri uchun tegishli bo'lgan eng muhim tadqiqot ishlarining mualliflari P.Romer, R.Lukas va S. Rebelolar hisoblanishadi. Ular tomonidan ishlab chiqilgan modellarda iqtisodiy o'sish sifati manbalarini tashqi samaralar yordamida tasvirlab beriladi. Aynan ushbu modellardan soddalashtirilgan yondashuvdan farqli o'laroq, endogen o'sishni talqin qilishda bazaviy modellar sifatida foydalanila boshlandi.

Yangi to'lqin modellarining keyingi guruhi texnik taraqqiyotning vujudga kelishini tushuntirishga va innovatsiyalarning vujudga kelishi tuzilmasi va ularni amalga oshirishni batafsil o'rganishga butun

e'tiborini qaratadi. Endogen o'sishning bunday modellar guruhi Research & Development deb atalgan.⁵⁵ F.Agion, P. Xauitt, D. Grossman va E.Xelpman kabi olimlarning asarlarida bayon qilingan modellar o'ziga xos klassik modellar hisoblanadi. Endogen iqtisodiy o'sish sifati modellarini izohlashning barcha matematik o'ziga xosliklariga katta e'tibor qaratmagan holda, ulardan kelib chiquvchi asosiy xulosalarni keltirib o'tamiz:

- doimiy barqaror iqtisodiy o'sish sifati, faqatgina ta'lim vositasida jang'arilgan inson kapitali asosidagina mavjud bo'lishi mumkin;

- iqtisodiy o'sish sifati sur'atlariga innovatsiyalarni yaratish sohasida jamlangan inson kapitalining rivojlanish darajasi to'g'ridan-to'g'ri ta'sir ko'rsatadi. Ya'ni, ilmiy-tadqiqot, tajriba-konstruktorlik sohasi iqtisodiyotga nafaqat bevosita, balki yangi amaliy ishlanma va g'oyalar yordamida ham ta'sir ko'rsatadi;

- bilimlar hosil bo'lishi va jang'arilishini cheklash ertami, kechmi makroiqtisodiy ko'rsatkichlarda⁵⁶ aks etadi, bunda ilmiy-tadqiqot, tajriba-konstruktorlik sohasida to'plangan intellektual kapital salohiyati qisqaradi⁵⁷;

- FTTning o'zigina emas, balki bilimlarning shakllanishi va ulardan foydalanish, o'z navbatida inson salohiyatining rivojlanishiga xizmat qiluvchi, investitsion talabning muhim omili bo'lib hisoblanadi.

Innovatsion investitsiyalar iqtisodiy o'sish sifatida ustuvorlik tendensiyaga egaligi bilan tavsiflanadi va bilimlar ishlab chiqarish sektoriga innovatsion investitsiyalarning ko'payishi, mehnat tashkil etish va rag'batlantirish, texnologik asosdagi innovatsiyalar, ishlab chiqarish omillarining sifat jihatdan takomillashuvi hisobiga makroiqtisodiy indikatorlar (YAIM, MD hajmlarining va aholi jon boshiga YAIM (MD) ning o'sishi) miqdoriy ko'rsatkichlarining ortishi bilan aniqlanadi. Innovatsion investitsiyalar iqtisodiy o'sish samaradorlik va raqobatbardoshlik omillari hisobiga innovatsion investitsion talabning ustivorliklari va yo'nalishlarini o'zgartirish

⁵⁵ Шараев Ю.В. Теория экономического роста. - М.: ГУ ВШЭ, 2006. -С. 36.

⁵⁶ Люттов А.А. Рабочая сила и система образования в США: проблемы иммигрантов// США-Канада: экономика, политика, культура.-2008. №2 -С.89.

⁵⁷ Гусева В.И. Рынок труда в системе экономических отношений (на материалах Кыргызской Республики): дис. ... канд.экон.наук. – Бишкек 2000.

asosida innovatsion jamg'arilishni kengaytirish yo'li bilan ta'min etiladi.

Innovatsion investitsiyalarning iqtisodiy o'sish sifatiga ta'siri mamlakat YAIMning o'sishi va uning tarkibini takomillashishi, foydalanilayotgan ishlab chiqarish omillarining sifat jihatdan yangilanishi, texnika-texnologiyaning mukammallashuvi inson va intellektual kapital mavqeyining ortishi evaziga sodir bo'ladi. Ustun omillar innovatsiyalar, investitsiyalar, rag'batlantirish, bilim va ko'nikma rivojlanish institutlari. Texnologik bazisga ega yangiliklardan keng foydalanish, ishlab chiqarish va iqtisodiy faoliyatni tashkil etishni rag'batlantirish, ichki xo'jalik tizimida innovatsion investitsiyalar faoliyatiga undovchi institutsional va raqobat muhitining amalda mavjudligini belgilab beradi.

Innovatsion investitsion talab o'zida sifat jihatdan kun sayin o'zgarib borayotgan hozirgi sharoitda biznesning takror ishlab chiqarish va kapital (jumladan insoniy va intellektual kapital) jamg'arilishi uchun zaruriy shart-sharoitlarni yaratishga tayyorligi va unga bo'lgan layoqat va ehtiyojlariga asoslanuvchi, samarali talabning muhim tashkil etuvchisini ifoda etadi. Innovatsion-investitsion talab yuqorida tilga olib o'tilgan bilvosita omillar bilan birgalikda iqtisodiy o'sish sifatining bazaviy omillariga, birinchi navbatda esa kapitalga ta'sir ko'rsatadi.

Innovatsion investitsiya –bu takror ishlab chiqarish va umuman iqtisodiy o'sishning moliyaviy manbai, ishlab chiqaruvchi kuchlar va iqtisodiy munosabatlar tizimi rivojlanishini belgilovchi omildir. Innovatsion investitsiya fan va texnika taraqqiyoti, yutuqlarini amaliyotga joriy qilishni va ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish jarayonini ta'minlaydi. U iqtisodiy o'sish sifatini va aholi turmush farovonligini to'xtovsiz oshirib borishning ham zaruriy sharti hisoblanadi.

Biroq investitsiyalarni o'sishi rivojlanayotgan davlatlarda kutilgan darajada iqtisodiy o'sish va aholi turmush farovonligiga olib kelmadi. Jahon banki va XVF ko'rsatmalariga ko'ra ichki va tashqi bozorni erkinlashtirish ham rivojlanayotgan mamlakatlarda kutilgan darajada xorijiy investitsiyalarni jalb etish imkonini bermadi. Ushbu muammolarni yechimini endogen o'sish nazariyasi maktabi tushuntirishga harakat qildi.

Endogen o'sish uzoq muddatli davrda texnologik taraqqiyot iqtisodiy o'sishning yagona sababi hisoblanmaydi. Unda iqtisodiy o'sish sifati darajasi quyidagi omillarga bog'liq:

- inson kapitalining sifati, insonni rivojlantirishga (ta'lim, sog'liqni saqlash va hokazolarga) investitsiyalar;
- mukammal bo'lmagan raqobat sharoitlarida intellektual mulk huquqini himoya qilish uchun zarur shart-sharoitlarni yaratish;
- fan va texnologiyalarni rivojlantirishni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash;
- qulay investitsiya muhitini yaratish va yangi texnologiyalarni o'zlashtirish.

Iqtisodiy o'sishning sur'atlari yangi bilimlarni egallash sohasida markazlashgan inson kapitali miqdoriga bevosita bog'liqdir. Amalda bu ilmiy tadqiqotlar sohasi iqtisodiyotga birgina amaliy g'oyalar va ishlanmalar bilangina ta'sir ko'rsatmasligini anglatadi. Ushbu nazariyaga muvofiq, jamg'arilgan inson kapitali hajmi katta bo'lgan mamlakatlar iqtisodiy o'sishda yuqoriroq sur'atlarga erishadilar. Demak, erkin xalqaro savdning rivojlantirilishi ham o'sish sur'atlarini oshirishga yordam beradi, chunki mahsulotlar bilan ayirboshlash iqtisodiy tizim chegaralarini kengaytiradi va shu tariqa inson kapitali jamlanmasi ko'payishiga xizmat qiladi.

Inson kapitalining jamg'arish muayyan resurslarni talab etadigan hamda muqobil chiqimlar sababi bo'lgan faol iqtisodiy jarayondir. Endogen o'sish nazariyasiga ko'ra bilimlarni jamg'arilishi, ishlab chiqarish xarajatlarini kamayishi, yangiliklar va innovatsiyalar iqtisodiy o'sish sifatining muhim omillari hisoblanadi. Bugungi kunda bozor iqtisodiyotining rivojlanishining asosiy xususiyati iqtisodiyotda ekstensiv o'sishning barcha imkoniyatlari va zaxiralaridan foydalanib bo'lindi. Bugungi globalizatsiya davrida bozor iqtisodiyotining rivojlanishining asosiy yo'nalishi yuqori mehnat sifati va FTTda kapital tejamkor texnologiyalarga va ekologik cheklolarni asoslanib iqtisodiy o'sishda yakuniy sifat natijalariga erishish hisoblanadi. XXI asrga kelib iqtisodiyotda jiddiy o'zgarishlar yuz berdi. Mazkur o'zgarishlar birinchi navbatda, resurslardan foydalanishning tabiat in'om etgan chegaralariga iqtisodiyot yetib borayotganligi natijasida iqtisodiy o'sish sifatida an'anaviy resurslaridan foydalanish

imkoniyatlari vaqt o'tgani sari cheklanib borayotganligi bilan bog'liqdir.

Endogen iqtisodiy o'sish nazariyasini yuqori rivojlanish darajasiga olib chiqqan olimlardan biri Uilyam Nordxaus hisoblanadi. Uning "Integrallashgan baholash modelida" (IAM) iqlim o'zgarishlari bilan iqtisodiy o'sish modelini bir-biri bilan bog'ladi. U. Nordxaus ishlab chiqarish funksiyasi modeliga ikki yangi o'zgaruvchini kiritdi: tabiiy resurslar va ekologik zarar. Tabiiy resurslar ishlab chiqarish funksiyasi modelida ishchi kuchi, kapital, asosiy fondlar kabi ishlab chiqarish omili sifatida olingan; ekologik zarar birdan kichik bo'lgan ko'paytiruvchi bo'lib u ishlab chiqarish hajmini kamaytiradi. Bu modelda barcha omillar texnologik taraqqiyot natijasida o'sib borsa ekologik zarar esa birdan kichik bo'lgan ko'paytiruvchi hisobiga atmosferani ifloslanish darajasiga qarab kamayib boradi.

Endogen iqtisodiy o'sish nazariyasi maktablarining quyidagi xulosa va takliflari innovatsion iqtisodiyotga o'tish sharoitida O'zbekiston Respublikasi uchun foydali deb hisoblaymiz. Ularga:

- iqtisodiy o'sishni ta'minlash iqtisodiyotda erkin raqobatni, ishchi kuchi harakatchanligiga, firmalarni bozorga kirish va undan chiqish imkoniyatlariga, o'z mahsulotlari va texnologiyalarini doimo takomillashtirib, yangi innovatsion tovarlarni taklif etib bozorda o'z o'rinlariga ega bo'lish shart-sharoitlariga bog'liq. Bu tovar va texnologiyalar keyinchalik butun iqtisodiyotga tarqalib umumiy mehnat unumdorligini o'sishini rag'batlantiradi;

- jadallashgan iqtisodiy o'sishni ta'minlash iqtisodiyotning ochiqligiga, to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarni jalb etish hisobiga zamonaviy texnologik tovar va xizmatlarni ishlab chiqarish imkoniyatlariga bog'liq. Jahon ta'lim tizimiga va faniga integratsiyalash, rivojlangan g'arb mamlakatlarining yetakchi mutaxassislarini takror ishlab chiqarish jarayoniga jalb qilish zarur;

- ta'lim tizimida kadrlar tayyorlashni rivojlantirish jarayonida uni bozor ta'lablariga moslash, zamonaviy texnologiyalar va birinchi o'rinda raqamli iqtisodiyotga kadrlar tayyorlash – mehnat unumdorligini o'sishining zaruriy shartidir;

- iqtisodiy o'sish atrof-muhitga tabiatga nisbatan hurmatda bo'lishni talab etadi. Atrof-muhitni ifloslanishi nafaqat aholi turmush

darajasini yomonlashuviga olib keladi, balki iqtisodiyot uchun ham og'ir yuk bo'ladi;

- iqtisodiyotda samarali faoliyat olib boruvchi bozor institutlarini vujudga keltirish lozim. Iqtisodiyotni rivojlantirish uchun unda samarali faoliyat olib boruvchi, xususiy mulk manfaatlarini himoya qiluvchi bozor institutlarisiz katta miqdorda investitsiyalarni jalb etib bo'lmaydi. Bunday institutlar raqobatbardosh, qonun ustuvorligini va barqarorligini ta'minlovchi qarama-qarshi tuzilmalarga ega bo'lgan siyosiy tizim mavjud bo'lishini talab etadi.

Biroq barcha endogen iqtisodiy o'sish nazariyasi ta'limoti - modellarini umumlashtirgan holda tahlil etadigan bo'lsak, bugungi kunda ayni bir modelning iqtisodiyotda to'liq samara berib qo'llanilayotganligini kuzatishning iloji yo'q. Bugungi kunda jahonda har bir davlat barqaror iqtisodiy o'sish yo'lida mamlakatning tabiiy qazilma boyliklari, mehnat resurslarining salohiyati, an'analari, va mentalitetidan, mamlakatning geografik joylashuvidan kelib chiqib, endogen iqtisodiy o'sish nazariyasi ta'limoti modellarining taklif va tavsiyalaridan foydalanib o'z iqtisodiy rivojlanish modelini ishlab chiqishi lozim. Bunga misol sifatida Prezidentimiz tashabbusi bilan ishlab chiqilgan «2017-2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasini»ni keltirishimiz mumkin.

Harakatlar strategiyasi dasturida endogen iqtisodiy o'sish nazariyasining qator taklif va tavsiyalari o'z ifodasini topgan bo'lib uning maqsadi olib borilayotgan islohotlar samaradorligini tubdan oshirish, davlat va jamiyat har tomonlama jadal rivojlantirish, milliy iqtisodiyotni modernizatsiyalash va erkinlashtirish asosida iqtisodiy o'sish sifatini oshirish va aholi turmush farovonligini ta'minlash va O'zbekistonni 2030-yilga kelib jahonning 50 ta ilg'or mamlakatlari qatoriga olib chiqishdan iboratdir.

6.3. Endogen o'sish omili sifatida innovatsiyalarning turlari va ularning endogen xususiyatlari

Iqtisodiyotni innovatsion taraqqiyot yo'liga o'tkazish muammosi – iqtisodchi olimlarning diqqat markazida turgan asosiy muammolardan biri hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasi uchun rivojlangan

davlatlarining iqtisodiy taraqqiyot va aholi turmush farovonligi darajasiga erishishning birdan bir yagona yo'li innovatsion yo'naltirilgan iqtisodiy tizimga o'tish hisoblanadi. Bu innovatsiya kategoriyasini ko'rib chiqishni dolzarbligini yanada oshiradi.

Innovatsiya termini inglizcha "innovation" so'zidan kelib chiqqan bo'lib, so'zma-so'z tarjima qilganda "yangiliklarni joriy etish" ma'nosini anglatadi. Innovatsiyani yangi ilmiy-texnikaviy, tashkiliy-iqtisodiy, ishlab chiqarish yoki boshqa yechim va qarorlarni amaliyotda birinchi bo'lib, joriy etish sifatida ta'riflash mumkin. Agar so'z faqat, texnologik innovatsiya haqida borsa, u holda uni, ishlab chiqarishda yoki xizmat ko'rsatish jarayonida yoxud bozorda sotish uchun mo'ljallangan mahsulotda yangi texnik yechimning qo'llanilishi sifatida tavsiflash mumkin. Innovatsiya – bu oldingilarga nisbatan birmuncha past xarajatlar va yuqori sifat bilan tavsiflanuvchi mahsulotni yaratish maqsadida sarf-xarajatlarning ishlab chiqarishga transformatsiyalanish jarayonidir. Innovatsiyalarni ta'riflashga ikki xil yondashuvni ajratib ko'rsatish mumkin:

1) Jarayonli (takror ishlab chiqarish) yondashuv. Innovatsion g'oyalarni amalga oshirish yoki ularni tayyor natijaga aylantirish jarayoni sifatida.

2) Obyektli yondashuv. Innovatsiyani biror bir obyektga joriy etilgan, yakuniy natija sifatida tasavvur qilinadi.

Innovatsiyaga berilgan ta'rifda innovatsiyalarni yaratuvchi emas, balki innovatsiyalarni o'z faoliyatida qo'llovchi korxonalar nuqtayi nazaridan ifoda etilgan. Mazkur ta'rif innovatsiyalarni tarqatish jarayonlarini aks ettiradi, chunki innovatsiyalar nafaqat ularni yaratishni, balki ularni amalda qo'llashni ham ko'zda tutadi. Innovatsion korxonalar nimani yaratsalar, ularni bozorga joriy etilguniga qadar yangilik bo'lib qolaveradi. Aynan tarqatish bosqichida yangiliklar innovatsiyalarga aylanadi.

Innovatsiyadan farqli o'laroq, takomillashtirish – bu tizimning ichida amalga oshadigan va tizim amalda bo'lishining o'zgarishiga sezilarli ta'sir ko'rsatmaydigan siljishdir. Takomillashtirish tizimning me'yorida amalda bo'lishiga ta'sir ko'rsatmaydi, u obyekt rivojlanish dinamikasiga nisbatan sust ta'sir ko'rsatishi bilan tavsiflanadi. Innovatsiya esa ko'pfunksional tavsifga ega bo'lib, eski qoidalarni parchalaydi, yangi "sifat" sakrashlarini yaratadi, obyektни tizimdan

tashqari chiqib ish ko'rishga majbur etadi. Tijoriylashtirish bosqichining mavjudligi innovatsiyani yanglikdan farqlab turadi. SHunga bog'liq tarzda joriy etish bosqichi yetarlicha uzoq bo'lib, ko'pincha bir necha-yillarni o'z ichiga oladi, yangilikni joriy etishni ishlab chiqish jarayoni yangilikni yaratish jarayoniga nisbatan birmuncha qimmat turadi.

Yangiliklarni joriy etish bilan bog'liq muammolarni tadqiq qilgan iqtisodchi - olimlar o'rtasida nemis olimi Gerxard Mensh alohida o'rin tutadi. U iqtisodiy o'sish sur'atlari va davriylikni bazisli yangiliklarning paydo bo'lishi bilan bog'lashga harakat qiladi hamda aynan turg'unlik fazasida innovatsiyalarni yaratish va joriy etish uchun rag'batlantiruvchi omillar vujudga keladi, deb hisoblaydi. G.Menshning fikriga ko'ra, texnologik pasayish holati qachonki bazisli yangiliklar o'z imkoniyatlarini to'laligicha sarflab bo'lgan paytda vujudga keladi va bu esa iqtisodiy rivojlanishdagi turg'unlik holatini belgilab beradi. Sanoat rivojlanishi o'z mohiyatiga ko'ra bir texnologik holatdan ikkinchi bir holatga o'tishini anglatadi. G.Mensh bazisli, takomillashtiruvchi va psevdoinnovatsiyalarni ajratgan holda innovatsiyalarni tasniflashni taklif etadi. Bazisli yangiliklar texnologik yangi tarmoq va bozorlarni vujudga keltiruvchi hamda notexnologik madaniy, ijtimoiy xizmatlar va boshqaruv sohasidagi o'zgarishlarga javob beruvchi turlarga bo'linadi. Ushbuga bog'liq ravishda innovatsiyalarning har bir turi ma'lum mehnat va kapital xarajatlarini talab etadi, yangiliklar o'rtasida resurslar uchun raqobat kurashi vujudga keladi.

Bazisli innovatsiyalar – bu yangi ilmiy tamoyillarga asoslangan ilgari ma'lum bo'lmagan yangi mahsulot va jarayonlarga yo'l ochib beruvchi yirik ixtirolar bazasida vujudga kelgan innovatsiyalardir. Misol tariqasida bug' mashinasi, elektr toki, atom energetikasi, kserografiya, vakuum trubkasi, tranzistorlar va shu kabilarni keltirib o'tishimiz mumkin. Bazisli innovatsiyalar katta investitsiyalarni talab etadi, ularni ishlab chiqish jarayonlari uzoq muddatli hisoblanib, ularning tijoriylashishi, ya'ni bozorlarga kirib borishi yangi texnologik ukladlarning paydo bo'lishiga olib keladi.

Takomillashtiruvchi innovatsiyalar – bu kichik, ammo mahsulot, servis va jarayonlarning muhim bo'lgan takomillashuvidir. Misol uchun, telefonning komponenti (qismi)ga aylangunga qadar, vakuum

trubkasini ixtiro qilish vakuum yaratish bo'yicha ishlarni takomillashtirishni talab etgan.

Psevdoinnovatsiyalar – bu mahsulot yoki jarayonlarning iste'mol tavsiflarini o'zgartirmagan holda, ularning tashqi ko'rinishlarini o'zgartirishdir.

Bazisli innovatsiyalardan takomillashtiruvchi innovatsiyalarga va so'ngra psevdoinnovatsiyalarga o'tish jarayoni bir texnologik bosqichdan boshqasi tomon harakatlanish hisoblanadi. G.Menshning fikricha, yangi bazisli yangiliklarni yaratishga maksimal darajadagi *tayyorgarlikka turg'unlik* davrida erishiladi. Bazisli innovatsiyalarni yaratish uchun strategik jihatdan fikr yuritish, uzoq muddatli rejalashtirishni amalga oshirish lozim, zero, uzoq muddatli davrda katta qo'yilmalarni amalga oshirishni talab etuvchi bazisli innovatsiyalarga qisqa muddatli davrda daromad olish ishtiyoqi o'zaro mos kelmaydi. G.Menshning fikricha, bozorning kamchiliklari bazisli yangiliklar oqimidagi tanaffuslarning sababchisi hisoblanadi. Bunday kamchiliklar sirasiga G.Mensh birinchi navbatda bozorning "eski" tarmoqlardan "yangi" tarmoqlarga resurslar oqimini qayta yo'naltira olmasligini, yangiliklarga sarf-xarajatlarda firmalarning tejashlarini rag'batlantira olmasligini kiritadi.

Innovatsiyalarni belgilariga ko'ra, turli xil tasniflash mumkin. Tasniflashlarning asosiy mezonlari sifatida yangilik darajasi, takror ishlab chiqarish jarayonidagi o'rni, tub burilish darajasi, qo'llanilish sohasi, innovatsion jarayonlar samaradorligiga ta'sir darajasi, mazmuni, foydalanish tavsifi, ko'lamligi, tartibga solish va boshqarish holati, ijtimoiy maqsadlar tavsifi, paydo bo'lishga undovchi omil va shu kabilardan foydalaniladi.

Predmetiga ko'ra innovatsiyalar: innovatsion-mahsulot (mutlaqo yangi yoki takomillashgan ko'rinishdagi tayyor buyum yoki mahsulot bo'lib yetarlicha katta investitsiyalarni talab etadi); innovatsion – jarayon (texnik, ishlab chiqarish yoki boshqaruv jihatdan takomillashtirish); innovatsion- servis (korxonadan tashqarida mahsulotlardan foydalanishga xizmat ko'rsatish bilan bog'liq holda, masalan, kompyuterlarning dasturiy ta'minoti) ga bo'linadi. Innovatsion-jarayon va innovatsion - mahsulotlar o'zaro uzviy bog'liq bo'lib, ular bir-birlariga o'tib borishlari ham mumkin. Masalan, agar biror bir asbob-uskuna ishlab chiqilsa va undan tovarlar ishlab

chiqarishda foydalanish nazarda tutilsa, bu – innovatsion jarayon, agar maqsad sotish bo'lsa, bu – innovatsion mahsulot hisoblanadi. Joriy etish samaradorligiga ko'ra innovatsiyalar quyidagicha tasniflanadi: tovarning iste'mol xususiyatlarini yaxshilovchi, resurslar tejalisiga imkon yaratuvchi va ekologik samara keltiruvchi innovatsiyalar.

Ma'muriy resurslardan foydalanish bilan bog'liq ravishda innovatsiyalarning alohida tipi sifatida biznes-innovatsiyalarni ajratib ko'rsatish mumkin. Biznes – innovatsiyalar – bu korxonalar va tashkilotlarning tizimning institutsional asoslarini chetlab o'tgan holda, o'z faoliyatlarini amalga oshirish uchun qulay shart-sharoit yaratishga bo'lgan harakat va intilishlaridir. Bunda korxonalar va tashkilotlar sherik - hamkorlar izlab topish, shartnoma-kontraktlar tuzish, ularning ijrosi bilan bog'liq bo'lgan transaksion xarajatlarini qisqartirishga intilishlari va yoki o'z raqobatchilarining transaksion xarajatlarini oshirishga harakat qilishlari mumkin.

Jamiyat hayotida sezilarli o'zgarishlarga olib kelgan ijtimoiy innovatsiyalarga oid bir qator misollar keltirib o'tish mumkin. Mehnat xavfsizligi va gigiyenasi sohasida innovatsion faoliyat bugungi kunda favqulodda muhim ahamiyat kasb etmoqda. Bu o'rinda innovatsiyalar natijalari bo'yicha quyidagi quyi guruhlarni ajratish mumkin: kasb kasalliklari va ishlab chiqarishdagi baxtsiz hodisalar sonining keskin kamayishi, mehnat xavfsizligi va gigiyenasi sharoitlarining yaxshilanishi, sog'liq uchun zararli bo'lgan va og'ir ishlarning istisno etilishida namoyon bo'luvchi ijtimoiy natijalar; mahsulot ishlab chiqarishning o'sishi, foydaning oshishi, mehnat unumdorligining ko'payishida aks etuvchi iqtisodiy natijalar; ishlab chiqarishda to'xtab qolishlar sonining qisqarishi, texnologik jarayonlarning kechishi va mehnatni tashkil etish ishlarining takomillashuvi, asbob-uskuna, buyumlarning texnik o'lchamlarining yaxshilanishi ko'rinishidagi texnik natijalar.

Tashkiliy tuzilmadagi yangilanishlar ko'proq mavjud tuzilmalarning yangi kombinatsiyalaridan iborat bo'ladi. Shunday qilib, kim avvalroq mavjud tuzilmalarning yangi kombinatsiyalarini ixtiro qila olsa, o'sha iqtisodiy tanazzul paytida ko'proq yashab qolish imkoniyatiga ega bo'ladi deb ta'kidlaydi. Innovatsiyalarning muhim yana bir jihati – ularga xos bo'lgan dolzarb mavzular; tirik mavjudotni, atrof-muhitni muhofaza qilish, tibbiyot, axborot texnologiyalari

sohasidagi ishlanmalarni, multimediyali ta'lim mahsulotlarini, energiya tejovchi va muqobil energiya manbalarini olish texnologiyalarini kiritishimiz mumkin.

XXI asrga kelib iqtisodiyotda jiddiy o'zgarishlar yuz berdi. Mazkur o'zgarishlar birinchi navbatda, resurslardan foydalanishning tabiat in'om etgan chegaralariga iqtisodiyot yetib borayotganligi natijasida iqtisodiy o'sish sifatida an'anaviy resurslaridan foydalanish imkoniyatlari vaqt o'tgani sari cheklanib borayotganligi bilan bog'liqdir. Yuqorida aytilganlarga bog'liq tarzda, bundan buyon innovatsion-investitsiya jarayonlari, yangi texnologiyalar va o'z navbatida yangi tovar va xizmatlar yaratish bilan uzviy bog'liq bo'lgan ilmiy bilimlar tizimi iqtisodiy o'sish sifatining zamonaviy modelini yaratishning asosiy elementi bo'ladi. Shundan kelib chiqib, nafaqat innovatsiyalarga, balki iqtisodiy o'sish omillari sifatida innovatsiyalar va investitsiyalarning o'zaro bog'liqligiga ham qiziqish ortib bormoqda.

Patent huquqining rivojlanishi, tijorat siri to'g'risidagi qonun va boshqa normativ aktlarning qabul qilinishi evaziga rag'batlantiruvchi omillarning kuchayishi innovatsion-investitsiyalarning foydaliligini oshishiga olib keldi. Ixtirolarning sanoatlashuvi va zamonaviy g'arb dunyosining iqtisodiy rivojlanishi jarayonlariga innovatsion-investitsiyalarning integratsiyalashuvi sodir bo'ldi, bu esa o'z navbatida ikkinchi sanoat inqilobining amalga oshishiga turtki bo'ldi.

AQSH, Yaponiya, Germaniya va Fransiya kabi davlatlarda innovatsion-investitsiyalar faolligi bilan ularning iqtisodiy o'sish sifati o'rtasida to'g'ridan-to'g'ri bog'liqlik mavjudligi hamda sanab o'tilgan mamlakatlarning deyarli barchasida iqtisodiy o'sish sifatining intensiv tavsifga egaligi va uning asosi bo'lib ishlab chiqarish omillarining yangi kombinatsiyalari, yangi mahsulotlar, yangi bozorlar, yangi texnologiyalar kabi innovatsion-investitsiyalar hisoblanadi.

Innovatsiyalarni moliyalashtirishda bankirning o'rni katta, chunki yangilik yaratuvchiga o'z maqsadlariga erishish uchun unga moliyalashtirish suv va havodek zarur. Shunga bog'liq tarzda, kredit mablag'lari taqdim etishi mumkin bo'lgan bankir, yangilik yaratuvchi shaxsning faoliyat ko'rsata olishi, bir so'z bilan aytganda, uning keyingi faoliyati ko'p jihatdan unga bog'liq bo'lib qolgan shaxs hisoblanadi. Bankir kredit taqdim eta turib, butun jamiyat nomidan

yangi kombinatsiyalarning amalga oshirilishiga ijozat beradi. Iqtisodiy yuksalish birinchi navbatda asosiy vositalarini ishlab chiqarishda kuzatiladi, yangi korxonalariga ko'proq sarmoya kiritilishi va bu yerdan chiquvchi impulslarning xomashyo, mehnat, asbob-uskunalar bozorlari va boshqalar orqali tarqalishi esa yuksalishning asosiy sabablaridan biri hisoblanadi.

Takror ishlab chiqarish nuqtayi nazaridan innovatsiyalarni o'rganish alohida e'tiborga loyiqdir. Innovatsiyalar energiya va resurs tejovchi texnologiyalarni joriy etilishiga olib keladi, buning natijasida esa takror ishlab chiqarish jarayoni uchun zarur bo'lgan vosita va mablag'lar hajmi qisqaradi. Innovatsiyalarga qo'shilgan qiymatning o'sish manbai sifatida intellektual mehnatning yuqori ulushiga ega bo'lgan yuqori texnologiyali tovar va xizmatlar ishlab chiqarish bilan tavsiflanadi, bunda esa, yuqori iste'mol qiymatiga ega bo'lgan sifati yaxshilangan mahsulotning bozorlarda sotilishi o'z navbatida foydaning o'sishiga zamin yaratadi.

Iqtisodiy institutlar iqtisodiy o'sish sifati uchun ahamiyatlidir, chunki ular jamiyatda asosiy iqtisodiy subyektlarning xulq-atvorlarini shakllantiradi, xususan, ular ishlab chiqarishga, inson kapitaliga va texnologiyalarga investitsiyalarga, shuningdek, ishlab chiqarishni tashkillashtirishga ham o'z ta'sirini o'tkazadi. Iqtisodiy institutlar orasidagi farqlanishlar iqtisodiy o'sish sifati va farovonlikni ta'minlashdagi mamlakatlar o'rtasidagi tafovutlarning asosiy manbai hisoblanadi.

Innovatsiya iqtisodiy kategoriya sifatida ishlab chiqarish subyektlarida texnologik, ijtimoiy-ekologik va boshqa xususiyatlarning umumlashgan holatdagi o'zgarishlarini ifoda etsa, innovatsion investitsiyalashtirish o'zida faqat ishlab chiqarish va ijtimoiy xizmatlarni tashkil etish jarayonida bo'layotgan yangi sifat o'zgarishlarini ifoda etadi. Innovatsiya-yangiliklarni ishlab chiqarishga joriy etish, resurslardan samarali foydalanishga asoslangan iqtisodiy o'sishdir. Uning yetakchi omili fan va texnika taraqqiyotining so'ngi talablariga javob beradigan dastgoh, yangi texnologiyalar bilan ishlab chiqarishni qayta jihozlash yoki ishlab chiqarish maydonini kengaytirish hisobiga emas, balki unda qo'llaniladigan resurslarning sifatini oshirish orqali erishilmoqda. Chunki, innovatsiya natijalari ilm-fan va texnika

sohasida iqtisodiyot yangiliklarining nazariy kashf etilishi va amaliyotda qoʻllanilishi natijasida samarali rivojlanishi mumkin.

Innovatsion faoliyat (yangiliklarni joriy etish) ishlab chiqarish yangi texnologiyalari negizida raqobatbardosh mahsulot (tovar) turlarini yaratish jarayoni. Bu jarayon gʻoyaning paydo boʻlishi, uning maqsadini aniqlash va amalga oshirishdan toʻ ishlab chiqarishni tashkil etish, mahsulot ishlab chiqarish, uni sotish va iqtisodiy samara olishgacha boʻlgan ishlarni oʻz ichiga oladi. Innovatsiya kategoriyasi boʻyicha quyidagi xulosalarni chiqarish mumkin:

- innovatsion faoliyat innovatsiya, innovatsion jarayonga nisbatan keng maʼnoga ega boʻlib, ilm-fan va texnika yangiliklarini ishlab chiqarishga tatbiq etilishini ifoda etadi. Innovatsion faoliyat innovatsiya va innovatsion jarayonni toʻliq qamrab oladi;

- innovatsiya ishlab chiqarish jarayonini takomillashtirish uchun yoʻnaltirilgan investitsiya mablagʻlarining asosiy qismi boʻlib, ishlab chiqarish subyektlarining asosiy ishlab chiqarish mablagʻlarida mujassamlashadi;

- innovatsiya ishlab chiqarishning ichki subyektlari oʻrtasidagi munosabatlarning takomillashib borishiga taʼsir etadi. U ishchi oʻrinlarini koʻpaytirish, ishlab chiqarish xodimlarini mehnat qilish sharoitlarini yaxshilash, ularni har tomonlama yetuk xodim sifatida faoliyat olib borishlari uchun zarur boʻlgan ijtimoiy infratuzilmaning takomillashib borishida ifodalanadi;

- innovatsiya ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotining mikro va makroiqtisodiy darajada jadallashishini taʼminlovchi yetakchi omil hisoblanadi;

- innovatsiya kengaytirilgan takror ishlab chiqarish jarayonini tashkil etish bilan bogʻliq boʻlgan ishlab chiqarishning tarkibiy tuzilishining takomillashuviga taʼsir etishi asosida mikro va makroiqtisodiy barqarorlikni va foyda miqdorini oshib borishini taʼminlaydi.

Xulosa qilib aytganda, innovatsiya ishlab chiqarish jarayonida band boʻlgan, maʼnaviy va jismoniy eskirgan asosiy ishlab chiqarish vositalari, texnika va texnologiyalarni yangilashni, ilm-fan va texnika yutuqlariga asoslangan holda amalga oshirishni taʼminlaydi. Uning natijalari innovatsion jarayon orqali yaratilgan innovatsiyalarni ishlab

chiqarish jarayonida qo'llash asosida yangi qiymatga, sifatga ega bo'lgan mahsulotlarda ifodalanadi. Innovatsiyalar asosan yangi mahsulotlarga, ishlab chiqarish texnikalariga yoki ishlab chiqarish texnologiyalariga qo'shiladi, iste'mol mahsulotlari sifatida ko'rinishi innovatsion jarayonning asosiy omili hisoblanadi.

6.4. Iqtisodiy o'sishda "Texnologik turtki" gipotezasi va texnologik ukladlar

Texnologik ukladlarning ketma-ket almashinuvi asosida bazisli innovatsiyalar yotadi. Ma'lum bir paytda texnologiyalarning jamlanmasi ijtimoiy ishlab chiqarishning umumlashtiruvchi siklini ifoda etuvchi texnologik ukladlar orqali ifodalanishi mumkin. Ularning har biri mazkur texnologik ukladda bazisli texnologiyalarning amalda bo'lishining o'ziga xos jihatlari aks ettiradi. Iqtisodiyot fanida ko'plab tadqiqotchilar tomonidan asoslab berilgan beshta asosiy texnologik uklad, hamda endi shakllanayotgan istiqbolli oltinchi uklad farqlanadi.

6.1-jadval

Texnologik ukladlarning almashinishi

1-uklad	Mexanik tizimlar
2-uklad	Bug'dan foydalanishga asoslangan texnologiyalar
3-uklad	Elektr tokidan foydalanishga asoslangan texnologiyalar
4-uklad	Avtomatlashtirish va kimyolashtirishga asoslangan texnologiyalar
5-uklad	Biotexnologiya, kompyuterlashtirish, elektronika
6-uklad	Nanotexnologiya, gen injeneriyasi, multimediali interfaol axborot tizimlari

Bugungi kunda dunyoda ustuvor bo'lgan texnologik uklad o'tgan asrning 50–60-yillarida yaxlit takror ishlab chiqarish tizimi sifatida shakllana boshlagan va 70-yillardagi tarkibiy inqirozdan keyingi davrda rivojlangan davlatlarda iqtisodiy o'sishning texnologik bazasini tashkil etganligi iqtisodchi olimlarning ilmiy tadqiqotlarida o'z ifodasini topdi. Mikroelektronika, dasturiy ta'minot, kompyuter

texnologiyalari va axborotni qayta ishlash, ishlab chiqarish va boshqaruv jarayonlarini avtomatlashtirish, kosmik va optik tolali aloqa sohasida erishilgan yutuqlar beshinchi texnologik ukladning asosiy tashkil etuvchilari hisoblanadi. XXI asrning ikkinchi o'n-yilligiga qadar mazkur texnologik ukladning ijobiy iqtisodiy ta'siri saqlanib turdi. Undan so'ng esa gen injeneriyasi sun'iy aql tizimlari, global axborot tarmoqlari, yuqori tezlikda ishlovchi integratsiyalashgan va tejamkor transport tizimlari kabi tarkibiy qismlar bilan ajralib turadigan yangi texnologik ukladning boshlanishi bashorat qilinmoqda.

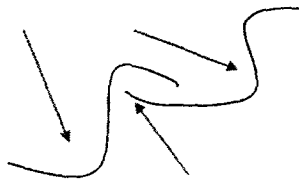
Jamiyat taraqqiyotini boshqarishning asosiy vazifasi yangi texnologik ukladning texnologiyalarini takror ishlab chiqarishni kengaytirish uchun tegishli shart-sharoitlar yaratib berishdan iboratdir. Texnologik ukladning rivojlanishi pirovardida uning samaradorligini ta'min etuvchi tizimning ichki muvozanati bilan tavsiflanishi lozim. "Muvozanat holati" o'zaro aloqada va o'zaro ta'sirlashuvda bo'lgan texnologiyalarning barcha jihatlari va qirralarini shuningdek, yangi xodim va ijtimoiy mehnatni yangidan tashkillashtirishni ham o'zichiga qamrab olishi lozim. Shu sababli asosini yangi texnologiyalar tashkil etuvchi yaxlit tashkiliy-iqtisodiy tuzilmalarni qarab chiqish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Texnologiyalar avlodining almashinuvi

S - ko'rinishdagi mantiqiy egri chiziq bo'yicha bir texnika avlodining ikkinchisiga o'tish qonuniyat.

*"Texnologik chegara" ni tushumb yetish zaruriyati - o'zgarish nuqtalarining yaqinligi "texnologik uzilish" holatini yaqinlashtiradi.

* texnologiyani tanlash yo'li orqali rivojlanishni boshqarish imkoniyati paydo bo'ladi

6.1-rasm. S - ko'rinishli mantiqiy egri chiziq bo'yicha texnologiyalar avlodi almashinuvining ketma-ketligi.

Rivojlanishini texnologiyalar S – ko‘rinishli mantiqiy bog‘liqlikdagi harakatlanishda bo‘ladi degan tasavvurda tadqiq qilish imkonini beradi. Mazkur qonuniyatni tahlil qilar ekanmiz bunda o‘zaro bog‘liq bo‘lgan ikki asosiy: S – shakldagi mantiqiy egri chiziq va “texnologik uzilish (chegara)” tushunchalariga e‘tibor qaratishimiz talab etiladi. S – shakldagi mantiqiy egri chiziq yordamida texnologiyalarning almashinish va diffuziya jarayonlari ifoda ettirilishi mumkin. Biror bir asosiy ko‘rsatkich yoxud integral kompleks ko‘rsatkich asosida baholanuvchi texnologiyaning mantiqiy egri chiziq bo‘ylab harakatlanishi texnologiya samaradorligining bosqichma-bosqich oshib borishini ko‘rsatadi. Yuqori samaradorlik va yuqori iste‘mol xususiyatlariga ega mahsulotlar mantiqiy egri chiziq‘ining biridan ikkinchisiga o‘tishi, bir texnologiya avlodining ikkinchi avlod texnologiyasiga o‘tishini ham anglatadi. Bunda yangi avlod texnologiyalari o‘zlarining yuqori ko‘rsatkichlari bilan ajralib turadi. Rivojlanishni texnologiyalarning mantiqiy egri chiziq bo‘ylab harakatlanishi orqali tasavvur etish bizga quyidagi qarama-qarshilikni hal qilishga imkon beradi. Bir tomondan, rivojlanish kumulyativ jarayon hisoblansa (bugungi kunda erishilgan har bir natija kelgusidagi katta muvvafoqliqlarning asosi hisoblanadi), boshqa bir tomondan esa, texnologiyalarning vaqt bo‘yicha rivojlanishi o‘zining ichki mantig‘iga ega ekanligi bilan ajralib turadi.

Texnologiyalar taraqqiyotining S-shaklli egri chiziq bo‘ylab harakatlanishi obyektning ichki mantig‘iga bog‘liq holda, hozirgi avlod texnologiyasining modernizatsiyalanishini ifoda etadi. Innovatsiyalarning kumulyativ tavsifga ega ekanligi to‘plangan tajriba va bilimlardan kelib chiquvchi yangi avlod texnologiyalarining, ya‘ni yangi egri chiziqlarning paydo bo‘lishida o‘z ifodasini topadi.

S - shakldagi mantiqiy egri chiziqlarni tahlil qilish asosida shunday xulosaga kelish mumkinki, har bir texnologiya rivojlanishining ma‘lum bir chegarasi mavjud bo‘lib, texnologiya ana shu chegaraga yetganda o‘zining barcha imkoniyatlarini to‘laligicha sarflab bo‘ladi va korxonaning mazkur texnologiya asosida o‘z ishlab chiqarish samaradorligini oshirish salohiyati deyarli yo‘qqa chiqadi. Mazkur holatda korxonalar raqobatli bozor muhitida yashab qolishlari uchun o‘z qo‘llarida mavjud texnologiyalarning eng samaralisini tanlashga majbur bo‘ladilar.

6.5. Innovatsion investitsion iqtisodiy o'sishning turlari va uni tavsiflovchi belgilari

Iqtisodiy o'sishning innovatsion investitsion tipi mamlakat iqtisodiyotida innovatsion jarayonlarni rivojlantirish va keng ko'lamli institutsional modernizatsiyalashni rag'batlantiruvchi, samaradorligi yuqori bo'lgan raqobatchilik va institutsional muhitning shakllanishiga va pirovardida innovatsion iqtisodiyotning talablariga monand tarzda iqtisodiy o'sish sifati omillari va manbalari o'zgartirishga imkon yaratib beradi.

Innovatsion investitsiyalar iqtisodiy o'sish sifatiga eng avvalo bilimlarga asoslanishi bilan tavsiflanadi, ammo bilimlarning amalda "ishlashi" uchun davlat va xususiy sektorning sherikchligini rivojlantirish, ilmiy muassasalarning vakolatlarini kengaytirish, tegishli me'yoriy – huquqiy hujjatlarning qabul qilinishini ko'zda tutuvchi zaruriy institutsional muhit talab etiladi.

Ilmiy va o'quv adabiyotlarida iqtisodiy o'sishning ekstensiv va intensiv tiplari haqida ko'plab tadqiqotlar olib borishadi. Ekstensiv iqtisodiy o'sishni – takror ishlab chiqarishning eng oddiy va tarixan shakllangan birlamchi yo'li sifatida qabul qilingan. Uning avfzalligi shundan iboratki, ekstensiv usul orqali xo'jalik rivojlanish sur'atlarini osongina oshirish mumkin. Uning yordamida tabiiy resurslarni tezda o'zlashtirish amalga oshadi, shuningdek nisbatan tez fursatlarda ishsizlikni qisqartirish yoki yo'qotishga erishiladi, ishchi kuchini butunlay band qilish imkoniyatlari paydo bo'ladi. Boshqa bir tomondan esa, ishlab chiqarishni ko'paytirishning mazkur usuli uchun bir qator kamchiliklar ham xos, xususan, unga mahsulot ishlab chiqarish hajmlarining miqdoran o'sishi texnik-iqtisodiy taraqqiyot bilan birgalikda kuzatilmaydi. Foydalanilayotgan asosiy fondlar, moddiy resurslar va xodimlar sonining o'sib borishiga mos ravishda mahsulot ishlab chiqarish hajmlari ham ortib borsada, fond qaytimi, mehnat unumdorligi va material sig'imi kabi iqtisodiy ko'rsatkichlarning miqdoriy qiymatlari o'zgarmasdan qoladi.

Iqtisodiy o'sishning bir muncha murakkab tipi-intensiv (lotincha - intensio, fransuzcha-intensiv so'zlaridan olingan bo'lib, kuchlanish, kuchayish ma'nolarini anglatadi) iqtisodiy o'sish tipidir. Bu yerda eng muhimi ishlab chiqarish texnologiyalarini takomillashtirish, asosiy

ishlab chiqarish omillaridan foydalanish samaradorligini oshirishdir. Iqtisodiy o'sish sifatining eng muhim omili va tashkil etuvchisi – bu resurs tejamkorlik va mehnat unumdorligi darajasini oshirishdir.

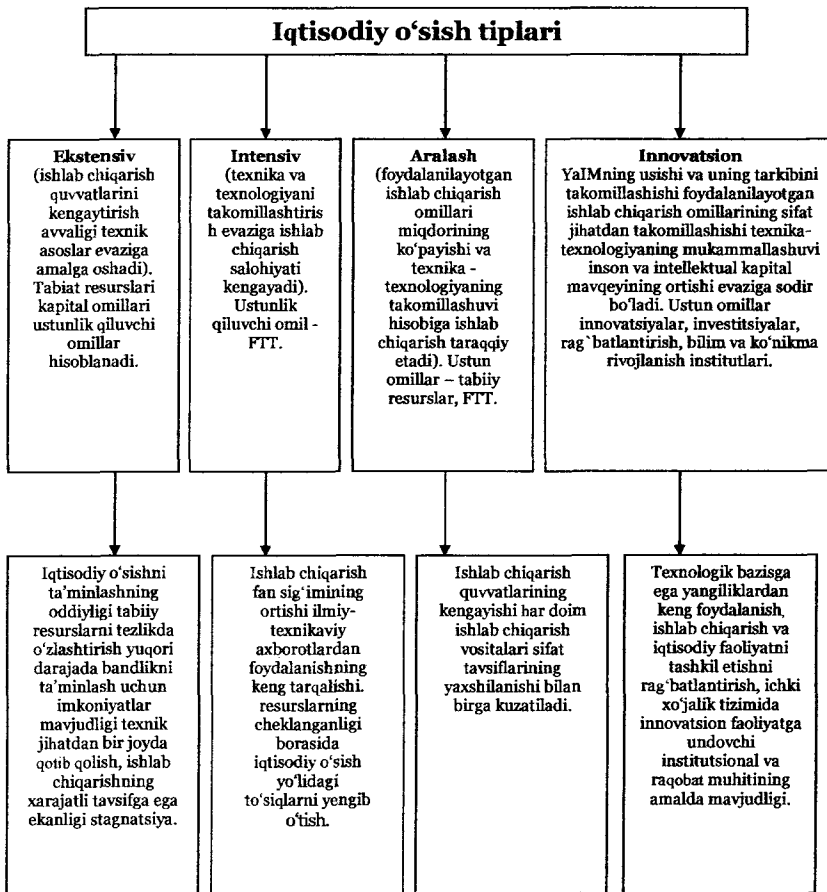
Iqtisodiy o'sishning mazkur tipi samaradorligi yuqori bo'lgan va sifat jihatdan takomillashgan ishlab chiqarish omillaridan keng foydalanishga asoslangan holda, mahsulot ishlab chiqarish ko'lamlarini oshirish bilan tavsiflanadi. Ishlab chiqarishning o'sishiga, amalda xodimlar malakasini oshirish, bir muncha tejamkor resurslar va yuqori unumli texnikalardan keng foydalanish, shuningdek ilm-fan yutuqlari va ilg'or texnologiyalarni keng qo'llash hisobiga ta'minlanadi. Ushbu omillar hisobiga resurs tejamkorlikka, mahsulot sifatining yaxshilanishi, mehnat unumdorligining o'sishi kabi bir qator ijobiy natijalarga erishiladi.

Industrial taraqqiy etgan mamlakatlarda iqtisodiy o'sishning birinchi yoki ikkinchi tipini sof holatda uchratish mumkin emas: ular albatta ma'lum nisbatlar uyg'unligida uchraydi. Tovar va xizmatlar ishlab chiqarishning qaysi usuli katta mavqega ega bo'lishiga bog'liq ravishda intensiv, ekstensiv va aralash iqtisodiy o'sish tiplari haqida gapirish mumkin bo'ladi.

Iqtisodiy o'sish omillarini turli ko'rinishlarini bir qolipga keltirish va tadqiqotchi olimlar tomonidan asosiy omil sifatida bilimlarning jamg'arilishi, ijtimoiy taraqqiyotning hozirgi bosqichida iqtisodiy o'sishning alohida tipi-innovatsion iqtisodiy o'sish borasida tadqiqotlarni amalga oshirish maqsadga muvofiqligi to'g'risida gapirish imkonini beradi. Innovatsion iqtisodiy o'sishni ham e'tiborga olgan holda tilga olib o'tilgan iqtisodiy o'sish tiplarining umumiy ko'rinishi 6.1. rasmda keltirilgan. Rasmda keltirilgan ma'lumotlarning mazmun mohiyatidan, innovatsion iqtisodiy o'sish ustuvorlik tendensiyaga egaligi bilan tavsiflanadi va bilimlar ishlab chiqarish sektoriga innovatsion investitsiyalarning ko'payishi, mehnatni tashkil etish va rag'batlantirish, texnologik asosdagi innovatsion investitsiyalar ishlab chiqarish omillarining sifat jihatdan takomillashuvi hisobiga makroiqtisodiy indikatorlar (YAIM, MD hajmlarining va aholi jon boshiga YAIM (MD) ning o'sishi) miqdoriy ko'rsatkichlarining ortishi bilan aniqlanadi. Innovatsion investitsiyalar iqtisodiy o'sish sifati samaradorlik va raqobatbardoshlik omillari hisobiga investitsion talabning ustuvorliklari va yo'nalishlarini

o'zgartirish asosida innovatsion investitsion jamg'arilishni kengaytirish yo'li bilan ta'min etiladi.

Innovatsion iqtisodiy o'sish YAIMning o'sishi va uning tarkibini takomillashishi, foydalanilayotgan ishlab chiqarish omillarining sifat jihatdan yangilanishi, texnika-texnologiyaning mukammallashuvi inson va intellektual kapital mavqeyining ortishi evaziga sodir bo'ladi. Ustun omillar innovatsion investitsiyalar, rag'batlantirish, bilim va ko'nikma rivojlanish institutlari.

6.2-rasm. Iqtisodiy o'sish tiplari

Texnologik bazisga ega yangiliklardan keng foydalanish, ishlab chiqarish va iqtisodiy faoliyatni tashkil etishni rag'batlantirish, ichki xo'jalik tizimida innovatsion faoliyatga undovchi institutsional va raqobat muhitining amalda mavjudligini belgilab beradi. Ishlab chiqarish bazasini uzluksiz tarzda yangilab borish va muttasil yangi mahsulotlar ishlab chiqarishni ta'min etuvchi innovatsion investitsiyalar barqaror iqtisodiy o'sish sifatiga erishish va pirovardida jamiyat farovonligini oshirishda muhim o'rin egallaydi. Innovatsion iqtisodiyotni rivojlantirish ishlab chiqarish faoliyatining o'ziga qo'shimcha mulkiy, pul va aqliy qo'yilmalarsiz amalda mumkin bo'lmagan ishlab chiqarishni yangilashga asoslanadi.

Yangiliklarni joriy etish o'zida tovarlarni ishlab chiqarish usulining yuqori texnologik darajadagi o'zgarishini ifoda etadi. Yangiliklarni joriy etish ishlab chiqarish omillarining yangi kombinatsiyalarini va eski ishlab chiqarish funksiyasidan birdaniga voz kechib yangi ishlab chiqarish funksiyasiga o'tishni anglatadi. Har bir yangiliklarni joriy etishda chegaraviy xarajatlarning avvalgi egri chizig'i ahamiyatini yo'qotgani holda yangisiga almashadi. Yangiliklarni joriy etish chegaraviy unumdorlik egri chizig'ining siljishini bildiradi.

Yirik yangiliklar va ularni amaliyotga joriy etish natijasida yangi korxonalar barpo bo'lsa, yangi asbob – uskunalar yaratilsada, ammo har bir yangi korxonada ham o'zida yangiliklarni mujassamlashtira olmaydi. “Yirik kapital qo'yilmalarga tashqaridan ehtiyoj aynan yangiliklarning vujudga kelishi bilangina paydo bo'ladi^{58c}. Ya'ni shunday katta ko'lamdagi kapital qo'yilmalarga ehtiyoj tug'iladiki, natijada bu ehtiyojlarni xo'jalik faoliyatidan olingan yalpi daromad yoki qarz mablag'lari bilan qoplab bo'lmaydi.

J.M. Keynes tomonidan ilmiy muomalaga kiritilgan “kapitalning chegaraviy samaradorligi” kategoriyasi innovatsion investitsion talabning keynsscha nazariyasining asosi bo'lib hisoblanadi. Amalda mavjud bo'lgan kapitalga qo'shimcha bo'lganligi uchun ham u kapitalning chegaraviy samaradorligi deb yuritiladi.

Innovatsion investitsiyalashning maqsadga muvofiq yoki muvofiq emasligini aniqlash maqsadida investitsion bozor ishtirokchilari investitsion loyihalarni amalga oshirishdan kutilayotgan sof daromadlar

⁵⁸. Schumpeter J.A. The Theory of Economics Development: An Inquiry into Profits, Capital, Credit, Interest, and Business Cycle. -Cambridge: Harvard University Press, 1934

oqimini investitsion xarajatlar bilan solishtiradilar. Mazkur jarayonning murakkabligi vaqt omilini baholashda ko‘rinadi, chunki asosiy xarajatlar investitsion loyihalarni amalga oshirishning dastlabki yillariga to‘g‘ri kelsada, ulardan kutilayotgan daromadlarning asosiy qismi keyingi yillarga to‘g‘ri keladi. Shu bois, tadbirkor investitsion loyihalarga sarmoya kiritar ekan, u birinchi navbatda kiritilayotgan sarmoyalarni boshqa muqobil loyihalarga qo‘yish orqali olishi mumkin bo‘lgan foizli daromadlarni va shuningdek xavf-xatar darajasini ham inobatga oladi.

Neoklassik konsepsiyaga muvofiq, bozor ishtirokchilari mavjud texnologiyadan foydalangan holda eng yuqori foyda darajasini ta‘min etuvchi kapitalning maqbul o‘lchamiga erishish maqsadida innovatsion investitsiyalashni amalga oshiradilar. Mukammal raqobat sharoitida mablag‘lardan kapital sifatida foydalanishning muqobil xarajatlarini ifoda etuvchi moliyaviy aktivlar bo‘yicha foiz stavkalari va amortizatsiya normalaridan iborat bo‘lgan chegaraviy xarajatlar bilan kapitalning chegaraviy unumdorligi mos tushgan holatda, foyda eng yuqori darajada bo‘ladi.⁵⁹ Chegaraviy xarajatlarning belgilangan qiymatining o‘zgarishi holatida maqbul bo‘lgan kapital ko‘rsatkichining qiymati ham o‘zgaradi. Agar ilmiy – texnikaviy taraqqiyot tufayli kapitalning chegaraviy unumdorligi oshsa, u holda kapitalning maqbul bo‘lgan hajmi ham ortadi. Shunday qilib, innovatsion investitsion talabni kapital chegaraviy unumdorligining o‘svuchi funksiyasi sifatida va (amortizatsiya normasining belgilangan qiymatida) foiz stavkasining kamayib boruvchi funksiyasi sifatida aniqlashtirishimiz mumkin.

XX asrning ikkinchi yarmida industrial jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlarda ilmiy – texnikaviy inqilobning keng quloch yozishi mazkur jarayonlarining markaziga inson omilini qo‘ya boshladi⁶⁰. Zero, mamlakatlar iqtisodiyotining bundan buyon jadal taraqqiy etishi, ilmiy – texnikaviy taraqqiyot natijalarining qay yo‘sinda bo‘lishi

⁵⁹ Глухарев К.А. Инновации и инвестиции: сущность, взаимодействие и роль в воспроизводственном процессе // Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена. – 2009.-№97. - с. 92-97.

⁶⁰ Inson kapitali va inson kapitaliga investitsiyalar samaradorligi nazariyasining shakllanishi o‘tgan asrimizning 1960 – 1980-yillariga borib taqaladi. Mazkur sohada dastlab T.Shuls, G.Bekker, E. Denison, D. Minserlar ilmiy izlanishlar olib borishgan va o‘z asarlarida inson kapitali va inson kapitaliga investitsiyalarning samaradorligi borasida atroflicha to‘xtalib o‘tishgan. G. Bekker ayni shu sohadagi ilmiy izlanishlari uchun iqtisodiyot bo‘yicha Nobel mukofotiga sazovor bo‘lgan.

ishchi kuchining sifat o'Ichamlariga bog'liqligi ayon bo'lib qoldi. Bularning barchasi bir tomondan insonning aqliy qobiliyatlari va ko'nikmalari bilan bog'liq bo'lgan ta'lim, kasbiy tayyorgarlik va shu kabi tarmoq va sohalarning rivojlanishiga muhim turtki bo'lgan bo'lsa, ikkinchi bir tomondan esa mazkur sohalarga kapital qo'yilmalarning samaradorligini tadqiq qilishni rag'batlantirdi.⁶¹

Inson kapitaliga foydalilik darajasi vaqt o'tib borgani sari bilim va tajribalar boyib borishi bilan ortib boruvchi uzoq muddatli iqtisodiy resurs sifatida qarala boshlandi. Hisob – kitoblar natijasida shu narsa ayon bo'ldiki, ta'limga kiritilgan sarmoyalar milliy daromadning 30%dan ortiq o'sishini ta'min etar ekan. Bularning barchasi o'z navbatida ishchi kuchining yangicha sifatlarini, xususan uning intellektual salohiyati, ijodiy faolligini shakllantiruvchi soha va tarmoqlarga davlat va xususiy innovatsion investitsiyalar ko'lamining ortishiga olib kelgani holda, pirovardida bu fuqarolarning sog'lig'ini mustahkamlash, kasbiy tayyorgarligini oshirish, ta'lim olishlari borasidagi shaxsiy xarajatlarining ham keskin o'sishiga olib keldi.

Inson kapitaliga innovatsion investitsiyalar – inson hayotining sifat ko'rsatkichlarini, birinchi navbatda uning ishchi kuchi (savodxonlik darajasi, aqliy va ijodiy salohiyatni rivojlantirish, jismoniy va ruhiy sog'lomlik, xohish va istaklar tizimi, axloqiy qarashlar) sifatining yaxshilanishini ta'min etuvchi tarmoq va sohalarga mablag'larning maqsadli yo'naltirilishidir⁶².

Innovatsion investitsiyalarga bo'lgan talab YAIMning eng ko'p o'zgaruvchan tashkil etuvchisi sanaladi, u foiz stavkasi va kutilayotgan foyda me'yori, YAIM hajmi, soliqqa tortish darajasi, texnologik o'zgarishlar va tadbirkorlarning kutishlari kabi bir qator omillarga bog'liq. Innovatsion investitsion talab innovatsion tipdagi iqtisodiy o'sish sifatini rag'batlantirishi lozim.

Iqtisodiyotda ilmiy – tadqiqot, tajriba – konstruktorlik ishlanmalarini amalda qo'llashning daromadlilik ehtimoli innovatsion investitsiyalar va umumiy tarzda iqtisodiy o'sish sifati xususiyatlarini belgilab beradi. Buning natijasida iqtisodiy o'sish yuz beradi yoki korxonalar o'Ichamlari qisqaradi. Innovatsion investitsiyalar va boshqa me'zonlar o'rtasidagi bu xil bog'liqlikning bejiz emasligi investitsiyalarning

⁶¹ Бехтерева Е.В. Управление инвестициями. – М.: ГроссМедиа: Росбух, 2008. – С. 37-40.

⁶² Гуслистый А.В. Управление инвестициями. – М.: Интернет – Трейдинг, 2005. – с. 98-99.

ilmiy – tadqiqot, tajriba konstruktorlik ishlanmalari natijalari va ularga yo‘naltirilgan xarajatlarga funksional bog‘liqligini ko‘rsatib turibdi⁶³.

Innovatsion tipdagi investitsiyalarning mazmunini ishlab chiqarishni texnologik jihatdan modernizatsiyalash, inson va intellektual kapitalni rivojlantirish va pirovardida esa innovatsion tipdagi iqtisodiy o‘rnatish sifatini ta‘minlashga yo‘naltirilgan maqsadli qo‘yilmalar tashkil etadi.

Yuqorida tilga olib o‘tilganlar asosida innovatsion investitsion talabni aniqlashtirishga harakat qilib ko‘ramiz. Innovatsion investitsion talabni ilg‘or texnika va texnologiyalarni yaratish va ulardan oqilona foydalanish, yuqori intellektual salohiyatli inson kapitalini jamg‘arish va uni har tomonlama rivojlantirish, xo‘jalik yuritish uchun qulay shart – sharoitlar yaratish, investitsion – iqtisodiy xavfsizlikning birlamchi ko‘rsatkichlariga erishish asosida mehnat sig‘imli ishlab chiqarishlarni kapital sig‘imli ishlab chiqarishlar bilan almashtirish va ijtimoiy ishlab chiqarishni intensivlashtirish uchun iqtisodiyotning innovatsion sohalariga biznes vakillarining uzoq muddatli qo‘yilmalarni amalga oshirishga layoqati va tayyorligi sifatida qarab chiqish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Innovatsion investitsion talabni shakllantirishning asosiy nazariy – uslubiy tamoyillari quyidagilarni ko‘zda tutadi:

- 1) samaradorlik (xarajatlar va natijalarni maqbullashtirish);
- 2) yaxlitlik (xo‘jalik – ishlab chiqarish faoliyatining barcha yo‘nalishlari bo‘yicha ijtimoiy – iqtisodiy taraqqiyotni ta‘minlash, innovatsion investitsiyalar uchun ustuvor bo‘lgan yo‘nalishlarni ajratib olgan holda iqtisodiyotning barcha tarmoqlarini jadal rivojlanishiga erishish);
- 3) innovatsion (bilim, axborot, texnologiyalar va shuningdek ularni amalda qo‘llash bilan uzviy bog‘liq bo‘lgan ishlab chiqarish, tashkiliy – iqtisodiy, moliyaviy va boshqa turdagi innovatsion investitsiyalar talabning ajralmas unsurlari bo‘lib hisoblanadi);
- 4) institutsionallik (innovatsion investitsiyalar maqsadlarini ro‘yobga chiqarishning institutlar tizimining mavjudligi);

⁶³ Балдин К.В. Инвестиции в инновации: учебное пособие/К.В. Балдин, И.И. Передеряев, Р.С. Голов.- М.: Дашков и К°, 2008.- С. 129-132

5) iqtisodiy javobgarlik (innovatsion investitsion tavakkalchilik va xavf-xatarlarni taqsimlashda investitsion jarayon ishtirokchilarining javobgarligi).

Innovatsion investitsion talabni shakllantirishda yuqorida ko'rsatib o'tilgan tamoyillarning amalga oshirilishi investitsion faoliyatni to'la qonli tarzda amalga oshirish uchun zaruriy shart – sharoitlarni vujudga keltirish va investitsion faoliyat barqarorligining xavfsizlik maqbul bo'lgan me'zonlariga erishishga yo'naltirilgan, zero bunday shart – sharoitlarsiz va xavfsizlikning maqbul me'zonlarsiz milliy iqtisodiyotning innovatsion taraqqiyoti haqida so'z yuritishimiz mushkuldir.

Iqtisodiy adabiyotlarda ishlab chiqarishning texnik darajasi atroflicha o'rganilgan bo'lsada, ishlab chiqarishning ilmiy – texnikaviy darajasi kam o'rganilgan, innovatsion taraqqiyot indikatorlari borasidagi masalalar esa amalda umuman o'rganilmagan. Innovatsion investitsion taraqqiyot indikatorlari tarkibiga korxonaning istiqbolda ilmiy-texnikaviy ishlanmalarga bo'lgan ehtiyoji; ilmiy – texnikaviy va tajriba – konstruktorlik xarajatlari tuzilmasi; korxonaning imkoniyatlari va ehtiyojlarining o'zaro nisbati; korxonaning bozordagi o'rni mustahkamlashning istiqbolli imkoniyatlarini aniqlash imkonini beruvchi ko'rsatkichlar kiradi.

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda yangi iqtisodiy munosabatlar tizimiga o'tish sharoitida iqtisodiyotning turli bo'g'inlari (mikro, mezo va makro daraja)da yangiliklarni innovatsion investitsiyalash o'lchamlariga qo'yiluvchi talablarni aniqlash imkonini beruvchi indikativ ko'rsatkichlar tizimi yuqoridagi jadvalda taklif etilgan.

Innovatsion investitsion talabning asosiy ustivorliklari bo'lib quyidagilar hisoblanadi: 1) brendlar bozori, korxonaning bozordagi mashhurligi va boshqa ishlab chiqaruvchi va xizmat ko'rsatuvchilar bilan o'zaro mustahkam aloqalari bilan tavsiflanuvchi savdo, bilimlar ishlab chiqarish sektoriga investitsiyalar. Bularning barchasi biz yuqorida tilga olib o'tgan innovatsiyalar va investitsiyalarning o'zaro bog'liqligidan kelib chiqadi; 2) resurslarni tejash, atrof-muhitni muhofazalash, mamlakat iqtisodiyoti raqobatbardoshligini oshirishni ta'min etuvchi ekologik jihatdan sof va resurs tejamkor va samarali texnologiyalarni yaratish bilan bog'liq bo'lgan innovatsion investitsiyalar; 3) inson kapitali va intellektual salohiyatni har tomonlama taraqqiy ettirish va pirovardida mehnat resurslaridan

foydalanishning intensivligini oshirish; 4) energiya tejamkorlik va energiyadan foydalanish samaradorligi nuqtai nazaridan mehnat tejamkorlikka erishish.

Innovatsion investitsion talabni faollashtirish borasidagi siyosatni ishlab chiqishda davlat xalqaro tavsifga ega bo'lgan bir qator qoidalarga amal qiladi. Bu qoidalarga davlat tomonidan strategik ahamiyatga ega bo'lgan obyektlarni (energiya ta'minoti, atrof – muhitni muhofaza qilish va boshqalar) moliyalashtirishga ustuvorlik berish va yangi texnologiyalarni rivojlantirish uchun resurslarni maqsadli yo'naltirish kabilar kiradi.

Ammo shuni esdan chiqarish lozimki, innovatsion investitsion o'zgarishlarning bosh subyekti bo'lib korxonalar hisoblanadi, shu sababli ham innovatsion investitsion talab, davlat va xususiy sektorning o'zaro sherikchiligini nazarda tutadi. Davlat va xususiy sektorning o'zaro hamkorligi umum ahamiyatga ega bo'lgan masalalarni o'zaro manfaatli shartlar asosida hal etish borasidagi davlat va biznes vakillarining o'rtasida va uzoq muddatli hamkorligi shakllarining umumiy yig'indisini ifodalaydi. Davlat va xususiy sektor o'zaro sherikchiligining asosiy shakllari bo'lib, davlat va xususiy sektor hamkorligining har qanday o'zaro manfaatli ko'rinishlari hisoblanadi. Bularga davlat kontraktlari; ijara munosabatlari; moliyaviy ijara (lizing); davlat va xususiy mulk ishtirokidagi korxonalar; konsessiya bitimlar, mahsulotni bo'lish to'g'risidagi kelishuvlar kiradi.

Innovatsion iqtisodiy o'sish sifatiga erishish uchun innovatsion investitsiyalash sohasida uzoq muddatga mo'ljallangan va o'z oldiga iqtisodiyotda yuqori texnologik taraqqiyot darajasini shakllantirish vazifasini qo'yuvchi davlat siyosatini amalga oshirish zarur. Bu xil siyosat fan sig'imli ishlab chiqarishlarni qo'llab – quvvatlash, insonning intellektual salohiyati va kapitalni rivojlantirish kabilarni o'z ichiga qamrab olishi zarur. Bu borada iqtisodiyotni rivojlantirishning uzoq muddatli maqsad va yo'nalishlarini, milliy iqtisodiy xavfsizlik o'lchamlarini inobatga olgan holda ilmiy – fanga kapital qo'yilmalarni rag'batlantirishning aniq chora – tadbirlarini belgilab olish kerak bo'ladi.

Shuni e'tiborliki, yuqoridagi jadvalda keltirilgan me'zonlar innovatsion investitsion talabni va investitsion xavfsizlikni ta'minlash borasida asosiy kapitalni jamg'arish va takror ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan moliyaviy va qarz mablag'larini kapitallashuvi jarayonida xo'jalik faoliyatini investitsiyalash chog'ida vujudga keluvchi

investitsion xavf-xatarlarni ko'zda tutadi. Ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish asnosida innovatsion investitsion tavakkalchiliklar matritsasining tuzilmasini aks ettirishga harakat qilindi.

Innovatsion investitsion talab va investitsion-iqtisodiy xavfsizlikni shakllantirish imkonini beruvchi me'zonlar va ko'rsatkichlar – indikatorlarning tahlili mazkur indikatorlar va innovatsion tipdagi investitsiyalarni ajratib olishning me'zonlari ko'p jihatdan o'zaro bog'liq, ammo birinchi guruh ko'rsatkichlari bir muncha aniq va miqdoriy ifodaga ega bo'lib hisoblanadi. Bu innovatsion tipdagi investitsion talab va investitsion-iqtisodiy xavfsizlikni shakllantirish va ta'min etish imkonini beruvchi me'zonlardan innovatsion-investitsion rivojlanish ko'rsatkichlari sifatida ham foydalanishimiz mumkinligidan dalolat beradi.

Nazorat savollari

1. "Innovatsiya" atamasini ta'riflab bering?
2. Innovatsiya-mahsulotlar va innovatsion-jarayonlar o'rtasidagi farqlar nimalardan iborat?
3. Innovatsiyalarga xos bo'lgan asosiy jihatlarni tushuntirib bering?
4. Yangiliklarning innovatsiyalarga aylanish jarayonidagi asosiy bosqichlarni sharhlab bering?
5. Y.Shumpeter tomonidan farqlab ko'rsatilgan ikki turdagi tadbirkorning bir-biridan farqli jihatlarni ko'rsatib bering?
6. Innovatsiyalarning asosiy tasniflanishini tushuntiring?
7. Bazisli innovatsiyalarning mohiyatini misollar yordamida ochib bering?
8. Takomillashtiruvchi innovatsiyalarning asosiy xususiyatlari nimalardan iborat. Qo'porilgan bozorlarga misollar keltiring?
9. Bazisli va takomillashtiruvchi innovatsiyalarning bir-biridan farqini izohlang?
10. Pseudoinnovatsiyalar innovatsiyalarning mohiyatini misollar yordamida ochib bering?
11. "Texnologik turtki" gipotezasining mazmunini so'zlab bering?
12. Oltita texnologik ukhad to'g'risida tushuncha bering. Bugungi kunda O'zbekiston iqtisodiyoti uchun qaysi texnologik ukhad xos?

7-mavzu. To'liq bir tarmoqli neoklassik o'sish modeli.

Reja:

7.1. Iqtisodiy konvergensiya to'g'risidagi nazariyalar

7.2. Iqtisodiy o'sish va rivojlanayotgan mamlakatlar

7.3. Iqtisodiy o'sish, daromadlarni kamayishi va tafovuti

7.1. Iqtisodiy konvergensiya to'g'risidagi nazariyalar

Konvergensiya (lotin. *convergere* - yaqinlashish) va divergensiya (*divergere* -. uzoqlashish) ma'nosini ifodalab, obyektning rivojlanish jarayonini, uning sifat belgilarini alohida ajratib ko'rsatish va birlashtirish, tarkibiy tuzilmasini yangilashni tavsiflaydigan fenomeni sifatida baholash mumkin. Shu kabi mos sharoitlarda murakkab tizimning tarkibiy tuzilmasi sifatida rivojlanib, o'z xususiyatlari bilan ajralib turadi va natijada asta-sekin butun tizim o'zgaradi va boshqacha faoliyat olib boradi, ya'ni unga nisbatan divergent bo'lib boradi. Istiqbolda tizimning rivojlanishi sifat sakrashlarga olib keladi, bu esa uni shunga mos dinamik, barqaror rivojlanayotgan tizimlar bilan yaqinlashtiradi. Bu turli xil tizimlarni turkumlash imkonini beradi, va ulardan o'xshashlik va farq qiluvchi tomonlarni ajratib ko'rsatib boradi.

Shu bilan birga, iqtisodiyotga nisbatan konvergentlik va divergentlikni aniqlash, ularning iqtisodiy rivojlanish jarayonlarini tavsiflashdagi o'rnini va rolini baholashda turli-xil noaniqliklar mavjud. Shunday qilib, ijtimoiy formatsiyalarning rivojlantirish mantig'idan kelib chiqqan holda xo'jalik tizimlarining konvergensiyasining noiqtisodiy tabiati haqidagi fikrlar tushunchasi bilan birga sof iqtisodiy industrial konvergensiya mavjud, sanoati rivojlangan jamiyatlarning obyektiv tendensiyalari sifatida (turli modellar va iqtisodiy tizimlar, turlarni, muassasalarining o'zaro bir-biriga kirishishi va institutlarni transformatsiyalash va tizimlararo farqlarni tekislash), yoki tarixiy iqtisodiy rivojlanish jarayonidan subyektiv og'ish sifatida (elitani manfaatlarini amalga oshirish uchun harakatlari natijasida) mavjud.

Iqtisodiy konvergensiya fenomenini tahlil qilish uning tarkibiy tuzilmaviy o'zgarishlarga nisbatan bir qator yondashuvlarni ajratib tadqiq qilishga imkon berdi.

Birinchi yondashuv XX asrning ikkinchi yarmida olib borilgan tadqiqotlar bilan bog'liq bo'lib. kapitalistik va sotsialistik ishlab chiqarish usullari konvergentsiyasi, sanoat tarmog'i ekspansiyasini kengaytirish darajasiga qarab (ichki ishlab chiqarish va tarmoq rejalashtirish, tarmoq tarkibiy tuzilmalarni va kapitalni konsentrat-siyalashni mustahkamlash) ishlab chiqarishni tashkil etish shakllarida o'sib borayotgan yaqinlikni, qondoshlikni qayd etadi. Ushbu yondashuvlarning konseptual ifodasi timsoli sifatida "sintezlashgan iqtisodiyot", "ijtimoiy ishlab chiqarishning integral turi", "subsidiarlashgan davlat", bu esa iqtisodiyotga zarurat me'yoriga qarab aralashuvchi "ishlab chiqarishning yuqori tipiga ega bo'lgan" universal tipdagi iqtisodiyot", konvergent turdagi aralash iqtisodiyot"da nomoyon bo'lmoqda.

Shu bilan birga, sotsialistik va kapitalistik ishlab chiqarish usullari konvergentsiya nazariyasi mualliflari muammolarni institutsional jihatdan ko'rish bilan istiqbolda ushbu ukladlarni o'zaro hamkorlikda bir-biriga kirib borishi bilan cheklangan. Ular sobiq markazlashgan davlat iqtisodiyotining xo'jalik birlashmalarining foyda olishga intilishi bilan xorijiy xalqaro kompaniyalar faoliyatida rejalashtirishni joriy etish, va adolatli daromadlarni taqsimlash talablari bilan cheklangan).

Shuning uchun ham, xo'jalik shakllarida konvergentsiyaning tarkibiy usullari jihati ochib berilgan emas va tarkibiy tuzilmaviy tahlil nuqtai nazarga ko'ra bunday konvergentsiya xo'jalik shakllarini bir-biriga yaqinlashishini nazarda tutadi, biroq ularning iqtisodiyot tuzilmasining tarkibiy mazmunan yaqin elementlarining qarindoshlik aloqalari bilan bog'liq emas. Ushbu mantiqdan kelib chiqib, 1990-larda O'zbekiston Respublikasida olib borilgan bozor islohotlari bilan boshlangan tizimli o'zgarishlar konvergent (yalpi xususiyashtirish, markazlashgan rejalashtirish tizimini demontaj qilish, ko'plab raqobatlashadigan firmalarni vujudga keltirish) xususiyatlariga ega edi. Shu bilan birga, deyarli bir vaqtda turli xil boshqa tendensiyalarga ega bo'lgan devirgent xususiyatlarga xos bo'lgan chuqur o'zgarishlar yuz berdi.

Natijada O'zbekiston iqtisodiyoti zamonaviy sanoatlashgan bozor tizimidan (innovatsion va tadbirkorlik tarmoqlari, xususiy tadqiqot kompaniyalari, yuqori texnologiyali xolding kompaniyalari, innovat-

sion va zamonaviy firmalar) bilan tavsiflanuvchi ko'plab elementlaridan maxrum bo'ldi. O'zbekiston bilan G'arbiy yevropa, AQSH, Xitoy iqtisodiyotidagi tarkibiy tuzilmaviy o'zgarishlardagi farqlar shu qadar chuqurlashib ketdiki, sobiq MDH davlatlari iqtisodiyoti va G'arbning ilg'or mamlakatlarining konvergentligi sifatida namoyon bo'ladigan bozor islohotlari teskari devirgent o'zgarishlarni keltirib chiqardi.

Iqtisodiy konvergensiyaning tadqiq qilishning ikkinchi yondashuvi rivojlanayotgan va rivojlangan mamlakatlarda XX asrning ikkinchi yarmida kuzatilgan iqtisodiy o'sish sur'atlari bo'yicha yaqinlashish bilan bog'liq. Iqtisodiy o'sishning neoklassik nazariyasi (ekzogen - R. Solou va endogen - P. Romer) turli mamlakatlarning konvergent iqtisodiyoti uchun bir qator tavsiyalarni taklif qildi: beta konvergensiya ("boy" rivojlangan mamlakatlarga qaraganda aholi jon boshiga yalpi ichki mahsulot bo'yicha quyi darajaga ega bo'lgan mamlakatlarda yuqori iqtisodiy o'sish sur'atlarini ta'minlashi) sigma-konvergensiya (rivojlangan va ayrim rivojlanayotgan mamlakatlar o'rtasida aholi jon boshiga milliy daromad ko'rsatkichini bosqichmabosqich tenglashishi), shartli - konvergensiya (rivojlanayotgan mamlakatlarning mehnat va kapitaldan foydalanishda teng nisbatlari sharoitida yuqori iqtisodiy o'sish sur'atlari va ushbu nisbatlarning rivojlangan mamlakatlarning statsionar holatiga yaqinlashgan sari o'sish sur'atlarini pasayib borishi).

Iqtisodiy o'sish sur'atlari bo'yicha mamlakatlar konvergensiya-siniing sabablari orasida mualliflar: rivojlanayotgan mamlakatlarga to'g'ri kelayotgan, to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar hajmiga qarab, mehnat unumdorligining o'sishi va bu o'z navbatida kapitalning yuqori darajadagi chegaraviy qaytimi bilan rivojlanayotgan mamlakatlarning yangi texnologiyalarga bo'lgan imkoniyatlarni kengayishi ta'kidlab o'tishadi. Misol sifatida, urushdan keyingi yillarda Fransiya, Germaniya va Yaponiya iqtisodiyotini tiklanishi keltirish mumkin. Bundan tashqari, mamlakatlarning "chuqur konvergensiya"sini ajratib ko'rsatishadi. Iqtisodiy o'sish sur'atlari, hamda boshlang'ich start holati bo'yicha juda yaqin bo'lgan "Osiyo yo'lbarslari" davlatlari: Gonkong, Janubiy Koreya, Tayvan, Singapur - 1990-yillarda (texnologik jihatdan bog'liq xorijiy investitsiyalarning

ommaviy oqimi tufayli tez o'sishdi), 2000-yillarda BRIK mamlakatlari (jahon xomashyo bozorining juda qulay konyunkturasi) sababli o'sdi.

Shu bilan birga, ko'plab iqtisodchilar tomonidan ta'kidlab o'tiladiki, iqtisodiy o'sish to'g'risidagi xalqaro konvergentsiyasida qayd etilgan nazariyasida sezilarli cheklovlar mavjud. Masalan M.Abramovich, F.B.Larren, J Saks bozor islohotlarining institutsional muammolarini aniqlashadi, A. Gershenkron - rivojlanayotgan mamlakatlarda nomukammal sanoat siyosatini, R. Lukas- sanoat o'sishida yangi texnologiyalar va investitsiyalar oqimiga eng asosiy to'siq bo'layotgan inson kapitalining past sifati, yetarli darajada bo'lmagan xususiy jamg'armalar va investitsiyalarni tadqiq etgan. R.J Barro K.Salain Martin bugungi kunda qator texnologik yaqin qondosh bo'lgan AQSH va G'avrbiy yevropa mamlakatlarning o'sish konvergentsiyasini aniqlashdi, shu bilan birga Sharqiy yevropa mamlakatlarida bu o'sish nisbatan past darajada amalga oshdi. Umuman olganda, Barro i Ke.Salain Martinning gipotezasi zamonaviy rivojlangan mamlakatlarning iqtisodiy rivojlanishining uzoq muddatli tendensiyasi - ularda aholi jon boshiga yalpi ichki mahsulotining ma'lum bir statsional holati (eng rivojlangan mamlakatlarda aholi jon boshiga YAIM darajasi) bilan yaqinlashishi bo'lib hisoblanadi..

O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyoti uchun, texnologik ilg'or mamlakatlar bilan iqtisodiy o'sish sur'atlari yaqinlashuvi 2010-2015 yillarida juda cheklangan davrida kuzatilgan. Bu davrda O'zbekiston jahonda iqtisodiy o'sish sur'ati bo'yicha birinchi beshta davlatlar qatoridan o'rin olgan. Iqtisodiyot tarkibiy tuzilmasida negativ salbiy jarayonlar fonida xomashyo eksportidan hamda budjetdan olingan daromad o'sishi hisobidan o'sish sur'atlarini sezilarli darajada dunyo ko'rsatkichlariga nisbatan yaqinlashtirish imkonini berdi. Biroq, istiqbolda ushbu samaraning imkoniyatlari cheklanishi natijasida rivojlangan davlatlar bilan makroiqtisodiy trendlardagi farqlar o'sib ketishiga olib keldi.

Shunday qilib, iqtisodiy o'sish konvergentsiyasi tashqi kuchlar ta'sirida yuzaga kelgan kapital jamg'arishda (to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarning misli ko'rilmagan oqimi natijasida) hamda sifatli sakrashdan kelib chiqadigan, sanoat siyosati institutlari va eng yangi texnologiyalarni import qilish va moslashtirishdan kelib chiqadigan

ijobiy tarkibiy o'zgarishning natijasi va kapital daromadlarini oshirish uchun daromad o'sishini cheklashdan kelib chiqqan.

Uchinchi yondashuv turli mamlakatlarning institutsional tarkibiy tuzilmalari konvergentsiyasi bo'lib hisoblanadi. Uning mohiyati, turli mamlakatlarning iqtisodiy tizimlari rivojlanib, bir-biriga mos keladigan institutsional tuzilmalarni shakllantirib, mos iqtisodiy muammolarni hal etib, samarasiz institutlarni bartaraf etib, jahon amaliyotida ijobiy isbotlangan norma va qoidalar bilan vujudga kelgan bo'shliqlarini to'ldirib boradi. Natijada, Barro K.Salain Martinning xulosasiga ko'ra, turli mamlakatlarning institutsional tuzilmalarining evolyutsion rivojlanishi ularning identifikatsiyasiga olib keladi. A.M.Libman institutsional konvergentsiya jarayonida hal qilinishi mumkin bo'lgan bozor islohotlarining quyidagi vazifalarni ajratib ko'rsatadi: transchegaraviy tranzaksiyon xarajatlar darajasini pasayishi; global institutsional raqobatdagi pozitsiyalarni yaxshilanishi, ichki "islohotlar blokadasini" yengib o'tishga urinish. Ushbu vazifalarga oraliq sifatida institutlarni import qilish orqali ko'maklashish mumkin.

Shu bilan birga, biz xalqaro qabul qilingan me'yorlarni qo'llash natijasida samaradorlikni o'sishiga sabab bo'lgan institutlar konvergentsiyasi, kuchli yaqinlashish omillari-endogen (an'anaviy savdo, moliyaviy, ishlab chiqarish va kooperatsiya aloqalarini rivojlantirish: G'arbiy va Sharqiy Yevropa; AQSH, Meksika, Kanada) va ekzogen (harbiy aralashuv, madaniy hamkorlik: Yaponiya, Janubiy Koreya, AQSH, Hindiston, Buyuk Britaniya, sobiq SSSR mamlakatlari uchun O'zbekiston Respublikasi misolida) amalga oshishi mumkin degan mualliflar g'oyalarga qo'shilamiz. . Shu sababli, islohotgacha bo'lgan davrda texnologik jihatdan ilg'or mamlakatlar bilan keng ko'lamli iqtisodiy va ilmiy-ishlab chiqarish hamkorligi bo'lmagan O'zbekiston iqtisodiyoti uchun bugungi kunda xamashyo manbai sifatida global ishlab chiqarish zanjirlarida ishtirok etmoqda. Institutsional nusxa ko'chirishlar tajribasi bugungi kunga kelib mamlakatda rivojlangan davlatlar normalari va qoidalari va ularni qo'llash amaliyoti ham eng rivojlangan mamlakatlar tuzilmalariga mos darajada shakllantira olmadi. Natijada, bozor iqtisodiyotining ko'plab institutlaridan nusxa ko'chirish tajribasi bugungi kunda iqtisodiyotda tarkibiy tuzilmaviy o'zgarishni boshlash uchun yetarli bo'lmay qoldi.

Iqtisodiyotda tarkibiy o'zgarishlar konvergentsiyasiga nisbatan tadqiq qilishning to'rtinchi yondashuvi, tarkibiy o'zgarishlarni vujudga

keltiruvchi globallashuv omillarini tahlil qilishga asoslangan bo‘lib, turli mamlakatlarning iqtisodiyotlarini rivojlanishida umumiy, bir xil iqtisodiy jarayonlar tufayli ularning bir-biriga yaqinlashishi tushuniladi.

Iqtisodiy konvergensiyaning “Globallashuv” konsepsiyasi tushunchasi jahon yalpi ichki mahsulot ishlab chiqarishda eng rivojlangan mamlakatlar ulushini kamayishiga asoslangan bo‘lib 21 asrga kelib unda rivojlanayotgan mamlakatlar ulushuni bashoratlarga ko‘ra o‘shib bormoqda.

Agarda 2000-yillarda OBSE mamlakatlar aholisi va ular tomonidan ishlab chiqilayotgan jahon YAIM hajmi bo‘yicha ulushi 20%/ 70% taqsimoti bo‘lgan bo‘lsa 2030-yilga kelib bu nisbat 20%/50% bo‘lishi va 2015-yilda 20%/42% bo‘lishi bashorat qilinmoqda. Bu, bir qator mualliflar xulosalariga ko‘ra, Osiyo, Afrika va Lotin Amerikasi mamlakatlarida chuqur tarkibiy o‘zgarishlarni nazarda tutadi, bu esa, birinchi navbatda, mehnat unumdorligini o‘shirishni ta‘minlash, ikkinchidan, rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlarning global qiymat zanjirlarida ishtirokini qayta taqsimlash imkonini beradi.

Bunday konvergent tarkibiy o‘zgarishlar bozor va davlat institutlarining nisbati va samaradorligiga, mamlakatlar o‘rtasida ishlab chiqarish va yuqori texnologiyali ishlab chiqarishga investitsiyalarni qayta taqsimlashga, telekommunikatsiya kanallari bo‘yicha ilmiy va texnologik taraqqiyotning ilg‘or yutuqlarini tarqatish orqali texnologik bo‘shliqni bosqichma-bosqich kamaytirishga ta‘sir qilishi kerak. Bundan tashqari, transmilliy korporatsiyalarning kengayishi orqali rivojlangan mamlakatlar tarkibiy tuzilmasining elementlarini rivojlanayotgan mamlakatlar iqtisodiyotiga kiritish konvergent ta‘sirga ega bo‘ladi.

Bunday xulosalarga “globallashuv” konvergensiya sinfining eng muvaffaqiyatli mintaqaviy integratsiya namunasi bo‘lgan - Yevropa Ittifoqi - keltirilgan. Unda Yevropa mamlakatlarining milliy iqtisodiyoti misli ko‘rilmagan o‘zaro bog‘liqlik va milliy iqtisodiyotni tartibga solishning samarali institutlarini shakllantirish, yagona texnologik platforma, kapitalning erkin tarmoqlararo harakatlanishi (Yevropa biznes tarmoqlarining rivojlanishi tufayli milliy tarkibiy tuzilmani tashkil etdi. Yagona valuta o‘tish - integratsiya jarayonlarini - inflatsiya darajasi, yalpi ichki mahsulotga nisbatan davlat qarzi nisbati, foiz stavkalari kabi makroiqtisodiy ko‘rsatkichlar bo‘yicha yevropa mamlakatlari iqtisodiyoti yaqinlik tufayli mumkin bo‘ladi. Shuni ta‘kidlash kerakki, “globallashuv”

bilan bir qatorda, “mintaqalashtirish” va “mezoiqtisodiy “ konvergensiya ham tadqiqot obyekti sifatida ko‘rilgan.

Shubhasiz, globallashtirish jarayoni janubiy sharqiy Osiyo hamda sobiq sotsialistik mamlakatlarda iqtisodiy millatlararo bloklar, xalqaro texnologiyalar transferi, bandlikning tarmoq shakllarini rivojlantirish bilan birga XX-asrda “yangi sanoati rivojlangan mamlakatlarda” yuz bergan tarkibiy o‘zgarishlar omillarini vujudga keltiradi. Ushbu tarkibiy tuzilmaviy o‘zgarishlar konvergent-texnologik xususiyatga ega bo‘lib, unda asosiy muhim tarmoqlarni oldinga surish mexanizmi o‘zgarib, yangi tarkibiy tuzilmalarni shakllantirishga imkon bermoqda.

Shu bilan birga, ayrim milliy iqtisodiyotlarning ixtisoslashuvi jarayoni mustahkamlanmoqda, buning natijasida ularning iqtisodiyotining tarkibiy tuzilmasi rivojlangan mamlakatlardan keskin farq qilib ajralib bormoqda. O‘zbekiston Respublikasi iqtisodiyoti global xomashyo yetkazib beruvchi rolini o‘ynamoqda va uning tarkibiy tuzilmasi tobora texnologik rivojlangan mamlakatlardan (divergent) uzoqlashib bormoqda.

Tarkibiy o‘zgarishlarning konvergent tabiatini o‘rganishning beshinchi yondashuvi eng sanoati rivojlangan mamlakatlar iqtisodiyotining innovatsion va texnologik tarkibiy tuzilmasining konvergentligini tadqiq etishga asoslangan. Turli mamlakatlarning innovatsion-texnologik tarkibiy tuzilmasining konvergentligini M.A.Gasanov va E.A.Gasanov tomonidan turli texnologik innovatsiyalarning kombinatsiyasining o‘zaro hamkorligi bir-biriga kirishib bormoqda. Tarkibiy konvergensiya tushunchasi ular tomonidan texnologik paradigmani shakllanishi sifatida ochib berilgan, unda yangi texnologiyalar bir-biri bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, iqtisodiyotda tarkibiy o‘zgarishlarning tarkibiy-shakllantiruvchi resursiga aylanadi.

Bugungi kunda ko‘pchilik mamlakatlarni texnologik birlik g‘oyasi ya‘ni texnologik jarayonlarni raqamlashtirish va mavjud global aloqa tizimiga erishish, birinchi navbatda, Internet, shuningdek, “konvergent gipertarmoq” iqtisodiyotda bilimlarni, iqtisodiy jarayonlarni boshqarish va institutlarni korrektilovkalash (“noiqtisodiyot”) bilan birga muvofiqlashib ketadi. “Shunday qilib, texnologik tarkibiy tuzilmani konvergentligi, bizga ushbu yondashuv tarafdorlari tomonidan tavsiya etilgan alohida individual innovatsiyalarni o‘z-o‘zidan rivojlanuvchi tizimga qo‘shilib ketishi sifatida taqdim etiladi. Natijada rivojlanuvchi

texnologiyalarni qo‘shilib ketishi va qayta takomillashishi, diffuziya orqali yangi tarmoqlarni yaratadi”.

Doimiy, uzluksiz raqamlashtirish sharoitida konvergentli innovatsiyalarni global darajada keng tarqalishi ta’siri ostida investitsiyalarni tarmoq tizimini shakllantirish va ishlab chiqarishni boshqarish, tarkibiy o‘zgarishlarning harakatlantiruvchi kuchi bo‘lib, iqtisodiy munosabatlarni chuqur takomillashtirish - kriptovalutalarni rivojlanish darajasiga qarab asta-sekin davlatning markazlashgan – emission roli o‘z kuchini yo‘qotib boradi, rivojlanishning (blokcheyn) texnologiyalar asosida o‘zini –o‘zi band qilish va tadbirkorlikni tashkil etishning yangi shakllari rivojlanib boradi.

O‘zbekiston iqtisodiyotining texnologik tarkibiy tuzilmasidagi texnologik konvergentlik o‘zgarishlari, degenerativ xususiyatga ega bo‘lib, texnologik konvergensiyaning global umumjahon trendiga tendensiyasiga teskaridir. Islohotlar davrida O‘zbekiston iqtisodiyotida sodir bo‘lgan salbiy, negativ tarkibiy o‘zgarishlar innovatsiyalarni tijoratlashtirish jarayonini sezilarli darajada sekinlashtirdi, qo‘shimcha qiymatning past ulushiga ega bo‘lgan resurstejamkor texnologiya va ishlab chiqarish (xomashyo qazib olish yoki yakuniy assembling) yuqori xarajatli va institutsional va moliyaviy sharoitlarni yaratib ko‘p resurslarni talab qiluvchi texnologiyalar va ishlab chiqarishni saqlab qolishga olib keldi,

Iqtisodiyotning tarkibiy tuzilmasidagi o‘zgarishlardagi konvergentligi to‘g‘risidagi tadqiqotlarimiz bo‘yicha xulosa qilish mumkinki, turli rivojlangan mamlakatlar iqtisodiyotida ishlab chiqarish omillaridan keladigan qaytimni o‘sishi bilan, mos tarkibiy tuzilmaviy nisbatlardagi o‘zgarishlar, ularning omilli tuzilmasidagi ulushini kengayishi va keyinchalik tarmoq, bozor-raqobat, innovatsion va ijtimoiy tuzilmasidagi o‘zgarishlarga ta’siri bilan bog‘liq jarayonlarni obyektiv ravishda tavsiflab beradi.

Shunday qilib, tarkibiy tuzilmaviy konvergensiya sifatida biz iqtisodiyotning innovatsion rivojlanishi bilan bog‘liq tarkibiy tuzilmaviy o‘zgarish omillarining ko‘payishi va uni texnologik va ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan rivojlangan bozor iqtisodiyoti tizimlari darajasiga yaqinlashishini tushunamiz. Iqtisodiy konvergensiyaning o‘rganish bo‘yicha ilmiy yondashuvlarini tahlil qilish va umumlashtirish 1-jadvalda aks ettirilgan.

Iqtisodiy konvergensiyaning tadqiq etish bo'yicha ilmiy yondashuvlar tahlili

Mualliflar	Yondashuvning mohiyati	Iqtisodiyot tuzilishi bilan aloqa
R. Aron, V. Bakingem, K. Dankert, P. Sorokin, F. Perra va boshqalar.	Kapitalistik va sotsialistik ishlab chiqarish usullari konvergensiyasi	Tahlilning mikro darajasi-tanlangan firmalarda bozor elementlari va ichki ishlab chiqarishni rejalashtirish
M.Abramovich, R.J.Barro, F.Lorren, .Lukas,S.Martin, J. Saks va boshq.	Rivojlanayotgan va rivojlangan mamlakatlarning iqtisodiy o'sish sur'atlari bo'yicha konvergensiyasi	Turli mamlakatlarning makroiqtisodiy dinamikasining alohida ko'rsatkichlarini solishtirishga alohida e'tibor
M.T.Borsi, V.P.Klavdiyenko, N. Metiu, A.M.Libman va boshqalar.	Turli mamlakatlarning institutsional tuzilmasi konvergensiyasi	Institutlarning institutsional tuzilishi va qarzdorlik istiqbollari tahlil qilishga alohida e'tibor
E.A. Bezglasnaya, YU.L. Bel'skiy, A.V. Grigor'yeva, M.V. Kazakova, A.A. Razem, S.B. Safronov va boshq.	Iqtisodiyotni globallashtirish jarayonining tarkibiy qismi sifatida konvergensiyasi	Jahon yalpi ichki mahsulotining ishlab chiqarish tuzilmasiga alohida e'tibor
M.A. Gasanov, E.A. Gasanov, V.F. Minakov, A.V. Shuvayev, G.I. Idrisov, V.N. Knyagin va boshq	Ilg'or mamlakatlar iqtisodiyotining innovatsion-texnologik tuzilmasi konvergensiyasi	Konvergent texnologiyalarning iqtisodiyot tuzilmasiga ta'sirini tahlil qilishga alohida e'tibor
Iqtisodiyotda tarkibiy o'zgarishlar va konvergensiya jarayonlarning aloqasini o'rganish uchun muallif yondashuvi taklif etilgan	Tarkibiy konvergensiya tushunchasi taklif etilgan - innovatsion-texnologik va takror ishlab chiqarishi rivojlanish sharoitlari o'xshash bo'lgan mamlakatlar iqtisodiyotining asosiy tarkibiy nisbatlarini bosqichma-bosqich yaqinlashishi	Tarkibiy konvergensiya, innovatsion innovatsiyalarni samarali tijoratlashtirish, sarmoyaning tarmoqlararo oqimini tezlashtirish, kapital va texnologiyalarning omil samaradorligini oshirish kabi jarayonlarga bog'liq

Tarkibiy konvergensiya fenomen sifatida, birinchi navbatda, ishlab chiqarish omillaridan foydalanish proporsiyalari bo'yicha bir-biriga mos nisbatlarga ega bo'lgan mamlakatlar iqtisodiyotini (odatda sanoat va texnologik jihatdan rivojlangan davlatlarni - AQSH, G'arbiy Yevropa, Yaponiya, Singapur, Janubiy Koreya, Tayvan, Avstraliya) tizimli tahlil qilish uchun qo'llash mumkin. Asosan ushbu mamlakatlarda kapital qaytimi eng yuqori bo'lib, texnologiyalar konvergensiya va axborotlashtirish yangi yuqori texnologik, axborotli va konvergent-texnologik tarmoqlarda keskin radikal tarkibiy tuzilmaviy o'zgarishlarga olib keladi. Takror ishlab chiqarish tuzilmasida ishlab chiqarish vositalarini keskin yosharishi tomonga, korporativ investitsiyalarga nisbatan xususiy turdagi investitsiyalar ulushini o'sishi tomonga o'zgarishlarga olib keladi.

Ikkinchidan, iqtisodiyotni konvergent tarkibiy tuzilmasini yaqinlashuvi ishlab chiqarish omillari bo'lgan kapital va texnologiyadan oladigan yuqori kapital qaytimi (intellektual renta) omillariga nisbatan yerdan foydalanish omillaridan olinadigan tabiiy rentadan, o'sib borayotgan rivojlangan mamlakatlar iqtisodiyotiga xos bo'lib, ularga (Xitoy, Hindiston, Sharqiy yevropa davlatlari) kiradi. Ushbu mamlakatlarda innovatsion-texnologik va takror ishlab chiqarish tuzilmasidagi tarkibiy o'zgarishlar transmilliy kompaniyalarga sarmoya kiritish va zamonaviy bozor institutlarini rivojlantirish va uni davlat tomonidan tartibga solish bilan sinxronlashtirilgan. Ya'ni, ushbu mamlakatlarda ro'y berayotgan tarkibiy o'zgarishlar texnologik jihatdan rivojlangan mamlakatlar iqtisodiyotida istiqbolda yuz berishi mumkin bo'lgan tarkibiy o'zgarishning resurs asosini tashkil etadi.

Uchinchidan, O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyotning barcha tarmoqlarida kapitalning me'yoriy qaytimi va mehnat unumdorligining me'yoriy darajasini pasayish tendensiyasiga ega. Shuningdek, aholi jon boshiga yalpi ichki mahsulot, daromad tengsizligi, innovatsion faol korxonalar ulushi jihatidan texnologik rivojlangan mamlakatlardan O'zbekiston iqtisodiyotining radikallasuvi, darajasidagi farq o'sib bormoqda. Bu O'zbekiston iqtisodiyotidagi o'zgarishlarni devirgentligi ya'ni turli xil-antagonistik jihatdan qarama-qarshi tizimli konvergent sifatida tavsiflaydi. Tadqiqotlarga asoslanib iqtisodiy devirgensiya antogonistik konvergensiya bozor iqtisodiyotiga asoslangan texnologik jihatdan rivojlangan mamlakat-

lardan, makroiqtisodiy ko'rsatkichlar va tarkibiy proporsiyalar bo'yicha negativ farqni o'sishiga olib kelmaydi.

Iqtisodiy divergensiya iqtisodiyotda tarkibiy shakllangan divergensiya jarayonlar bilan bog'liq bo'lib innovatsion va texnologik rivojlanishning zamonaviy global-keng tarqalgan tendensiyalari asosida shakllangan normadan og'ish bilan bog'liq iqtisodiyotda tarkibiy-shartli devirgent jarayonlar hisoblanadi.

Iqtisodiy konvergensiya va divergensiya global va milliy iqtisodiy tizimlar tarkibida bir butunlikni (umumiy) va xususiy qarama-qarshilikni aks etadi deb hisoblaymiz. Bu qarama-qarshilik iqtisodiyotdagi konvergensiya va divergensiyaning umumiy asoslaridan kelib chiqadi. Bu erda iqtisodiyotning tarkibiy tuzilmasidagi o'zgarishlarni keltirib chiqqan omillar iqtisodiyotning tarkibiy tuzilmasiga turli xil ta'sir etishi mumkin. Ularning iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlar iqtisodiyotiga yaqinlashtirishi yoki aksincha, uzoqlashishi mumkin. Umumiylik shakli sifatida ochiq iqtisodiyotning tarkibiy tuzilmasi iqtisodiy munosabatlar subyektlari bo'lgan sanoat, tarmoqlar, sektorlar, bozor modellari, ijtimoiy guruhlar va hokazolarni birlashtiradi va to'g'ridan - to'g'ri xorijiy investitsiyalar, texnologiya transferi, konvergensiya olib keladigan boshqa jarayonlar – mos iqtisodiy o'sish sur'atlari, tarmoq, tarkibiy tuzilmalari, iste'mol standartlari jahon bozori ta'siriga nisbatan sezuvchan bo'ladi.

Shu bilan birga, yuqorida aytib o'tganimizdek, ushbu jarayonlar milliy iqtisodiyotning ichki tarkibiy tuzilmasida majmuali ichki tuzilmaviy o'zgarishlarga turtki beradi va uning takror ishlab chiqarish, institutsional, innovatsion-texnologik, bozor-raqobatbardosh tuzilmalarini rivojlangan mamlakatlar tarkibiy tuzilmasiga yaqinlashtiradi va jamiyatning yangi ko'rinishlarini yaratadi.

Iqtisodiy konvergensiyaning divergensiya o'tishi, asosan, xomashyo va spekulyativ kapitalning global bozori bilan bog'liq tizimli o'zgarishning ekzogen omillari ta'siri sharoitida amalga oshishi mumkin. SHu bilan birga, iqtisodiyotning tarkibiy tuzilishi yanada moslashuvchan bo'ladi va rivojlangan mamlakatlarning texnologik va ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan orqada qolishi aniq ko'rinishga ega bo'ladi.

Yuqorida keltirilgan mualliflar tomonidan taklif etilgan iqtisodiyotdagi divergensiyaning o'rganish va mavjud yondashuvlarini

tahlil qilish asosida biz tarkibiy divergensiyaning shakllantiruvchi bir qator jarayonlarni aniqladik:

- iqtisodiyotning yuqori ochiqligi sharoitida ekstensiv iqtisodiy o'sish omillarining ustuvorligi, bu esa o'z navbatida ekzogen o'sish omillari bo'lgan turmush sifati, ta'lim, sog'liqni saqlashda farq tafovutlarning o'sishiga olib keladi;

- bozor va davlat institutlari sifatini yomonlashuvi sababli, eskirgan tarkibiy elementlarni konservatsiya qilinishi natijasida mamlakat iqtisodiyotini nisbatan qulay tashqi omillar sabab quvib boruvchi iqtisodiy o'sishga erishishi nisbatan global xomashyo bozori va spekulativ kapital bilan bog'liqdir;

- innovatsiyalarning halq xo'jaligi samaradorligini uzoq vaqt davomida pasayishi, bu texnologik yutuqlar va iqtisodiyotni tarkibiy tuzilmasini modernizatsiya qilishdagi muammolar bilan bog'liqdir;

- rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlarning tarkibiy siyosatining strategik maqsadlaridagi farqlarni ko'payishi bu, inson kapitali sifati, kichik va yirik biznesni rivojlanish uchun shart-sharoitlar, hududlar va klasterlar - mezodarajadagi divergensiyaning – uzoqlashishning bir ko'rinishlaridir;

- texnologik jihatdan rivojlangan va unga quvib yetayotgan mamlakatlarning makroiqtisodiy dinamikasida qarama-qarshi yo'nalgan sikllilik mavjud;

- texnologik jihatdan rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlar iqtisodiyotiga o'sib borayotgan davlat qarzining turlicha ta'siri;

- klasterlashtirish va antiglobalizmni chuqurlashuvi ba'zi iqtisodchilar tomonidan transmilliy iqtisodiy birlashmalarida entropiyaning yuqori darajada o'sishi natijasida iqtisodiy konvergensiya aksincha-divergensiyaga o'tib boradi. Transmilliy korporatsiyalarning shtab-kvartiralarini joylashgan mamlakatlar foydasiga resurslarni qayta taqsimlashni rad etilishi, iste'mol va investitsiyalarning global nomunatosibligi, rivojlanayotgan mamlakatlarning qarz inqirozi, monetarizm iqtisodiy siyosatining samarasizligi natijasida yuz beradi.

Yuqoridagi xulosalarga asoslanib, biz asos sifatida omillari, mezonlari va turlari bo'lgan konvergent tarkibiy o'zgarishlar tipologiyasini taklif qildik:

Shuning uchun, iqtisodiyotda, konvergensiya va divergensiya jarayonlarini tadqiq qilgan ilmiy tadqiqot ishlarini e'tiborga olgan holda, biz tarkibiy o'zgarishlarning namunaviy mezonlarini, iqtisodchilarning barcha to'plam ishlarida taqdim etilgan omillardan olish uchun (1-jadval)dan foydalandik.

Tarkibiy tuzilmaviy o'zgarishlarning birinchi omili bu ishlab chiqarish omillarining mobilligi (harakatchanligi) bo'lib, ularni iqtisodiyot tarmoqlari (ichki mobillik) va mamlakatlararo (xalqaro mobillik) o'rtasida samarali qayta taqsimlanish imkoniyatini anglatadi. Bu, birinchi navbatda, mehnat va kapitalga taalluqlidir. Ushbu omil investitsiyalarni tarmoqlararo ko'chib o'tishi, ishchi kuchini qayta tayyorlash va professional ta'lim ustuvorliklarini o'zgarishi, muhim rag'batlar ta'siri ostida xorijiy investitsiyalarni jalb qilishdan iborat. Bunday rag'batlarga endogen (yuqori rentabellik, samarali institutlar, rivojlangan infratuzilma, makroiqtisodiy barqarorlik) va ekzogen (iqtisodiyotning xalqaro ixtisoslashuvi) bo'lishi mumkin. Natijada, ishlab chiqarish omillarining mobilligi iqtisodiyotning tarmoq va takror ishlab chiqarish tarkibiy tuzilmasini takomillashtirish uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'ladi.

Ikkinchi omil – innovatsiyalar diffuziyasi (tarqalishi) – uning tarmoqlararo tarqalishi, uning tabiati va harakatlantiruvchi kuchlari, shuningdek, texnologik konvergensiyaning tavsiflaydi. E. RoJers xulosalariga ko'ra, innovatsiyalarni ilm-fandan ishlab chiqarishga transformatsiyasi, ularning tarmoqlararo aloqasi, texnologiyalardan va nou-xaulardan nusxa ko'chirish iqtisodiyot subyektlari tomonidan ixtiyoriy ravishda (xususiy manfaatlaridan kelib chiqib), jamoaviy (korporatsiyalar, uyushmalar doirasida) va xokimiyat qarori bilan amalga oshishi mumkin. Agar rivojlangan bozor iqtisodiyotiga ega bo'lgan mamlakatlarda texnologik liderlik xususiy manfaat orqali ta'minlansa, O'zbekiston iqtisodiyotida davlat innovatsiyalarning jamoaviy transferi uchun asosan direktiv choralarni qo'llaydi. Biroq, innovatsiyalarni joriy etish uchun qo'llanilgan barcha chora-tadbirlarga qaramasdan, O'zbekistonda davlat aksionerlik kompaniyalarda innovatsiyalarni joriy etish tezligi va samaradorligi ta'lab darajasida emas.

Uchinchi omil – innovatsion tadbirkorlik-ishlab chiqarish omillarining kombinatsiyasini ifoda etib, ularning samaradorligini,

iqtisodiyotning jozibadorligi oshirib, ommaviy ishlab chiqarishda innovatsion investitsiyalash, star-taplarni tashkil qilish, nou-xaularni tijoratlashtirish bilan ifodalanadi.

Yakuniy hisobda, texnologiyalar, moddiy resurslar va mehnatni yagona innovatsion mahsulotda ifodalanishi iqtisodiy o'sishning intensiv turini belgilaydi – bu Sigma-konvergensiyaning asosini tashkil etadi. Sanoat ishlab chiqarishga ega bo'lgan va uni modernizatsiya qilish istagida aholi jon boshiga yalpi ichki mahsulot ishlab chiqarishi quyi darajasiga ega bo'lgan, iqtisodiyoti ekstensiv asosda rivojlanayotgan (jahon xomashyo bozorining qulay konyunkturasi hisobiga) mamlakatlarda Beta-konvergensiya amalga oshadi. Biroq, yuqori intensiv iqtisodiy o'sish mamlakatlarida (masalan, Janubiy Koreya, Xitoy), aholi jon boshiga yalpi ichki mahsulotining o'sishi beta-konvergensiya ega bo'lgan mamlakatlarga qaraganda barqarordir.

To'rtinchi omil – ijtimoiy farovonlik inson kapitalini bevosita jalb qilish bilan bog'liq holda innovatsiyalar diffuziyasi va ommaviy ishlab chiqarishni tijoratlashtirish, mehnat unumdorligini keskin radikal o'stirish asosida ijobiy tarkibiy tuzilmaviy o'zgarishlarni ta'minlashdir. Ushbu omilning mohiyati innovatsiyaga mo'ljallangan ijtimoiy guruhlarini shakllantirish va ularni elitarizatsiya qilish, intellektual mehnat xodimlarining boshqa sohalarga nisbatan mehnatdan oladigan daromadlarini o'sishi, ilmiy-tadqiqot va ixtirochilik, innovatsion-tadbirkor ijtimoiy qatlamlarni jadallashtirish, soliq imtiyozlarini shakllantirishda intellektual rentani xom -ashyo rentasiga nisbatan ustuvorligi ta'minlashdan iborat.

Beshinchi omil-tarkibiy siyosat – davlatning ishlab chiqarish omillarining mobilligi (harakatchanligi) oshirishga olib keladigan, xususan, kapital va mehnatning tarmoqlararo oqimini rag'batlantirish va ilmiy- texnologik taraqqiyot yutuqlarini joriy etish bo'yicha davlat sa'y-harakatlarini institutsionlashtirishdan iborat. Ekstraktiv va inklyuziv institutlarning metodologiyasida D.A.Jemoglu va D.Robinson, davlatning iqtisodiy siyosati aholining elita qatlami vakillari manfaatlari yo'lida amalga oshirilishi mumkin, tegishli ravishda davlat moliyasini qayta taqsimlash, mol-mulkni va daromad begonalashtirish, (ekstrakt) yoki inklyuziv ravishda-biznes

hamjamiyatlarining keng doirasi manfaati uchun, mulkning daxlsizligini ta'minlash, ijtimoiy talablarni hisobga olish, shu jumladan innovatsiyalarni hisobga olish .

Shu bilan birga, ekstrakt institutlarning hukmronligi sharoitida iqtisodiy o'sish mumkin, biroq u qisqa muddatli bo'lib, inklyuziv institutlardan farqli o'laroq, aholi farovonligining sezilarli o'sishiga olib kelmaydi. Biz ushbu qoidalarni xomashyo lobbilari, davlat korporatsiyalari va korxonalari (ekstraktivno) vakillarining manfaatlaridan kelib chiqib, yuqori texnologiyali biznes, innovatsion tadbirkorlik manfaatlarini hisobga olgan holda, ilmiy-ishlab chiqarish integratsiyasini rag'batlantirish, intellektual mulk huquqlarini kafolatlashda (inklyuziv) qo'llash mumkin.

Oltinchi omil –tashqi talvasalarga va import o'rni bosishga bo'lgan munosabat -devalvatsion sakrashlarga, embargo va xalqaro sanksiyalarni joriy etish, jahon narxlaridagi noqulay salbiy o'zgarishlarga nisbatan firma va davlatning muayyan munosabati bilan bog'liq. Tashqi talab va taklifning nomutanosibliklari sababli yuzaga kelgan tarkibiy tuzilmaviy o'zgarishlar, ishlab chiqarish omillarini qayta taqsimlash va import o'rni bosish jarayonida ulardan foydalanish samaradorligining o'zgarishi sababli yuzaga kelishi mumkin va bu import o'rni bosishning tabiatiga bog'liq.

Xususan, import o'rni bosish bu eskirgan ishlab chiqarishni konservatsiyalashni yoki mamlakatda iste'mol tovarlari va ishlab chiqarish vositalarini ishlab chiqarishni ko'paytirishni ifoda etishi mumkin (ya'ni, avtokratik tabiatga ega bo'lishi) va shu bilan birga global ishlab chiqarish zanjirlarida mahalliy ishlab chiqaruvchilar o'rni kengaytirish bilan birga (xalqaro mehnat taqsimoti, neointustrial import o'rni bosishni kengaytirish), tarkibiy tuzilmaviy konvergensiya bo'lishi mumkin.

Shunday qilib, konvergent (hamda devirgent) tarkibiy tuzilmaviy o'zgarishlar mezonlari bo'lib, ularning omillarining harakat ta'sirini tavsifini farqlash belgilari bo'lib hisoblanadi:

1. Takror ishlab chiqarish mezonlari (jamg'arish normasi, avtonom investitsiyalar, asosiy kapitalning yoshi va eskirishi, jadallashtirilgan amortizatsiya). Ushbu mezonlar sanoatni modernizatsiyalash va sanoat "sakrash" lari imkoniyatlarini

baholash- yalpi ishlab chiqarish vositalarini yangilash va mehnat unumdorligini tubdan oshirish, texnika va texnologiyalarning yangi avlodlarini yangilash hisobiga YAIM hajmini oshirish bo‘lib hisoblanadi.

2. Iqtisodiyotning innovatsiyalarga nisbatan sezgirligi mezonlari bo‘lib (ixtirolarni tijoratlashtirish intensivligi, innovatsiyalarni transferi). Ushbu mezonlar yordamida iqtisodiyotning texnologik mukammal mosligini baholash mumkin. Yakuniy natijada, texnologik tuzilishdagi ijobiy o‘zgarishlar ishlab chiqarilgan qo‘shimcha qiymatning tarkibiy tuzilmasini, firmalarning iqtisodiy samaradorligini, ijtimoiy guruhlar tarkibini o‘zgarishida ifodalanadi.

3. Diversifikatsiyalash mezonlari (investitsiyalar turlari va manbalarini, shu jumladan xorijiy investitsiyalarning ishlab chiqarishni tarmoq va texnologik diversifikatsiya qilish, importga qaramlik). Ushbu mezonlar iqtisodiyotni texnologik modernizatsiya qilishni eng rivojlangan mamlakatlar darajasiga olib chiqish imkoniyatlaridan dalolat beradi.

4. Bozor mezonlari (zarar ko‘rib ishlayotgan korxonalarining ulushi, innovatsion sektorda davlat va xususiy investitsiyalarning ulushi nisbati, unda kichik va katta biznesning ulushi, tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlash infratuzilmasining holati). Ushbu mezonlarning o‘rni innovatsion tadbirkorlik sohasida bozor mexanizmlarini rivojlantirish darajasi, va ularning ijobiy tarkibiy tuzilmaviy o‘zgarishlarga ta’sirini aniqlash.

5. Ijtimoiy mezonlar (innovatsion ilmiy-tadqiqotlar va ishlanmalar sohasida ishchi kuchining miqdor va sifat ko‘rsatkichlari), bu bilan iqtisodiyotda yalpi mehnat omilining samaradorligi salohiyatini oshirishni baholash mumkin.

6. Institutsional mezonlarlar (yuqori texnologiyali sohalarda samarali soliq innovatsion rag‘batlantirish, davlat kafolatlari va subsidiyalari, davlat-xususiy sherikliklarining mavjudligi) tarkibiy tuzilmaviy o‘zgarishning dastlabki asoslari sohalararo va tarmoqlararo kapital harakatini belgilovchi norma va qoidalardan dalolat beradi.

**KONVERGENTLI, KVAZI-KONVERGENTLI VA
DIVERGENTLI TARKIBIY TUZILMAVIY O'ZGARISHLAR
MEZONLARI VA OMILLARINING BOG'LIQLIGI**

Tarkibiy o'zgarishlar omillari	Tarkibiy tuzilmaviy o'zgarishlar mezonlari		
	Konvergentli tarkibiy o'zgarishlar	Kvazi-konvergentli tarkibiy o'zgarishlar	Divergentli tarkibiy o'zgarishlar
Ishlab chiqarish omillari mobilligi	Jamg'arish normasini 30% gacha o'sishi, 50% ga avtonom investitsiyalar, yalpi investitsiyalarda texnologik jihatdan bog'liq bo'lgan to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar 15 foiziga; asosiy ishlab chiqarish fondlarining o'rta yoshini 7 yilgacha kamaytirish va jismoniy amortizatsiyani 40% gacha qilish;	To'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar doirasida texnologiyalar importini to'xtatish	Avtonom investitsiyalarda jamg'arish normasini 20%gacha kamaytirish; asosiy ishlab chiqarish fondlarining o'rta yoshini 10 yoshdan oshirish, va jismoniy eskirishni 60%dan yuqori qilish.
Innovatsiyalar diffuziyasi	Innovatsiyalarni 85% gacha tijoratlashtirish; YAIMda ITKI xarajatlarini 2,5%gacha; ishlab chiqarish vositalariga investitsiya proporsiyasini va ITKI ga 7%gacha pasaytirish.	Tijoratlashtirishning quyi darajasi va innovatsiyalarni diffuziyasini to'xtashi va eskirgan texnologiyalarni konservatsiyalash	Innovatsiyalarni 25% ni tijoratlashtirish; YAIMda ITKI xarajatlarini 1,0%gacha; ishlab chiqarish vositalariga investitsiya proporsiyasini va ITKI ga 20%gacha pasaytirish.
Innovatsion tadbirkorlik	Zarar bilan ishlovchi korxonalar sonini 20%gacha kamaytirish; Innovatsiyaga yo'naltirilgan yalpi investitsiyalardan xususiy kapital qo'yilmalar ulushini 75%gacha oshirish	Zarar bilan ishlovchi korxonalar sonini o'sishi; zarar bilan ishlayotgan banklar va davlat sanoat xoldinglarni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash.	Zarar bilan ishlovchi korxonalar ulushi 30%dan yuqori; Innovatsiyaga yo'naltirilgan yalpi investitsiyalardan xususiy kapital qo'yilmalar ulushini 50%gacha kamayishi.

7.2-jadvalning davomi

Ijtimoiy farovonlik	Ilmiy-tadqiqot yo'nalishida bandlik ulushini 7% gacha oshirish; aholi jon boshiga to'g'ri keladigan yalpi ichki mahsulotni 20 ming dollarga yaqin bo'lishi	Jahon xomashyo bozorida ijobiy kon'yuktura sababli qisqa muddatli aholi jon boshiga YAIMni tez o'sishi	Ilmiy-tadqiqot innovatsion yo'nalishda bandlik ulushini 2% dan kam bo'lishi; aholi jon boshiga to'g'ri keladigan yalpi ichki mahsulotni 10 ming dollardan past bo'lishi
Tarkibiy siyosat	Iqtisodiyot tarmoqlari va sektorlari o'rtasida investitsiyalarni samarali qayta taqsimlash; innovatsion faollikni rag'batlantirish; YAIMda qazib olish sektori ulushini 5%gacha tushurish, investitsiyalarda - 7%gacha, eksportda - 20%gacha; YAIMda, eksportda va investitsiyada yuqoritexnologik sektorni ulushini 10%gacha oshirish	Tarkibiy muammolarni saqlanishi; «golland kasalligi», intensiv o'sish maqsadlarini qabul qilmaslik; sanoat siyosati institutlarini shakllantirishni orqada qolishi; xomashyo importini va davlat zaxiralarini o'sishi	Investitsiyalarni xomashyo va moliyaviy chayqovchilik sektori foydasiga qayta taqsimlash; uyushgan jinoiy guruhlarni ko'payishi; YAIMga nisbatan xomashyo sektorini 10%ga va eksportga nisbatan 30%ga o'stirish; YAIMda yuqoritexnologik sektorni ulushini 10%darajasigacha pasayishi.
Tashqi talvasalar ga va importni o'rnini bosishga nisbatan munosabat	Yuqoritexnologik iste'mol boyliklari va zamonaviy ishlab chiqarish vositalari importi o'rnini bosish; iqtisodiy o'sishning mumkin bo'lgan qisqa muddatli U-retsessiyasi sharoitida	ekstensiv iqtisodiy o'sishning qisqa muddatli tavsifi, valuta kursini mustaxkamlash; importga qaramlikni kuchayishi; stagnatsiyani yuqori tavakkalchiligi	Oziq-ovqat va ishlab chiqarish resurslarini import o'rnini bosishi; YAIMni nol darajadagi uzoq muddatli L – va W-retsessiyasi

Bu mezon tarkibiy tuzilmaviy o'zgarishlar jarayonida (asosan, davlat uchun bir stasionar holatni olish mumkin) O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyotiga nisbatan, boshqa texnologik rivojlangan

davlatlar bilan mamlakat iqtisodiyotini tarkibiy tuzilmasini yaqinlashish darajasini miqdoriy baholash imkonini beradi.

O'z navbatida, konvergent tarkibiy tuzilmaviy o'zgarishlar mezonlari bo'lib quyidagilar kiradi: 30% gacha bo'lgan jamg'arish normasi, 50% ga avtonom investitsiyalar, yalpi investitsiyalarda texnologik jihatdan bog'liq bo'lgan to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar 15 foizgacha; asosiy ishlab chiqarish fondlarining o'rta yoshini 7 yilgacha kamaytirish va jismoniy amortizatsiyani 40% gacha qilish; innovatsiyalarni 85 foizgacha tijoratlashtirish, qazib olish sektorining yalpi ichki mahsulotdagi ulushini 5% ga, investitsiyalarda 7% ga, eksportda 20% ga; zarar ko'rib ishlayotgan korxonalarining ulushini 20% ga kamaytirish va innovatsiyalarga yo'naltirilgan yalpi investitsiyalarda xususiy kapital qo'yilmalar ulushini 75% ga oshirish; tashkilotlar va kompaniya bo'linmalarida ITKI ishlari bilan band bo'lganlar ulushini o'sishi, ilmiy-tadqiqot institutlari va innovatsion star-taplarda ulushini 7% ga oshirish. Shu bilan birga, aholi jon boshiga to'g'ri keladigan yalpi ichki mahsulotni 20 ming dollarga yaqin bo'lishi kerak. (Sharqiy yevropa mamlakatlari uchun xos bo'lgan, O'zbekiston Respublikasida bu ko'rsatkich 2020-yilda 1650 doll) va iqtisodiy o'sishning umumiy tendensiyasi barqaror ijobiy bo'lishi kerak (qisqa muddatli U-retsessiya bilan).

Yuqorida amalga oshirilgan tarkibiy konvergensiya tadqiqotiga bag'ishlangan iqtisodiyotdagi yondashuvlarni tahlil qilish asosida ularning mezonlari va omillari o'rtasidagi tipologik bog'liqlikni aniqlash va uning mezonlarni baholashni shakllantirish imkonini berdi.

Shunday qilib, har ikkala konvergent va devirgent tarkibiy tuzilmaviy o'zgarishlar, birinchi navbatda, iqtisodiyotda texnologik va takror ishlab chiqarish proporsiyalarida chuqur tarkibiy o'zgarishlarga olib keladi va global tovar ishlab chiqarish zanjirlarida o'z o'rnini o'zgartiradi. Ilmiy-texnik taraqqiyotining konvergent-texnologik bosqichi bilan bog'liq innovatsion o'zgarishlar yangi tarmoq tarkibiy tuzilmalarni shakllanishiga keng imkoniyatlarini ochib beradi va bu tarkibiy tuzilmaviy o'zgarishlarning xususiyatlarini o'zgartiradi.

7.2. Iqtisodiy o'sish va rivojlanayotgan mamlakatlar

1993 yilda o'rtacha 36959 dollar daromadga ega o'rtacha amerika oilasi dunyo aholisining 2/3 qismi yashash munimumi darajasida hayot kechirayotganligini tasavvur eta olmaydi. Ocharchilik, qashshoqlik va kasallar-dunyo mamlakatlarining ko'pchiligi uchun odatiy holdir. Jahon bankining ma'lumotiga ko'ra dunyo aholisining 20 foizdan ko'prog'i-1 milliarddan ortiq kishi bir kunga 1 dollardan kam pulga kun kechirmoqda!

Mamlakat aholisi daromadlarida o'rtasida tengsizlik bo'lganligi kabi dunyo mamlakatlari o'rtasidagi tengsizlik bundan katta ko'rsatkichlarga ega. 1-jadval mamlakatlar o'rtasida daromadlar tengsizligini aks ettiradi. Dunyo aholisining eng badavlat beshdan bir qismi yalpi daromadning salkam 83 foizini, eng kambag'al beshdan bir qism aholi 1,5 foizdan kam daromadga ega. Eng kambag'al 60 foiz aholi yalpi daromadning 6 foiziga egadir.

7.3- jadval

Dunyoda daromadlarning tengsiz taqsimlanishi

Dunyo aholisi	Dunyo daromadidagi ulushi (foizda)
Eng badavlat 20 foiz	82.7
Boylik bo'yicha ikkinchi 20 foiz	11.7
Boylik bo'yicha uchinchi 20 foiz	2.3
Boylik bo'yicha to'rtinchi 20 foiz	1.9
Eng kambag'al 20 foiz	1.4

7.3-jadval mamlakatlarni boy va kambag'allarga bo'lgan holda ularni guruhlariga bo'lishga yordam beradi.

1.Sanoati rivojlangan davlatlar. Sanoati rivojlangan davlatlarga AQSH, Kanada, Avstraliya, Yangi Zelandiya, Yaponiya va G'arbiy yevropaning ko'pchilik mamlakatlarini kiritishimiz mumkin. Yuqoridagi har bir mamlakatda asosiy kapitalning o'lkan resurslari, ilg'or ishlab chiqarish texnologiyalari va yuqori sifatli mehnat resurslariga asoslangan bozor iqtisodiyoti shakllangan. 7.3. jadvalning

1-ustunida ko'rsatilganidek, ushbu 23 mamlakatning o'ziga xos jihati bo'lib YAIMning aholi jon boshiga yuqoriligi tashkil etadi.

2. Kam rivojlangan davlatlar. Osiyo, Afrika va Lotin Amerikasida joylashgan aksariyat dunyo mamlakatlari kam rivojlangan mamlakatlar qatoriga kiradi. Ushbu 109 mamlakat industrializatsiya darajasini o'tmagan bo'lib, aholisining aksariyat qismi qishloq xo'jaligida banddir. Yuqoridagi mamlakatlarda savodxonlik darajasi past bo'lib, ishsizlik darajasi yuqori, aholi yuqori sur'atlar bilan ko'payib bormoqda, eksport tarkibi esa asosan qishloq xo'jaligi mahsulotlari (kakao, banan, shakar, paxta) va xomashyo (mis, temir rudasi, kauchuk)ni tashkil etadi. Asosiy kapital resurslari kamchil bo'lib, oddiy ishlab chiqarish texnologiyalariga asoslanadi, mehnat samaradorligi pastdir.

7.4-jadval

Aholi jon boshiga YAIM, aholi soni va uning o'sishi

	Aholi jon boshiga YAIM		Aholi	
	(1) 1992-yil (dol.)	(2) Yillik o'sish 1980 – 1992- yillar (foiz)	(3) 1992-yil (mln.kishi)	(4) Yillik o'sish 1980- 1992-yillar (foiz)
Sanoati rivojlangan davlatlar (23 davlat)	22 160	2.3	828	0.7
Kam rivojlangan davlatlar (109 davlat)				
O'rtacha daromadga ega davlatlar (67 davlat)	2 490	-0.1	1419	1.8
Past daromadga ega davlatlar (42 davlat)	390	3.9	3191	2.0

2-jadvalda kam rivojlangan mamlakatlar ikki qismga bo'lingan. Birinchi qism mamlakatlarga YaMM aholi jon boshiga 2490 dollarni tashkil qiladigan 67 mamlakat kiritilgan. Bu mamlakatlarda dunyo aholisining $\frac{3}{4}$ qismi istiqomat qilib ularda qashshoqlik odatiy holdir. Aholi jon boshiga YaMM 670 dollardan 7510 dollargacha tebranib

turadi. Ikkinchi qism mamlakatlarda aholi jon boshiga YaMM 60 dollardan 670 dollargacha tebranib turadi, o'rtacha 390 dollarni tashkil etadi. Bu mamlakatlar qatorida asosiy o'rinda Hindiston, Xitoy va Afrikaning Saxara cho'li atrofidagi mamlakatlar turadi.

Bir qancha solishtirishlar dunyo daromadining tengsiz taqsimlanishini ko'rsatib beradi.

1. 1992-yilda AQSHning YAImi 5.9 trln dollarni tashkil qildi; 109 ta kam rivojlangan davlatlarning jami YAIm 5.7 trln dollarni tashkil qildi.

2. AQSHda dunyo aholisining 5 foizi yashab dunyo mahsulotining $\frac{1}{4}$ qismi ishlab chiqariladi.

3. AQSHdagi ko'pchilik yirik korporatsiyalar sotuvlar hajmi kupchilik kam rivojlangan davlatlar YAImdan kattadir. General Motors kompaniyasi yillik daromadi dunyodagi 20 davlatdan tashqari barcha mamlakatlar YAImdan ko'pdir.

4. AQSHdagi aholi jon boshiga tug'ri keladigan YAIm dunyoning eng kambag'al mamlakati – Mozambikdan 387 barobar yuqori.

7.3. Iqtisodiy o'sish, daromadlarni kamayishi va tafovuti

Mo'jiza va baxtsizlik. Bir necha kam rivojlangan davlatlar vaqt o'tishi bilan o'z iqtisodiy holatini yaxshilash qobiliyati bilan ajralib turadi. Bir tomondan, yangi industrial mamlakatlar-Singapur, Gonkong, Tayvan Janubiy Koreya guruhi bo'lib, ular 1960-1989 yillar mobaynida real YaMMning hajmning yillik o'sishida yuqori ko'rsatkichlar erishgan (6-7 foiz). Buning natijasida ushbu mamlakatlarda aholi jon boshiga to'g'ri keladigan real YaMM hajmi 5 barobar o'sgan. Boshqa tomondan, ko'pchilik qarzi katta bo'lgan kam rivojlangan davlatlar, shuningdek, 80chi yillar mobaynida aholi jon boshiga real YaMM kamayishi kuzatilgan Markaziy Afrikaning qashshoq mamlakatlaridir.

1. Tafovut absolyut hajmining ortishi. Badavlat va qashshoq davlatlar o'rtasidagi daromadlar tengsizligi darajasi doimiy ravishda ortib bormoqda. Yuqoridagi fikrni tasdiqlash maqsadida faraz qilaylik, rivojlangan va kam rivojlangan davlatlarda aholi jon boshiga YaMM yillik bir xil ko'rsatkich-2 foiz bilan o'sib kelmoqda. Rivojlangan mamlakatlardagi dastlabki daromad katta bo'lganligi sababli

daromadlar tengsizligi yanada ortib boradi. Agar aholi jon boshiga yillik daromad miqdori 400 dollarni tashkil etsa, uning 2 foizga o'sishi daromadning 8 dollarga ortishiga olib keladi. Agar aholi jon boshiga yillik daromad miqdori 4000 dollarni tashkil etsa, xuddi shu 2 foizli o'sish daromadning 80 dollarga ortishiga olib keladi. SHunday qilib daromadlar tengsizligi darajasi 3600 (4000-400) dollardan 3672 (4080-408) dollarga ortdi. Rivojlangan davlatlarga yetib olish uchun kam rivojlangan davlatlarda iqtisodiy o'sish darajasi bir muncha yuqori bo'lishi kerak.

Haqiqatdan, boy va kambag'al mamlakatlar orasida daromadalar darajasidagi tengsizlik sezilarli darajada ortdi. 20 foiz eng boy davlatlar va 20 foiz eng qashshoq davlatlarda aholi jon yillik daromadlar orasidagi farqning absolyut miqdori 1960-yilgi 1854 dollardan 1989-yilda 15149 dollargacha o'sgan. **NATIJALAR**

Statistika insonlar uchun bizning sayyoramizda ko'p tarqalgan kambag'allik xaqiqatda nima ekanligini aks ettirmaydi.

Biror bir Osiyo mamlakatidagi qishloqdagi odatiy "katta" oilaga nazar tashlaylik. Odatda Osiyodagi oila ota-ona, farzandlar va nabiralarni hisobga olganda 10 va undan ortiq kishidan iborat bo'ladi. Ularning daromadlari pulli va natural ko'rinishda (ya'ni yetishtirilgan Hosilning bir qismini iste'moli) bo'lib yillik jami 250 dan 300 dollargacha yetadi. Ular egasi yaqin shaxarda istiqomat qiladigan, bir xonali ibtidoiy qurilishni ijaraga oladi. Ota-ona va katta farzandlar kuni bo'yi dalada mexnat qilishadi. Ular na o'qishni na yozishni biladi. Maktab yoshidagi farzandlardan faqat bittasi maktabga boradi, lekin u ham boshlang'ich 3-4 sinfdan ortiq o'qishi gumon. Ular kuniga bir mahal bir xil ovqat iste'mol qilishadi, deyarli doim och qolib yurishadi. Uylarda elektr toki, sanitar-gigiyenik sharoitlar, suv yo'q. Kasalliklar keng tarqalgan, malakali shifokorlar shaxarda bor, ularning xizmatlaridan faqat boylar foydalanishadi. Jazirama quyosh ostidagi og'ir mexnat va sharoitlarning yaxshilanishiga hech qanday umid yo'q. Dunyoning bu qismida tirik qolish uchun doimiy kurashga halqlarning ma'naviy urf-odatlari yordam beradi.

Quyidagi 7.5.jadvalda qoloq davlatlarning ijtimoiy-iqtisodiy ko'rsatkichlari o'z aksini topgan.

Ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning ba'zi ko'rsatkichlari

Davlatlar	(1) 1992-yil aholi jon boshiga YAJM (dol)	(2) 1992- yil umr ko'rish (yil)	(3) 199- yil har 1000 chaqaloqqa o'lim soni	(4) 1990-yil yoshi katta aholining savodsizlik darajasi (%)	(5) 1990-yil aholi jon boshiga kaloriya iste'moli	(6) 1992-yil aholi jon boshiga energiya iste'moli
Yaponiya	28190	79	5	5 dan kam	2848	3586
AQSH	23240	77	9	5 dan kam	3666	7662
Braziliya	2770	66	57	19	2730	681
Mavritaniya	530	48	117	66	2450	108
Gaiti	470	69	31	27	2640	600
Hindiston	310	61	79	52	2230	235
Bangladesh	220	55	91	65	2040	59
Efiopiya	110	49	122	-	1700	21
Mozambik	60	44	162	67	1810	32

QASHSHOQLIKNI YENGIB

Rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlar uchun iqtisodiy o'sishni rivojlantirish yo'llari mohiyatan bir xildir.

1. Samaradorlikning oshishi. Tabiiy boyliklarning zaxiralari samaralirok sarf etilishi darkor. Bu o'z navbatida nafaqat ishsizlikni bartaraf etish, shu bilan birga resurslarning samarali taqsimotiga olib keladi.

2. Ishlab chiqarish resurslarining ortishi. Ishlab chiqarish resurslari zaxiralari orttirilishi kerak. Xomashyo va ishlab chiqarish vositalari zaxirasini orttirish natijasida mexnat va texnologiyalarning samarali foydalaniladi, ishlab chiqarish imkoniyatlari egri chizig'i o'ng tomonga suriladi.

Nima uchun ba'zi mamlakatlar juda orqada qolgan holda, boshqa mamlakatlar iqtisodiy o'sishni jadallashtirish yo'lida o'lgan natijalarga erishdi? Sababi, quyida ko'rsatiladiganidek turli mamlakatlardagi mavjud moddiy va ijtimoiy-madaniy shart-sharoitlardir.

8-mavzu. O‘SISH VA RIVOJLANISHNING SODDA MODELII.

Reja:

- 8.1. Rivojlangan va rivojlanayotgan davlatlar o‘rtasidagi iqtisodiy o‘sh**
- 8.2. Faoliyat jarayonidagi ta‘limning Pol Romer modeli**
- 8.3. Lukas modeli**
- 8.4. Mahsulot sifatining o‘zgarish modeli**
- 8.5. Iste‘mol tovarlar turlarini kengaytirish asosida endogen iqtisodiy o‘sh modeli**

Tayanch so‘z va iboralar: Iqtisodiy o‘shning sodda, endogen modeli. Faoliyat jarayonidagi ta‘limning Pol Romer modeli. Ta‘lim va endogen iqtisodiy o‘sh. Lukas modeli. Ishlab chiqarish mahsulotlari turlarini kengaytirishda texnologik o‘zgarishlar. Mahsulot sifatining o‘zgarish modeli. Iste‘mol tovarlar turlarini kengaytirish asosida endogen iqtisodiy o‘sh modeli. Iqtisodiy o‘sh va notekis taqsimlanish nisbatlarining empirik tadqiqotlari. Globallashuv sharoitida iqtisodiy o‘shning xususiyatlari, rivojlangan mamlakatlar gegimonligi. Chegaralangan resurslarning iqtisodiy o‘shga ta‘siri.

8.1. Rivojlangan va rivojlanayotgan davlatlar o‘rtasidagi iqtisodiy o‘sh

Dunyo mamlakatlarida so‘ngi 25 yil davomida (1990–2014-yillar) iqtisodiy o‘sh va innovatsion investitsiyalar hajmi o‘rtasidagi bog‘liqlikni taxlil qilganimizda quyidagi natijalarni olish mumkin. Birinchidan, yuqori va o‘rta daromadli mamlakatlarda YAIM va innovatsion investitsiyalar hajmining yillik o‘rtacha o‘shisi o‘rtasida yaqin bog‘liqlik mavjud. Quyi daromadli davlatlarda esa bu holat kuzatilmaydi. Ikkinchidan, o‘rta daromadli mamlakatlarda innovatsion investitsiyalar hajmining YAIM dagi ulushi muttasil oshib bormoqda. Past daromadli davlatlarda ham ushbu ulush o‘shib bormoqda, lekin o‘sh sur‘ati o‘rta daromadli davlatlarnikidan sekinroq. Yuqori daromadli davlatlarda esa aksincha innovatsion investitsiyalar ulushi ozroq tushsada, barqaror 20% dan bo‘lib turibdi. Shu o‘rinda turli davrlarda jadal rivojlangan va rivojlanayotgan

mamlakatlar tajribasi, jumladan, janubiy sharqiy Osiyo davlatlari tajribasi diqqatga sazovor. “Osiyo yo‘lbarzlari” deb ataluvchi to‘rt davlatdan (Singapur, Gonkong, Janubiy Koreya, va Tayvan) ikkitasi – Koreya va Singapur tajribasining ko‘rsatishicha iqtisodiy rivojlanishning ma’lum bosqichiga chiqquncha innovatsion investitsiyalar hajmi, shuningdek YAIM yuqori sur‘atlarda o‘sgan. Yangi industrilashgan (sanoatlashgan) davlatlar-Malayziya va Taylandda Osiyodagi moliyaviy tanazzulgacha (1997–1998) innovatsion investitsiyalar va YAIM jadal sur‘atlarda o‘sganligi kuzatildi. Hozirgi kunda jadal rivojlanayotgan davlatlar sifatida ko‘rsatiladigan Xitoy va Vetnamda esa innovatsion investitsiyalar hajmi muttasil uzoq muddatda yuqori sur‘atlarda o‘sib kelmoqda. Xitoy iqtisodiyotining yana bir ajralib turadigan jihati shuki, innovatsion investitsiyalarning YAIMdagi hajmi tobora o‘sib bormoqda.

Jadval ma’lumotlaridan ko‘rinadiki tadqiq qilinayotgan davrda jahon iqtisodiyoti o‘rtacha yillik 3,5% o‘shishni tashkil etmoqda. Jahon iqtisodiyotini rivojlanishida, uni moliyaviy-iqtisodiy inqirozdan chiqishida va uning iqtisodiy ko‘rsatkichlarini o‘shishida asosiy dvigatel sifatida harakatlantiruvchi kuch, Xitoy iqtisodiyoti bo‘lib hisoblanadi. Xitoy iqtisodiyoti 1993–2007-yillarda mamlakat YAIM hajmini yillik o‘shish sur‘atini o‘rtacha 10,4% ta‘minlashi natijasida iqtisodiy qaloq davlatdan 2014-yilga kelib AQSHlarini ortda qoldirib jahonda XQP bo‘yicha baholangan YAIM hajmi bo‘yicha birinchi o‘ringa chiqib oldi.

Jahon iqtisodiyotida uning muhim mintaqaviy ittifoqlaridan biri bo‘lgan yevrozona davlatlari tarkibiga qator rivojlanayotgan davlatlarni kirib qo‘shilishi va 2009-yilgi jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi salbiy ta‘sir ko‘rsatdi. Globallashuv sharoitida yevrozona mintaqasi davlatlari YAIM hajmini o‘shish sur‘atlari jahonning eng rivojlangan davlati bo‘lgan AQSHdan ortda qoldi va yillik o‘rtacha o‘shish sur‘ati 2%ni tashkil etdi.

2013-yilga kelib bu salbiy ta‘sir natijasida yevrozona mintaqasi davlatlarining YAIM hajmi -0,4%ga pasaydi. Masalan 2014-yilga kelib 2000-yilga nisbatan YAIM Germaniyada 114%ga, Buyuk Britaniyada 121%ga, Belgiyada 117%ga, Fransiyada 113%ga o‘sdi.

O‘zbekiston va jahonning ayrim mamlakatlari va mintaqaviy guruhlarida iqtisodiy o‘shish sur‘atlarini o‘zgarishi (oldingi yilga nisbatan % hisobida),⁶⁴ shartli misol

	1998-2007	2008	2010	2012	2014	2015	Prognoz		
							2016	2017	2021
Jahon	4,2	3,0	5,4	3,5	3,4	3,1	3,2	3,5	3,9
Rivojlangan mamlakatlar	2,8	0,2	3,1	1,2	1,8	1,9	1,9	2,0	1,8
AQSH	3,0	-0,3	2,5	2,2	2,4	2,4	2,4	2,5	2,0
Yaponiya	1,0	-1,0	4,7	1,7	0,0	0,5	0,5	-0,1	0,7
Yevrozona	2,4	0,5	2,1	-0,9	0,9	1,6	1,5	1,6	1,5
Germaniya	1,7	0,8	3,9	0,6	1,6	1,5	1,5	1,6	1,2
Buyuk Britaniya	3,0	-0,5	1,5	1,2	2,9	2,2	1,9	2,2	2,1
Rivojlanayotgan mamlakatlar	5,8	5,8	7,4	5,3	4,6	4,0	4,1	4,6	5,1
Braziliya	3,0	5,1	7,5	1,9	0,1	-3,8	-3,8	0,0	2,0
Xitoy	9,9	9,6	10,6	7,7	7,3	6,9	6,5	6,2	6,0
Hindiston	7,1	3,9	10,3	5,6	7,2	7,3	7,5	7,5	7,8
Rossiya	5,8	5,2	4,5	3,5	0,7	-3,7	-1,8	0,8	1,5
O‘zbekiston	5,6	9,0	8,5	8,2	8,1	8,0	5,0	5,5	6,0

Bu davrda AQSHda yevrozona davlatlariga nisbatan jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozidan chiqib oldi va iqtisodiy o‘shish sur‘atlarini 2,2%dan 3,1% ga o‘shishga erishdi. Natijada AQSHda YAIM 2014-yil 2000-yilga nisbatan 128%ga o‘sd⁶⁵. Rossiya Federatsiyasi iqtisodiyoti jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozidan katta ta’lofat ko‘rgan davlatlardan biri bo‘lib hisoblanadi. Globallashuv

⁶⁴ www.ifm.org.

⁶⁵ O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasi. O‘zbekiston Respublikasi yillik statistik to‘plami: T. 2015-y.-B.333-334.

sharoitida uning iqtisodiyoti 2014-yilga kelib jahonning rivojlangan davlatlari AQSH va yevrozona davlatlari tomonidan amalga oshirilgan iqtisodiy raqobat kurashi va iqtisodiy sanksiyalar natijasida iqtisodiy pasayish davrini boshidan o'tkazmoqda. Natijada Rossiya Federatsiyasi YAIM 2014-yil 2000-yilga nisbatan 176%ga o'sdi⁶⁶.

Tadqiq etilayotgan davrda jahon iqtisodiyotida rivojlangan davlatlarda iqtisodiy o'sish sur'atlarini pasayishi va aksincha rivojlanayotgan davlatlarda ayniqsa Xindiston va Xitoyda o'sish sur'atlarini yuqori darajada ekanligi bilan tavsiflanadi. Natijada Xindiston YAIM 2014-yilga kelib 2000-yilga nisbatan 266%ga, Xitoy YAIM 369%ga o'sdi. Buning asosiy omili bo'lib tadqiq etilayotgan davrda globalizatsiyaning ta'siri natijasida jahon mamlakatlari guruhlari bo'yicha to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarni taqsimlanishida rivojlangan davlatlar ulushi 2005—2007-yillarda 66%dan 2014-yilga kelib 41%ga tushib qolganligi va aksincha rivojlanayotgan davlatlarning ulushi 30%dan 55%gacha⁶⁷ o'sganligi bilan baholash mumkin.

Tadqiq etilayotgan davrda jahon iqtisodiyotining muhim mintaqaviy guruhlari bo'lgan rivojlangan, rivojlanayotgan va MDH davlatlarining iqtisodiy ko'rsatkichlariga nisbatan O'zbekiston Respublikasi YAIM hajmini yuqori sur'atlarda o'sish tendensiyasiga ega ekanligi bilan xarakterlanadi. Jadval ma'lumotlaridan ko'rinadiki 1993—2007-yillarda MDH mamlakatlari bo'yicha YAIMni yillik o'rtacha o'sish sur'atlari 1,9%ni tashkil etgan holda O'zbekistonda bu o'sish ikki marta yuqori 4,09%ni tashkil etmoqda. O'zbekistonning 2013–2014-yillarda iqtisodiy o'sish sur'atlarini 8% va undan ortiq darajada ta'minlagan holda va 2015-yilgi YAIM hajmini 8% o'sish sur'ati bo'yicha jahonda birinchilar qatoriga chiqib oldi. Natijada O'zbekiston Respublikasida YAIM 2014-yil 2000-yilga nisbatan eng yuqori darajada 267%ga o'sdi.

O'zbekiston Respublikasi YAIMning jahon YAIMni ishlab chiqarishdagi o'rnini ko'rsatish va uning aholi jon boshiga ishlab chiqarish hajmini dunyoning barcha mintaqalari va mamlakatlari bilan taqqoslash imkonini ham yaratadi.

⁶⁶. O'sha joyda.

⁶⁷. <https://www.vedomosti.ru/economics/articles>

**MDH, shu jumladan, O'rta Osiyo mamlakatlari YAIMning
2014 -yilda Jahon YAIMdagi ulushi (% hisobida)⁶⁸ shartli misol**

	XQP bo'yicha baholangan YAIM valuta kursi bo'yicha baholangan YAIMga % hisobidagi nisbati	Davlat guruh lari va alohida davlatlar YAIMdagi ulushi.		Dunyo aholisi dagi ulushi	Aholining o'rtacha yillik o'sish sur'ati
		Valuta kursida	XQPda		
Butun dunyo	116,0	100	100	100	1,15
Rivojlangan mamlakatlar	96,7	60,16	42,8	14,27	0,47
Xitoy	174,8	12,34	15,86	19,05	0,49
MDH mamlakatlari	176,2	4,80	3,71	3,94	0,54
a) Rossiya	146,2	2,80	3,40	2,01	0,26
b) Qozog'iston	176,2	0,30	0,39	0,24	1,44
v) Qirg'iston	255,5	0,01	0,02	0,08	1,63
g) Tojikiston	242,4	0,01	0,02	0,12	2,48
d) Turkmaniston	175,2	0,06	0,07	0,07	1,29
e) O'zbekiston	275,2	0,08	0,15	0,42	1,92

Ishlab chiqarish ko'lamlari va shu asosda iqtisodiy rivojlanish darajalari ko'p jihatdan milliy valutalarda aks ettirilgan YAIM miqdorini aniqlashning qaysi uslubi asos qilib olinganligiga bog'liqligini ko'rsatadi. Agar valuta kursi bo'yicha baholangan YAIMning miqdorlari taqqoslansa unda mamlakat YAIM tarkibida innovatsion mahsulotlar ulushi kam bo'lgan va natijada ichki narxlar jahon narxlaridan past bo'lgan va ularning mahsulotiga jahon bozorida talab nisbatan kam bo'lgan davlatlarning YAIM miqdori kamayib boradi.

Aksincha, yuqori texnologik rivojlanish darajasiga ega bo'lgan va YAIM tarkibida innovatsion mahsulotlar ulushi yuqori bo'lgan, ichki

⁶⁸ . Россия и страны мира. Федеральная служба государственной статистики. Москва 2015 год.

narxlar jahon narxlaridan yuqori yoki teng bo'lgan va eksport mahsulotiga talab yuqori bo'lgan mamlakatlarda ularning YAIM miqdori ko'payib boradi.

Tadqiqotlarga ko'ra jahon YAIMda turli mintaqalar va mamlakatlar valuta kurslarida baholangandagi ulushi, ularning valutalarining HQP bo'yicha baholangan ulushiga nisbatan katta farqlar mavjud. Shu bilan birga rivojlanayotgan va bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan mamlakatlarning valuta kurslari bo'yicha hisoblangan YAIMning jahon YAIMdagi ulushi kamaymoqda va aksincha rivojlangan mamlakatlar bo'yicha bu farq deyarli 2 martagacha o'smoqda. Buning asosiy sababi jahon darajasiga nisbatan bu rivojlanayotgan mamlakatlarda tovarlar narxlarining pastligidir. Masalan, jahonning yuqori texnologik rivojlanish darajasiga ega bo'lgan mamlakatlarda valuta kursi bo'yicha baholangan Jahon YAIM ishlab chiqarishdagi ulushi 60,16% ni va XQP bo'yicha baholanganda 42,8% ni (dunyo aholisining 14,27% to'g'ri kelgan holda) tashkil etmoqda. Shu bilan birga rivojlanayotgan qator davlatlar va shu bilan birga MDH mintaqasi davlatlarida (dunyo aholisining 3,94% to'g'ri kelgan holda) valuta kursi bo'yicha baholangan Jahon YAIM ishlab chiqarishdagi ulushi 4,8%ni, XQP bo'yicha baholangan YAIM esa 3,7%ni tashkil etmoqda.

Jahon bankining ma'lumotlariga ko'ra 2014-yilda O'zbekistonda YAIMni aholi jon boshiga ishlab chiqarish ko'rsatkichi Bangladeshga nisbatan 2,3 barobar, Pokistonga nisbatan 1,4 va Hindistonga nisbatan 1,25 baravar yuqoridir. Ayni vaqtda aholi jon boshiga ishlab chiqarish hajmi O'zbekiston Respublikasiga nisbatan Xitoyda 3,5 barobarga, Turkiyada 5,8, barobarga va Rossiya 7,7 barobarga yuqoridir.

Xulosa qilib aytilganda, turli mintaqalar va mamlakatlarning ishlab chiqarish hajmi va iqtisodiy rivojlanish darajalarini va YAIMni XQP bo'yicha baholash, voqelikka eng real baho beruvchi, samarali uslub bo'lib hisoblanadi. Bu barcha omillar ularning valuta kurslari nisbatlari bo'yicha YAIMni baholaganda yuqori texnologik rivojlanish darajasiga ega bo'lgan mamlakatlarning ishlab chiqarish hajmi anchagina oshishi, o'rtacha rivojlanish va ayniqsa kam rivojlanish darajasidagi mintaqalar va mamlakatlarda uning anchagina kamayishiga olib keladi.

Jahon iqtisodiyotini iqtisodiy o'sishida so'nggi yillarda asosiy iste'mol omili talabni rag'batlantirish bo'lgan bo'lsa, bugungi globalizatsiya sharoitida bu omillar imkoniyatlari cheklanib yangi innovatsion texnologiyalarga asoslangan omillar birinchi o'ringa chiqmoqda. Natijada bugungi globalizatsiya sharoitida yuqori texnologik rivojlanish darajasiga ega bo'lgan davlatlarda innovatsion mahsulotlar ishlab chiqarish shart-sharoitlari va imkoniyatlari yuqori bo'lganligi sababli bu davlatlarda iqtisodiy o'sish sifatida katta imkoniyatlarga ega bo'lmoqda.

Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozidan chiqish uchun ko'plab mamlakatlar, shu jumladan, O'zbekiston ham iqtisodiyotni modernizatsiyalash va innovatsion rivojlantirish yo'lini tanlagan. Innovatsion rivojlanish yo'li sanoat ishlab chiqarishini texnologik jihatdan yangilash, mahsulotni va ishlab chiqarishni diversifikatsiyalash, iqtisodiyotni xomashyo va oraliq mahsulotlar ishlab chiqarish yo'nalishidan voz kechish va qo'shilgan qiymat ulushi yuqori bo'lgan mahsulotlar ishlab chiqarishga o'tish hisobiga uning raqobatbardoshligini oshirishda ifodalanadi. Ammo innovatsion iqtisodiyotni shakllantirish va rivojlantirish, yuqori texnologik mahsulotlar bozoriga kirib borish, innovatsion texnologiyalar bozorida o'z o'rmini egallash uzoq bozor davrini va katta miqdordagi moliyaviy mablag'larni talab etadigan murakkab jarayondir.

8.2. Faoliyat jarayonidagi ta'limning Pol Romer modeli

Pol Romer modelida oraliq mahsulot turi ko'payishini ifoda etuvchi Spens, Dikset va Stiglits ishlab chiqarish funksiyasidan foydalangan⁶⁹:

$$Y = AL^{1-\alpha} \sum_{j=1}^{N_t} x_j^\alpha \Rightarrow \text{diskret tovarlar uchun} \quad (8.1.)$$

$$Y = AL^{1-\alpha} \int_0^{N_t} x_j^\alpha dj \Rightarrow \text{uzluksiz ko'plab tovarlar uchun} \quad (8.2.)$$

Bu yerda, α – oraliq mahsulot ishlab chiqarish $0 < \alpha < 1$, const; L – ishchi kuchi hajmi, const; x_j – j turdagi tovarlarga sanoat mahsulotlarining ishlatilishi; N_t – t vaqtda sanoat mahsulotlaridan

⁶⁹ E. Wayne Nafziger. Economic Development. 2006 by cambridge university press Cambridge University press

foydalanish imkoniyati (texnologiya); A – yakuniy mahsulot ishlab chiqarishning samaradorligi.

Fizik kapitallarning soʻmmasi oraliq mahsulotlar yigʻindisiga teng. Bularning barchasi bitta ishlab chiqarish siklida foydalanib maʼlum texnologiya boʻyicha ishlab chiqarish:

$$K = \int_0^N x_j dj \quad (8.3.)$$

Oraliq mahsulotlar barchasi bir xil narxga ega ekanligi shart qoʻysak, quyidagi tenglikka ega boʻlamiz:

$$x_j = x, \quad p_j = p_x \quad (8.4.)$$

Bu yerda, p_x - oraliq mahsulot narxi

Fizik kapitallar tengligi holatida, u quyidagi tenglikka ega boʻladi:

$$K = N * X \quad (8.5.)$$

Simmetriya sharti asosida yakuniy mahsulot texnik taraqqiyot xarod modelidek neytral boʻlgan holda Kobb-Duglas ishlab chiqarish funksiyasidan foydalansak quyidagi koʻrinishga ega boʻladi.

$$Y = AL^{1-\alpha} N x^\alpha = K^\alpha AL^{1-\alpha} N^{1-\alpha} \quad (8.6.)$$

Milliy hisoblar tizimidan kelib chiqib investitsiya quyidagicha ifodalaniladi :

$$\dot{K} = Y - C \quad (8.7.)$$

Modelni soddalashtirish maqsadida bir dona ishlab chiqarilgan mahsulot narxi Y -p birga teng deb olamiz.

Yakuniy ishlab chiqarish sektorida sogʻlom raqobat muhiti holatida. Yakuniy mahsulot foydasi umumiy daromad va xarajatlar farqi bilan topiladi:

$$\pi_y = Y - wL - p_x N x \quad (8.8.)$$

Bu yerda, w – ish haqi

Raqobat sharoitida firmaning foydasini maksimallashtirish uchun, yakuniy mahsulot ishlab chiqarish sektorida ish haqi va oraliq mahsulot narxi quyidagicha ifodalaniladi:

$$w = (1 - \alpha) \frac{Y}{L} \quad (8.9.)$$

$$p_x = \alpha \frac{Y}{K} \quad (8.10.)$$

9 tenglikdan kelib chiqib, ish haqqi va yakuniy mahsulot o'sishi $g_w = g_y$ orqali ifodalaniladi. 6-6 tenglik yordamida 10 teng quyidagi ko'rinishga keltiramiz:

$$\frac{\partial Y}{\partial x_j} = A \alpha L^{1-\alpha} x_j^{\alpha-1} = p_x \quad (8.11.)$$

9 tenglikdan kelib chiqib j oraliq mahsulotga bo'lgan talab hajmini topamiz:

$$x_j = L \left(A^* \frac{\alpha}{p_j} \right)^{\frac{1}{1-\alpha}} \quad (8.12.)$$

Oraliq mahsulot – yakuniy mahsulotning bir qismi bo'lib, ishlab chiqarishga investitsion iste'moli xarakteriga ega. Oraliq mahsulot ishlab chiqarish ushbu modelda monopol bo'lib hisoblanadi; u ilmiy-tadqiqot sektoridan patent sotib olish yo'li bilan monopol bo'ladi. Oraliq mahsulot ishlab chiqarish foydasi quyidagicha ifodalanadi:

$$\pi_{y_j} = (p_{y_j} - 1)x_j \quad (8.13.)$$

Oraliq mahsulot ishlab chiqaruvchisining foydasini maksimalashtirish uchun, u monopol narxni o'rnatadi $p_x = \frac{1}{\alpha} > 1$. Barcha oraliq mahsulotlar narxi tenglikdan summetriya shartining bajarilganligidan, oraliq mahsulotga bo'lgan talab o'zgarishga songa teng deb olamiz ($x = L A^{\frac{1}{1-\alpha}} \alpha^{\frac{2}{1-\alpha}} = const$). Bu holda yakuniy mahsulot hajmi quyidagicha aniqlanadi:

$$Y = A^{\frac{1}{1-\alpha}} \alpha^{\frac{2}{1-\alpha}} L N \quad (8.14.)$$

Tenglikdan ko'rinib turibdiki yakuniy mahsulot hajmi o'sishi texnologik taraqqiyot o'sishiga teng: $g_Y = g_N$.

Oraliq mahsulot ishlab chiqaruvchisi foydasi esa quyidagi tenglik bilan ifodalanadi.

$$\pi_x = (1 - \alpha) L A^{\frac{1}{1-\alpha}} \alpha^{\frac{1+\alpha}{1-\alpha}} = const \quad (8.15.)$$

Innovatsion mahsulot ishlab chiqarish ushbu mahsulotga egalik qilish huquqini beruvchi patentga ega bo'ladi. Patent narxi kelajakda patent egasiga keltiradigan daromad qiymati bilan belgilanadi. Vaqt o'tishi bilan patent narxining o'zgarishi quyidagicha ifodalaniladi:

$$q = \pi_x \int_0^{\infty} e^{-\int_0^s r ds} ds; \quad (8.16.)$$

yoki

$$q = -\pi_x + r\pi_x \int_0^{\infty} e^{-\int_0^s r ds} ds = -\pi_x + r_q \quad (8.17.)$$

15 tenglikdan simmetrik ifodalash mumkin $r = \frac{\pi}{q} + \frac{q}{q}$. Ilmiy-texnik taraqqiyotning ishlab chiqarish funksiyasi, sektorda mavjud ishchi kuchi va mavjud ishlanmalar bilan ifodalaniladi:

$$N = bL_{R\&D}N \quad (8.18.)$$

Bu yerda, b – R&D⁷⁰ sektori samaradorligi; L – R&D sektorida ishlovchi xodimlar soni; N – mavjud texnologiyalar tashqi samarasi. R&D sektori foydasi quyidagicha ifodalaniladi:

$$\pi_{R\&D} = N \cdot q - wL_{R\&D} = bL_{R\&D} - wL_{R\&D} \quad (8.19)$$

Raqobat muhitida ilmiy-tadqiqot sektorlari patent narxi xarajatga cheklangan moyilligiga teng.

$$q = \frac{w}{bN} = const = \eta \quad (8.20)$$

Optimallashtirish modeliga uy xo'jaliklari jamg'arma va iste'molini kiritamiz. Optimallashtirish masalasiga iste'mol nafliligini optimallashtirish dinamikasidan kelib chiqib quyidagi ko'rinishga keltiramiz:

$$U = \int_0^{\infty} e^{-\rho t} \frac{c^{1-\theta}}{1-\theta} dt \quad (8.21.)$$

Bu yerda θ - iste'molga cheklangan moyillik elastikligi. Naflilikni maksimallashtirish barqaror o'sishni ta'minlash uchun $\frac{c}{c} = \frac{1}{\theta}(r-p)$ shart bajarilishi kerak. Modelning asosiy o'zgaruvlari doimiy o'zgarmas (monopol foydasi va patent narxi):

$$g_c = g_r = g_k = \frac{1}{\theta} \left(\frac{\pi}{q} - p \right) = const \quad (8.22.)$$

Shu bilan, ilmiy-texnik taraqqiyot iqtisodiy o'sish modeliga endogen ta'siri o'rganib chiqildi. Monopol foydasi, ish haqi stavkasi va patent narxini qo'yib monopol foydasini patent narxiga nisbatini topish mumkin:

$$\frac{\pi}{a} = \frac{(1-\alpha)\alpha Y/N}{w/bN} = \frac{(1-\alpha)\alpha Y/N}{(1-\alpha)Y/N} = \alpha bL \quad (8.23.)$$

⁷⁰ R&D (research and development) илимий-тадқиқот ва конструкторлик ишланмалар сектори

Olingan natijani 17 tenglikga qo'ysak quyidagi tenglikni keltirib chiqarish mumkin:

$$g_c = g_v = g_k = \frac{1}{\theta}(abL - p) = const \quad (8.24.)$$

Barqaror iqtisodiy o'sish modelidagi kapital qaytimiga bog'liq bo'ladi patent, monopol foydasi va subyektiv diskon stavka. Patentdan tushum bilan birga barqaror o'sish sura'ti α koeffitsientiga bog'liq, u monopol foydasini yalpi ishlab chiqarishdagi ulushini ifodalaydi.

$$p_x K = \alpha Y \quad (8.25.)$$

Shu bilan bir qatorda monopolning foydasining yuqoriligi iqtisodiy o'sish sur'atlarining yuqoriligi bilan ifodalaniladi. Bu bog'liqlik monopol barcha daromadini ilmiy-texnika taraqqiyotiga yo'naltiradi va bu barqaror o'sishni ta'minlaydi. Patentdan foyda olish ilmiy-texnik taraqqiyotning yuqori samaradorligiga bog'liq bo'ladi, bu esa texnik taraqqiyoti rivojlanish sur'atiga va u bilan birgalikda barqaror o'sishda o'z aksini topadi.

8.3. Lukas modeli

Inson kapitali nazariyasini rivojlanishi inson kapitalini iqtisodiy o'sishdagi roli, ulushi va o'sishdagi hissasini o'rganish 80–90-yillarda ko'plab iqtisodchi olimlarning o'rganish obyekti bo'lib qoldi.

Birinчилardan bo'lib **R. Lukas** 1988-yilda inson kapitalini zaxirasi va uning oqibatlarini inobatga olishga harakat qilgan. U quyidagi ishlab chiqarish funksiyasidan foydalangan:

$$Y(t) = K(t)^{1-\alpha} [u h(t) L(t)]^{1-\alpha} (h_a(t))^\psi \quad (8.24.)$$

Bu yerda, u - inson kapitalini yaratishda mehnatning ulushi

$h(t)$ – inson kapitali zaxirasi

$h_a(t)$ – t vaqt ichida inson kapitalining o'rtacha darajasi

Shu bilan bir qatorda yig'ilishining 2 sharti mavjud:

1) Inson kapitali uchun: $h^* = \Delta h(1-u)$

2) Fizik kapital uchun: $k^* = \Delta k(1-\alpha+\psi)$

Faraz qilaylik iqtisodiyot dinamik muvozanat holatda bo'lsa, bu yerda $k^*/k (= \gamma_k)$ va $h^*/h (= \gamma_h)$ ya'ni doimiy fizik kapital (γ_k) va inson kapitali (γ_h) o'sadi. Dinamik muvozanat holatda kapital bilan qurollanish darajasini o'sish sur'ati $(\alpha-1)k^*/k + (1-\alpha+\psi)h^*/h = 0$ ga teng bo'ladi.

($\alpha-1$) shartida dinamik muvozanat

$$\gamma_h = \Delta(1-u)$$

$$\gamma_k = [(1-\alpha+\psi)\Delta(1-u)]/(1-\alpha)$$

Ekstral mavjud emas holda ($\psi=0$)

$$\gamma_h = \gamma_k = \Delta(1-u)$$

Bu holda o‘shish sur‘ati butunlay inson kapitali o‘shish surati bilan o‘lchanadi.

Izoh. Ekstrenal bu – ichki samara bo‘lib, tarmoq ichida samara mavjudligida boshqa tarmoqda xarajatlarning ko‘payishiga olib keladi.

$\psi > 0$, $\gamma_h > \gamma_k$ holatda inson kapitali fizik kapitalga nisbatan ko‘proq o‘sadi. Inson kapitalini ekstrenalligi sababli “Lukas iqtisodiyoti” samarasi past bo‘lib hisoblanadi.

8.4. Mahsulot sifatining o‘zgarish modeli

Oldingi bo‘limda iqtisodiy o‘shishga ilmiy-texnik taraqqiyotning gorizontal turini va vertikal turini ta‘sirini ko‘rib chiqdik. Ushbu holatni yakuniy mahsulotda ham ko‘rib chiqish mumkin. Bu holda ilmiy texnik taraqqiyot gorizontal ta‘siri mahsulot turini (assortiment) ko‘payishiga, vertikal ta‘siri mahsulot sifatini o‘zgarishi olib keladi. Ushbu jarayonni o‘rganishda Grosman va Xelpman modelidan foydalanish mumkin. Grasman va Xelpman ushbu jarayonni “Jahon iqtisodiyotida innovatsiya va o‘shish” (1991) nomli kitobida keng yoritilgan.

Modelning asosiy jihati shundaki, unga iste‘molchi nafilligi funksiyasi kiritilgan. Ushbu jihat modeldan xulosa chiqarishga yordam beradi. Iste‘molchi nafilligi nafaqat hajmidan, balki uning tarkibidagi mahsulot turi, sifatini o‘zgarishini o‘z ichiga oladi. Shuning uchun modelga iste‘mol tovarlari hajmini o‘rniga, mahsulot turini inobatga oluvchi iste‘mol indeksi kiritilgan.

Modelning asosiy g‘oyasi shundaki, iste‘molchi iste‘mol tovarlari turini ko‘paytirish orqali nafilligini oshiradi. Natijada iste‘molchi iste‘mol tovarlari turini oshirishi bilan iste‘mol indeksi bilan bir qatorda iste‘molchi nafilligi oshishiga olib keladi.

Ushbu holat iste‘molchi o‘zini tanloviga asoslanadi, ya‘ni: yangilik xohishi, alohida belgilarga e‘tibor berishi, originallik va boshqalar. Bu esa mahsulot turini ko‘payishiga olib keladi. Hattoki mahsulot sifatini

yaxshilanishini inobatga olmagan holda tovar va xizmatlarning turi iqtisodiy o'sishga kuchli ta'sir ko'rsatadi. Bu holda, iste'mol hajmi 2-3 xil navdagi tovar va xizmatlar bilan chegaralanib qolmay, 50-10 xil navli tovar xizmatlar bo'lishi nazarda tutiladi.

Oddiy iste'molchining ma'lum vaqt oralig'idagi naflilik funksiyasi σ doimiy o'zgaruvchan elastiklik bilan ifodalaniladi, u esa N , turdagi har kunlik iste'mol tovarlari turiga bog'liq bo'ladi.

$$\int_0^{\infty} e^{-rt} V(t) dt \rightarrow U(v) = \frac{\sigma}{\sigma-1} v^{1-\sigma} \rightarrow V_t = \left[\int_0^{N_t} x_t(i) di \right]^{\frac{\sigma}{\sigma-1}} \gamma > 1 \quad (8.25.)$$

Bu yerda r – iste'molchining vaqt oralig'idagi tanlovi subyektiv diskont stavkasi; V – mahsulot turini inobatga olgan holda iste'mol indeksi; γ - mahsulotlarning iste'mol qilinishi elastikligi; t – tovar miqdori, vaqt o'tishi bilan ko'payib boruvchi 0 dan N gacha; N – t vaqtda mavjud tovarlar turi.

Bu holda iste'mol indeksi tovar turiga bog'liqligi uzluksiz deb olinadi. Bu shart tovarlar turining katta miqdorda deb olingandan kelib chiqqan va har bir tovar umumiy miqdorda kichik ulushga ega deb olinadi. Modelga iste'mol indeksini tovar miqdori bilan tadqiq qilinsa xato bo'lmaydi. Bu holda iste'mol indeksini quyidagicha ifodalash mumkin:

$$\tilde{C} = \left[\sum_{i=0}^N (c_i)^\varepsilon \right]^{\frac{1}{\varepsilon}} \Rightarrow \tilde{C} = \sum_{i=0}^N c_i, \quad \varepsilon = 1 \quad (8.26.)$$

Iste'molchi oldida ikki muammo yuzaga kelishi mumkin: birinchidan, iste'molchi N_t iste'molni maksimallashtirish kerak, statistik maksimallashtirish: nafliligi eng yuqori mahsulotni tanlashi kerak; ikkinchidan, shu vaqtda naflilikni maksimallashtirish uchun optimal hajmda mahsulot sotib olishi kerak, dinamik maksimallashtirish. Bu holda iste'molchi budget chegarasi quyidagicha ifodalaniladi:

$$B = R_t B_t - \int_0^{N_t} p_t(i) x_t(i) di + w_t L \quad (8.27)$$

Bu yerda, B_t - iste'molchi nominal aktivlari, R_t - nominal foiz stavkasi, $p_t(i)$ - bir birlik mahsulot narxi, w_t - nominal ish haqi, L - mehnat hajmi.

Iste'molni statistik optimallashtirish uchun ma'lum vaqt oralig'ida o'zgaruvchilar belgilab olinadi va ushbu vaqtdagi z daromadning budget chegarasi quyidagicha ifodalaniladi:

$$\int_0^{N_i} p(i)x(i)di \leq z \quad (8.28.)$$

Oniy naflilik funksiyasi ushbu budget chegarasiga qarab quyidagicha maksimallashtirish mumkin:

$$\max v_i = \left[\int_0^{N_i} x_i(t)^{\frac{\gamma}{1-\gamma}} dt \right]^{\frac{1-\gamma}{\gamma}}, \quad \gamma > 1 \quad (8.29.)$$

Natijada Lagranj usuli orqali quyidagicha ifodalash mumkin:

$$\left(1 - \frac{1}{\gamma} \right) x(i)^{\frac{1}{\gamma}} = \lambda p(i) \quad (8.30.)$$

i - tovarga bo'lgan istemolchi naflliligiga optimizatsion shartini qo'ysak, u holda quyidagi natijaga erishamiz:

$$x(i) = p(i)^{-\gamma} \left[\left(1 - \frac{1}{\gamma} \right) \lambda \right]^{\gamma} \quad (8.31.)$$

Bu yerda, γ - i tovarga bo'lgan talabning narx bo'yicha elastikligi.

Modelga ilmiy tadqiqot sektorini kiritishda Grossman va Kelpman ishlab chiqarish funksiyalariga Pol Romer modelidagi yangi ishlanmalarning oqimni tashqi samarasidan foydalangan. Tadqiqot sektori modelda quyidagi ko'rinishga ega bo'ladi:

$$\dot{N} = b_2 N_t L_{2t} \quad (8.32.)$$

Bu yerda, b_2 - tadqiqot sektorining samaradorlik ko'rsatkichi, N_t - mavjud tovarlarning ko'paygan qismi, L_{2t} - tadqiqot sektoridagi mehnat hajmi. Jumladan L_t yakuniy sektordagi mehnat hajmi.

Iqtisodiyotdagi umumiy mehnat hajmi doimiy bo'lib, u quyidagicha ifodalaniladi:

$$L = L_t + L_{2t} = const \quad (8.33.)$$

Modelda mehnat yagona o'zgaruvchi ishlab chiqarish omili sifatida olingan. Mavjud mahsulot hajmining oshishi tadqiqot sektori samaradorlik ko'rsatkichiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Modelda oldingi ilmiy texnik ishlanmalar yangi jarayonga ta'sir ko'rsatishi inobatga olingan. Raqobat muhitida patentdan foyda olish chegaralanganligi deb faraz qilingan.

8.5. Iste'mol tovarlar turlarini kengaytirish asosida endogen iqtisodiy o'sish modeli

Vertikal innovatsiyaning iqtisodiy o'sishga ta'siri quyidagicha ifodalash mumkin: yangi kashfiyotlar oldingi texnologiya va mahsulotlarning eskirishiga yoki umuman iste'moldan chiqib ketishigacha olib keladi. Ushbu holatlar natijasida ijobiy va normativ oqibatlar olib keladi.

Ijobiy oqibatlar deganda hozirgi va kelajakdagi tadqiqotlar o'rtasidagi bog'liqligi, buning natijasida kelajakda muvofiqlashgan barqaror va sikllik o'sishga olib kelishi nazarda tutiladi.

Hozirgi innovatsiya kelajakda tadqiqot va ishlanmalar uchun ijobiy ta'sir ko'rsatgani bilan, ular ayni paytdagi ishlab chiqarishga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Biznesning qisqarish samarasini yaratib, natijada erkin bozor sharoitida o'sish ortiqchaligi sharoitini yaratadi.

Ushbu holatlarni modellashtirishda Pol Romer iqtisodiy o'sish modelidan foydalanamiz. Modelda kapital yig'ilishi mutlaq deb olinadi. Aholi (L) doimiy va u mehnat taklifiga teng. Har bir individ ma'lum vaqt oralig'idagi tanlovi quyidagicha ifodalaniladi:

$$u(y) = \int y_t e^{-rt} dt \quad (8.33.)$$

Bu yerda, r – iste'molchining ma'lum vaqt oralig'ida tanlovi normasi (subyektiv diskont stavka), bu esa foiz stavkaga teng.

Iste'molchi yutug'i oraliq ishlab chiqarish jarayonida foydalanilgan (x) mahsulotlarga bog'liq va u quyidagicha ifodalaniladi:

$$y = Ax^\alpha \quad \text{bu yerda, } 0 < \alpha < 1 \quad (8.33.)$$

Oraliq mahsulotlar yaratilishi eskilarni ishlatmaslikka va A parametrning doimiy $\gamma > 1$ martaga oshishiga olib keladi.

$$A_t = A_0 \gamma^t, \quad t = 0, 1, 2, 3, \dots, \quad (8.34.)$$

Bu yerda A_0 boshlang'ich daraja. Oraliq mahsulot chiziqli texnologiya asosida ishlab chiqariladi $x = L_F$. Mehnat ishlab chiqarish yoki tadqiqot (n) olib borish uchun foydalaniladi:

$$L = L_F + n = x + n \quad (8.35.)$$

Innovatsiya, tadqiqotda mehnat miqdori Puasson taqsimoti holati yuzaga keladi λ_n , bu yerda, λ - tadqiqot texnologiyasining samaradorligi, $\lambda > 0$. Innovatsiyada muvoffaqiyat qozongan firma boshqa innovatsiya yaratilmagunga qadar oraliq mahsulot ishlab chiqarishda monopol bo‘lib qoladi. Bu yerda tadqiqot faoliyatining A parametriga ijobiy ta’siri namoyon bo‘ladi. Ya’ni: bozordagi monopolligi, mahsulotlarni omborda qolmasligi, eng asosiysi keyingi yangilik yaratish uchun daromadlarning yo‘naltirilganligi sababli. Lekin innovatsiyaning salbiy oqibatlari ham mavjud, bu esa “biznes qisqarish effekti”, bu holda monopolist eskirgan oraliq mahsulot ishlab chiqaruvchilarni yo‘q qiladi.

Tadqiqot sektorida mehnat hajmi $w_t = \lambda V_{t+1}$ tenglik asosida aniqlanadi (t – innovatsiya tartib raqami (yoki innovatsiya oralig‘i), w_t - ish haqi, V_{t+1} - t+1 innovatsiyadan kutilayotgan daromad). Tenglikning chap tomoni bir soat qiymati, o‘ng tomoni tadqiqotga ketadigan vaqt qiymati ifodalangan. Kutilayotgan innovatsiyadan daromad quyidagi formula orqali aniqlanadi:

$$\left(1 + \frac{r}{\lambda n_{t+1}}\right) V_{t+1} = \frac{1}{\lambda n_{t+1}} \pi_{t+1} \Rightarrow r V_{t+1} = \pi_{t+1} - \lambda n_{t+1} V_{t+1} \quad (8.36.)$$

Bu yerda, $\frac{1}{\lambda n_{t+1}}$ - yangilikdan olinadigan daromadning olinish muddati ehtimoli. Tenglikdan ko‘rinib turibdiki, t+1 litsenziyadan bir birlik vaqt intervalida monopolistning (t+1) chi vaqtda π_{t+1} daromadidan kapitalning qiymatisizlanishini ayirmasiga teng. Qadrsizlanish λn_{t+1} kattalik kattalashgan sari oshib boradi. V_{t+1} bu aktivlarning π_{t+1} daromad keltiradigan sof qiymati. Eski aktivlarning qadrsizlanishi ehtimolligi λn_{t+1} ga teng.

Yuqoridagilardan kelib chiqib innovatsiyaning qiymati quyidagicha aniqlanadi:

$$V_{t+1} = \frac{\pi_{t+1}}{r + \lambda n_{t+1}} \quad (8.37.)$$

Modelda daromad oqimi (π_t) va ishchi kuchiga bo‘lgan talab (x_t) dan tashqari barcha omillarni model o‘zida qamrab oladi. Ikkalasi ham t innovatsiyani ishlab chiqish uchun oraliq mahsulot daromadini maksimallashtirishga xizmat qiladi. Bu holda, daromad innovator,

vositachi yoki innovatsiya uchun patent sotib olgan ishlab chiqaruvchining bo'lishi mumkin. Istalgan holda innovator barcha monopoli daromadlarni o'zining innovatsiyasi orqali uning umr davomida (V_t) o'zida mujassamlashtirish imkonini mavjud bo'ladi.

Innovator o'z foydasini maksimalashtirishga intiladi va bu innovatsiyani yaratish uchun ketadigan mehnat hajmi va innovatsiyaning yakuniy mahsulotga bo'lgan talabni maksimalashtirishga intiladi. Ushbu jarayonda innovator (t) daromadi va mehnatga bo'lgan talabi quyidagi formula orqali aniqlanadi:

$$\pi_t = \max_x [p_t(x)x - w_t x] \quad (8.38.)$$

Bu yerda w – ish haqi, $p(x)$ – x oraliq mahsulotni yakuniy mahsulot ishlab chiqaruvchisiga innovatorning sotish narxi. Bu yerda yakuniy mahsulot sektori to'liq raqobat muhiti sharoiti deb olinadi. Shuning uchun sektorning mahsulot narxi oraliq mahsulotga cheklangan moyilligiga teng deb olinadi:

$$p_t(x) = A_t \alpha x^{\alpha-1} \quad (8.39.)$$

Talab va daromadning maksimalashtirish sharti quyidagi tenglik ko'rinishga keltiriladi:

$$x_t = \arg \max_x \{A_t \alpha x^{\alpha} - w_t x\} = \left(\frac{\alpha^2}{w_t / A_t} \right)^{\frac{1}{1-\alpha}} \quad (8.40)$$

$$\pi_t = \{A_t \alpha x^{\alpha} - w_t x\} = \left(\frac{1}{\alpha} - 1 \right) w_t x_t \quad (8.41.)$$

Model quyidagi shartlar asosida tuzilgan:

- Sektorlar o'rtasida mehnat taqsimoti erkin amalga oshiriladi:

$$w_t = \lambda \frac{\gamma \tilde{\pi}(\omega_{t+1})}{r + \lambda n_{t+1}} \quad (8.42.)$$

- Mehnat bozori muvozanat holatda:

$$L = n_t + \tilde{x}(\omega_t) \quad (8.43.)$$

Bu yerda $x = \tilde{x}(\omega_t)$ ishlab chiqarishda mehnatga bo'lgan talab, ish haqqi kamayuvchi funksiyasi.

Nazorat savollari

1. Mamlakatimizda tashkil etilgan Innovatsion rivojlanish vazirligining asosiy vazifalari nimalardan iborat?

2. Davlat innovatsion siyosatining mohiyati va uni amalga oshirishdan ko‘zlangan asosiy vazifalarni tushuntirib bering?

3. Bugungi kunda mamlakatimizda innovatsion faoliyatni samarali tashkil etish borasida to‘siq bo‘layotgan asosiy muammolar nimalardan iborat?

4. Iqtisodiy o‘shish omili bo‘lib nima hisoblanishi mumkin?

5. Janubiy Koreyaning samarali rivojlanish tajribasini aytib bering?

6. Chebolalar nima tushintirib bering?

7. Koreya mo‘jizasi qanday sodir bo‘ldi?

8. Iqtisodiy o‘shishning sekinlashish sabablarini yoritib bering?

9. Iqtisodiy o‘shishda “Oxirgi zamon modeli” nima?

9-mavzu.TUGALLANGAN IKKI TURDAGI IQTISODIYOT.

Reja:

9.1 Iqtisodiy o‘shida ijtimoiy-iqtisodiy modellar

9.2. Janubiy Koreyaning samarali rivojlanish tajribasi

9.3. O‘shining sekinlashish sabablari

Tayanch iboralar: iqtisodiy o‘sh, ijtimoiy rivojlanish, iqtisodiyotning tarmoq tarkibi, turmush darajasi, turmush sifati, inflatsiya, jahon bozori, jismoniy ehtiyojlar, aholi jon boshiga milliy daromad, ijtimoiy ta‘minot, ijtimoiy davlat, Koreya mo‘jizasi, chebolalar, ish ko‘nikmalarini yo‘qolishi, ishchi kuchi, ta‘lim saviyasi, texnika taraqqiyoti, davlat boshqaruvi, import tovarlari, oxirgi zamon modeli bozor belgilari, aholi daromadlari tarkibi.

9.1 Iqtisodiy o‘shida ijtimoiy-iqtisodiy modellar

Iqtisodiy o‘shida shunday omillar ham borki, ularning iqtisodiy o‘shga ta‘sirini aniqlash qiyindir. Masalan, AQSH ning boy tabiiy zaxiralari davlatning iqtisodiy o‘shga katta hissa qo‘shgan. AQSHda mo‘l hosil yetishtirish uchun tabiiy sharoitlar, energetik zaxiralar, mineral va boshqa resurslar ko‘p. Ushbu zaxiralarni hajmi jihatdan AQSHga faqatgina Rossiya yoki Kanadani tenglashtirish mumkin.

Lekin tabiiy resurslarning o‘zigina iqtisodiy o‘shni ta‘minlab berolmaydi. Tabiiy resurslari kam bo‘lgan davlatlarda ham iqtisodiy o‘sh tez sur‘atlarda bo‘lishi mumkin. Masalan Yaponiya cheklangan resurslarga ega bo‘lib, ikkinchi jahon urushidan keyin tez sur‘atlarda rivojlandi. Bundan tashqari shunday omillar ham borki ularni baholashning umuman iloji yo‘q, masalan AQSHning iqtisodiy o‘shiga davlatdagi umumiy ijtimoiy, madaniy va siyosiy muhit ham munosib o‘rin egallagan. AQSHda boshqa davlatlarga nisbatan ijtimoiy, ma‘naviy cheklashlar deyarli yo‘q, rivojlanish uchun barcha sharoitlar yaratilgan. Amerikaliklar orasida biznesmen, novator, kashfiyotchilar katta hurmatga ega.

Amerikaliklar orasida tadbirkorlik mehnat va tavakkalchilik munosabati o‘zgacha. Amerikadagi bozor iqtisodiyoti tizimi iqtisodiy o‘shga olib keluvchi har qanday harakatni rag‘batlantiradi. AQSH

iqtisodiyoti barqaror siyosiy tizimga asoslanadi, bundan tashqari demokratik qat'iy, xususiy mulk huquqi va boshqalar davlat tomonidan himoya qilinadi. Kuzatishlar shuni ko'rsatdiki, erkinliklar ko'proq davlatda o'sish rivojlanishi yuqoriroq bo'ladi. Ushbu barcha omillar birgalikda AQSHda iqtisodiy o'sish uchun zamin yaratmoqda.

Iqtisodiy o'sishga eng katta salbiy ta'sir AQSHda 1930-yillardagi Buyuk depressiya davrida bo'lgan 1929—33-yillar oralig'ida AQSHda YAIM 823 mlrd. dollardan 587 mlrd. doll. tushgan va 1929-yil ko'rsatkichiga qaytgan. 1980—1982-yillardagi iqtisodiy tushkunlik AQSHda 600 mlrd dol. mahsulot va daromadni yo'qotishga olib keldi.

9.1.jadval

YAIM va aholi soniga nisbatan ishlab chiqarish sur'atlarining o'sishi, 1948–1994-yillar (%)

Davr	Ishlab chiqarish yillik o'sish sur'atlari	YAIM yillik o'sish sur'ati jon boshiga
1948-1966	3,2	2,2
1966-1973	2,0	2,0
1973-1981	0,7	1,1
1981-1990	1,3	1,8
1990-1994	2,0	1,2

Ishlab chiqarish o'sishining pasayishi

1970-80 va 90-yillar boshida ishlab chiqarish sur'atlarining pasayishi kuzatildi, buni jadvaldagi ko'rsatkichlardan ko'rish mumkin. Jadvalning 2 ustunida ko'rsatilganidek ikkinchi jahon urushidan so'ng (1948-1966) ishlab chiqarish sur'atlarining o'sishi kuzatilgan va o'rtacha 3,2 % 1 yilda biroq 1966–73-yillarda ushbu o'sish pasaygan. Undan keyin pasayishi yanada sezilarli bo'ldi (1973-1981). Ishlab chiqarishning pasayishi jahonning barcha davlatlarida kuzatilsa ham AQSHda uning ta'siri boshqa davlatlarga nisbatan sezilarli bo'ladi.

Ishlab chiqarishning pasayishi bir qator sabab oqibatlariga sabab bo'ladi.

1. Turmush darajasi. Ishlab chiqarish darajasining o'sishi turmush darajasi va ish haqini ko'tarish mumkin bo'lgan asosiy

omillardan biridir. Bir ish soatida qancha ko'p mahsulot ishlab chiqarilsa bir soatlik real daromad ham shuncha oshadi. Bir ish soatida qancha ko'p ko'rsatilganidek turmush darajasini belgilovshi asosiy ko'rsatkich bu real YAIM aholi jon boshiga nisbatan o'sishi hisoblanadi.

2. Inflatsiya. Ishlab chiqarish sur'atlarining oshishi inflatsiyaning pasayishi yoki umuman bartaraf etilishiga olib keladi. Shunga ko'ra ishlab chiqarish o'sishining pasayishi inflatsiyaning sur'atini yuqori bo'lishiga olib keladi. Ko'pchilik iqtisodchilarning fikriga ko'ra aynan ishlab chiqarish sur'atining pasayishi 70-yillarda inflatsiyaning keskin ko'tarilishiga olib kelgan.

3. Jahon bozori. AQSHda ishlab chiqarish sur'atlarining boshqa davlatlarnikiga nisbatan pasayishi mahsulotlar narxining oshishiga olib keladi. Bu esa o'z navbatida AQSH tovarlariga jahon bozorida talab tushib ketishiga sabab bo'ladi. Amerika tovarlari bozordagi raqobatbardosh bo'la olmadi.

Bizga davlatdagi iqtisodiy o'sish omili bo'lib nima hisoblanishi qiziqtiradi, chunki ba'zi davlatlardagi iqtisodiy o'sish yuqori bo'ladi, ba'zilarda esa past. Masalan, iqtisodiyot yuqori o'sish sur'atlari bilan rivojlanishi mumkin. Ammo investitsiyani oshirib borayotgan davlat iqtisodiy o'sishi kamayib borishi ehtimoldan holi emas. Ammo boshqa tomondan iqtisodiyot rivojlanishni davom ettiraveradi, agar ishlab chiqarish unumdorligi ko'paydi, chunki bilim cheksizligi bunga yana bir isbot bulishi mumkin.

Buni ko'rsatishimiz uchun bizga, texnologiya rivojlanishining o'sish sur'atini hisoblab shiqishimiz kerak. Ammo texnologiyani hisoblash qiyin bo'lganligi uchun, biz u holda texnik taraqqiyoti o'sish sur'atlarini hisoblab chiqamiz. Buning uchun YAIMning o'sish sur'atini quyidagi tenglama orqali hisoblab chiqamiz:

$$Au/u = AA/A + aAk/k + (1-a)Aye/e. \quad (9.1)$$

(1) tenglama shuni bildiradiki, YAIMni o'zgarishi uchta asosiy qismlarga bog'liqligi, ya'ni texnologiya rivojlanishi, bir ishchiga to'g'ri keladigan kapitalning o'sish sur'atlari va malaka yoki ta'lim darajasini oshirishning o'sish sur'atlaridir. Biz uchrayotgan muammo shundan iboratki A o'sish sur'atlari ko'rsatkichi o'lchash imkoniyati

yo'qligidir. Boshqa tenglamalar esa juda oddiy: $AuG'u$ – bu bir ishchiga to'g'ri keladigan yalpi o'sish sur'atlari ko'rsatkichi (milliy hisoblar tizimida hisoblanadi), Ak/k – kapital o'sish sur'ati ko'rsatkichi (bu ham milliy hisoblar tizimida hisoblanadi), hamda Ay/y – ishchi kuchi malakasi (bilimi) o'sish sur'atlari ko'rsatkichi (yoki malakasini bildiradigan boshqa ko'rsatkich) buni ham hisoblash mumkin. Yuqorida aytib o'tilganidek a koeffitsenti, ishchilar tomonidan daromad bo'lib, bu milliy daromadning bir qismi hisoblanadi va u ish haqi fondi ko'rsatkichi bo'lingan shuning uchun a bu – milliy daromad bir qismi hisoblanadi. (1) tenglamadagi biz hisoblay olmaydigan birdan bir o'zgaruvchi ko'rsatkich A o'sish sur'atlar ko'rsatkichidir. Robert Solouning (Robert Solow) asosiy fikrlaridan biri bu – AA/A ko'rsatkichini qiyosiy hisoblash imkoniyatiga ega bo'lamiz, agar tenglamadagi ko'rsatkichlarni quyidagicha tuzib chiqsak:

$$AA/A = Au/u - aAk/k - (1 - a) Ay/y. \quad (9.2.)$$

Shunday qilib, ishlab chiqarish ko'rsatkichi quyidagicha hisoblanishi mumkin, ya'ni YAIM o'sish sur'atidan ayrilingan ishlab chiqarish omilining ikki omili o'sish sur'atlarini.

9.2. Janubiy Koreyaning samarali rivojlanish tajribasi

Janubiy Koreya 1960-yillarning boshlarida Zimbabve yoki Angola kabi qashshoq davlat edi. Bugungi kunda esa uning aholisining daromadlari Ispaniya yoki Chexiyanikidan yuqori bo'lib, dunyoda Yaponiya bilan birgalikda innovatsiyalarga eng ko'p mablag' kiritadigan mamlakatdir.

Agar 1960-yildan so'ng Burundi yoki Uganda singari mamlakatlar yuqori texnologiyalar bo'yicha yetakchi davlatlarga aylanadi, bu mamlakatlarda qashshoqlik deyarli bo'lmaydi va o'rtacha umr ko'rish yoshi Shvetsiya yoki Norvegiyaga qaraganda yuqoriroq bo'ladi. Janubiy Koreyaning 1960-yildagi aholi jon boshiga daromadi, Afrikadagi Namibiya yoki Mozambiknikidan kam bo'lgan, ammo, 2020-yilga kelib, Janubiy Koreya juda tez fursatlarda uchinchi dunyodan birinchisiga o'tdi. Bugungi kunda, uning aholi jon boshiga

daromadi Ispaniya va Italiyanikidan ko'p, Buyuk Britaniya bilan esa deyarli teng. Mamlakatda qashshoqlik taxminan 5% ni tashkil etadi, boylar va kambag'allar o'rtasidagi farq, yevropa Ittifoqidagi o'rtacha ko'rsatkichlarga yaqin. Bundan tashqari, hozirgi vaqtda Janubiy Koreya, aholining o'rtacha umr ko'rish davomiyligi bo'yicha dunyoning birinchi o'ntaligiga kiradi (83,5 yosh, bu Fransiya va Kanada kabi mamlakatlardan yuqori).

Janubiy Koreya eksportining katta qismini murakkab tarmoqlar (elektronika, avtomobillar, yuk mashinalari, yuqori texnologiyalar) tashkil etadi. Shu bilan birga, Janubiy Koreya, innovatsiya sohasiga dunyoda eng katta kuch sarflayotgan mamlakatdir: u o'zining yalpi ichki mahsulotining 4,3 foizini ilmiy tadqiqot va ishlanmalarga sarflaydi, bu hatto rivojlangan mamlakatlarning ham o'rtacha ko'rsatkichlaridan ancha yuqori hisoblanadi. (Misol uchun, O'zbekistonda bu ko'rsatkich 0,5% ga teng va 2020-yildan 0.8 foizga ko'tarish maqsad qilingan.) Mamlakatdagi Samsung, LG yoki Hyundai kabi yirik kompaniyalarning ta'sirchan muvaffaqiyati ham aynan shunga bog'liqdir. Bular Janubiy Koreyadagi ishlab chiqarish tuzilmasining yadrolaridir.

Koreyada "mo'jiza" qanday sodir bo'ldi? 1960-yillar Janubiy Koreya tarixida katta burilish davri edi. Dahshatli o'n yilliklardan so'ng (1910—45-yillarda Yaponiyaning bostirib kirishi va undan keyin 1950—53-yillarda Koreyadagi qonli urush), 1961-yildan boshlab Janubiy Koreya, davlat to'ntarishini amalga oshirgan general Pak Chon Xi boshchiligida rivojlanish bosqichiga kirishdi. 1979-yil Pak Chon Xining o'limigacha bo'lgan 18 yil mobaynida Koreyada aholi jon boshiga to'g'ri keladigan YAIM yiliga 7,1 foizdan o'sib bordi. Agar 1961-yilda Janubiy Koreyaning aholi jon boshiga YAIM Namibiya yoki Mozambiknikidan kam bo'lgan bo'lsa, 1979-yilga kelib u Misr va Yugoslaviyaga tenglashib oldi. General Pak siyosatining ta'siri XXI-asrda ham davom etdi: 2013-yildan 2017-yilgacha uning qizi – korrupsiya uchun lavozimidan chetlatilgunga qadar – mamlakat prezidenti edi.

Yaponiya rivojlanish modelidan ilhomlangan Janubiy Koreya strategiyasi, davlat tomonidan sanoatga yo'naltirilgan katta kuchga ega edi, davlatning iqtisodiy sohaga aralashuvi – sanoat sohalarini to'g'ri tanlab rivojlantirish choralari orqali – ishlab chiqarishni diversifi-

katsiya qilish va murakkablashtirish uchun zarur edi, shuning uchun 1960-yillarda sanoatning asosiy yo'nalishlarida birinchi sektor ustunlik qildi.

Koreyada ishlab chiqilgan iqtisodiy va sanoat siyosatlari quyidagilar edi:

- strategik sohalarga cheklangan vaqt davomidagi bojxona himoyasi;

- sanoat mahsulotlari eksporti uchun subsidiyalar;
- arzon iste'mol kreditlari;
- ma'lum bir hashamatli tovarlarning ichki marketingini taqiqlash;
- texnologik ta'limni rivojlantirish va iqtisodiyotning ayrim sohalarida xorijiy investitsiyalarni tartibga solish.

Janubiy Koreyadagi transmilliy korporatsiyalarning o'zaro bog'liqligi shundaki, sanoatlashtirish jarayonining eng dinamik ishtirokchilari asosan mahalliy kompaniyalar bo'lgan: bular LG, Samsung yoki Hyundai kabi oilaviy kelib chiqishga ega bo'lgan yirik xususiy konglomeratlar (chebollar) edi. 1990-yilga kelib Janubiy Koreyada sanoatlashtirish jarayoni avjiga chiqqan pallada to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarning YAIMga nisbatan ulushi 1,9% tashkil etardi xolos, bu esa xalqaro standartlarga nisbatan juda past edi. Taqqoslash uchun, o'sha yili rivojlanish strategiyasi sifatida chet el investitsiyalari uchun asosiy nuqta bo'lgan Singapurda bu ko'rsatkich 78,5%ga chiqqan.

Janubiy Koreyada davlat ishchilar sinfiga nisbatan repressiv ta'sir ko'rsatgani rost, ammo u intizomli xususiy kapitalni ham o'zining rivojlanish rejalariga moslashtira oldi. Chunki 1960-yillarning boshlarida Janubiy Koreyaning mahalliy elitalari nisbatan zaif bo'lgan (bu masalan, daromadlarni o'rtacha teng taqsimlashda aks etgan), bu yer egalari sinfi yo'q qilinishiga olib kelgan

1940-yillarda amalga oshirilgan agrar islohotlarning natijasi edi. Shunday qilib, mahalliy elitaning zaifligi va davlatning to'lov qobiliyatining yuqoriligi sanoat ishlab chiqarishida yaxshi ko'rsatkichlarni berdi, natijada davlat va xususiy sektor kompensatsiyasiz subsidiyalar o'rniga o'zaro kelishuvga erishib ishlashda davom etishdi.

Boshqacha qilib aytganda, davlat xususiy sektorlarga resurslar va daromadlarni qayta taqsimladi va ularning samaradorligini oshirishni

texnologik tayyorgarlik, innovatsiya va albatta jazolanish tahdidi orqali amalga oshirishga muvaffaq bo'ldi.

Yaponiya va Tayvan singari Janubiy Koreyaning ham rivojlanishidagi yana bir hal qiluvchi omil AQSHning yordami edi. Sharqiy Osiyo ham sovuq urushning katta sahnalaridan biri bo'lgan, bu yerda ikki Koreya o'rtasidagi kelishmovchiliklar, kommunistik Xitoy va kapitalistik Tayvan o'rtasidagi qarama-qarshiliklar va Vetnam urushi Sharqiy Osiyo mamlakatlarining rivojlanish bosqichlarida katta ahamiyatga ega.

Mintaqada kommunistik g'oyalarni tarqalishini oldini olish uchun AQSH Janubiy Koreyaning rivojlanishini faol ravishda qo'llab-quvvatladi, masalan, Janubiy Koreya ishlab chiqaruvchilariga o'z bozorini ochib, valuta va texnologiya taqdim etdi va o'z transmilliy kompaniyalarining ishlab chiqarish faoliyatidagi ishtirokini kamaytirishga rozi bo'ldi. Janubiy Koreyadagi savdo balansi defitsiti faqat 80 yillarga kelibgina to'xtadi. O'sha paytgacha va ayniqsa, 60 yillarda AQSHning tashqi yordamlari, to'lov balansi muvozanatini saqlashda va iqtisodiy o'sishni sekinlashtirgan dollar taqchilligini oldini olishda muhim ahamiyat kasb etgan.

Bir qarashda, Janubiy Koreya tajribasi "davlat faqat o'yin qoidalarinigina kafolatlashi kerak" degan liberal postulatga qarshi chiqayotganidek ko'rinadi. Janubiy Koreya – boshqarish qobiliyatiga ega bo'lgan kuchli davlat mexanizmlari tufayli, jamlangan katta sarmoyalar rivojlanish uchun asos bo'lishi mumkinligini isbotlagan mamlakatga yaqqol misoldir. Pak Chon Xi kichik va o'rta korxonalarni emas, balki chebollarni afzal ko'rishiga bir nechta sabablar bor.

Birinchidan, kichik va o'rta korxonalar bilan o'zaro munosabat, yuqori atomizatsiyalangan subyektlar bilan ishlashni anglatadi, bu esa muvofiqlashtirishni qiyinlashtiradi; ikkinchidan, kichik va o'rta korxonalar subyektlari tezkor texnologik o'zgarishlar uchun unchalik katta potentsialga ega emasligi seziladi. Janubiy Koreyaning "chebollar"i qanday o'ziga xos xususiyatlarga ega edi? Birinchidan, ularning egalari odatda oilalardir.

Ikkinchidan, chebollar turli faoliyat sohaslarida (sanoat, qurilish, yuqori texnologiyalar) ko'plab korxonalarni o'z ichiga oladi. Birgina Samsung kompaniyasi ekskavator va kemalardan tortib bugungi

kundagi eng ilg'or texnologiyalarga asoslangan smartfonlargacha ishlab chiqaradi. Tabiiyki, ular Janubiy Koreyaning iqtisodiy tuzilishida katta ahamiyatga ega bo'lganligi sababli, mamlakat siyosatiga ham kuchli ta'sir ko'rsatishgan. 1960 va 1970-yillarda davlat ularni tartibga solishga muvaffaq bo'ldi, ammo 1980-yillardan boshlab, o'tgan o'n yilliklarda katta kapital to'planishi tufayli, chebollar o'z kuchini oshirdilar va davlatning iqtisodiy tartiblarga aralashuvlarini kamaytirishni talab qila boshladilar. 90 yillarning oxirida sobiq iqtisodiy tizimni isloh qilish jarayoni boshlandi.

Xalqaro valuta jamg'armasi va boshqa xalqaro tashkilotlar ko'magi bilan moliya sektori mustahkamlandi va an'anaviy oilaviy biznes tuzilmalarining zamonaviy aksionerlik jamiyatlariga o'tish jarayoni sodir bo'ldi. 2000-yillarda Janubiy Koreya yirik sanoat korxonalarini tashkil etish uchun soliqlar va ma'muriy ruxsatnomalarni kamaytirdi, buning natijasida Janubiy Koreya iqtisodiyotida Daewoo Shipbuilding & Marine Engineering, Hyundai Rotem, Times Aerospace Korea kabi o'nlab yirik kompaniyalar paydo bo'ldi.

O'zbekiston Respublikasida ham juda ko'p sohalarda Koreya Respublikasining tajribalaridan foydalanishga harakat qilinadi ammo bu harakatlar doim ham samaradorligini ko'rsata olmadi. Chunki davlat boshqaruvi mexanizmlarida sudlarning erkinligi, korrupsiyaga qarshi murosasiz kurash olib bormasdan turib iqtisodiy rivojlanish haqida o'ylashni foydasi yo'q. Sharqiy Osiyo mamlakatlaridagi davlat intervensionizmining O'rta Osiyo kabi boshqa rivojlanayotgan mamlakatlardagi intervensionizmdan ajratib turadigan omillardan biri intensiv avtoritarizmning bir qismi sifatida olib borilgan davlat siyosatining yuqori sifati edi.

9.3. O'sishning sekinlashish sabablari

Amerikalik iqtisodchilar, mutaxassislar orasida AQSH ning ishlab chiqarish sur'atlari o'sishi sekinlashuvi va Yaponiya, G'arbiy yevropa mamlakatlaridan ortda qolganligi sabablarini tushuntirishda yagona bir xulosa yo'q. Chunki ishlab chiqarishga ko'plab omillar ta'sir etadi, shu omillardan ba'zilarini ko'rib chiqamiz. Ishchi kuchi sifati. O'sishning sekinlashuvi sabablaridan biri bu ishchi kuchi sifati-ning sekin rivojlanishi. Bunga uch omil ta'sir etmoqda.

1. Ish ko'nikmalari yo'qolishi yetarli malaka va ko'nikmaga ega bo'lgan ishchilar asta-sekin ishlab chiqarishdan chetlashmoqda ularning o'rnini bosuvchi kadrlar esa yetarli malaka va ko'nikmaga ega emas. Bu esa ishlab chiqarish sur'atlariga ta'sir etmoqda. Bundan tashqari ishlab chiqarishda ayollarning soni ortib bormoqda. Ular ham yetarli malakaga ega emas va ish saviyasi ham pastroq.

2. Ishchi kuchi saviyasining pasayishi. Amerikada qator yillar davomida imtihon baholarini pasaytirilishi ta'lim olayotganlarning saviyasi pasayganligidan dalolat beradi.

3. Ta'lim saviyasi o'sishining keskinlashganligi. Agar 1970-yilda o'rta ta'lim 12,1 yilni tashkil etgan bo'lsa, 1993-yilda 12,7 yil bo'lgan va deyarli o'smagan.

4. Texnika taraqqiyoti. Ishlab chiqarishga ta'sir etuvchi texnika taraqqiyotining biroz susayishi. Texnika taraqqiyoti ilmiy tadqiqotlar (NIOKR) bilan bevosita bog'liq. Ilmiy tadqiqotlarga ajratiladigan mablag' AQSHda tushkunlik kuzatiladi. Bunday sharoitda korxonalarining to'la quvvat bilan ishlamaganligi ham ishlab chiqarilgan mahsulot hajmining pasayishi va umuman ishlab chiqarish sur'atlarining pasayishiga olib keldi.

Ishlab chiqarishdagi o'zaro munosabatlar. Yana bir xulosaga ko'ra ishlab chiqarish sur'atlarining pasayishi sababi rahbar va xodimlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlar keskinlashuvi deb hisoblashmoqda. AQSHga xos xususiyat bu ishchilar orasidagi keskin raqobat. Ishchilar orasida ijodiy fikrlash yo'q chunki, tashabbuskorlik ko'p korxonalarda rag'batlantirilmaydi. Menejerlar ham kerakli tashabbuskorlikni ko'rsatmaydilar, strategik rejalashtirish ham yetarli rag'batlantirilmaydi. Ishchilarning ish joyi kafolatlanmagan. Masalan, Yaponiyada aksincha ko'pincha malakali ishchilar, menejerlar ish o'zni kafolatlangan va ular har qanday holatda ham ishsiz qolmaydilar. Bu ishchilarni ijodiy fikrlashga, tashabbuskorlik ko'rsatib o'z korxonasi faoliyati uchun jon kuydirishga rag'batlantiradi. Yana bunday tizim ortiqcha nazoratchilarning sonini kamaytiradi va shu tejalgan mablag' 3%dan 1%ga kamaytirildi (YAIMga nisbatan). Lekin ko'pchilik iqtisodchilar NIOKRga ajratilayotgan mablag' miqdori ilmiy taraqqiyotga ta'siri kam deb hisoblashadi.

Investitsiyalar YAIMning jamg'ariladigan qismi bilan ishlab chiqarish o'sishi orasida bog'liqlik mavjud. Bugungi kunda YAIMning

kamroq qismi bevosita investitsiya qilinmoqda bunga bir necha sabab bor.

1. Omonat me'yorini pastligi.
2. Import tovarlari raqobati.
3. Davlat boshqaruvi.
4. Infratuzilmaga qilinadigan xarajatlarning kamaytirilishi.

Yoqilg'i mahsulotlari narxi. Ishlab chiqarish pasayishiga katta ta'sir 1973-1975 va 1975 –1980-yillarda neft mahsulotlari narxining 4 barobar oshishi. Bunday holat butun jahonda kuzatiladi. Ushbu ikki davrda neft narxining keskin ortib ketishi stagnatsiya-iqtisodiy tushkunlik va inflatsiyaga sabab bo'ldi. Davlatning inflatsiyani pasaytirishga qaratilgan mikroiqtisodiy siyosati aksincha iqtisodiy tushkunlikni avj oldirdi. Bunday tushkunlik davrida ishlab chiqarishda ishchilarni rag'batlantirishga va o'rinbosar kadrlar tayyorlashga yo'naltirildi.

1981-yildan so'ng ishlab chiqarish dinamikasida o'sish kuzatildi. Ishlab chiqarish sur'ati 1973-1981 0,7% dan 1981 – 1990- y. 1,3% ga o'sgan. 1991-yilda 1% lekin 1993-yil 3% ni tashkil etdi. Demak o'rtacha o'sish 1990 – 1994-yillar oralig'ida 2 %ni tashkil etgan. Bu davrda ishlab chiqarish sur'atining o'sishiga salbiy ta'sir etuvchi ko'p omillar bartaraf etildi. Yoqilg'i narxlar barqarorlashib stagflyatsiya bartaraf etildi. 1977-yildan so'ng NIOKRga ajratmalar so'mmasi ko'payib bordi. Kompyuter va elektron texnologiyalarda ulkan rivojlanish sezildi. Oliy ma'lumotli mutaxassislar maoshi oshirildi va ularni rag'batlantirishga katta e'tibor berildi. Bu o'z navbatida oliy ma'lumot olishga qiziqishni oshirdi. Ishchi kushining malakasi va saviyasi 60-70-yillarga nisbatan oshdi. O'zaro munosabatlar yaxshilanib ishchilarni qaror qabul qilishdagi, ishtiroki oshdi va rag'batlantirildi. Lekin bunday ijobiy o'zgarishlar vaqtinchalik yoki doimiy aniq emas.

Iqtisodiy o'sishda "Oxirgi zamon modeli". Rivojlangan mamlakatlarning ishlab chiqarish sur'ati yillik 2-7 % o'sishi qachongacha davom etadi degan savol tug'iladi. Loyihachilar xuddi shu savolga javoban "oxirgi zamon" deb nom olgan modellarni ishlab chiqishdi. Unga ko'ra yer resurslari keskin kamayib bormoqda aholi soni esa geometrik progressiya bo'yicha ko'paymoqda. Neft ko'mir mis kabi bir qator resurslar tugamoqda. Bundan tashqari ishlab chiqarish

va iste'mol davomida hosil bo'lgan chiqindilar jahon ekologik holatini izdan chiqarishi mumkin. Ushbu model loyihachilari fikriga ko'ra hozirgi hayot bu model to'g'riligini isbotlamoqda. 80- yildan keyingi ishlab chiqarish o'sishi resurslarni tez sarflanishiga olib keldi. Jahon okeanidan ovlanadigan baliq hajmi oshib bu mahsulotlar regeneratsiyasi (qayta to'lishi) dan yuqori bo'ldi

Jahon barqaror jamiyat barpo etishi uchun keskin qarorlar qabul qilishi shart. Barqaror jamiyat o'z hayotini ta'minlovchi moddiy va ijtimoiy ne'matlar tizimi bo'lib uni asrab izdan chiqishiga yo'l qo'ymasligi kerak. Buning uchun quyidagilar taklif etiladi.

1) aholi va ishlab chiqarish sur'atlari o'sishini pasaytirish.

2) qayta to'lmaydigan resurslardan ishlab chiqarishda foydalanishni kamaytirish.

3) qayta tiklanuvchi resurslardan foydalanishni ularning regeneratsiya (qayta to'lishi) davrini hisobga olgan holda ishlatish.

4) chiqindilar chiqarishni chegaralash tabiatni muhofaza qilish.

"Oxirgi zamon" imitatsion modellari ko'p bahslarni va noroziliklarni keltirib chiqardi.

1. Raqamlar o'yini. Loyihachilar modelni ishlab chiqarishda aholi va ishlab chiqarish hajmi eksponenta bo'yicha ko'payib boradi deb taxmin qilishgan. Aslida esa bunda bir qator ijobiy omillar hisobga olinganda raqamlar nisbatan ijobiy sur'at kasb etadi.

2. Texnologiya va resurslar ko'payishi. Yana bir norozilik sababi shuki texnika taraqqiyoti resurslar kupayishiga, resurslarning yangi turlarini kashf etilishiga resurslarni qayta ishlashning yangi yanada samaraliroq usullarini qo'llanilishiga olib keladi. Masalan, bugungi kunda neft konlarini oshish va neftni qayta ishlash bo'yicha texnologiyalar 1900- yilgiga nisbatan bir necha o'n barobar o'sdi.

Bundan tashqari yangi texnologiyalar tugab borayotgan resursning o'rinbosarini topishga va ishlatishga yordam beradi. Bu resurslarning qayta tiklanishi uchun sharoit yaratadi. Masalan, quyosh, shamol, suv energetika sanoatida neft ko'mir va tabiiy gaz o'rnini ma'lum darajada bosishi mumkin.

Umuman olganda texnika taraqqiyoti cheklangan resurslarning tejamiiga yordam beradi. Imitatsion modelda esa buning aksi ko'rsatilgan.

3. Bozor belgilari. Bozor narxlarining o'zgarishi kutilayotgan falokatning oldini olishga qodir bo'lgan belgilaridan hisoblanadi. Agar neft alyuminiy, mis zaxiralari haqiqatdan kamayib borsa ularning narxi keskin oshib boradi. Bu o'z navbatida ikki xodisaga sabab bo'ladi.

Birinchidan ushbu mahsulot foydalanuvchilari mahsulotlarni tejashga yoki ko'proq o'rinbosar mahsulotlardan foydalanishga harakat qilishadi. Masalan, uy-joy kommunal xo'jaligida mis quvurlari o'rniga plastmassadan tayyorlangan quvurlardan foydalanishga o'tiladi.

Ikkinchidan-narxlar oshishi resurslarni qayta ishlash texnologiyasini takomillashtirishni talab etadi. Xullas narx mexanizmi resurslar defitsitini bartaraf etishi mumkin bo'lgan xususiyatga ega.

“Zamonoviy” loyiha qanchalik to'g'ri yoki noto'g'riligidan qat'i nazar o'sish chegaralanganligi bir qator xulosalarni keltirib chiqardi. Agar biz bugun cheklangan resurslarni ishlatsak ertaga ushbu resurslar bo'lmasligi ham mumkin. Resurslarni taqsimlashning optimal usuli qanday degan savol tug'iladi?

Bu boradagi bahslarda iqtisodiy o'sish unchalik ham katta ijobiy xodisa emasligi o'sish foydalimi? ta'kidlandi. Kelajakdagi iqtisodiy o'sishni baholashda ishlab chiqarishning atrof-muhitga va inson turmushiga ta'sirini hisobga olish shart. “So'ngi chizgilar”.

Iqtisodiy o'sishga qarshi chiquvchilar fikri. Iqtisodiy o'sishga qarshi chiquvshilar fikriga ko'ra sanoatlashish va iqtisodiy o'sish atrof-muhit zararlanishi, yer harorati global ko'tarilishi, ozon qatlami yemirilishi ekologik falokatlarga olib kelishi mumkin. Bunga sabab tugab borayotgan resurslar ishlab chiqarishda foydalanilib atrof-muhitga chiqindi sifatida qaytadi. Bundan tashqari iqtisodiy o'sish bu farovonlikni ta'minlab beruvchi omil deyishga hech qanday asos yo'q. Iqtisodiy o'sishning yetakchi bo'lgan texnika taraqqiyoti ishchilarda ertangi kunga ishonchni so'ndiradi va ba'zida ishsizlikning ko'payishiga sabab bo'ladi. Rivojlanish (o'sish) sur'ati yuqori bo'lgan iqtisodiyot katta iqtisodiy stresslarga olib kelishi mumkin.

O'sish tarafdorlari fikri. Tarafdorlar fikriga ko'ra faqatgina iqtisodiy o'sish turmush farovonligini ta'minlashi mumkin. Ishlab chiqarish hajmining o'sishi daromadni oshiradi: bu esa ko'proq bo'sh vaqt, ta'minlay olish imkoniyati, sifatli mahsulotlar sotib

olish imkoniyati va shu kabi ko‘plab imkoniyatlarni tug‘diradi. Iqtisodiy o‘shish jamiyatni taraqqiyotga yetaklaydi.

Nazorat savollari

1. Iqtisodiy o‘shish omillarini sanab bering?
2. AQSHda 1930-yillardagi Buyuk depressiya davrida bo‘lgan iqtisodiy-ijtimoiy jarayonlarni yoritib bering?
3. AQSHda Buyuk depressiya davrida inqirozning ta‘siri boshqa davlatlarga nisbatan nima uchun sezilarli bo‘ladi?
4. Ishlab chiqarishning pasayishi qanday sabab oqibatlarga olib keldi?
5. Innovatsion rivojlanish va novatorlik g‘oyalari qo‘llab-quvvatlash jamg‘armasining asosiy vazifalarini sanab bering?
6. Innovatsiyalarni qo‘llab-quvvatlash borasida jahonning yetakchi mamlakatlari tajribasi haqida gapirib bering?

10-MAVZU. IJTIMOIIY INFRATUZILMA VA UZOQ MUDDATLI IQTISODIY KO‘RSATKICHLAR.

Reja:

- 10.1. Investitsiya bozori va uni shakllantirish muammolari**
- 10.2. Mamlakatga xorijiy investitsiyalar shaklidagi investitsion faoliyatni rag‘batlantirishning imiy-nazariy asoslari**
- 10.3. Investitsiyalarni iqtisodiy o‘shishga ta’siri**
- 10.4. O‘zbekistonda xorijiy investitsiya ishtirokidagi korxonalarining iqtisodiy o‘shishga ta’siri**

Tayanch iboralar:

Investitsiya bozori, qimmatli qog‘ozlar, investitsiya qo‘yish, fond birjasidagi operatsiyalar, investitsiya xizmatlarining takomillashuvi, moliyaviy aktivlar o‘shishi, foiz stavkalari, jahon iqtisodiyotining rivojlanish bosqichlari, pul mablag‘lari, banklardagi maqsadli jang‘armalar, moliyaviy va real investitsiyalar, to‘g‘ri investitsiyalar, portfelli investitsiyalar, chet ellik investorlarning investitsiyalari.

10.1. Investitsiya bozori va uni shakllantirish muammolari

Bozor munosabatlari sharoitida investitsiyalar bozori, ssuda kapitallar bozori va qimmatli qog‘ozlar bozori bilan birgalikda yagona moliya bozorini ham tashkil etadi. Investitsiya bozori faoliyatiga uzoq muddatli, hamda qisqa muddatli omillar o‘z ta’sirini ko‘rsatadi. Investitsiya bozori rivojlanishidagi asosiy omillar ishlab chiqarish ko‘lami, uning davriy tebranishlari, mamlakat iqtisodiyotining rivojlanish darajasi va integratsiya jarayonlarining chuqurlashishi bilan bog‘liqdir.

Investitsiya bozori bozor iqtisodiyotida mablag‘lar aylanishini tashkil etishning o‘ziga xos shakli bo‘lib, u qimmatli qog‘ozlar, pul va investitsiya qo‘yish kabi ko‘rinishlarda amaliyotda qo‘llaniladi.

Investitsiya bozori bozor iqtisodiyotining muhim tarkibiy qismi bo‘lib, u kengaytirilgan qayta ishlab chiqarish jarayonini va jamiyat a‘zolarining iste‘mol talablarini ta‘minlaydi. Uning vazifasi bir joyga jamlanadigan va qayta taqsimlanadigan moliyaviy-iqtisodiy resurslar hajmi, ular tushumining barqarorligi, rivojlangan institutsional

tuzilmaning mavjudligi hamda mamlakat iqtisodiy ahvolidagi barqarorligiga bog'liq bo'ladi.

Investitsiya bozori mamlakat ichkarisida va tashqi muhitda resurslarning mamlakatlararo qayta taqsimlanishida ichki, xalqaro hamda vositachilik vazifalarini bajaradi. Uning mexanizmi orqali vaqtincha bo'sh turgan pul mablag'lari safarbar qilinadi, ular ssuda kapitaliga aylantiriladi va halq xo'jaligi tarmoqlari orasida qayta taqsimlanadi. Investitsiya bozori bir tarmoqdagi ortiqcha investitsiyaning yoki ko'proq, daromad olish yo'lining tarmoqqa oqib o'tishini ta'minlaydi hamda u ayrim tarmoqlar rivojlanishini yaxshilash uchungina emas, balki iqtisodiy o'sishni ta'minlash manfaatlarini yo'lida ishlab chiqarish nisbatlarini boshqarish uchun ham xizmat qiladi.

Pul bozori va investitsiya bozori o'rtasida muayyan iqtisodiy farqlar mavjud bo'lib, pul bozori muomala sohasiga xizmat ko'rsatishga mo'ljallangan, investitsiya bozori esa kengaytirilgan qayta ishlab chiqarish jarayoniga xizmat ko'rsatadi. Amaliyotda pul bozori bilan investitsiya bozori doimo o'zaro uzviy bog'liq bo'lib, biri ikkinchisini taqozo etib turadi. Ushbu bog'liqlik qisqa muddatli resurslarni uzoq muddatli zayomlar va investitsiya mablag'lariga aylantirib turishda namoyon bo'ladi.

O'zbekiston Respublikasida olib borayotgan moliyaviy islohotning asosiy maqsadi ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotiga o'tish ochiq tashqi siyosat barqaror bo'lgan kuchli huquqiy-demokratik va fuqarolar jamiyatini qurish hisoblanadi. Bularning barchasi iqtisodiy islohotlar asosida amalga oshiriladi. O'zbekistonning bozor iqtisodiyotiga o'tishi jarayonida iqtisodiy islohotning o'ziga xos modeli yaratilgan bo'lib, uning muhim tarkibiy qismlarini alohida ajratib ko'rsatish mumkin. Ular quyidagilardan iborat:

- kishilarning farovonligi oshishini ta'minlaydigan munosib natijaga erishishga ijtimoiy yo'nalganlik;
- iqtisodiyotni barqarorlashtirish muammosini hal etish va mehnatga layoqatli aholini ish bilan ta'minlash bandligi bilan makroiqtisodiy o'sish o'rtasidagi nisbatning teng bo'lishi;
- ishlab chiqarishni to'g'ridan-to'g'ri davlat tomonidan boshqarishdan voz kechish, iqtisodiy maqsadga muvofiqligi, faoliyat turlari, ishlab chiqarayotgan mahsulotning hajmi va ro'yxati, ishlab

chiqarish xo‘jalik aloqalarining ko‘lamidan kelib chiqib, tovar ishlab chiqaruvchilarning o‘zlariga iqtisodiy erkinliklar berish;

- investitsiya siyosatidagi ustuvor yo‘nalishlarni tanlashda va xorijiy kapitalni jalb etishda zarur sharoitlarni joriy etish orqali iqtisodiyotni tartibga solish. Iqtisodiy boshqaruvga manfaatlardan foydalanish, ishonchli ijtimoiy kafolatni ta‘minlashda davlatning faol vazifasini ta‘minlash;

- bozor iqtisodiyotini shakllantirishning barcha bosqichlarida birinchi navbatda aholining kam ta‘minlangan qismini himoya qilish bo‘yicha kuchli ijtimoiy siyosat yuritish;

- bozor munosabatlariga o‘tish sharoitida soliq davlat iqtisodiy siyosatini amalga oshirishning bosh tartibga solish omili bo‘lib qolishi kerak.

Rivojlangan bozor xo‘jaligining investitsiya bozorida bank muassasalari bilan bir qatorda moliyaviy mahsulotlar bilan ta‘minlovchi boshqa moliya muassasalari ham mavjud bo‘lishi lozim. Investitsiya bozorining rivojlanishi ixtiyoriy tUSDagi jamg‘armalar, xususan kishilar hayoti va mulkni sug‘urta qilish bilan shug‘ullanuvchi muassasalarning ko‘plab tuzilishiga zarur shart-sharoitlarni yaratib beradi. Moliya muassasalari iqtisodiy bitimlarga doir to‘lov usullarini yaratdi, moliyaviy vositalar esa likvidlik va jamg‘arish imkoniyatlarini yaratib beradi. Investitsiya bozorining rivojlanishi omonatchilar mablag‘larining sarmoyadorlarga erkin tarzda oqib kelishi uchun zarur shart-sharoitlarni ta‘minlaydi.

Iqtisodiyotning rivojlanishi sur‘ati va samaradorligi moliya tizimining samarali rivojlanishiga uzviy bog‘liq rivojlangan moliya tizimi, operatsiyalar xarajatlarini qisqartirish, tavakkalchilikni boshqarish, to‘lov qobiliyati va investitsiyalar istiqboli bo‘yicha ixtisoslashgan maslahat xizmatini chuqurlashtirish imkonini beradi. Investitsiya bozori va moliya muassasalari omonatchilar ehtiyojlarini yakka tartibda xavfsiz qondirishni sarmoyadorlarning muddatli mablag‘ga bo‘lgan ehtiyojlarini qondirish bilan ayni vaqtda amalga oshiradilar. Shu bilan birga, aholi va korxonalarining omonatlarini jalb etish, ularni samarali joylashtirish ham lozim.

Ma‘lumki, moliya tizimi o‘z-o‘zidan rivojlanmaydi, balki buning uchun hukumat tomonidan moliya tizimi va sarmoya bozorining rivojlanishiga yordam ko‘rsatilishi, qulay huquqiy-iqtisodiy muhit

yaratilishi zarur. Investitsiya bozorini rivojlantirish va barqarorlashtirish siyosati ishlab chiqaruvchilarning o'z moliya resurslarini nazorat qilishlarida muammolar mavjudligini aniqlab beradi va ularning yechimini topish yo'llarini taklif etadi.

Moliya tizimi va investitsiya bozorining barqaror rivojlanishiga birinchidan inflatsiya katta ta'sir ko'rsatadi. Shuning uchun moliya tizimida borayotgan islohot natijalarini baholash ijobiy makroiqtisodiy muhitni hisobga olgan holda amalga oshirilishi kerak. Resurslardan foydalanishda narxlar muhim rol o'ynashi kerak va iqtisodiy agentlar o'z aktivlarini o'stirishdan manfaatdor bo'lganlaridagina investitsiyalarini sarflashga harakat qiladilar. Ikkinchidan, omonatchilarning ichki moliyaviy aktivlarni jalb etishni talabga nisbatan past darajada foydalanishiga sabab, foiz stavkasi va valuta kursi bo'yicha narxnavoning o'sishidir. Bu albatta, moliyaviy aktivlarning o'sishiga ham salbiy ta'sir etmoqda.

Moliya tizimining barqarorligi islohotning muvaffaqiyatli borishi, qayta moliyalash jarayonining qanday amalga oshirilayotganiga bog'liq. Bu o'z navbatida budjet xarajatlarini kamaytirish yoki hukumatning moliya bozorini shakllantirish jarayonini qo'llab-quvvatlashga bo'lgan ehtiyojini kamaytiradi.

Moliya tizimini isloh qilish ko'p jihatdan mamlakatning iqtisodiy taraqqiyotiga ta'sir etuvchi foiz stavkalari miqdoriga ham bog'liq. Foiz stavkalari o'z navbatida moliya bozorining rivojlanishiga bog'liq. Investitsiya bozoridagi raqobat bozorining muhim tarkibiy qismlari hisoblangan moliyaviy resurslarga bo'lgan talab va takliflarning o'zgarishiga munosabat bildirishga majburlovchi mexanizm yoki vosita bo'lib hisoblanadi. Foiz stavkasi darajasi va tarkibi moliya sohasining rivojlanishiga va moliya resurslarining joylashuviga hal qiluvchi ta'sir ko'rsatadi.

Agar foiz stavkalari bozornikidan past bo'lsa, bu milliy valutadagi jamg'armaga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Natijada u talablar majmuini boshqarib turishga ham ta'sir etib, moliyaviy vositachilik samaradorligiga salbiy ta'sir etadi. Aksincha, agar foiz stavkalari bozordagidan yuqori bo'lsa, u holda ular makroiqtisodiy beqarorlik darajasining yuqoriligini aks ettiradi yoki moliyaviy tartibsizlikka olib keladi. Shunday qilib, foiz stavkalari tahlili, shuningdek shakllanayotgan investitsiya bozorining real shart-sharoitlarini

hisobga olgan holda ularni o'zgartirish dasturi investitsiya bozorining asosiy tarkibiy qismidir.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida iqtisodiyot bilan bog'liq holda bank faoliyatini takomillashtirib borish uchun marketing tadqiqotlarini muntazam ravishda olib borish maqsadga muvofiqdir. Faqat shunday usul bilan investitsiya bozorida samaradorlikni oshirish va barqarorlikka erishish mumkin.

10.2. Mamlakatga xorijiy investitsiyalar shaklidagi investitsion faoliyatni rag'batlantirishning imiy-nazariy asoslari

Jahon xo'jaligini rivojlantirishda xalqaro kapital migratsiyasi muhim ahamiyatga ega, chunki u mamlakatlarning tashqi iqtisodiy va siyosiy aloqalarining mustahkamlanishiga olib keladi, ularning tashqi savdo aylanmalari hajmini oshiradi, iqtisodiy rivojlanishni jadallashtiradi, ishlab chiqarish hajmlarini ko'paytiradi, ishlab chiqarilayotgan tovarlarning jahon bozoridagi raqobatbardoshligini, importyor-mamlakatlarning texnik salohiyatini o'stiradi va mamlakatdagi bandlikni oshiradi. XX asrning ikkinchi yarmiga kelib, xorijiy investitsiyalarning tabiatini o'rganish borasida ko'plab ilmiy izlanishlar amalga oshirila boshlandi. Tashqi savdoning klassik va neoklassik nazariyalarida xalqaro miqyosda ishlab chiqarish omillarining ko'chmasligi haqidagi fikrlarga asoslanib, A.Smit va D.Rikardolar xorijiy investitsiyalarni asoslash zaruratini inkor qilgan holda, halqlar o'rtasidagi savdo aloqalarining sabablarini o'rganishgan. Ishlab chiqarish omillarining xalqaro makonda ko'chib yurishi mumkinligi haqidagi qarashlarning paydo bo'lishi ham to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarning motivlarini nazariy jihatdan asoslash imkonini bermadi.

1980-yillarga kelib, jahon xo'jaligi aloqalari taraqqiyotining o'ziga xos in'kosi sifatida transmilliy kompaniyalar faoliyati borasida dunyo iqtisodchilarining qarashlarida tub o'zgarishlar yuz berdi. Bu birinchi navbatda, 1980-yillarga kelib transmilliy kompaniyalarning dunyo iqtisodiyotidagi o'rni va ahamiyatining tobora ortib borishi bilan bog'lanadi. Mazkur davrga kelib, transmilliy kompaniyalarning tuzilmalari hissasiga dunyo ishlab chiqarishining 50 foizi va jahon savdosining 50 foizdan oshiqrog'i to'g'ri kelganligini ko'rishimiz

mumkin⁷¹. Xorijiy investitsiyalar nazariyasi 1950-yillarning boshida taklif etilgan farazlar guruhi doirasida rivoj topganligini ta'kidlash muhim. Xalqaro savdo va to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalash hajmlarining keskin o'sishi mazkur jarayonlarning sabablarini tushuntirish va ularni rag'batlantiruvchi omillarni aniqlashtirish borasida nazariy yondashuvlarni ishlab chiqishni taqozo qilar edi.

Strategik motivlar gipotezasi xorijiy investitsiyalar motivatsiyasi kompaniyani rivojlantirish borasida yangi bozorlar va resurs manbalari, faoliyat samaradorligini oshirish imkoniyatlari, yangi axborotlar kabi yangi strategik resurslarni izlab topish bilan izohlaydi. Mazkur gipoteza asosida S.Xaymer 1960-yilda oligopolistik xulq-atvor nazariyasini ilgari suradi⁷². S.Xaymer xorijiy investitsiyalarni tovar bozorlaridagi nomukammal raqobatning klassik modellari bilan o'zaro uyg'unlikda o'rganish lozim, deb hisoblaydi. Ushbu nazariyaga muvofiq, bo'lg'usi monopolist yoki oligopolist sifatida raqobatni cheklash yoki raqobatbardoshlikni himoya qilish maqsadida xorijiy bozorlarga ekspansiyani amalga oshiradi.

Psixologik motivlar gipotezasi to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalashga bo'lgan moyillikni kompaniyaning muhim sotish bozorlarini boy berishdan xavfsirashi va bunday xatarlarni boshqa bozorlarga chiqish yo'li bilan pasaytirishga bo'lgan intilishlari bilan tushuntiradi. R.Agion tomonidan amalga oshirilgan tadqiqotlar menejrlarning shaxsiy qarashlari va alohida shaxslar guruhining ehtiyojlariga asoslangan psixologik motivlarning ikki asosiy tipi mavjudligini ko'rsatdi⁷³. Investitsion qarorlarning tashqi rag'batlariga quyidagilar kiritiladi:

- Istiqbolli bozorlarni boy berishdan xavfsirash;
- Investitsiyalarni amalga oshirish borasida taklif kiritgan shaxslar nufuzining ta'siri;
- Raqobatchilarning xorijiy bozorlarda samarali faoliyat ko'rsatishi;

⁷¹ UNCTAD. *Transnational Corporations*, vol.8, no.2, August 1999. P4344

⁷² Hymer S. *The Large Multinational Corporation. An Analysis of Some Motives for the International Integration of Business*. // Aldershot, 1990. 58 p.

⁷³ Aghion P. *A Primer on Innovation and Growth* (электронный ресурс) // Bruegel.org. Bruegel. 2012.

- Milliy bozorlarda faoliyat ko'rsatuvchi xorijiy korxonalarining raqobat bosimi.

Muallifning fikricha, yuqorida ko'rsatib o'tilgan motivlar investitsion qarorlar qabul qilinishini tezlashtiruvchi katalizator sifatida xizmat qilsada, birlamchi to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalarni amalga oshirishga bevosita sabab bo'la olmaydi.

Makroiqtisodiy gipotezalar guruhi investorlar tashqi muhitining makroiqtisodiy omillarini baholashga yo'naltirilgan. Shunga bog'liq ravishda mamlakatlarning siyosiy va iqtisodiy belgilari bo'yicha ularni bir-biridan farqlashni ko'zda tutuvchi to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarning motivlariga asoslangan gipotezalar guruhini o'rganish, mazkur tadqiqot doirasida muhim o'rin egallaydi.

- Makroiqtisodiy gipotezalar:
- Rentabellik darajasi;
- Ishlab chiqarish sikli va bozor omillari;
- Ishlab chiqarish xarajatlari;
- Valuta kursi kabi omillarni aks ettiradi.

Makroiqtisodiy gipoteza 1969-yilda S.Xaymer tomonidan transmilliy kompaniyalar nazariyasi doirasida ochib berilgan va CH. Kindleberger tomonidan yanada rivojlantirilgan⁷⁴. Mazkur nazariyaga ko'ra, monopolistlarning boshqa davlatlar tomonidan amalga oshiriluvchi iqtisodiy siyosatning himoya to'siqlariga qarshi tura olganliklari bois, xorijiy investitsiyalar aksariyat holatlarda monopolistlar tomonidan amalga oshirilsada, lekin bu o'rinda investor uchun bevosita naf ko'rish (ko'lam samarasi, arzon resurslar) asosiy shart hisoblanadi.

R.Vernonning xalqaro tovar ishlab chiqarish sikli paradigmasi to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarni amalga oshirishni ishlab chiqarish jarayonining ayrim elementlarini xorijiy bozorlarga ko'chirish hisobiga ishlab chiqarish siklini maqbullashtirishga bo'lgan intilish orqali asoslaydi⁷⁵. Mazkur nazariya xorijiy bozorlarga ekspansiya qilish orqali tovarning hayotiylik siklini uzaytirish va transmilliy kompaniyalarning raqobat mavqeyini mustahkamlash

74. Kindleberger, Ch.P. *American Business Abroad*. New Haven and London: Yale University Press. 1969. Pp. vii.

75. Vernon R. "International investment and international trade in the product cycle // *Quarterly Journal of Economics*, 1966. Vol. 80, -pp. 190-207.

imkoniyatlarini alohida ta'kidlaydi. R. Vernon tadqiqotlariga ko'ra korporatsiyalar tovarning bozordagi hayotiylik sikli bosqichiga qarab o'z rivojlanish strategiyasini o'zgartiradi va ular quyidagi yo'nalishlarga asoslanadi:

- o'z uyida tovar ishlab chiqarish;
- tovarni eksport qilish;
- ishlab chiqarishni chet el bozorlariga ko'chirish.

Korporatsiyaning tanlagan rivojlanish strategiyasi shakli, unga mos keladigan ishlab chiqarish xarajatlari va daromadlar nisbatiga bog'liq. Bunda bosqichlar 1) innovatsion mahsulot ishlab chiqarish bosqichi; 2) mahsulotni yetuklik, ya'ni uni mukammal ishlab chiqarish shakllangan bosqichi; 3) mahsulotni ommaviy tarzda ishlab chiqarish va chetga sotish bosqichi.

Valuta makoni gipotezasi L.Alfaro⁷⁶ tomonidan ilgari surilgan bo'lib, investitsion qarorlarning retsipiyent-mamlakat milliy valutasini va uning o'zgarishiga qay tarzda ta'sir ko'rsatishini asoslashga xizmat qiladi. Ushbu gipoteza loyihani baholashda qo'llaniluvchi, kapitalning talab etiluvchi qaytimini ko'paytiruvchi va xatar uchun mukofotga qo'shiluvchi valuta mukofoti konsepsiyasini aks ettiradi. Gipotezaga muvofiq, milliy valutaning mustahkamlanishi sharoitida kapital eksporti oqimlari, milliy valutaning qadrsizlanishi holatida esa to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar oqimi kuchayadi.

Biznesni diversifikatsiyalash ishlab chiqarish va sotishni geografik yoki tarmoq jihatdan taqsimlash evaziga bozor xatarlari darajasini pasaytirish imkonini beradi. Bunday yondashuv Portfel gipotezasida o'z aksini topgan bo'lib, u rentabellik gipotezasining o'ziga xos davomi hisoblanadi. Portfel gipotezasi R. Romer (1973-yil) tomonidan xorijiy investitsiyalar muammosini ochib berish doirasida yanada kengaytirilgan⁷⁷. Portfel gipotezasi o'zining dastlabki shaklida faqatgina portfel investitsiyalarga nisbatan qo'llanilgan. Dastlab, to'g'ridan-to'g'ri va portfelli investitsiyalarning daromadlilik va tavakkalchilik darajalari o'rtasidagi farqlar milliy kapital bozorlarining

76. Alfaro, Laura, Chanda Areendam, Sebnem Kalemli-Ozcan, and Sayek Selin. FDI and Economic Growth: The Role of Local Financial Markets// *Journal of International Economics*, 2003, 61, no.1, October, -pp. 512-533.

77. Romer P. (1990). Endogenous technological change. *Journal of Political Economy*, Vol. 98, No. 5, pp. 71—102.

takomillashmaganligi bilan bog‘liq, degan fikrlar ilgari surilgan. Romer portfelli investitsiyalarni to‘g‘ridan-to‘g‘ri investitsiyalar bilan almashtirish nafaqat uyushgan kapital bozori mavjud bo‘lmagan rivojlanayotgan bozorlarda, balki daromadlilik darajasining haddan tashqari tebranuvchanligi sharoitida rivojlangan bozorlarda ham mavjud bo‘lishini ta’kidlaydi. Uning fikricha, to‘g‘ridan-to‘g‘ri investitsiyalarni amalga oshirish sharoitidagi tavakkalchilik darajasiga nisbatan qimmatli qog‘ozlar daromadlilik darajasi ta’sirchanligining yuqoriligi investorlarni to‘g‘ridan-to‘g‘ri investitsiyalar foydasiga qaror qabul qilishga undaydi.

Bozor muhitining o‘zgarishiga V.Aitkenning oligopolistlarning javob reaksiyasi gipotezasida o‘z aksini topgan⁷⁸. U oligopolistik bozordagi ulushni yo‘qotish xatarining mavjudligi sharoitida kompaniya uchun eng maqbul bo‘lgan strategiya- bu xorijiy bozorlarda raqobatchilarga taqlid qilishdan iborat ekanligini ko‘zda tutadi. 1948 –1967-yillar davomida AQSHning 187 ta transmilliy kompaniyalarining xorijiy faoliyatining empirik tahlili xorijiy bozorlarda investitsiyalarni amalga oshirgan oligopolistik sohalardagi bozor yetakchilari orqasidan ularning lokal raqobatchilari ergashganligini ko‘rsatgan. Birlamchi investitsiyalarni amalga oshirishning dastlabki uch yilida kuzatishlarning 45 foizi holatida “yetakchi orqasidan ergashish” strategiyasi kuzatilgan bo‘lsa, 75 foiz holatda esa- keyingi yetti yil davomida mazkur holat kuzatilgan⁷⁹.

R.S. Bukle va I.T. Vender tomonidan 1953-yilda ishlab chiqilgan likvidlik gipotezasi asosida likvidlik va investitsion faollik o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik nazariyasi yotadi⁸⁰. Yuqorida nomlari tilga olib o‘tilgan mualliflarning hisoblashicha, kompaniyalar qarz kapitaliga nisbatan o‘z kapitallarini bir muncha arzon hisoblaydilar va ortiqcha mablag‘larning paydo bo‘lishi bilan xorijiy investitsiyalarni amalga oshirish borasida qaror qabul qiladilar.

78. Aitken, B. and Harrison, “Do Domestic Firms Benefit from Direct Foreign Investment? Evidence from Venezuela// American Economic Review, 1999, 89 (3), -pp. 605-618.

79. UNCTAD Investment Policy Monitor №19 [Электронный ресурс] // United Nations industrial development organization, March 2018
https://unctad.org/en/PublicationsLibrary/diaepcb2018d1_en.pdf.

80 Buckley P.J., Casson M.C. The future of the multinational enterprise. Homes & Meier: London, UK. Macmillan Press. 1976.

Ch. Kindlberger S. Xaymning konsepsiyasini kengaytira borib, transmilliy kompaniyalar vertikal integratsiya orqali olishlari mumkin to'rtta asosiy afzalliklarni ajratib ko'rsatadi:

1. Tovar siyosati (marketing, imij, tovar guruhlarini differensiyalash);
2. Ishlab chiqarish omillari (arzon resurslarga egalik qilish, bevosita nazoratni amalga oshirish, malakali personal);
3. Ko'lam hisobiga tejash;
4. Tartibga solish borasida davlat siyosati (davlatning aralashmaslik siyosati).

Bozor tuzilmalarining tarmoq nazariyasini rivojlantirish doirasida 1966 yilda J. P.Bakli⁸¹ tomonidan internalizatsiya (baynalmilallashuv) nazariyasi ishlab chiqilgan bo'lib, mazkur nazariya keyinchalik M.Kasson (1981-y.) va A.Rugman (1985-y.) tomonidan yanada boyitilgan⁸². Mualliflar agar eksportga nisbatan boshqa bir davlatning hududida o'zining tuzilmasiga ega bo'lish nafliroq bo'lsa, to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarni amalga oshirishni maqsadga muvofiq, deb hisoblaydilar. Ushbu nazariya amalda bozor tuzilmalari tarmoq nazariyasining o'ziga xos davomi hisoblanadi. Nazariyaga muvofiq, yirik transmilliy kompaniyalar yaxlit ichki tuzilmaga ega bo'lishlari holatida o'zlarining xorijiy bozorlardagi faoliyatlarini kengaytirishlari mumkin. Mualliflar transmilliy kompaniyalarni yetakchi kompaniyaga aylantirish va ularni to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar yordamida tashqi bozorlarda samarali faoliyat olib borishlariga imkoni beruvchi marketing resurslari, insoniy resurslar va moliyaviy menejment darajasi kabi ustuvorliklariga alohida e'tibor qaratishgan.

K.Akamatsu (1930-yillar), K. Kodzima (1978-yil) va T. Ozava (1995-yil) lar tomonidan ishlab chiqilgan "parvoz qilayotgan g'ozlar paradigmasi"⁸³ mamlakat bozorlarida xorijiy ta'minotchilarning paydo bo'lishi asnosida u yoki bu tovar ishlab chiqarishning o'sishini va

⁸¹ Grazia Ietto-Gillies. The Theory of the Transnational Corporation at 50+. 17th Annual Conference of ESHET, 2013. P.

⁸² UNCTAD. Investment Policy Framework: For sustainable development [Электронный ресурс] // United Nations industrial development organization. Vienna, 2015. URL: <http://unctad.org/en/PublicationsLibrary/diaepcb2015d5.en.pdf> (dara obrazenia 12.12.2016)

⁸³ Akamatsu K. A historical pattern of economic growth in developing countries// Journal of Developing Economies, 1962, 1(1):3-25, March-August, -pp. 325., Kojima K The flying gees model of Asian economic development: Origin, theoretical extensions, and regional policy implication. Journal of Asian Economics, 2000, 11(4), -pp. 375-401.

keyinchalik mazkur tovarlarni eksport qilish imkoniyatlarining vujudga kelishini tushuntirib berishga xizmat qiladi.

To'g'ridan-to'g'ri investitsiyalash jarayonlarini tadqiq qilish borasida eng mukammal majmualar yondashuvlardan biri-bu J. Danning (1981-y.)ning eklektik paradigmasi hisoblanadi⁸⁴. Mazkur paradigma investor va retsiyent-mamlakatning OLI-ustunliklari to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarni amalga oshirishda eng muhim jihat hisoblanadi, deb uqtiradi:

O (ownership) - o'ziga xos nomoddiy aktivlarga va ichki imkoniyatlarga egalik qilish bilan bog'liq bo'lgan ustunliklar;

I (internalization)- baynalmilallashuv doirasida kompaniya tuzilmalari va xususiy tarmoqlarining yuqori salohiyati bilan bog'liq bo'lgan ustunliklar;

L (location)-retsiyent-mamlakatning nafaqat bozorlar va resurslari, balki investitsion iqlimni davlat tomonidan boshqarilishi bilan bog'liq bo'lgan ustunliklar⁸⁵.

Eklektik paradigma nazariyasiga ko'ra, retsiyent-mamlakatlar xorijiy investitsiyalarni jalb etishda faqat resurslarning arzonligiga tayanmasliklari lozim. Milliy iqtisodiyot uchun zarur xorijiy investitsiyalarni jalb qilishda ushbu omilning o'zi yetarli emas. Shuning uchun asosiy e'tibor qulay investitsiya muhitini yaratishga qaratilishi kerak. Shunday qilib, eklektik nazariya firma bir vaqtning o'zida barcha uch ustunlikdan foydalana olgan taqdirda xorij bozorida to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar yordamida muvaffaqiyatli ish yuritishi mumkinligini asoslab beradi. Masalan, firma faqat mulkchilik yoki joylashuv nuqtai-nazaridan ustunlikka ega bo'lsa, u xorijiy bozorda eksport yoki franchayzing kabi o'zgacha xizmat ko'rsatish uslublarini qo'llashi mumkin bo'ladi.

J.Danning va R. Narula (1994-y.) tomonidan eklektik paradigma asosida ishlab chiqilgan investitsion rivojlanish nazariyasi doirasida mualliflar investitsion oqimlarning yo'nalishi milliy tizimlarning rivojlanish darajasiga bog'liq ekanligini tushuntirishga harakat qiladilar⁸⁶. Mazkur nazariya to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar

84. Dunning J. Trade, Location of Economic Activity and the Multinational Enterprise: a search for an eclectic approach. London, Macmillan, 1977.

85. Grazia Ietto – Gillies. The Theory of the Transnational Corporation at 50+. 17th Annual Conference of ESHET, 2013.P.11

86. Dunning, J.H., Narula, R., Foreign Direct Investment and Governments: Catalysts for Economic

oqimi doirasida mamlakatlar rivojlanishining (bir muncha past rivojlangan mamlakatlardan yuksak darajada rivojlangan mamlakatlargacha bo'lgan) 5 ta bosqichi mavjudligini ko'zda tutadi. Unga muvofiq, kapitalni eksport qilish, dastlab kapitalni import qilish hisobiga amalga oshadi. Texnologiyalar va intellektual resurslar taraqqiyotining dastlabki bosqichida mamlakat resurslar tanqisligiga duch kelsa, rivojlanishning keyingi bosqichlarida davlat asta –sekinlik bilan moliyaviy ekspansiyani amalga oshirish imkoniyatini qo'lga kiritadi. M. Porter tomonidan ishlab chiqilgan va 1990 yilda omma e'tiboriga havola qilingan millatning raqobat ustunliklari nazariyasi global bozorda milliy iqtisodiyotlarning raqobat afzalliklari va investitsiyalash borasida transmilliy kompaniyalarning strategiyalari o'rtasida o'zaro bog'liqlik mavjudligini ko'rsatadi. Porterning "milliy romb" afzalliklari quyidagi 4 ta guruhga ajratiladi:

- korporativ boshqaruv afzalliklari;
- resurslardan foydalanish borasidagi afzalliklar;
- talab va taklif omillarining o'ziga xos tavsifi;
- ko'makchi va yondosh tarmoqlarning afzalliklari.

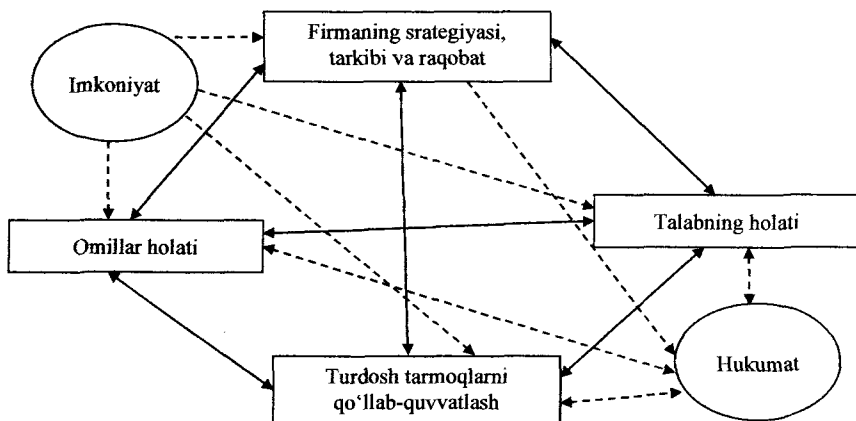
M.Porter ushbu omillar sintezini «raqobat afzalliklari brillianti» deb nomladi va ular kapitalni chetga chiqarishning muvaffaqiyatini kafolatlashini nazarda tutadi⁸⁷. Qo'shimcha omillar sifatida esa davlatning oqilona investitsiya siyosati va «omadli vaziyatlar»ni keltiradi.

Yuqoridagi to'rtta omil bir qatorda model ikkita tashqi omillar-davlatning ilmiy asoslangan siyosati va voqea-hodisalarning ijobiy kechishini inobatga oladi. Ta'kidlash lozimki, yuqorida tilga olib o'tilgan tashqi omillar u yoki bu darajada 4 ta omilga ta'sir ko'rsatadi. Nazariyaning eng muhim g'oyasi shundan iboratki, raqobatbardoshlikning mustahkamlanishiga xizmat qiluvchi omillar me'ros qilib olinmaydi, aksincha bunday omillar milliy iqtisodiy tizimlar tomonidan yaratiladi. Romb modeli doirasida hukumat

Restructuring, Routledge, London, 1996.

⁸⁷. Портер М. Международная конкуренция: конкурентные преимущества стран. – М.: Международные отношения, 1993. – 896 с.

katalizator vazifasini bajarishi va raqobat samaradorligining o‘shishiga zamin yaratib berishi lozim.

10.1-rasm. Porterning raqobat afzalligi brillianti⁸⁸

Qulay investitsion iqlimni shakllantirish borasidagi davlatning ilmiy asoslangan siyosati to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalarni jalb qilish borasida milliy tizimlarning afzalliklarini ta‘min etadi.

10.1- jadval.

Xorijiy investitsiyalashning “o‘zidan itaruvchi” va “o‘ziga jalb qiluvchi” omillari (push and pull factors)

“Siqib chiqarish” omillari	“Jalb qilish” omillari
Bozor omillari	
<ul style="list-style-type: none"> • Yetarlicha katta bo‘lmagan bozor hajmi; • Lokal bozorlarga bog‘liqlik va uni diversifaksiyalashning zaruriyati; • Savdo-eksport to‘siqlari 	<ul style="list-style-type: none"> • Yetarlicha katta bo‘lgan yoki muttasil o‘sib borayotgan bozor; • Tarifli va tarifsiz to‘siqlar

⁸⁸ Muallif tadqiqotlari asosida tuzilgan.

Ishlab chiqarish xarajatlari omillari	
<ul style="list-style-type: none"> • Ishlab chiqarish omillari qiymatining yuqoriligi; • Tabiiy resurslarning cheklanganligi 	<ul style="list-style-type: none"> • Arzon mehnat, tabiiy va boshqa resurslar; • Boshqaruv tajribasi, texnologiyalar; • Savdo tarmoqlari; • Rivojlangan infratuzilma
Biznes muhit omillari	
<ul style="list-style-type: none"> • Mahalliy va xorijiy kompaniyalar tomonidan kuchayib borayotgan raqobat bosimi; • Past foiz stavkalari 	<ul style="list-style-type: none"> • Raqobat kurashining nisbatan past darajasi; • Qulay kreditlash shart-sharoitlari
Davlat tomonidan tartibga solish va makroiqtisodiy ko'rsatkichlar	
<ul style="list-style-type: none"> • Davlatning investitsion siyosati; • Davlatning rivojlantirish siyosati; • Iqtisodiy o'sish sur'atlarining pastligi yoki inqirozli holatlar; • Inflatsion bosim 	<ul style="list-style-type: none"> • Shaffof davlat boshqaruvi; • Tartibga soluvchi qonun-qoidalar, preferensiyalar va imtiyozlar; • Infratuzilmaga yo'naltirilayotgan investitsiyalar; • Qattiq valuta va valutani tartibga solish borasidagi cheklolarning kamligi; • Davlat aktivlari va korxonalarini xususiy lashtirish

Manba: UNCTAD.WIR 2006; UNCTAD Transnational Corporations, Vol.1, № 1. April 2004.-Table 7.

Transmilliy kompaniyalar nazariyasi va xalqaro to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar, shu jumladan investitsion rivojlanishning nazariy asoslari va empirik ma'lumotlarga asoslangan holda, UNCTAD bugungi kunda transmilliy kompaniyalarning xorijiy bozorlarga ekspansiyani amalga oshirishi borasidagi qarorlariga ta'sir ko'rsatuvchi omillar tizimini ishlab chiqqan⁸⁹. Xalqaro miqyosda

⁸⁹ UNCTAD Investment Policy Monitor №19 [Электронный ресурс] // United Nations industrial development organization, March 2018
https://unctad.org/en/PublicationsLibrary/diaepcb2018d1_en.pdf

ekspansionistik faoliyat chora-tadbirlarini amalga oshirish borasida firmaning raqobat ustunliklarini shakllantirish va faoliyatni sifat jihatdan yangi bosqichga olib chiqishga undovchi xalqaro raqobatning tobora kuchayib borishi sharoitida to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar transmilliy kompaniyalarni rivojlantirish strategiya-sining muhim tashkil etuvchilaridan biri hisoblanadi. Ochiq iqtisodiyot sharoitida raqobatbardoshlikni oshirish, kompaniyaning bozordagi ulushini saqlab qolish yoki uni ko'paytirish, pirovardida esa, eng yuqori foyda darajasiga erishish, transmilliy kompaniyalar uchun xorijiy bozorlarda xorijiy investitsiyalarni joylashtirishdan ko'zlangan asosiy maqsad eng katta ijobiy samara hisoblanadi.

Investitsion yechimlarning yuqorida ko'rsatib o'tilgan strategiyalari va motivlari doirasida to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar ko'lamini va yo'nalishlariga ta'sir ko'rsatuvchi omillar xorijiy investitsiyalar kiritilgan mamlakatlardan xorijiy investitsiyalarni "siqib chiqaruvchi" va qabul qiluvchi mamlakatlarga "jalb qiluvchi" omillarga ajratiladi. Bunday omillarga misollar quyida 1.1-javdalda keltirib o'tilgan. Yuqoridagilarga qo'shimcha tarzda, UNCTAD transmilliy kompaniyalarni tashqi bozorlarga chiqishga undovchi ikkita omilni ajratib ko'rsatadi.

Bu birinchi navbatda, Xitoy va Hindiston kabi mamlakatlarda kuzatilayotgan jadal iqtisodiy o'sish natijasida rivojlanish va xalqaro bozorlarga kirib borish uchun muhim ishlab chiqarish omillari va resurs zaxiralarning tugashi bilan bog'liqdir. Mazkur dalil tabiiy resurslar sohasida to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalarni strategik jihatdan rag'batlantirishda o'z ifodasini topadi. Ikkinchidan, jahon iqtisodiyotining globallashuvi va erkinlashishining tobora kuchayib borishi sharoitida transmilliy kompaniyalar o'rtasida xorijiy mamlakatlarda o'z imkoniyatlarini kengaytirish va xalqaro maydonda sodir bo'layotgan iqtisodiy jarayonlarni oldindan ko'ra olish borasida xulq-atvor qoidalarining o'zgarishi sodir bo'lmoqda⁹⁰.

Transmilliy kompaniyalar ekspansiyasining maqsad, motivlari va shuningdek to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalarni amalga oshirishning usul va vositalarini e'tiborga olgan holda retsipiyent-mamlakatlar

⁹⁰ UNCTAD. Transnational Corporations [Электронный ресурс] // United Nations industrial development organization Division on Investment, Technology and Enterprise Development, August 1999. vol. 8, no. 2. URL: https://unctad.org/en/Docs/iteiit12v8n2_en.pdf UNCTAD.

uchun investitsiyalarni jalb qilishning quyida bayon qilingan ijobiy va salbiy oqibatlarini aniqlashtirishimiz mumkin⁹¹. Shu tariqa, ayrim mamlakatlar iqtisodiy rivojlanish darajasining pastligi va davlat tuzilmalarining tarqoqligi bois, investitsiyalarning turli mamlakatlar iqtisodiyotiga turli xil ta'sir ko'rsatishi mumkinligi borasidagi dalillar muhim ahamiyat kasb etadi.

10.3. Investitsiyalarni iqtisodiy o'sishga ta'siri

Bugungi globalizatsiya davrida jahon iqtisodiyotining rivojlanish bosqichlarini kuzatish natijasida shu narsaga amin bo'lish mumkinki, investitsiyalar har qanday jamiyat milliy iqtisodiyotining rivojlanishida asosiy poydevor bo'lib hisoblanadi. Ammo, shuni alohida qayd etish joizki, investitsiyalarning harakat ko'lami rejali iqtisodiyot davrida qisman cheklangan bo'lib, ularning iqtisodiy samaradorligiga nisbatan, ijtimoiy samaradorligi ustuvor bo'ladi.

Bozor munosabatlari asosida o'z iqtisodiyotini tartibga soladigan davlatlarda investitsiyaning iqtisodiy imkoniyati misli ko'rilmagan darajada keng va ahamiyatli bo'ladi. Buning isboti o'laroq birgina mamlakatda yaratilayotgan yalpi ichki mahsulot(YAIM)ning o'sishiga nazar soladigan bo'lsak, investitsiya faoliyatining samarali tashkil etilishigina YAIMning o'sishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Agar YAIMning o'tgan yilga nisbatan o'sishi past bo'lsa, bunday holat investitsion faoliyatning sust tashkil qilganidan dalolat beradi.

Bu esa o'z navbatida, investitsion faoliyatni ilmiy asosda tashkil etishni taqozo etadi. Investitsiya so'zi nemischa «Investition», lotincha «Investtio» so'zlaridan olingan bo'lib, u kapitalni uzoq muddatli qo'yilmalar tariqasida sanoat, qishloq xo'jaligi, transport va boshqa tarmoqlarga sarf etiladigan xarajatlar yig'indisidir. Xorijiy investitsiyalar esa, xorijiy investorlar tomonidan yo'naltiriladigan investitsiyalar bo'lib, xorijiy mulkdorlarning boshqa mamlakat iqtisodiyotining turli tarmoqlariga daromad olish maqsadida muayyan muddatga qo'yilgan kapitalidir. Xorijiy investitsiyalar boshqa iqtisodiyotdan

⁹¹ UNCTAD Investment Policy Monitor №19 [Электронный ресурс] // United Nations industrial development organization, March 2018
https://unctad.org/en/PublicationsLibrary/diaepcb2018d1_en.pdf.

milliy iqtisodiyotga jalb qilingan kapital bo'lib, ularning ichki investitsiyalaridan tubdan farqlanishi xatar bilan bog'liqdir.

Investitsiyalar iqtisodiy yoki ijtimoiy samara keltiradigan va tadbirkorlik, ishbilarmonlikning davlat tomonidan ta'kidlanmagan faoliyatlariga jalb qilinadigan (sarflanadigan) barcha turdagi mulkiy va intellektual boyliklariga aytiladi. Samara keltiradigan mulkiy va intellektual boyliklar, ya'ni investitsiyalar quyidagi shakllarda bo'lishi mumkin:

- pul mablag'lari, banklardagi maqsadli jamg'armalar, paylar, aksiyalar va boshqa qimmatbaho qogozlar;

- harakatdagi va harakatda bo'lmagan mulklar (binolar, inshootlar, asbob- uskunalar);

- mualliflik huquqi, ixtirolardan foydalanish huquqlaridan («nou-xau») tashkil topgan mulkdorlik huquqlari, boshqa intellektual boyliklar;

- yer va boshqa tabiiy resurslardan foydalanish huquqlari hamda mulkchilik huquqlari;

- boshqa boyliklar.

Investitsiyalarni shartli ravishda moliyaviy va real investitsiyalarga ajratish mumkin. Moliyaviy investitsiyalar shaxsiy kompaniyalar va davlat idoralari tomonidan muomalaga chiqarilgan aksiyalar, obligatsiyalar va boshqa qimmatbaho qog'ozlarga hamda bank depozitlariga uzoq muddatga jalb qilingan qo'yilmalardir. Moliyaviy investitsiyalar qimmatli qog'ozlar bozorida sarflanishi va shu bozorda qatnashishini anglatadi. Moliyaviy investitsiyalar erkin bozor infratuzilmasi rivojlangan mamlakatlarda, qimmatbaho qog'ozlar bozori kapitalining sohalar bo'yicha taqsimlanishida muhim ahamiyatga ega bo'lgan davlatlarda ko'proq tarqalgan. Moliyaviy investitsiyalar o'z navbatida, mulkiy shakli jihatidan davlat va xususiy investitsiyalarga bo'linadi.

Xususiy investitsiyalar tadbirkorlar, xususiy firmalar, kompaniyalar, konsernlar, aksiyadorlik jamiyatlari yoki boshqa shakldagi mulk egalariining foyda (daromad), samara olish maqsadida davlat tomonidan ta'qiqlanmagan faoliyatlariga sarflaydigan moddiy va intellektual boyliklarini bildiradi. Real investitsiyalar esa moliyaviy investitsiyalardan farq qilib, ular asosiy kapital va moddiy boyliklarni o'stirishga sarflanadigan qo'yilmalarda namoyon bo'ladi. Real

investitsiyalar sarfi asosiy fondlarning o'sishiga, yangilanishiga, moddiy boyliklarning ko'payishiga olib keladi.

Fan-texnika taraqqiyotining kuchayishi bilan intellektual potensial - ishlab chiqarish kuchlarini rivojlantirish uchun sarflanadigan qo'yilmalar ham o'sib boradi. Shuning uchun ham bugungi kunda real investitsiyalar tarkibida ilmiy izlanishlar, fan, ta'lim, kadrlarni tayyorlash va qayta tayyorlash uchun sarflanadigan xarajatlar miqdori o'sib bormoqda. O'z navbatida real investitsiyalar ham davlat va xususiy investitsiyalarga bo'linadi. Rivojlangan mamlakatlarda real investitsiyalarning asosiy qismini xususiy investitsiyalar tashkil etadi.

Davlat sektorida ham real investitsiyalar sarfi muhim ahamiyatga ega. Iqtisodiy muvofiqlashtirish siyosati asosida kreditlar, subsidiyalar ajratiladi hamda davlat tomonidan kapital qo'yilmalar muvozanatlashtiriladi va real investitsiyalar o'zlashtiriladi. Davlat tomonidan o'zlashtiriladigan investitsiyalar, avvalo, bozor infratuzilmasini va u bilan bog'liq bo'lgan tarmoqlarni rivojlantirishga sarflanadi. Investitsiyalar samaradorligini oshirish ko'proq, asosiy kapitalning aktiv elementlarini vujudga keltirish va o'stirish hisobiga amalga oshiriladi.

Mamlakatimizda bugungi kunda xorijiy investorlar uchun qulay investitsiya muhiti barpo etilmoqda. Bu qulayliklar ular uchun yaratilgan turli hukumat kafolatlari va imtiyozlarda o'z aksini topmoqda. Har bir mamlakatning investitsiya muhiti, birinchi navbatda, uning siyosiy barqarorligidadir. Xuddi ana shu omil chet ellik investorlarning boshqa mamlakatga uzoq muddatli shartnomalar asosida resurslarni jalb qilish imkoniyatini kengaytiradi. O'zbekiston Respublikasi qulay investitsiya muhitini yaratish bo'yicha izchil chora-tadbirlarni amalga oshirmoqda. Ularning negizida ikkita asosiy omil yotadi:

- iqtisodiy barqarorlik;

- inflatsiya jarayonlarini tartibga solish va milliy valuta-so'mning to'lov qobiliyatini oshirishga yo'naltirilgan makroiqtisodiy siyosat.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida investitsiya moliyaviy munosabatlarning ijtimoiy- iqtisodiy jihatdan zarurligi milliy iqtisodiyotda yangi turdagi mulkchilik shakliga asoslangan ishlab chiqarish jarayonining shakllanishini ko'rsatadi.

Investitsiyalarning shakllanish jarayonida turli mulkchilik shakllariga asoslangan yuridik va jismoniy shaxslar qatnashadi. Natijada investitsiyaning turli shakllari rang-barang yuridik va jismoniy shaxslar mablag‘lari asosida vujudga keladi. Investitsiya turli mulkchilikka asoslangan yuridik va jismoniy shaxslarning mablag‘lari hisobiga shakllansada, u iqtisodiy mohiyati jihatidan respublika iqtisodiyoti tarmoqlarini rivojlantirish va aholining ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarini yaxshilashga qaratiladi.

Odatda, investitsiya ko‘proq aholining zaruriy miqdordagi iste‘mol qiymatidan ortiqcha mablag‘i hisobiga jamg‘ariladi. Tadbirkorlar oldida doimo mablag‘ ishlab chiqarishni olib borish, uni kengaytirishlari uchun takroriy kengaytirilgan ishlab chiqarishni tashkil etish zarurati tutiladi. Zero investitsiyalarga bo‘lgan zarurat esa talab va taklifga bog‘liqdir. Investitsiyalarni jalb etish qisqa va uzoq muddatda amalga oshiriladi. Ammo tadbirkor uchun uzoq muddatga investitsiya olish iqtisodiy jihatdan ahamiyatliroqdir.

Fikrimizcha, buning asosiy sabablari, quyidagilardan iborat:

- qisqa muddatli investitsiya vakillari bo‘lgan jismoniy shaxslar tomonidan omonat kassalariga qo‘yilgan pullar tez daromad keltirishi zarur;

- qisqa muddatli investitsiyaning moddiy manfaatdorligi uni tezlik bilan qoplanishida namoyon bo‘ladi;

- jamg‘arilgan investitsiyani talab va taklif asosida kelishilgan taqsimlash tizimini ishlab chiqarilishiga bog‘liq.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida investitsiya jarayoni ishlab chiqarish tarmoqlarining tarkibiy o‘zgarishlari va moliya resurslariga bo‘lgan talab va taklifga bog‘liq bo‘ladi. Ayrim iqtisodchilar esa, investitsiyani “...bu ishlab chiqarishni kengaytirish, mahsulot sifatini oshirish uchun sarf etilgan xarajat”, - deb hisoblaydilar. Investitsiya milliy ishlab chiqarish hajmiga, ish bilan bandlikka, fondlarga va iqtisodiy o‘sishga ta’sir etadi.

Yu.V. Bogatin va V.A. Shenderlar: “Investitsiya har qanday tadbirkor loyihagini amalga oshirish shartidir, u pul shaklida bo‘lib, yangi ishni tashkil etish uchun zarur bo‘lgan resurslarni sotib oladi”, - deb fikr bildiradilar. “Investitsiya – bu pul, qimmatli qog‘ozlar va aylanma fondlar, mulklar, kengaytirilgan ishlab chiqarishni tashkil etish uchun, uni kengaytirish uchun sarflangan, aholining o‘sib

borayotgan iste'molini qondirish va ularning iqtisodiy sharoitlarini yaxshilash uchun sarflanayotgan pul mablag'larini o'zida ifoda etgan iqtisodiyotning rivojlanish omili hisoblanadi”.

Investitsiya va moliya mablag'laridan foydalanish, fondlarining tashkil topishi kichik va xususiy ishlab chiqarishlarda investitsiyalardan samarali foydalanishni ta'minlaydi. O'zaro fondlardan foydalanish odatda tijorat yoki investitsiya banklari tomonidan chiqarilgan qimmatli qog'ozlar orqali tartibga solinadi va boshqariladi.

Investitsiyalarni mamlakatda iqtisodiy o'sishni ta'minlashda roli to'g'risida Prezidentimiz Oliy Majlisga qilgan murojaatida ta'kidlab o'tdiki, chuqur ilmiy-amaliy tadqiqotlar asosida aniqlangan va barcha imkoniyatlarga ega bo'lgan sanoat tarmoqlari tarkibidagi neft-gaz, metallurgiya, mashinasozlik, elektrotexnika, farmatsevtika, qurilish materiallari, to'qimachilik, charm-poyabzal kabi sohalar aynan iqtisodiyotimizning “drayverlari” ga aylanishi uchun 2021-yilda qanday ishlarni amalga oshirish borasida ham o'z fikrlarini bayon etib quyidagilarga alohida to'xtalib o'tdilar, xususan:

- raqobatdosh sanoat zanjirlarini yaratishda ishtirok etuvchi sohalarda jami qiymati 23 mlrd. dollarga teng bo'lgan investitsiyalar o'zlashtirilishi va 226 ta yirik sanoat va infratuzilma obyektlari ishga tushirilishi;

- investitsiya siyosatida davlat ishtirokini pasaytirish, xususiy va to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar ulushi oshirishning ustivorligini ta'minlash;

- 2021-yilning 1-apreliga qadar istiqbolli sanoat klasterlari ro'yxatini aniqlash hamda ularni rivojlantirish bo'yicha alohida dastur ishlab chiqilishini amalga oshirish;

- “Bojxona hududida qayta ishlash rejimi” da sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish ko'paytirilishi;

- mamlakatimizda geologiya-qidiruv sohasida 50 ta kon va istiqbolli maydonlar auksionlar orqali investorlarga sotilishi qayd etib o'tildi.

Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan islohotlar natijasida 2020 yilda “Ilm, ma'rifat va raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish yili” Davlat dasturi doirasida bajarilgan ishlar natijasi amalda o'zining ijobiy

natijalarini berdi. Xususan, mamlakat iqtisodiy o‘shini ta’minlash va raqobatdosh sanoat zanjirlarini yaratishda investitsion loyihalarni ko‘paytirish dolzarb ahamiyat kasb etadi. Shu jihatdan, mamlakatimiz resurslar imkoniyatini hisobga olgan holda investitsion loyihalarni ishlab chiqish va samarali joriy etish aynan sanoat tarmoqlarida tarkibiy o‘zgartirishlarni chuqurlashtirishga, milliy iqtisodiyotning yetakchi tarmoqlarini modernizatsiya va diversifikatsiya qilish hisobiga uning raqobatbardoshligini oshirishga xizmat qiladi.

Mamlakatimizda, shu jumladan mahalliy xomashyo resurslarini chuqur qayta ishlash va yuqori qo‘shilgan qiymatga ega tayyor mahsulot ishlab chiqarishni ta’minlovchi yuqori texnologiyali ishlab chiqarishlarni modernizatsiya qilish va tashkil etishga qaratilgan investitsiya siyosatini yanada faollashtirish bo‘yicha kompleks chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Investitsiya loyihalarini amalga oshirish mexanizmlarini tubdan takomillashtirish va soddalashtirish, investitsiyalarni, avvalo, to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalarni jalb qilish va o‘zlashtirishni kengaytirish bo‘yicha keng ko‘lamli ishlar amalga oshirildi⁹².

Ushbu qaror doirasida O‘zbekiston Respublikasi Investitsiyalar va tashqi savdo vazirligi tomonidan manfaatdor vazirliklar, idoralar va boshqa tashkilotlar bilan birgalikda ishlab chiqilgan, quyidagilarni o‘z ichiga oluvchi O‘zbekiston Respublikasining 2020–2022-yillarga mo‘ljallangan Investitsiya dasturi asosida 850,5 trln so‘m investitsiyalar, shu jumladan 35,5 mlrd AQSH dollari miqdoridagi xorijiy investitsiyalar o‘zlashtirilishini nazarda tutuvchi 2020–2022-yillarda kapital qo‘yilmalarni o‘zlashtirishning yig‘ma prognoz parametrlari, shuningdek, 2020–2022-yillarda investitsiyalar va kreditlarni o‘zlashtirish hamda jalb qilish, 206 ta yangi ishlab chiqarish quvvatlari va 31 mingdan ziyod ish o‘rinlari yaratilishini nazarda tutuvchi 2020-yilda yirik ishlab chiqarish obyektlari va quvvatlarini ishga tushirish masalalari belgilab berildi.

Unga ko‘ra respublikamizda sanoat tarmoqlarini rivojlantirish va to‘g‘ridan-to‘g‘ri investorlarni jalb qilish borasida hukumatimiz ko‘magida ijobiy ishlar amalga oshirilib kelinmoqda. Xususan, Jahon

⁹² O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston Respublikasining 2020—2022-yillarga mo‘ljallangan investitsiya dasturini amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” gi qarori. 2020-yil 9-yanvar, PQ-4563-son.

banki, Yevropa Tiklanish va Taraqqiyot banki, Islom va Osiyo taraqqiyot banklari, boshqa xalqaro moliya institutlari bilan hamkorlikdagi investitsiyalar doirasidagi munosabatlar ijobiy tomonga o'zgarimoqda. Shuningdek, 2020-yilda o'zlashtirilgan xorijiy investitsiyalar 6.6 mlrd. AQSH dollarini tashkil etgan holda asosiy kapitalga yo'naltirilgan.⁹³

Bugungi kunda aynan investitsiya loyihalarini ishlab chiqish va joriy etish investorlar qatori mamlakatimiz uchun ham katta ahamiyatga ega. Shu jihatdan, investitsiya majburiyatlarini bajarishda asosan 2-bosqichda amalga oshirilishi belgilab berilgan. Bugungi kunda har bir davlat uchun investitsiya loyihalarini amalga oshirish dolzarb ahamiyatga egadir. Investitsiya – bu “iqtisodiyot drayveri” sifatida “iqtisodiyotning yuragi” – harakatga keltiruvchi kuch desak, mubolag'a qilmaymiz. Mamlakat iqtisodiy o'sishini ta'minlashda investitsiya bilan birga turli soha va tarmoqlarga, shuningdek, hududlarga ham yangi texnologiyalar, ilg'or xorijiy tajribalar, yuksak malakali mutaxassislar kirib keladi, kichik biznes va tadbirkorlik faoliyati jadal rivojlanadi.

Iqtisodiyotning barcha sohalarida erkinlashtirishga katta erk berilishi investitsiya faoliyatining jonlanishiga, barqaror faoliyat ko'rsatuvchi bozor munosabatlarini barpo etish orqali ishlab chiqarish samaradorligining oshishiga va tadbirkorlikning rivojlanishiga qulay zamin yaratadi, Bu esa o'z navbatida ularni eski usullarda, ya'ni davlat mablag'lari hisobiga amalga oshirish esa endilikda mumkin emasligini ko'rsatadi.

10.4. O'zbekistonda xorijiy investitsiya ishtirokidagi korxonalarining iqtisodiy o'sishga ta'siri

Jahon iqtisodiyotida rivojlangan davlatlarda AKTga asoslangan raqamli iqtisodiyotni rivojlanishi, fan-texnika taraqqiyoti sur'atlarini, kapital va inson resurslaridan foydalanish imkoniyatlari belgilab bermoqda. “Hisob-kitoblarning ko'rsatishicha jahon ilmiy-texnika salohiyatining 90%i va global yuqori texnologiyalar bozorining 80%i Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti (IHTT)ga a'zo bo'lgan

⁹³ <https://mif.uz/uz> - O'zbekiston Respublikasi Investitsiyalar va tashqi savdo vazirligi.

rivojlangan davlatlar hissasiga to'g'ri kelmoqda"⁹⁴. Natijada rivojlanayotgan davlatlarda quvib yetish siyosati asosida ishlab chiqarishni modernizatsiyalash, texnik va texnologik taraqqiyot asosi bo'lgan to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarga ta'lab oshib bormoqda. «Rivojlanayotgan davlatlarga investitsiyalarni kirib kelishi, 2% o'sish bilan barqaror qoldi. Bu o'sish natijasida, rivojlangan davlatlarga investitsiyalarni kirib kelishi anomal darajada kamayishi, global xorijiy investitsiyalarda rivojlanayotgan davlatlarning ulushi rekord darajada 54%ga o'sishiga olib keldi"⁹⁵.

Mamlakatimizda va uning mintaqalarida so'nggi yillarda qulay investitsiyaviy va ishbilarmonlik muhitini shakllantirish, to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarga keng yo'l ochish, qonunchilik barqarorligini ta'minlash, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish, investitsion muhitni tubdan yaxshilash borasida amalga oshirilayotgan tizimli ishlar iqtisodiyotimizga yo'naltirilgan to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar hajmining oshishiga muhim asos bo'lmoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev qayd qilib o'tganlaridek: "Iqtisodiyotni yuqori sur'atlar bilan rivojlantirish uchun faol investitsiya siyosatini izchil davom ettirish zarur"⁹⁶.

Investitsiya muhiti investitsiya resurslarini joylashtirish uchun umumiy mezon bo'lib, birinchi navbatda, kapital mablag'larning daromadlilikini ta'minlab beradi. "Investitsiya muhiti deganda mamlakat iqtisodiyoti va uning ma'lum bir hududiga kiritiladigan investitsiyalarning samaradorligini va xavfsizligini ta'minlashga qaratilgan iqtisodiy, ijtimoiy, tashkiliy, huquqiy, siyosiy, ekologik, madaniy va boshqa shart-sharoitlar majmuasi tushuniladi"⁹⁷. U muayyan hududga investitsiyalar kiritishning maqsadga muvofiqligi va jozibadorligini belgilaydigan shart-sharoitlarning mavjud ijobiy va salbiy tomonlarini anglatadi. "Mamlakatning investitsion jozibadorligi - ma'lum investorning maqsadlariga mintaqaning mos kelish darajasi

⁹⁴ UNCTAD Handbook of Statistics 2014. New York and Geneva, 2014. -P. 155, 171.

⁹⁵ Доклад о мировых инвестициях за 2019 год . Особые экономические зоны. UNCTAD/WIR/2019 (Overview).

⁹⁶ Mirziyoyev Sh.M. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi – Toshkent. // Halq so'zi, 2020-yil 24-yanvar.

⁹⁷ Mamatov B., Yakubova S. Qulay investitsiya muhiti iqtisodiyot taraqqiyotining garovidir. – T.: Jurnal. Bozor, pul va kredit. 2015. №8. -B. 46.

bo'lib, xususan, tavakkalchilikni mos darajasida investitsiyalashni o'ziga xos imtiyozlari sharoitida, investitsiya qilgan kapitalidan maqsadli daromad olish imkoniyati ifodalovchi majmualni tavsif bo'lib hisoblanadi"⁹⁸

Milliy iqtisodiyotning investitsion jozibadorligiga, birinchidan, uning nisbatan barqaror va mintaqaviy darajada boshqaruv qarorlariga ta'sir etmaydigan uning ba'zaviy shart-sharoitlari bo'lib hisoblanadi. Ularga mintaqani geografik joylashuvi, tabiiy obhavo darajasi, qazilma boyliklari, tabiiy xomashyo resurslari va shu bilan birga uning transport infratuzilmasi obyektlari holati bo'lib hisoblanadi. Ikkinchidan, milliy iqtisodiyotning investitsion jozibadorligiga ta'sir etuvchi omillarga mintaqada uzoq vaqt davomida shakllangan investitsion muhit. Uni baholash milliy iqtisodiyotning investitsion jozibadorligiga bog'liq ya'ni investitsion jozibadorlik bilan investitsion muhiti o'rtasida to'g'ridan-to'g'ri bog'liqlik mavjud.

Investitsion muhitga ma'lum malaka va ta'lim darajasiga ega bo'lgan mehnat resurslari, ishlab chiqarish, moliyaviy va innovatsion salohiyati, institutsional muhiti va bozor infratuzilmasi bilan ta'minlanganligiga bog'liq. Uchinchi guruhga investitsion tavakkalchilik bilan bog'liq omillar bo'lib investitsion jozibadorlikka nisbatan qisqa va o'rta muddatda, katta ta'sir etish imkoniyatlariga ega. Milliy iqtisodiyotni investitsion jozibadorligini baholash uchun uning iqtisodiy, ijtimoiy, moliyaviy, boshqaruv, ekologik, krimogan, va siyosiy tavakkalchiliklarini ham hisobga olish maqsadga muvofiq. "Xuddi ana shu omillar xorijlik investorlarga uzoq muddatli shartnomalar asosida boshqa mamlakatga o'z resurslarini kiritish imkonini beradi. Bunday muhit uzoq muddatli investitsiya rejalarini amalga oshirishda juda muhimdir"⁹⁹.

"Investitsiya muhiti bu murakkab va ko'p o'lchamli tushuncha bo'lib, u muayyan mintaqaga investitsiya kiritish jozibadorligi va maqsadga muvofiqligini ko'rsatuvchi ijtimoiy, iqtisodiy, tashkiliy, huquqiy, siyosiy va boshqa shart-sharoitlar yig'indisi shaklida

⁹⁸ Траченко М.Б., Джигоев В.А. Оценка инвестиционной привлекательности регионов: какая методика отвечает интересам инвестора. Государственное управление. Электронный вестник Факультет государственного управления МГУ имени М.В.Ломоносова, 2019 Выпуск № 76. Октябрь 2019 г.- С.92-99.

⁹⁹ Mamatov B., Yakubova S. Qulay investitsiya muxiti iqtisodiyot taraqqiyotining garovidir. – T.: Jurnal. Bozor, pul va kredit. 2015. №8. -B. 45.

namoyon bo‘ladi. Shuning uchun investitsiya muhitini baholash bitta ko‘rsatkich bilan emas, balki ko‘p sonli ko‘rsatkichlar tizimi orqali amalga oshiriladi. Bu esa investitsiya muhitini miqdoriy baholash yondashuvlarining ham turli tavsifga ega bo‘lishiga sabab bo‘ladi”¹⁰⁰.

O‘zbekistonda investitsiya muhitining yaxshilanib borishi va uning investitsion jozibadorligini baholashning eng samarali usullaridan biri bu uning reytinglarini baholash bo‘lib hisoblanadi. Jahon banki mutaxassislari tomonidan har yili 190 ga yaqin mamlakatlar bo‘yicha tuziladigan Jahon banki va Xalqaro moliyaviy korporatsiyaning “Biznesni yuritish” yillik hisobotini e‘lon qilib boradi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 5-yanvardagi “Jahon banki va xalqaro moliya korporatsiyasining “Biznes yuritish” yillik hisobotida O‘zbekiston Respublikasining reytingini yangilashga doir chora-tadbirlar to‘g‘risidagi PQ-4160 sonli qaroriga ko‘ra O‘zbekistonni reytingini oshirish bo‘yicha yo‘l xaritasi ishlab chiqilib, unga ko‘ra 2020-yilda 66-o‘rin, 2021-yilda 33-o‘rin, 2022-yilda 20-o‘ringa ko‘tarish uchun chora-tadbirlar belgilab qo‘yilgan¹⁰¹. Mazkur reytingni baholash metodologiyasi korxonalarni ro‘yxatdan o‘tkazish, qurilishga ruxsat olish, elektr tarmog‘iga ulanish, mulkni ro‘yxatdan o‘tkazish, kredit olish, investorlarni himoya qilish, soliqqa tortish, xalqaro savdo, sharnomalarning bajarilishini ta‘minlash, to‘lovga noqobillikni hal qilish kabi o‘nta yo‘nalishdagi ko‘rsatkichlarni hisoblashga asoslanadi.

Bank va tadbirkorlar o‘rtasida ishonchning ortib borishi, yosh tadbirkorlarning qo‘llab-quvvatlanishi, kichik biznes subyektlariga kredit olishning qulaylashtirilganligi, kredit majburiyatlar bo‘yicha yagona “Garov reyestri”ning tashkil topishi kabi islohotlar kredit olish bo‘yicha xalqaro reytingda keskin o‘shish imkoniyatini berdi. O‘zbekistonda investitsiya muhitining yaxshilanib borishi natijasida so‘nggi yetti yil davomida ushbu xalqaro reytingdagi 10 ta ko‘rsatkichdan 7 tasi bo‘yicha, ayniqsa, kredit olish (+87 pog‘onaga ko‘tarildi), elektr manbalariga ulanish (+133 pog‘onaga ko‘tarildi), mulkni (+70 pog‘onaga ko‘tarildi) va korxonani (+79 pog‘ona

¹⁰⁰B.B.Valiyev. Iqtisodiy o‘shishni ta‘minlashda to‘g‘ridanto‘g‘ri xorijiy investitsiyalardan samarali foydalanishning metodologik asoslari. Monografiya. – T.: IFMR, 2017. –B.140.

¹⁰¹O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 5-yanvardagi “Jahon banki va xalqaro moliya korporatsiyasining “Biznes yuritish” yillik hisobotida O‘zbekiston Respublikasining reytingini yangilashga doir chora-tadbirlar to‘g‘risidagi PQ-4160 sonli qarori.

ko'tarildi) ro'yxatdan o'tkazish, investorlarni himoya qilish (+100 pog'onaga ko'tarildi), soliqqa tortish (+96 pog'onaga ko'tarildi), xalqaro savdoga imkoniyatlar yaratib berish (+37 pog'onaga ko'tarildi) yo'nalishlarida salmoqli va yuqori bo'ldi.

10.2- jadval

Jahon bankining «Biznesni yuritish: boshqaruv sifatini va samaradorligini baholash "Biznes yuritish xalqaro reytingda O'zbekistonning o'rni

№	Yo'nalishlar	DB 2013 reytingi daurni	DB 2015 reytingi daurni	DB 2017 reytingidaurni	DB 2020 reytingidaurni	DB 2013-2020 reytingida o'zgarish
1.	Korxonani ro'yxatdan o'tkazish	87	64	25	8	+ 79
2.	Qurilishga ruhsat olish	160	149	147	132	+ 28
3.	Elektr ta'minoti Tizimiga ulanish	169	108	83	36	+ 133
4.	Mulkni ro'yxatdan o'tkazish	142	113	75	72	+ 70
5.	Kreditlash tizimi	154	105	44	67	+ 87
6.	Minoritar investorlarni himoya qilish	137	87	70	37	+ 100
7.	Soliqqa tortish	165	117	138	69	+ 96
8.	Xalqaro savdo	189	158	165	152	+ 37
9.	Shartnomalar ijrosini ta'minlash	42	32	38	22	+ 20
10.	To'lovga oqobillikni hal qilish	71	75	77	100	- 29
11.	Barcha yo'nalishlar Bo'yicha umumiy o'rtacha	156	103	87	69	+ 87

Shu bilan birga, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 25-fevraldagi "O'zbekiston Respublikasining xalqaro reytinglar va indekslardagi o'rnini yaxshilash chora-tadbirlari to'g'risida"dagi PQ-4210-sonli qarori bilan mamlakatimizda amalga oshirilayotgan islohotlarni baholashning yaxlit va mustaqil tizimini shakllantirish, shuningdek, respublikaning xalqaro reytinglardagi

o'rini yaxshilashni ta'minlash maqsadida O'zbekiston Respublikasi Innovatsion rivojlanish vazirligi va Adliya vazirligining O'zbekiston Respublikasining xalqaro reytinglardagi o'rini monitoring qilish va baholash milliy tizimi joriy etildi.

O'zbekiston Respublikasida "Koronavirus pandemiyasi va global inqiroz holatlarining iqtisodiyot tarmoqlariga salbiy ta'sirini yumshatish bo'yicha birinchi navbatdagi chora-tadbirlar to'g'risida"gi PF-5969-son Farmoni¹⁰² bilan iqtisodiyot tarmoqlariga koronavirus pandemiyasi va global inqiroz holatlarining salbiy ta'sirlarini yumshatish bo'yicha choralar to'plami tasdiqlandi. Mazkur yig'ma jildda investitsiyalar dasturini qayta ko'rib chiqish asosiy tarmoqlar mutanosibligini ta'minlashda tashqi moliyaviy manbalarni shakllantirish masalasiga ham alohida e'tibor qaratilmoqda.

O'zbekiston Respublikasining investitsion muhit ko'rsatkichlarini yaxshilanishi natijasida milliy iqtisodiyotga katta miqdorda xorijiy investitsiyalar kirib kelmoqda. 2019-yilda jami 86653,1 mlrd so'm (9,8mlrd dol) yoki 2018-yilga nisbatan 2,5 marta ko'p asosiy kapitalga xorijiy investitsiyalar o'zlashtirildi. Asosiy kapitalga qilingan investitsiyalarda xorijiy investitsiyalar ulushi 45,7%ni tashkil qildi. Xorijiy investitsiyalarning salmoqli ulushi Qashqadaryo viloyatida 71%, Surxondaryo vil 61,8%, Buxoro vil 52,9%, Jizzax vil 47,0%, Sirdaryo vil 46,5%, va Namangan vil 43,6% kuzatildi. Yalpi ichki mahsulotga nisbatan xorijiy investitsiyalar 16,9%ni tashkil etdi. O'zlashtirilgan jami 9803,5 mln dol. xorijiy investitsiyalarning 4205 mln yoki 42,9%, to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar tashkil etdi. Xorijiy investitsiyalar faoliyat yo'nalishlari bo'yicha tarkibi:

1. Qayta ishlash sanoati - 33%;
2. Elektr, gaz ta'minlash - 19%;
3. Tog'-kon sanoati – 18%;
4. Qurilish -2%;
5. Sog'liqni saqlash - 2%;
6. Axborot va aloqa – 2%;
7. Tashish va saqlash 3%;
8. Boshqalar 21%.

¹⁰² Ўзбекистон Республикаси Президентининг “ Коронавирус пандемияси ва глобал инқироз холатларининг иқтисодийот тармоқларига салбий таъсирини юмшатиш бўйича биринчи навбатдаги чора-тадбирлар тўғ'рисида ” ги ПФ-5969-сон Фармони

Qo‘shma korxonalar tashkil etish orqali xorijiy investitsiyalarni jalb qilishning keng ommalashgan shakllardan biri bo‘lib hisoblanadi. “O‘zbekiston Respublikasida qo‘shma korxonada deganda, nizom kapitalining kamida 30% xorijiy investorga tegishli bo‘lgan va xorijiy investor faqat yuridik shaxs bo‘lgan, nizom kapitalining eng kam miqdori 150000 AQSH dollariga teng bo‘lgan ekvivalent summani tashkil etgan korxonalariga aytiladi”¹⁰³.

Qo‘shma korxonalar sonini ko‘payishi xorijiy investitsiya oqimining kuchayishidan va mamlakatda ishlab chiqarish imkoniyatlari kengayishidan hamda iqtisodiy o‘shish sur‘atlarining jadallashuvidan dalolat beradi. Bu Harakatlar strategiyasida iqtisodiyotda davlat ishtirokini kamaytirish, xususiy mulk huquqini himoya qilish va uning ustuvor mavqeyini yanada kuchaytirish, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik rivojlanishini rag‘batlantirishga qaratilgan institutsional va tarkibiy islohotlar natijasi deb baholash mumkin.

Mamlakatimizda yaratilgan qulay investitsion muhit hisobiga 2019-yilda 10382 tadan ziyod qo‘shma korxonalar ro‘yxatdan o‘tib, ularning aksariyati mamlakatimizda yaratilayotgan yalpi ichki maxsulotning o‘shishida, mehnatga layoqatli ishchi va xizmatchilarni yangi ish o‘rinlari bilan ta‘minlashda, aholi daromadlarini shakllanishida muhim ahamiyat kasb etmoqda. Shuningdek, ular respublikadagi asosiy ishlab chiqarish vositalarining yangilanish darajasini, ya‘ni ma‘naviy va jismoniy eskirish koeffitsiyentini pasaytirishga, yuridik va jismoniy shaxs soliq to‘lovchilari qatorida soliq yukini pasaytirish bilan birga, davlat budjetining daromadini to‘ldirishda, import o‘rnini bosib, eksportga yo‘naltirilgan tovarlar ishlab chiqarishda, xizmatlar ko‘rsatishda va nihoyat, erkin valutani tejash bilan bir qatorda, ularning milliy iqtisodiyotga tushumini ko‘paytirib, milliy valuta-so‘mning barqarorligini oshirishda yaqindan xizmat ko‘rsatib kelmoqda.

¹⁰³ Ваҳобов А. ва бошқ. Халқаро молия муносабатлари: Дарслик /Муал.: А.Ваҳобов, Н.Жумаев, У.Бурханов. – Т: “Шарқ”, 2003. 277-б.

**O‘zbekiston Respublikasida XIJK faoliyatining asosiy
ko‘rsatkichlari**

T/R.	Ko‘rsatkichlar	2005	2010	2015	2017	2018	2019
1.	XIJK soni	3632	4412	4906	5517	7560	10382
	Jami xorijiy investitsiya mlrd so‘m	687,0	4340,8	6980,1	16309,0	31350,0	86653,1
2.	XIJK mlrd so‘m	356,0	3666,6	5274,3	11523,0	13085,1	42799,6
	XIJK ulushi	51,8	84,5	75,5	70,6	41,7	49,3
3.	Ishlab chiqargan mahsuloti (trl. so‘m)	3,2	11,6	24,6	50,6	94,1	95,1
	XIJK ulushi	29,6	30,4	32,6	35,1%	41,1%	28,7%
4.	XIJK band bo‘lganlar ulushi	0,74%	1,25%	1,64%	1,92%	2,14%	2,61%
5.	XIJK band bo‘lganlar soni (ming kishi)	7,5	20,6	28,9	35,8	40,3	49,6

10.3.jadval ma’lumotlaridan ko‘rinadiki 2005 –2019-yillarda O‘zbekiston Respublikasida XIJK soni barqaror o‘sib bormoqda. Bu o‘sish O‘zbekistonning Harakatlar strategiyasi dasturida iqtisodiyotni texnik-texnologik jihatdan modernizatsiya qilish, tarkibiy o‘zgarishlarni amalga oshirish, mamlakat eksport salohiyatini kengaytirish va investitsiyalarni va unda to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalarni keng jalb qilish masalalariga alohida e’tibor qaratilganligi sababli 2017 –2019-yillarda XIJK soni 188,2%ga o‘sdii va 2019-yilga kelib 10382 tani tashkil etdi. Tadqiq qilinayotgan davrda O‘zbekiston Respublikasi iqtisodiyotiga jalb etilgan xorijiy investitsiyalarning asosiy 62,2% XIJK ulushiga to‘g‘ri kelayotganini ko‘rish mumkin. 2019-yilda XIJK tomonidan mamlakatimiz YAIM ni hamda sanoat mahsuloti ishlab chiqarishda roli ortib bormoqda. Masalan 2019-yilda XIJK tomonidan 95,1 trln so‘mlik, o‘sish sur‘ati 135,8%, mahsulot ishlab chiqarildi. Bu umumiy sanoat mahsulotining 28,7%ni tashkil etadi.

Respublika XIJK tomonidan sanoat ishlab chiqarish hajmi tarkibida eng yuqori ulushlar Toshkent sh. 17,7%, Toshkent viloyati

16,3%, Navoiy vil 13,5%, Andijon vil 10,0%, Qashqadaryo viloyati 6,2% va Farg'ona vil 5,9% xissasiga to'g'ri keladi. Eng past ko'rsatkich Surxondaryo viloyati 1,3% hamda Jizzax 1,4% ulushiga to'g'ri kelmoqda.

XIIKlar tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi 2005-yilda 3,2 trln so'mdan 2019-yilga kelib 95,1 trln so'mni tashkil qilmoqda. Bu 2019-yilda yalpi sanoat mahsulotining 28,7%ni tashkil qilmoqda. XIIK ning mahsulot va xizmatlar ishlab chiqarish hajmi o'sishi bilan birga ushbu sohada band bo'lgan ishchilar soni ham o'sib bormoqda. XIIKda band bo'lganlar soni 2005-yilda 7,5 ming ishchidan 2019-yilga kelib 49,6 ming ishchi mehnat qilmoqda va bu Respublikada band mehnat resurslarining 2,61%ni tashkil etadi.

XIIK mamlakatimizning barcha mintaqalarida tashkil etilgan bo'lib, ular viloyat, tuman va shaharlarni ijtimoiy-iqtisodiy infratuzilmasini davr talabiga mos ravishda shakllantirishda yaqindan ko'mak berib kelmoqda.

10.4. jadval

**Hududlarda faoliyat yuritayotgan xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi korxonalar soni va ulushi haqida ma'lumot¹⁰⁴
(2010-2019 yil)**

№	Hududlar	2010-yil		2015-yil		2019-yil	
		Faoliyat yuritayotgan korxonalar soni	Faoliyat yuritayotgan korxonalar soni	Faoliyat yuritayotgan korxonalar soni	Faoliyat yuritayotgan korxonalar soni	Faoliyat yuritayotgan korxonalar soni	Faoliyat yuritayotgan korxonalar soni
1	Qoraqalpog'iston Respublikasi	43	8	62	8	155	6
2	Andijon viloyati	88	8	90	6	299	12
3	Buxoro viloyati	64	5	71	6	274	11
4	Jizzax viloyati	47	10	52	9	181	7
5	Navoiy viloyati	53	1	56	6	209	8
6	Namangan	50	7	73	8	220	9

¹⁰⁴ . Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида муаллиф томонидан тузилган.

	viloyati						
7	Qashqadaryo viloyati	48	11	57	10	192	8
8	Samarqand viloyati	172	17	242	23	508	20
9	Sirdaryo viloyati	39	5	50	3	157	6
10	Surxondaryo viloyati	53	16	50	7	350	14
11	Farg'ona viloyati	94	8	110	9	415	17
12	Xorazm viloyati	25	3	27	1	140	6
13	Toshkent viloyati	396	19	496	21	1153	46
14	Toshkent shahri	3240	244	3470	267	6129	244
	Respublika bo'yicha:	4412	362	4906	384	10382	414

Shuni alohida qayd etish kerakki, xorijiy investitsiyalarga asoslangan qo'shma korxonalarining hududlar bo'yicha taqsimlanishi va ularning umumiy xorijiy investitsiyalardagi ulushi bir tekisda bo'lmay, balki nomunatosiblik mavjud. Ayrim mintaqalarda aholi jon boshiga nisbatan keragidan ortiq bo'lsa, ayrimlarida juda pastligi namoyon bo'lmoqda. Jadval ma'lumotlaridan ma'lum bo'lyaptiki, 2010 –2019-yillarda XIQK Respublikamizda mintaqalar bo'yicha notekis joylashgan. Birgina Toshkent shahrini oladigan bo'lsak, bu yerda respublikada faoliyat ko'rsatayotgan qo'shma korxonalarining qariyb 2010-yilda 73,6% to'g'ri kelgan bo'lsa 2019-yilga kelib 56,9% to'g'ri kelgan. Qolgan o'n uchta mintaqaga esa mos ravishda 26,4% va 43,1% XIQK to'g'ri kelmoqda.

Bizningcha, Respublika bo'yicha ushbu holatning yuzaga kelishiga ta'sir etgan bir qator obyektiv sabab va omillar mavjud bo'lib, ularning asosiylari quyidagilar hisoblanadi. Jumladan:

- poytaxtda qo'shma korxonalar ishlab chiqarayotgan tovarlar, bajarayotgan ishlar va ko'rsatayotgan xizmatlarga talabgor bo'lgan iste'molchilarning boshqa hududlarga nisbatan to'lov qobiliyati yuqori ekanligi;

- poytaxtda moliyaviy va ijtimoiy infratuzlmalarning nisbatan yaxshi tashkil etilganligi;

- temir yo'l, aeroport va vazirlik hamda qo'mitalarning aksariyati poytaxtda joylashganligi sababli, qo'shma korxonalarining ro'yxatdan

o'tishi va xomashyo hamda materiallarni import yoki tayyor mahsulotlarni eksport qilishdagi yaratilgan qulayliklar;

- korxonalar takror ishlab chiqarish maqsadida investitsion faoliyatini amalga oshirishi uchun moliyalashtirish manbalarining nisbatan yetarilishi va boshqalar.

O'zbekiston Respublikasida MDH davlatlarining kapitali ishtirokidagi faoliyat ko'rsatayotgan korxonalar soni oshib bormoqda. Ularning asosiy ulushi Rossiya /Federatsiyasi 17,6%, Qozig'iston Respublikasi 7,8%, Ozarbayjon Respublikasi 1,7%, Qirg'iz Respublikasi 1,5% va Tojikiston Respublikasi 1,6%ga to'g'ri kelmoqda.

Bizga tadqiqotchi A.E.Qobilov tomonidan XIHK faoliyatini tashkil etish va rivojlantirishda mavjud muammolarni aniqlash bo'yicha faoliyat olib borayotgan 42 ta xorijiy kapital ishtirokidagi korxonalar o'rtasida o'tkazilgan so'rovnoma natijalari katta qiziqish uyg'otadi¹⁰⁵. So'rovnoma natijalariga ko'ra investitsiya kiritishning dominant strategik maqsadi sifatida "bozor izlash" omili baholangan. Investitsiya kiritishdan sabablari o'rganilganda, XIHK ning rag'batlantiruvchisi sifatida "resurs izlovchi" omili - mintaqadagi arzon ishlab chiqarish omillari (ishchi kuchi, energiya, xomashyo zaxiralari) baholangan. So'rovnomada xorijiy investorlarning mintaqadagi o'zlarining iqtisodiy faoliyatini 1-5 ballar shkalasi oralig'ida baholashda, so'rovnomada qatnashgan 42 ta korxonalarining o'rtacha natijasi 4.1 ballni tashkil qilgan. Bundan xulosa qilish mumkinki XIHK manfaatidan kelib chiqib, fan sig'imi yuqori bo'lgan raqobatbardosh tovarlar va xizmatlar ishlab chiqaruvchi raqamli iqtisodiyot tarmoqlariga investitsiya kiritish emas, balki mintaqadagi arzon ishlab chiqarish omillari, ishchi kuchi, energiya, xomashyo zaxiralarini qazib chiqarish va qayta ishlovchi tarmoqlarga investitsiya kiritish ustunlik qilmoqda.

XIHK faoliyatini tashkil etish va rivojlantirishda keyingi muhim muammolarga bizga ma'lumki 2019-yilda 10382 ta XIKK 5105 tasi qo'shma korxonalar va 5276 tasi xorijiy korxonalar bo'lib hisoblanadi. Demak 5105 ta XIKK tashkil etishda birinchi bosqichda investitsion

¹⁰⁵ Qobilov A.E. Qashqadaryo viloyatida to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarni rag'batlantirishga ta'sir etuvchi omillar. "Xalqaro moliya va hisob" ilmiy elektron jurnali. № 3, iyun, 2020-yil. – B. 3-12.

loyihalar ishlab chiqiladi. Biroq investitsion loyihalarni moliyalashtirishda asosiy muammo bu investitsion loyihalarni investitsiya oldi fazasida bajariladigan texnik-iqtisodiy asosnomani talab darajasida ya'ni unga ta'sir etuvchi barcha omillarni hisobga olgan holda baholash masalasidir. Investitsion loyihalarni texnik-iqtisodiy asoslarini ishlab chiqish va baholash jarayonini takomillashtirish hamda uning texnik-iqtisodiy asoslarni ishlab chiqishdagi mavjud muammolarni aniqlash va ularni samarali hal etish jarayoni bilan muvofiq holda amalga oshirish maqsadga muvofiq bo'ladi.

O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyotiga xorijiy investitsiyalarni samarali jalb etishning ustuvor yo'nalishlarga:

Iqtisodiy yo'nalishlar:

- mintaqa iqtisodiyotini tarkibiy tuzilmasini takomillashtirish va texnik-texnologik jihatdan modernizatsiyalash;

- xorijiy investitsiyalarni raqobatbardosh yuqori texnologik bilimlar iqtisodiyotiga yo'naltirish asosida raqamli iqtisodiyotni shakllantirish;

- bozor va ishlab chiqarish infratuzilmasi institutlarini rivojlantirish va kengaytirish;

- tashqi iqtisodiy faoliyatni erkinlashtirish va eksportni rag'batlantirish.

Me'yoriy-xuquqiy yo'nalishlar:

- korporativ boshqaruv sohasidagi yondashuvlarni tubdan o'zgartirish va ikkilamchi qimmatli qog'ozlar bozorini rivojlantirish;

- institutsional islohotlar asosida xorijiy investitsiyalarni tartibga soluvchi davlat va bozor institutlari sifatini oshirish;

- xorijiy investitsiyalarni faol o'zlashtirishda kadrlar sifatini hamda ijtimoiy mehnat unumdorligini oshirish;

- mintaqada qulay ishbilarmonlik va tadbirkorlik erkinligini ta'minlash hamda investitsiya faoliyatini tartibga soluvchi qonunchilikni takomillashtirish.

Xulosa qilib aytganda, O'zbekiston Respublikasida raqamli iqtisodiyotga o'tish sharoitida istiqbolda AKT, bio va nanotexnologiyalar, kimyo, farmatsevtika, mashinasozlik va metalni qayta ishlash, mikroelektronika, nozik kimyo texnologiyalari, axborot-kommunikatsiya va lazer-optik texnologiyalar, tiklanadigan energetika

yutuqlaridan foydalanish, yangi materiallar ishlab chiqarish va shu kabi sanoat tarmoqlarini rivojlanishiga olib keluvchi sohalarda XIQK tashkil etish maqsadga muvofiq bo'ladi. O'zbekiston Respublikasida qazilma boyliklarni, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qayta ishlash, qurilish materiallari, to'qimachilik mahsulotlari ishlab chiqarishga ixtisoslashgan sanoat klaster korxonalarini tashkil etish uchun ulkan imkoniyatlar va salohiyatga ega.

Mavjud bo'sh turgan ishlab chiqarish maydonlari, mehnat va tabiiy resurslardan foydalanish mintaqaning modernizatsiya qilingan, texnik va texnologik qayta jihozlangan korxonalarida yoki yangidan tashkil etilgan xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi korxonalarda tashqi bozorlarga tovarlar va xizmatlarni eksport qilish uchun yuqori qiymatli, sifatli mahsulot ishlab chiqarish quvvatini ta'minlash imkoniyatiga ega.

Nazorat savollari

1. Investitsiya bozorini qanday shakllantirish mumkin?
2. Moliyaviy islohotning asosiy maqsadi haqida fikringiz?
3. Pul bozori va investitsiya bozori o'rtasida qanday farqlar mavjud?
4. Xorijiy investitsiyalar deganda nimani tushunasiz?
5. Moliyaviy va real investitsiyalarni qanday tushunasiz?
6. O'zbekistonda qulay investitsiya muhitini yaratish uchun qanday chora- tadbirlar amalga oshirilyapti?
7. Qisqa va uzoq muddatli investitsiyalarni tushuntiring.
8. Chet ellik investorlarning investitsiyalarini O'zbekiston Respublikasi hududiga jalb etish qanday yo'llar bilan amalga oshiriladi?
9. Investitsiyalar joylashuvini barqarorlashtirish qanday amalga oshiriladi?
10. Barqaror iqtisodiy o'sishning asosiy yo'nalishlari nimalardan iborat?

11-MAVZU. AHOLI VA MUSTAHKAM IQTISODIY O‘SISHNING MANBALARI.

Reja:

11.1 Ijtimoiy rivojlanish nazariyasining metodologik asoslari

11.2. Tomas Robert Maltusning iqtisodiy g‘oyalari

11.3. Aholi daromadlari va uning tarkibi. Aholi turmush darajasi va uning ko‘rsatkichlari.

11.4. Daromadlar tengsizligi va uning darajasini aniqlash. O‘zbekistonda davlat ijtimoiy siyosatining asosiy yo‘nalishlari.

Tayanch iboralar: iqtisodiy rivojlanish, ijtimoiy rivojlanish, aholi turmush darajasi, turmush sifati, lorens egri chizig‘i, farovonlik, normal daraja, kambag‘allik, qashshoqlik, ijtimoiy ehtiyojlar, jismoniy ehtiyojlar, aholi jon boshiga milliy daromad, ijtimoiy ta‘minot, ijtimoiy davlat, aholi daromadi, yalpi daromad, daromadlar tengsizligi koeffitsiyenti, aholi daromadlari tarkibi, yollanma mehnatdan olingan daromad, transfertdan olingan daromad, mustaqil band bo‘lishdan olingan daromad.

11.1. Ijtimoiy rivojlanish nazariyasining metodologik asoslari

Ijtimoiy rivojlanishning butun tarixi davomida “jamiyat” kategoriyasiga turlicha konseptual yondashuvlarni kuzatish mumkin. Ijtimoiy, falsafiy, iqtisodiy nazariyalar ushbu tushunchaning turlicha talqinlarini taklif etadilar. Masalan, atomistik nazariya “jamiyat”ga shaxslar va ular o‘rtasidagi munosabatlarning jamlanmasi sifatida qaraydi: “Oxir-oqibat butun jamiyatni shaxslararo hissiyotlar yoki ko‘rsatmalarning nozik to‘ri sifatida tasavvur etish mumkin. Har bir muayyan shaxsga uning o‘zi tomonidan to‘qilgan to‘rning markazidan joy olib, ayrim odamlar bilan bevosita, butun jahon bilan esa bilvosita bog‘liq holda ekanligi sifatida qaralishi mumkin”.¹⁰⁶

M.Veber¹⁰⁷ ta‘limotiga ko‘ra, jamiyat – shaxslar jamlanmasi bo‘lib, ularning har biri o‘z maqsadlariga erishishga intiladi¹⁰⁸.

¹⁰⁶ . Социология. Основы общей теории. – М., 1996. С.102

¹⁰⁷ Maksimilián Karl Emíl Vèber (*Max Weber*, 1864-1920)— nemis *sotsiologi*, tarixchisi va iqtisodchisi. Iqtisodiyot sohasidagi asosiy asari: Millat va milliy iqtisodiy siyosat.: (*Der Nationalstaat und die Volkswirtschaftspolitik*)

¹⁰⁸ Qarang: Фролов С.С. Основы социологии. – М., 1997. С.14

Umuman olganda, jamiyat – odamlarning jamoaviy faoliyatiga asoslangan murakkab, keng ko‘lamli, ko‘p darajali ochiq tizimdir. Jamiyatning mohiyati – ijtimoiy organizm – ijtimoiy institut asosidagi tizimdir.

Ijtimoiy institut – o‘zini takror hosil qilish va rivojlantirishni ta’minlash maqsadida jamoaviy faoliyatda ishtirok etayotgan odamlarning barqaror uyushmasi bo‘lib, u jamiyatni takror hosil qilish va rivojlantirish uchun zarur bo‘lgan qadriyatlarni yaratadi.

Qadriyatlar – odamlar ehtiyojlarini qondiradigan narsalardir. Ular, ehtiyojlar kabi, moddiy, ma’naviy va ijtimoiy bo‘ladi.

Jamiyatni iqtisodiy rivojlantirish iqtisodiy o‘shish, iqtisodiyotda tarkibiy o‘zgarishlar, aholi turmushining sharoitlari va sifatini takomillashtirish kabi tushunchalarni qamrab oladigan keng ko‘lamli jarayondir. Iqtisodiy rivojlantirishning turli – AQSH, Germaniya, Xitoy, Janubiy-Sharqiy Osiyo, Yaponiya, O‘zbekiston va boshqa modellari mavjud. Ularning turlichaligi va milliy xususiyatlarga egaligiga qaramasdan mazkur jarayonni aks ettiradigan umumiy qonuniyatlar va mezonlar mavjuddir.

Umuman olganda esa jamiyatni iqtisodiy rivojlantirish ziddiyatli va o‘lchash murakkab bo‘lgan jarayon hisoblanadi. Bu jarayonda iqtisodiyotda o‘shish va pasayish, miqdor va sifat o‘zgarishlari ijobiy va salbiy tendensiyalar kuzatiladi.

XX asrda ham ko‘pgina nazariyotchilar rivojlantirish jarayonini har bir mamlakat bosib o‘tishi kerak bo‘lgan iqtisodiy o‘shishning qator bosqichlari sifatida ta’riflaganlar. Ular ishlab chiqarish jamlanma hajmining ko‘payishi (masalan, aholi jon boshiga to‘g‘ri keladigan yalpi ichki maxsulotning o‘shishi) aholi umumiy farovonligini oshiradi, deb hisoblaganlar. Buning asosida ishlab chiqarish daromad keltiradi, daromadning ortishi esa moddiy yoki iqtisodiy farovonlikni yaxshilaydi degan fikr yotardi.

Bu U.U. Rostouning¹⁰⁹ “Iqtisodiy o‘shish bosqichlari” (1961-yil) kitobida o‘zining yaqqol ifodasini topgan. Mazkur muallifning konsepsiyasiga ko‘ra jamiyatning iqtisodiy o‘shishi asosida bir

¹⁰⁹ Uolt Uitmen Rostou (*Walt Whitman Rostow*, 1916-2003) — amerikalik iqtisodchi, sanoat rivojlanishidan keyingi bosqich jamiyati nazariyasini ishlab chiqqan. Asosiy asari: “Iqtisodiy o‘shish jarayoni” (“The Process of Economic Growth”, 1960).

bosqichdan ikkinchisiga tarixiy o'tishida quyidagi prinsipial farqlar mavjud:

- iqtisodiyotning tarmoq tarkibi;
- texnika taraqqiyotining darajasi;
- jamg'armaning milliy daromaddagi salmog'i (jamg'arma normasi);
- iste'mol tarkibi va darajasi.

U.U. Rostou rivojlanishning 5 ta asosiy bosqichlarini ajratib ko'rsatgan:

1. An'anaviy jamiyat. Bu qo'l mehnat qurollariga asoslangan ibtidoiy va turg'un qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi, iyerarxik ijtimoiy tuzilma, yer egalarining xukmronligi, fan va texnika darajasi Nyutondan avvalgi davrga xos bo'lgan jamiyatdir. Mazkur bosqichda ishlab chiqarish kuchlarini rivojlantirish imkoniyatlari cheklanganligi, bir tarafdin, iqtisodiy o'sish sur'atlarining pastligi, ikkinchi tomondan, tug'ilish darajasining yuqoriligi sababli daromadlar kamaygan. Shundan so'ng aholi soni va daromadlar miqdori barqarorlashadigan xususiyatlar paydo bo'lgan. Mazkur bosqichda milliy mahsulotni takror hosil qilishni kengaytirish uchun amalda shart- sharoit bo'lmagan.

2. O'tish jamiyati yoki "parvozga tayyorgarlik". Mazkur bosqich iqtisodiy o'sish sur'atlarini keskin oshirishga zamin yaratgan. Bu paytda ishlab chiqarishda yangi texnologiyalar qo'llana boshlangan, kapital quyilmalar ko'paygan, "tadbirkorlarning yangi toifasi" paydo bo'lgan, markazlashgan davlat tarkib topgan. Ushbu bosqichda ishlab chiqarishga fan yutuqlari joriy etilishi natijasida iqtisodiy yuksalish tezlashgan, kommunikatsiyalar va xalqaro savdo rivojlangan, qishloq xo'jaligi va kon sanoatiga investitsiyalar kiritish ko'paygan.

3. "Parvoz". Bu kapital jamg'arilishi salmog'ning ortishi (kapital quyilmalar miqdori milliy daromadning 5,0 % dan 10,0% gacha ortadi) va jadal iqtisodiy o'sish (ayniqsa, sanoatda), ishlab chiqarish usullarida tub o'zgarishlar sodir bo'ladigan sanoat inqilobi bosqichidir. Bevosita ana shu, uzoq muddat davom etmaydigan, lekin nihoyatda jo'shqin bo'ladigan bosqich sanoat rivojlanishidan avvalgi davrdan sanoat rivojlanishi jamiyatiga o'tishda hal qiluvchi rol o'ynaydi.

4. "Yetuklik". Ushbu bosqich sanoatning jadal rivojlanishi, kapital quyilmalar darajasi yanada ko'payishi (milliy daromadning 20,0 %

gacha), fan va texnika yutuqlarini keng joriy etilishi, shahar aholisi salmog'i aholi umumiy sonining 60,0-90,0% gacha yetishi, malakali mehnat ulushining ortishi xususiyatlariga egadir.

5. "Yuqori darajadagi ommaviy iste'mol davri". Mazkur bosqichda jamiyatda avvalgi bosqichlardagidek ishlab chiqarish emas, balki iste'mol asosiy muammo bo'ladi. Shu sababli xizmat ko'rsatish va keng iste'mol mollari ishlab chiqarish iqtisodiyotning asosiy tarmoqlariga aylanadi, yangi o'rta sinf hamda "umumiy farovonlik davlati" shakllanadi¹¹⁰.

11.1-jadval

U.U.Rostouning iqtisodiy rivojlanishi bosqichlari¹¹¹

Ko'rsatkichlar	Iqtisodiy rivojlanishning asosiy turlari				
	An'anaviy jamiyat	O'tish jamiyati	"Parvoz"	"Yetuklik"	"Yuqori darajadagi ommaviy iste'mol davri"
Amal etish davri (yil)	1770-1830	1830-1880	1880-1930	1930-1980	1980-yildan
Ishlab chiqarishning hal qiluvchi omillari	To'qimachilik mashinalari	Bug'dviga-teli	Elektr dvigateli, po'lat	Ichki yonish dvigateli, neft'	Mikroelektronika
Etakchi tarmoqlar	To'qimachilik sanoati	Mashinasozlik, ko'mir sanoati	Elektrotexnika, po'lat ishlab chiqarish	Avtomobilsozlik, neftni qazib olish va qayta ishlash	Elektron sanoati, dasturiy ta'minot
Etakchi davlatlar	Buyuk Britaniya, Fransiya	Buyuk Britaniya, Fransiya	Germaniya, Buyuk Britaniya	AQSH, G'arbiy Yevropa, Yaponiya	Yaponiya, AQSH, G'arbiy Yevropa

¹¹⁰ Rostow W.W. The Process of Economic Growth. 2 ed. - Oxford, 1930. P.319.

¹¹¹ Hess P., Ross C. Economic Development: Theories, Evidence and Policies. - Philadelphia etc., 1997. P.98

U.U. Rostou o'zining 1971-yilda nashr etilgan "Siyosat va o'sish bosqichlari" yangi asarida bu besh bosqichga oltinchi – "turmush sifatini izlash" bosqichini ham qo'shgan. Ushbu bosqichda insonning ma'naviy kamol topishi birinchi darajali ahamiyat kasb etadi. U.U. Rostouning hisoblashicha, rivojlanishning bu bosqichlari jahondagi barcha mamlakatlar uchun bir xil bo'lishiga qaramasdan, ularni bosib o'tish har bir davlat uchun o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'ladi. Taraqqiyotda orqada qolgan mamlakatlar ilg'or davlatlar tajribasini o'zlashtirish va ularni quvib yetish, hatto ulardan o'zib ketish imkoniyatlariga ega bo'ladilar. Masalan, AQSHda "parvoz" bosqichi Buyuk Britaniyaga nisbatan yarim asr keyin boshlangan bo'lsa ham Amerika "yuqori darajadagi ommaviy iste'mol davri"ga Buyuk Britaniyadan bir necha o'n yil ilgari yetib keldi.

Yoki XX asrning ikkinchi yarmida Osiyo eng jadal rivojlanayotgan mintaqaga aylandi. Ushbu davrda Yaponiya, keyin Xitoy hamda Janubiy-Sharqiy Osiyoning yangi industrial mamlakatlari iqtisodiy rivojlanishda yuqori natijalarga erishdilar. Ushbu davlatlarda YAIMning o'sish sur'atlari rivojlangan mamlakatlarning ko'rsatkichlaridan ikki barobar ortdi. Natijada tarraqiy etgan davlatlarning jahon iqtisodiyotidagi ulushi 63,0 % dan 52,0 % ga pasaygan bo'lsa, rivojlanayotgan mamlakatlarning ulushi 21,7 % dan 31,4 % ga yetdi.

O'sish bosqichlari nazariyasi insoniyot rivojlanishi tarixiy jarayonlarini asoslashda olg'a qarab qo'yilgan jiddiy qadam bo'lishiga qaramasdan, u qator kamchiliklardan holi emas. Bu kamchiliklarning eng asosiysi - mazkur konsepsiyada rivojlanish avvalgidek o'sishning yuqori sur'atlari bilan aynanlashtirilishidir. Bunda chuqur ijtimoiy institutsional o'zgarishlar soyada qolib, investitsiyalar hajmining nisbati va yalpi milliy mahsulot o'sishining sur'atlari birinchi o'ringa ko'tarilgan.

XX asrning 70-yillarida iqtisodiy nazariya yangi klassik yo'nalishining tarafdorlari iqtisodiy o'sishning ma'lum bo'lgan tizimlariga o'zlarining modernizatsiya konsepsiyasini qarshi qo'ydilar. Ma'lumki, yangi klassik nazariyada iqtisodiyotni modernizatsiyalash uchun resurslarni agrar sektordan sanoat ishlab chiqarishiga qayta taqsimlash zarurligi asoslangan. Bunda, birinchidan, jamg'arish muammosini (ya'ni, jamg'armalarni jalb etish va ularni investitsiyalarga aylantirish) muammosi, ikkinchidan, ish bilan bandlik

(ya'ni ish kuchini mehnat taklifi yuqori bo'lgan sohadan mehnat taklifi kam sohalariga qayta taqsimlash) muammosini hal etish talab etilardi. Shu sababli modernizatsiyaga, eng avvalo, moddiy va mehnat resurslarini qayta taqsimlash, sektorlar o'rtasida ayirboshlash (mehnat unumdorligi past bo'lgan sektorlarni qisqartirib, mehnat unumdorligi yuqori bo'lgan sektorlarni kengaytirish) vositasi sifatida qaralar edi¹¹².

Aholining turmush darajasi va turmush sifati ko'rsatkichlari mamlakatdagi ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar rivojlanishining darajasini aks ettiradi.

Aholi turmush darajasi deyilganda, odamlarning zarur moddiy va ma'naviy ne'matlar bilan ta'minlanganligi, ular iste'moli va ehtiyojlari qondirilganligi darajasi tushuniladi. Turmush darajasi:

- tor ma'noda – aholining iste'mol ehtiyojlari qondirilganligi, iste'molning topilgan daromad va qilingan xarajat orqali qondirilishi;
- keng ma'noda – inson rivojlanish darajasi (salomatlik, ehtiyojlarni qondirish imkoniyatlari) va uning yashash shart-sharoitlari (atrof-muhit, xavfsizlik) anglanadi.

Odatda aholi turmush darajasi quyidagicha tasniflanadi:

- farovonlik (inson barkamol rivojlanishini ta'minlovchi ne'matlardan to'liq foydalanish imkoniyati);
- normal daraja (inson jismoniy va intellektual qobiliyatlarini takror hosil qilishni ta'minlovchi ilmiy asoslangan oqilona iste'mol darajasi);
- kambag'allik (ish kuchini takror hosil qilish uchun moddiy ne'matlardan ularning quyi chegarasi doirasida foydalanish imkoniyati);
- qashshoqlik (moddiy ne'matlardan biologik mezonlar asosida minimal darajada foydalanish).

Iqtisodiy adabiyotda aholi turmush darajasi insonlarning moddiy va ma'naviy ehtiyojlarini qondirish darajasi sifatida talqin etiladi. Jumladan, V.N.Salin, ye.P.Shpakovskaya: "Aholi turmush darajasi bu inson hayoti faoliyatining, eng avvalo, real ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlar yig'indisini ifodalovchi murakkab va ko'p qirrali kategoriya bo'lib,

¹¹². Fell A., Paauuw D. Analysis of the Open Dualistic Economy. An Application to the Philippine. - Washington, 1996.P.46.

ijtimoiy taraqqiyotning muhim tavsifi hisoblanadi¹¹³, deb ko'rsatadilar.

Turmush darajasini belgilashda Birlashgan Millatlar Tashkiloti konsepsiyasi, shved va fransuz modellari farqlanadi (13.2-jadval).

Aholi turmush darajasi ko'rsatkichlari qatorida asosiy oziq-ovqat mahsulotlariga talabning qondirilishi va ularning iste'moli, turar joylarning umumiy maydoni, ularning muhandislik va kommunikatsiya tiizmlari, tabiiy gaz, toza ichimlik suv bilan ta'minlanganligi, xonalarning o'rtacha kattaligi, oilalarning madaniy-maishiy va xo'jalik buyumlari bilan ta'minlanganligi, aholiga pullik xizmatlar ko'rsatish hajmi, tarkibi va sifati ham kiradi.

11.2-jadval

Aholi turmush darajasi ko'rsatkichlari¹¹⁴

BMT konsepsiyasi	Shved modeli	Fransuz modeli
1. Sihat-salomatlik. 2. Oziq-ovqat iste'moli. 3. Ta'lim. 4. Ish bilan bandlik va mehnat sharoitlari. 5. Uy-joy sharoiti. 6. Ijtimoiy ta'minot. 7. Kiyim-kechak. 8. Dam olish va bo'sh vaqt. 9. Inson huquqlari.	1. Mehnat va mehnat sharoiti. 2. Iqtisodiy imkoniyatlar. 3. Siyosiy imkoniyatlar 4. Maktab ta'limi. 5. Sog'liqni saqlash va tibbiy yordamdan foydalanish. 6. Ijtimoiy imkoniyatlar. 7. Uy-joy. 8. Iste'mol. 9. Bo'sh vaqt va uni o'tkazish.	1. Aholi soni va tarkibi, mehnat resurslari va mehnat sharoiti. 2. Daromadlar taqsimlanishi va ulardan foydalanish. 3. Faoliyat ko'rsatish sharoitlari. 4. Turmush darajasining ijtimoiy jihatlari.

¹¹³ Солиня В.Н., Шпаковская Уе.П. Социально-экономическая статистика: Учебник.-М: Юрист. 2001. –с.339.

¹¹⁴ Jumanova R.F. Aholi turmush darajasi: ko'rsatkichlari va uni oshirish yo'llari// Iqtisod fanlari nomzodi olish uchun diss. avtoreferati. –T. 2008 – 11 b.

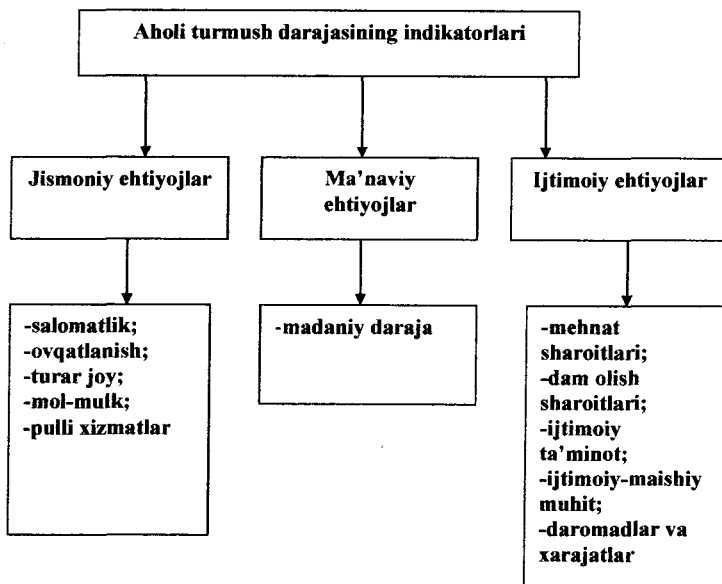
Aholi turmush darajasining ma'naviy ehtiyojlarni qondirilishi bo'yicha ko'rsatkichlari aholining savodxonligi, nashr etilayotgan adabiyotlar, davriy nashrlar hajmi, fuqarolarning televizor, axborot vositalari va kompyuterlar bilan ta'minlanganligi, maktab yoshigacha (0-6 yosh) bo'lgan bolalarning maktabgacha tarbiya ta'lim muassasalari bilan qamrab olinishi, maktab yoshidagi bolalarning maktablar bilan ta'minlanganligi, akademik litseylar, kasb-hunar kollejlari va oliy o'quv yurtlari, ularda tahsil olayotganlar soni va qabul miqdorini aks ettiradi.

Aholi turmush darajasining ijtimoiy ehtiyojlar qondirilishini hisobga oladigan ko'rsatkichlariga esa ishlab chiqarishda ish vaqti yo'qotilishi (bir xodimga o'rta hisobda), xodimlar mehnat sharoiti o'zgarishi, shikastlanish (bir ish kuni va bundan ko'proq muddatga shikastlanganlar, mehnat qobiliyatini yo'qotganlar, shikastlanishi o'lim bilan tugaganlar soni), sport-sog'lomlashtirish, madaniy-istirahat maskanlari, pensiyalar, nafaqalar, o'rtacha va eng ish haqi miqdorlari, ishsizlar soni, atrof-muhit, jinoyatchilikning ahvoli, aholining pul daromadlari hamda xarajatlari va hokazolar kiradi.

Aholining turmush darajasi insonning yuqorida qayd qilingan asosiy ehtiyojlarining qondirilishi indikatorlar asosida aniqlanadi.

Aholi turmush darajasi va turmush sifati miqdor va sifat ko'rsatkichlariga ajratilishi mumkin. Turmush darajasi va turmush sifatining integral ko'rsatkichi sifatida turli davrlarda quyidagilarni qo'llash taklif etilgan edi:

- aholi jon boshiga milliy daromad;
- uy xo'jaliklardagi umumiy xarajatlarda ovqatlanish uchun chiqimlarning ulushi;
- o'limning nisbiy koeffitsiyenti (u 50 yosh va undan bo'lgan shaxslar o'limining o'limlar umumiy soniga nisbati sifatida aniqlangan);
- aholi umr ko'rishning o'rtacha davomiyligi;
- bo'sh vaqt ko'rsatkichi.

11.1-rasm. Aholi turmush darajasining indikatorlari

Aholining turmush sifatini aks ettiradigan ko'rsatkichlarning xalqaro tizimi 1978-yilda BMT tomonidan ishlab chiqilgan bo'lib, ko'rsatkichlarning quyidagi 12 ta asosiy guruhlarini qamrab olgan:

- aholining demografik xususiyatlari (tug'ilish, o'lim, kasallanish, umr ko'rish davomiyligi va hokazolar);
- turmushning sanitariya-gigiyena sharoitlari;
- oziq-ovqat mahsulotlari iste'mol qilinishi;
- turar-joy sharoitlari va uzoq muddat foydalaniladigan iste'mol tovarlari (avtomobil, televizor, muzlatkich va hokazolar) bilan ta'minlanganlik;
- ta'lim va madaniyat;
- ish bilan bandlik va mehnat sharoitlari;
- aholining daromadlari va xarajatlari;
- turmush kechirish qiymati va iste'mol narxlari;
- transport vositalari;
- dam olishni tashkil etish, jismoniy tarbiya va sport;

- ijtimoiy ta'minot;
- inson erkinligi.

BMT Statistika komissiyasi tomonidan yuqorida qayd etilgan guruhlardan tashqari turmush sifatini baholash uchun zarur bo'lgan, lekin BMT ekspertlari fikricha, ularning asosiy xususiyatlarini aks ettirmaydigan, umumiy bo'lim ajratib ko'rsatilgan. Bu bo'limga quyidagi ko'rsatkichlar kiritilgan:

- milliy daromad, aholi jon boshiga to'g'ri keladigan YAIM va u o'sishining o'rtacha yillik koeffitsiyenti;
- ijtimoiy xizmat hajmi va turlari;
- aholining shaxsiy iste'moli uchun xarajatlari, ularning tarkibi va o'rtacha yillik o'sish koeffitsiyenti, aholining zichligi;
- aholiga transport xizmati ko'rsatilishi;
- aloqa vositalari, matbuot va hokazolarning amal etishi.

Iqtisodiy rivojlantirishning ijtimoiy mezonlari shu qadar muhim ahamiyat kasb etmoqdaki, ular ko'pgina siyosiy tuzilmalar dasturiy maqsadlari hamda iqtisodiy rivojlanish milliy modellarining ajralmas qismiga aylandi. Yangi tendensiyalar ta'sirida davlatlarning ijtimoiy siyosatida ham jiddiy o'zgarishlar ro'y berdi. Bu esa o'z navbatida "ijtimoiy davlat", "umumiy farovonlik davlati" modellari to'g'risida xulosalar chiqarishga xizmat qildi. Ko'pgina davlatlar siyosatidagi bunday o'zgarish ko'p jihatdan inson omili, inson bilimlari, axborot ijtimoiy ishlab chiqarishni rivojlantirishda o'ynayotgan nihoyatda muhim roli bilan izohlanadi.

"Ijtimoiy davlat" siyosati davr talabiga javob bo'ldi va ijtimoiy sohada tub o'zgarishlarni boshlab berdi. Shu maqsadda aholi turmush darajasini oshirish dasturlari ishlab chiqildi. Ular ta'lim, sog'liqni saqlash, turar joy qurilishi, ijtimoiy ta'minot davlat tizimlarini yaratish, eng kam ish haqi miqdorini tartibga solish va hokazolarni nazarda tutadi. Ushbu o'zgarishlar shu qadar jiddiy ediki, tadqiqotchilar bozor kapitalistik xo'jaligining sifat jihatdan yangi holatga aylanishi to'g'risida fikr bildira boshladilar.

11.2. Tomas Robert Maltusning iqtisodiy g'oyalari

Tomas Robert Maltus (1766-yil 13-fevral –1834-yil 29-dekabr) Britaniyalik demograf va siyosiy iqtisodchi, aholining ko'payishiga

ta'sirli qarashlari bilan yaxshi tanilgan. Maltus zamonaviy demografiyaning asoschisi sifatida keng tarqalgan. Uning bashorat qilishicha, aholi oziq-ovqat ta'minotidan oshib ketadi, bu esa odam boshiga oziq-ovqat kamayadi va ocharchilikka olib keladi. Shunday qilib, u jinsiy rivojlanishdan saqlanish va kech turmush qurishni aholi o'sishini nazorat qilish usuli sifatida targ'ib qildi.

Maltusning fikricha, populyatsiyaning o'sishi oziq-ovqat ta'minotidan oshib ketadi, bu esa aholining nazoratini talab qiladi. Maltusning yondoshuvi to'liq emas edi va shuning uchun yetarli emas edi, ammo uning ta'siri sezilarli edi. Globallashuv va texnologik yutuqlar tufayli insoniyat jamiyati tobora ko'proq o'zaro bog'liq bo'lib borar ekan, barcha odamlarning ham jismoniy, ham ma'naviy ehtiyojlarini qondirish zaruriyati katta ahamiyatga ega. Bunga javob topmasdan, Maltus populyatsiyaning o'sishini o'sib borayotgan aholining ehtiyojlari bilan muvozanatlash zarurligi to'g'risida xabardor qildi.

Maltusning qarashlari, asosan, Russo tomonidan ta'sirlangan otasi va sheriklarining optimistik qarashlariga javoban ishlab chiqilgan; uning ishi ham Marqus de Condorcetning qarashlariga javoban edi. Uning mashhur asari, Aholi tamoyiliga bag'ishlangan insho ayniqsa Uilyam Godvinning "jamiyatning mukammalligi" haqidagi optimistik qarashlariga qarshi hujum edi. Aslida Maltus iqtisodiy pessimist edi.

Uning populyatsiya prinsipi ilgari, yuqori hosildorlik iqtisodiy ustunlik deb hisoblanar edi, chunki bu iqtisodiyotda mavjud bo'lgan ishchilar sonini ko'paytirdi. Biroq, Maltus hosildorlikka yangicha nuqtai nazardan qaradi va ko'pchilik iqtisodchilarning fikriga ko'ra, yuqori hosildorlik yalpi mahsulotni ko'paytirishi mumkin bo'lsa-da, aholi jon boshiga ishlab chiqarishni kamaytirmoqda. Aholi tamoyiliga bag'ishlangan insho, birinchi marta 1798-yilda nashr etilgan Maltus aholining oziq-ovqat ta'minotidan oshib ketishini bashorat qildi, bu bir kishiga oziq-ovqat mahsulotlari kamayishiga olib keldi. U hatto bu voqea XVII asr o'rtalarida ro'y berishi kerakligini oldindan taxmin qilish uchun shu qadar uzoqlashdi:

Uning aholi prinsipi tekshirilmagan aholi soni geometrik stavkada ko'payadi (2, 4, 8, 16 va hokazo), oziq-ovqat ta'minoti esa arifmetik stavkada o'sadi (1,2, 3, 4 va hokazo) oldinga). Ushbu taxmin bilan faqat tabiiy sabablar (baxtsiz hodisalar va qarilik), baxtsizliklar (urush,

o'lat va, eng avvalo, ocharchilik), axloqiy cheklash va axloqiy (Maltusga bolalar go'dakligi, qotillik, kontratsepsiya va gomoseksualizm kiradi) aholining haddan tashqari ko'payishini to'xtatishi mumkin edi.

Maltus aholi sonining ko'payishini tekshirish uchun axloqiy tiyilishni (shu jumladan kech nikoh va jinsiy aloqadan voz kechishni) afzal ko'rdi. Biroq, shuni ta'kidlash kerakki, Maltus buni faqat ishlaydigan va kambag'al sinflar uchun taklif qildi. Shunday qilib, uning nazariyasiga ko'ra, quyi ijtimoiy sinflar ijtimoiy kasalliklar uchun katta mas'uliyatni o'z zimmalariga oldilar. Uning Aholi tamoyiliga bag'ishlangan insho asarida sust qonunlarni bosqichma-bosqich bekor qilishni taklif qildi. Aslida buning natijasi Angliyada kambag'allarning ahvolini yomonlashtirgan, aholisini kamaytirgan, ammo umuman qashshoqlikni samarali ravishda kamaytiradigan qonunchilikni rivojlantirish edi.

Maltusning ta'kidlashicha, ko'p odamlar uning nazariyasini noto'g'ri talqin qilishgan va u shunchaki kelajakdagi falokatni bashorat qilmaganiga ishora qilishgan:

... davriy qashshoqlikning doimiy sababi, bizda insoniyat tarixiga ega bo'lgan paytdan beri mavjud bo'lib, hozir ham mavjud va mavjud bo'lib qoladi, agar tabiatan jismoniy konstitutsiyasida biron bir o'zgarishni amalga oshirmasa (Maltus 1789). Shunday qilib, Maltus o'zining populyatsion tamoyiliga insoniyatning o'tmishi va hozirgi holatini tushuntirish hamda kelajakni bashorat qilish sifatida qaradi.

Maltus hech bo'lmaganda o'z matnining birinchi nashrida yevropada davom etadigan ocharchiliklar haqida bashorat qilgan, bu yolg'on bo'lib chiqdi. Biroq, ba'zilar Maltusning kelajak haqida aniq bashorati yo'qligini ta'kidlaydilar; ba'zi taxminlar shunchaki Maltusning oziq-ovqat ishlab chiqarishning arifmetik o'sishi bilan taqqoslaganda populyatsion geometrik (yoki eksponent) o'sish kuchini tasvirlashidir.

Kelajak haqida bashorat qilish o'rniga, 1798-yil *Insho* evolyutsion ijtimoiy nazariya. Unda sakkizta muhim fikrlarni topish mumkin:

- Aholi soni yashash darajasi bilan cheklangan;
- Agar yashash imkoniyati oshsa, aholi soni ko'payadi;
- Aholi bosimi samaradorlikni oshirishni rag'batlantiradi;
- Hosildorlikning o'sishi aholining yanada o'sishini rag'batlantiradi;

- Ushbu unumdorlik hech qachon uzoq vaqt davomida populyatsion o'sish potensialini ushlab tura olmasligi sababli, populyatsiyani uning yuk ko'tarish qobiliyatiga mos kelishi uchun qattiq tekshiruvlar o'tkazilishi kerak;

- Jins, ish va bolalarga nisbatan individual xarajatlar foyda to'g'risida qarorlar orqali aholi soni va ishlab chiqarish kengayadi yoki shartnoma tuziladi;

- Tekshirishlar aholi yashash darajasidan yuqori bo'lganligi sababli amalga oshiriladi;

- Ushbu tekshirishlarning mohiyati Maltus ijtimoiy-madaniy tizimining qolgan qismiga, xususan, qashshoqlik, nochorlik va qashshoqlikka jiddiy ta'sir ko'rsatadi.

Garchi Maltusning ishi nazariy jihatdan kuchli bo'lgan bo'lsa-da, keyinchalik ko'plab tanqidchilar ta'kidlaganidek, faktlar xulosalarni chiqarmadi. Shunga qaramay, uning populyatsion nazariyasi nafaqat iqtisodiy nazariyalarga, balki ijtimoiy siyosatga ham katta ta'sir ko'rsatdi.

Maltus va Maltus tafakkurining ko'plab nazariy va siyosiy tanqidlari birinchi nashr nashr etilishidan ko'p o'tmay paydo bo'ldi *Aholi haqidagi insho*, eng e'tiborlisi, islohotchi sanoatchi Robert Ouyen, Uilyam Xazlitt va iqtisodchilar Jon Styuart Mill va Nassau Uilyam Senior, shuningdek, axloqshunos Uilyam Kobbett.

Maltus g'oyalari qarshi kurashning eng yuqori nuqtasi XVIII asr o'rtalarida Karl Marksning asarlari bilan keldi (*Poytaxt*, 1867) va Fridrix Engels (*Siyosiy iqtisod tanqidiy ta'riflari*, 1844), Maltus aholining ishlab chiqarish vositalariga bosimi muammosi aslida ishlab chiqarish vositalarining populyatsiyaga bo'lgan bosimi bilan bog'liq deb hisoblagan. Boshqacha qilib aytganda, Maltusning qashshoqlarning tug'ma ko'rinishidan kelib chiqib, ularning imkoniyatlaridan tashqarida ko'payishi natijasida paydo bo'lgan aholining haddan tashqari ko'payishi aslida kapitalistik iqtisodiyotning juda jadal rivojlangan «ishsizlar zaxirasi armiyasi» mahsuli edi.

Evolyutsionistlar Jon Maynard Smit va Ronald Fisher ikkalasi ham Maltusning gipotezasini tanqid qilishgan, ammo o'sish sur'atini Fisher aytib o'tgan. r (mantiqiy funksiya kabi tenglamalarda ishlatiladi) Maltusian parametr sifatida. Fisher "barkamollik falsafasi" ni tabiatning boyligini kuzatish va (shu bilan Charlz Darvin singari)

tabiiy seleksiyanini keltirib chiqargan degan xulosaga keltirishga ishora qildi. Smit ocharchilik Maltusning ta'kidlashicha buyuk darajadagi ekanligiga shubha qildi.

Julian Linkoln Saymon singari XX asrning ko'plab iqtisodchilari ham Maltusning xulosalarini tanqid qilishgan. Ular Maltus va Neo-Maltusiyalarning bashoratiga qaramay, XX asrda aholining massiv geometrik o'sishi, asosan texnologik taraqqiyot va bozor iqtisodiyotining kengayishi, mehnat taqsimoti va hokazolar ta'siri tufayli Maltus falokatiga olib kelmadi.

Maltusning ta'kidlashicha, mamlakatda ish haqining oshishi bilan tug'ilish darajasi oshadi, o'lim darajasi pasayadi. Uning fikriga ko'ra, yuqori daromadlar odamlarga o'z farzandlarini tarbiyalash uchun yetarli mablag', masalan ovqatlanish va kiyim-kechak berish imkoniyatiga ega bo'ldi, natijada ko'p bolali bo'lish istagi kuchayib, aholi soni ko'paymoqda. Bundan tashqari, yuqori daromadlar odamlarga zararli kasalliklarga qarshi kurashish uchun kerakli dori-darmonlarni olish imkoniyatini yaratdi va shu bilan o'lim darajasini pasaytirdi. Natijada, ish haqining oshishi tug'ilishning ko'payishi va o'limning pasayishi bilan aholi sonining ko'payishiga olib keldi. Shuningdek u, ishchi kuchi taklifining ko'payishi va doimiy mehnat talabida aholining o'sishi bilan, ish haqi oxir-oqibat yashash darajasiga kamayadi, bu yerda tug'ilish darajasi o'lim darajasiga teng bo'ladi, natijada aholi o'smaydi.

Biroq, dunyo umuman Maltus taxmin qilganidan butunlay boshqacha natijani ko'rdi. O'n to'qqizinchi asrning oxiri va yigirmanchi asrning boshlarida sanoat inqilobi tarqalishi bilan aholi ish haqi miqdorida ko'paydi. Maltus Angliyani baholashda doimiy ishchi kuchiga ehtiyoj sezar edi va shu bilan sanoatlashtirishning ta'sirini e'tiborsiz qoldirdi. Dunyo sanoati rivojlanib borgan sari texnologiya va ishlab chiqarish darajasi o'sib bordi va bu ishchi kuchiga talabning oshishiga olib keldi. Shunday qilib, ishchi kuchi taklifi oshgan bo'lsa ham, ishchi kuchiga talab oshdi. Aslida, ishchi kuchiga talab oshdi.

Ko'proq tarixiy ravishda real ish haqining o'sishi bilan aholining o'sishi bilan o'lchanadigan taklifga nisbatan. Shu bilan bir qatorda, qishloq xo'jaligidagi texnologik yutuqlar oziq-ovqat mahsulotlarini ishlab chiqarishni keskin ko'paytirdi va bu aholining o'sishini qondirish va hatto undan ham yuqori bo'lishini ta'minladi. Shunday

qilib, ocharchilik darajasi kamaygan, zamonaviy davrda ocharchilik umuman oziq-ovqat yetishmasligidan emas, balki urush yoki hukumat siyosati tufayli yuzaga kelgan.

Maltus zamonaviy demografiyaning asoschisi sifatida keng tarqalgan. Maltus o'zining populyatsion prinsipini nafaqat insonlar uchun, balki barcha turlar uchun universal tabiiy qonun sifatida taklif qilgan. Biroq, bugungi kunda uning nazariyasi keng tarqalgan, deb hisoblanadi taxminiy barcha turlar uchun populyatsion dinamikaning tabiiy qonuni. Buning sababi shundaki, hech narsa ekspansional o'sishni doimiy chegarada cheksiz darajada ushlab tutolmasligi isbotlanishi mumkin.

Maltus nazariyalarining ta'siri katta edi. Boshqalar qatorida, u "gluts" deb nomlagan talab va taklifning nomutanosiblik nazariyasini ishlab chiqdi. O'sha paytda kulgili hisoblangan, chunki u ta'minot o'z talabini keltirib chiqaradi deb aytadigan Sayning qonunini buzgan, uning nazariyasi Buyuk depressiya haqidagi keyingi nazariyalarga va muxlis va iqtisodchi Jon Maynard Keynsning asarlariga asos bo'lgan. Maltus, shuningdek, bir qator taniqli iqtisodchilar, jumladan, Devid Rikardo bilan uzoq vaqtdan beri do'stona munosabatda bo'lgan, ammo iqtisod haqida qarama-qarshi fikr yuritganlarga qoyil qoldi va ta'sir ko'rsatdi.

Maltus nazariyasi bilan bog'liq xavotirlar Buyuk Britaniyada milliy aholini ro'yxatga olish g'oyasini ilgari surishga yordam berdi. Hukumatning amaldagi xodimi Jon Rikman 1801-yilda o'tkazilgan birinchi zamonaviy Buyuk Britaniyada o'tkazilgan aholini ro'yxatga olishda muhim rol o'ynadi.

11.3. Aholi daromadlari va uning tarkibi. Aholi turmush darajasi va uning ko'rsatkichlari

Aholi daromadlari deyilganda ularning ma'lum vaqt davomida (masalan, bir yilda) pul va natural shaklda olgan barcha daromadlari miqdori tushuniladi. Aholi iste'mol darajasi to'g'ridan-to'g'ri ularning daromadlari darajasiga bog'liq bo'ladiki, bu uning aholi turmush darajasidagi rolini belgilab beradi.

Aholi pul daromadlari ish haqi, tadbirkorlik faoliyatidan olinadigan daromad, nafaqa, pensiya, stipendiya shaklidagi barcha pul

tushumlarini, mulkdan foiz, dividend, renta shaklda olinadigan daromadlarni, qimmatli qog'ozlar, ko'chmas mulk, qishloq xo'jalik mahsulotlari, hunarmandchilik buyumlarini sotishdan va har xil xizmatlar ko'rsatishdan olinadigan pul mablag'lardan iborat bo'ladi. Natural daromad mehnat haqi hisobiga olinadigan va uy xo'jaliklarining o'z iste'mollari uchun ishlab chiqargan mahsulotlardan iborat bo'ladi.

Jamiyat a'zolari daromadlari darajasi ular turmush farovonligining muhim ko'rsatkichi hisoblanib, shu bilan birga alohida shaxslarning dam olishi, bilim olishi, sog'ligini saqlashi, eng zarur ehtiyojlarini qondirish imkoniyatlarini belgilab beradi. Aholi daromadlari darajasiga bevosita ta'sir ko'rsatuvchi omillar orasida ish haqidani tashqari chakana narx dinamikasi, iste'mol bozorini tovarlar bilan to'yinganlik darajasi kabilar muhim o'rin tutadi.

Aholi daromadlari darajasiga baho berish uchun nominal, ixtiyorida bo'lgan va real daromad tushunchalaridan foydalaniladi.

Nominal daromad – aholi tomonidan ma'lum vaqt davomida pul shaklida olingan daromad hisoblanadi.

Ixtiyorida bo'lgan daromad – shaxsiy iste'mol va jamg'arma maqsadlarida foydalanish mumkin bo'lgan daromad. Bu daromad nominal daromaddan soliqlar va majburiy to'lovlar miqdoriga kam bo'ladi.

Real daromad – narx darajasi o'zgarishini hisobga olib, aholining ixtiyorida bo'lgan daromadga sotib olish mumkin bo'lgan tovar va xizmatlar miqdorini ko'rsatadi.

Aholining nominal pul daromadlari turli manbalar hisobiga shakllanadi va ularni quyidagicha umumlashtirish mumkin:

- a) ishlab chiqarish omillari hisobiga olinadigan daromad;
- b) davlat yordam dasturlari bo'yicha to'lov va imtiyozlar shaklidagi pul tushumlari;

v) moliya-kredit tizimi orqali olinadigan pul daromadlari.

Respublikamizda mehnatni rag'batlantirish maqsadida ish haqini oshirish natijasida aholi daromadlari muttasil o'sib bormoqda. Aholining yollanib ishlovchi qismi oladigan daromadlarning asosiy turi ish haqi istiqbolda ham pul daromadlari umumiy hajmining shakllanishida o'zining yetakchi rolini saqlab qoladi.

Mamlakatimizda aholi daromadlarining oshib borishi bilan uning tarkibi o'zgarib, mustaqil ravishda band bo'lishdan olingan daromadlar barqaror o'sib borayotgani alohida e'tiborga molikdir. 2020 yilda ushbu ko'rsatkich ulushi 40,5 foizni tashkil qilgan, boshqacha aytganda aholi daromadlarining asosiy qismi, birinchi navbatda, mustaqil ravishda band bo'lish hisobidan shakllangan.

O'zbekistonda yaqin istiqbolda ham aholining real daromadlarini bosqichma-bosqich oshirib borish ko'zda tutiladi. Bu quyidagi yo'nalishlarda amalga oshiriladi.

Aholi pul daromadlari darajasiga davlat yordam dasturlari bo'yicha to'lovlar sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Bu manbalar hisobiga pensiya ta'minoti amalga oshiriladi va turli xil nafaqalar to'lanadi.

11.3-jadval

O'zbekistonda aholi daromadlarining tarkibi
(2020-y., foizda)

Umumiy daromadlar – jami	100,0
Shu jumladan:	
I. Birlamchi daromadlar	74,5
1.1). Ishlab chiqarishdan olingan daromadlar	71,5
a) <i>Mehnat faoliyatidan olingan daromadlar</i>	69,3
yollanma ishchilarning ish haqi	28,8
mustaqil ravishda band bo'lishdan olingan daromadlar	40,5
b) <i>Shaxsiy iste'mol uchun o'zida ishlab chiqarilgan xizmatlardan olingan daromadlar</i>	2,2
1.2) Mol-mulkdan olingan daromadlar	3,0
II. Transfertlardan daromadlar	25,5
1.1) Umumiy daromatlarda, kichik tadbirkorlikdan olingan daromadlar ulushi	55,2

O'zbekistonda yaqin istiqbolda ham aholining real daromadlarini bosqichma-bosqich oshirib borish ko'zda tutiladi. Bu quyidagi yo'nalishlarda amalga oshiriladi.

- aholining real pul daromadlarini va xarid qobiliyatini oshirish;
- kam ta'minlangan oilalarni va aholining daromadlari bo'yicha farqlanishi darajasini yanada qisqartirish;
- budjet muassasalari xodimlarining ish haqi, pensiya, stipendiya va ijtimoiy nafaqalarning hajmini inflatsiya sur'atlariga nisbatan jadal miqdorda bosqichma-bosqich oshirish.

Aholining moliya-kredit tizimi orqali oladigan pul daromadlari quyidagilardan iborat: sug'urta bo'yicha to'lovlar; shaxsiy uy qurilishiga va matbuot jamiyati a'zolariga bank ssudalari; qo'yilmalar bo'yicha foizlar; aksiya, obligatsiya bahosining ko'payishidan olinadigan daromad va zayom bo'yicha to'lovlar; lotereya bo'yicha yutuqlar; tovarlarni kreditga sotib olish natijasida tashkil topadigan vaqtincha bo'sh mablag'lar; har xil turdagi kompensatsiya to'lovlar va h.k.

Jamiyat a'zolari daromadlari darajasi ular turmush farovonligining muhim ko'rsatkichi hisoblanishi bilan birga alohida shaxslarning dam olishi, bilim olishi, sog'lig'ini saqlashi, eng zarur ehtiyojlarini qondirish imkoniyatlarini belgilab beradi.

O'zbekistonda aholining pul daromadlari tarkibida ijtimoiy transfert daromadlari 2020-yilda 25,5% ni tashkil qiladi. MDH mamlakatlari ichida faqatgina Belorussiyada bu ko'rsatkich nisbatan yuqori (18,8%), boshqa MDH davlatlarida esa u 8% dan oshmaydi.

Aholi turmush darajasi tushunchasini ularning hayot kechirishi uchun zarur bo'lgan moddiy va ma'naviy ne'matlar bilan ta'minlanishi hamda kishilar ehtiyojining bu ne'matlar bilan qondirilishi darajasi sifatida aniqlash mumkin.

Shu sababli, aholi turmush darajasi va sifatini baholashda aholi jon boshiga to'g'ri keladigan daromad bilan bir qatorda, ular hayot darajasini belgilaydigan bir qator muhim ko'rsatkichlar hisobga olinadi. Bular quyidagilar:

- yashash sharoitlari va standartlari;
- qulay va zamonaviy uy – joylar bilan ta'minlanganligi;
- kishilar yashash muhiti rivojlanganligi va obodonlashtirilganligi;

- zaruriy infratuzilma mavjudligi va uning samarasi;
- aholining sifatli iste'mol tovarlari, xususan mamlakatda ishlab chiqarilgan tovarlar bilan ta'minlanganligi;
- zamonaviy ta'lim hamda sog'liqni saqlash tizimidan bahramand bo'lishi.

Kishilar ehtiyojlarini qondirish darajasi jamiyat a'zolarining alohida olgan va oilaviy daromadlari darajasiga bog'liq. Turmush darajasini mamlakat darajasida butun aholi uchun va tabaqalashgan mikro darajada aholining alohida guruhi uchun qarab chiqish mumkin. Birinchi yondashuv turli mamlakatlarda aholining turmush darajasini aholi jon boshiga to'g'ri keladigan yalpi ichki mahsulot ko'rsatkichi bo'yicha aniqlab, qiyosiy tahlil qilish imkonini beradi.

Aholi guruhlari bo'yicha daromadlar taqsimlanishi dinamikasini taqqoslash, iste'molchilik budjeti asosida amalga oshiriladi. Qator iste'molchilik budjetlari mavjud bo'lib, ulardan o'rtacha oila uchun, yuqori darajada mo'l-ko'l budjet, minimal moddiy ta'minlanganlar budjeti, nafaqaxo'rlar va aholining boshqa ijtimoiy guruhlari budjeti shular jumlasidandir.

Farovonlikning eng quyi chegarasini oila daromadining shunday darajasi bilan belgilash mumkinki, undan keyin ishchi kuchini takror hosil qilishni ta'minlab bo'lmaydi. Bu daraja moddiy ta'minlanganlik minimumi yoki kun kechirish darajasi ya'ni qashshoqlikning boshlanishi sifatida chiqadi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida o'rtacha daromad «o'rtacha sinf» deb ataladigan tabaqalar daromadlari bo'yicha aniqlanadi. Bunday guruh iste'molchilik savati to'plamiga uy, avtomashina, dala hovli, zamonaviy uy jihozlar, sayr qilish va bolalarni o'qitish imkoniyati, qimmatli qog'ozlar va zeb-u ziynatlar kiradi.

Bozor iqtisodiyoti aholining yuqori ta'minlangan yoki "boy" qatlami mavjud bo'lishini taqozo qilib, ularga aholining yuqori sifatli tovarlar xarid qilishga layoqatli bo'lgan juda oz qatlami kiradi. AQSHda aholi bu qismining shaxsiy imkoniyati 8 -10 mln. dollar deb baholanadi.

O'zbekistonda amalga oshirilayotgan islohotlar muvaffaqiyati, aholi turmush darajasi va hayot sifatini oshirish bo'yicha erishilgan yutuqlar yetakchi xalqaro tashkilot hamda ekspertlar tomonidan xolisona baholangan.

11.4. Daromadlar tengsizligi va uning darajasini aniqlash. O‘zbekistonda davlat ijtimoiy siyosatining asosiy yo‘nalishlari.

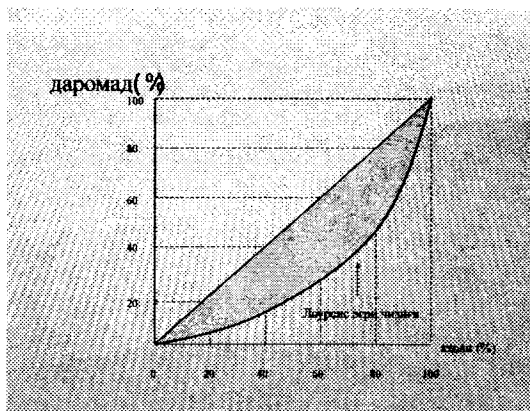
Dunyodagi barcha mamlakatlar aholi jon boshiga to‘g‘ri keladigan o‘rtacha daromadlar darajasi bilan bir-biridan keskin farqlanishi. Ular aholisining daromadlari darajasi o‘rtasida tengsizlik mavjudligini bildiradi. Shu bilan birga alohida olingan mamlakatlar aholisining turli qatlam va guruhlari o‘rtacha daromadlari darajasida ham farq mavjud bo‘ladi. Mamlakatning iqtisodiy rivojlanish darajasi ham daromadlardagi farqlarni bartaraf qila olmaydi.

O‘z-o‘zidan aniqki, iqtisodiy o‘rish daromadlarning ko‘payishiga olib keladi. Bunda butun aholi daromadlari mutlaq miqdorda asta-sekin o‘shib boradi. Daromadlarning mutlaq miqdori ko‘payib borsada, har doim ham daromadlar tengsizligi darajasiga ta’sir ko‘rsatmasligi mumkin.

Daromadlar tengsizligini keltirib chiqaruvchi sabablar:

- kishilarning aqliy va jismoniy qobiliyatidagi farqlar;
- yangidan yaratilgan qiymatning taqsimotidagi notenglik;
- ayrim kishilarning merosga egaligi, tasodifiy omadi kelishi;
- kishilarning tadbirkorlik layoqatidagi farqlar;
- mehnat bozoridagi monopoliya va turli xil kamsitishlar;

Daromadlar tengsizligi darajasini miqdoriy aniqlash uchun jahon amaliyotida Lorens egri chizig‘idan foydalaniladi.

11.2-rasm. Lorens egri chizig‘i

Nazariy jihatdan daromadlarning mutlaq teng taqsimlanish imkoniyati burchakni teng ikkiga bo'luvchi bissektrisa o'qida ifodalangan bo'lib, u oilalarning har qanday tegishli foizi daromadlarning mos keluvchi foizini olishini ko'rsatadi. Oilalarning 20%, 40% va 60%i mos ravishda barcha daromadlarning 20%, 40% va 60% ni olishi lozim bo'ladi va h.k.

Mutlaq tenglikni ifodalovchi chiziq va Lorens egri chizig'i o'rtasidagi farq daromadlar tengsizligi darajasini aks ettiradi. Bu farq qanchalik katta bo'lsa, daromadlar tengsizligi darajasi ham shunchalik katta bo'ladi. Agar daromadlarning haqiqiy taqsimlanishi mutlaq teng bo'lsa, bunda Lorens egri chizig'i va bissektrisa o'qi bir-biriga mos kelib farq yo'qoladi.

Bizning misolda AV yoysimon chiziq bilan AV to'g'ri chiziq o'rtasidagi farqqa qanchalik kattalashsa daromatlarda tengsizlik shunchalik kuchli bo'ladi. Tengsizlikning haddan oshib ketishiga yo'l bermaslik uchun uning me'yori kiritilgan. Bunga ko'ra boylar qo'lida jami daromadlarning 25-35 foizi to'planishi mumkin. Boshqa bir me'yorga ko'ra 10 foiz boylar va 10 foiz kambag'allar daromadi o'rtasidagi farq 13-15 martadan oshmasligi talab qilinadi. O'zbekistonda bu farq oxirgi yillarda 11 dan 8 martagacha qisqargan. Buni davlatning faol ijtimoiy siyosati ta'minlagan.

Daromadlar tabaqalanishini aniqlashning ko'proq qo'llaniladigan ko'rsatkichlaridan bir ditsel koeffitsiyenti hisoblanadi. Bu ko'rsatkich 10% eng yuqori va 10% eng kam ta'minlanganlar o'rtacha daromadi o'rtasidagi nisbatni ifodalaydi. Yalpi daromadning aholi guruhlari o'rtasida taqsimlanishini xarakterlash uchun aholi daromadlari tengsizligi indeksi (Jini koeffitsiyenti) ko'rsatkichi qo'llaniladi. Bu ko'rsatkich Italiya iqtisodchisi va statistigi Korrado Jini (1889-1965) nomi bilan ataladi. Mazkur ko'rsatkich qanchalik katta bo'lsa, (ya'ni 1,0 ga yaqinlashsa) tengsizlik shuncha kuchli bo'ladi. Jamiyat a'zolari daromadlari tenglashib borganda bu ko'rsatkich 0 (nol)ga intiladi.

Lorens egri chizig'i bilan bog'liq daromadlarining tengsizligi darajasini aniqlashning usullaridan biri Shvetsariya iqtisodchisi Pareto'ga tegishli. U daromadlar taqsimlanishini tadqiq qilib eng kam va eng yuqori darajada daromad oladigan tabaqalar ulushi aholining

kamchilik qismini tashkil etishini ko'rsatadi. Jumladan, AQSH da barcha aholiga nisbatan eng kam daromad oluvchilar 13,5 foizni, eng yuqori daromad oladiganlar 5-20 foizini tashkil etgan. Daromadlarning asosiy qismi o'rtahol qatlamlarga to'g'ri kelgan. Daromadlarning taqsimlanishidagi bu bog'lanish iqtisodiy nazariyada Pareto qonuni deb yuritiladi.

Aholi daromadga qarab guruhlanishini daromadlar piramidasi orqali tasavvur qilish oson bo'ladi. Daromadlar tengsizligida katta farqlar mavjud bo'lishining asosiy sababi, bozor tizimiga asoslangan iqtisodiyotning o'z xususiyatlaridan kelib chiqadi. Respublikamizda ham bozor iqtisodiyotiga o'tish, daromadlar tengsizligi muammosini keskinlashtiradi. Bu yerda asosiy rol ni mol-mulkka uy-joy, ko'chmas mulk, aksiya (va boshqalar)ga ega bo'lish omili o'ynay boshlaydi. Daromadlarning tabaqalanish jarayoni yetarli darajada tez boradi, minimal darajadan bir necha o'n baravar yuqori daromadga ega bo'lgan ijtimoiy qatlam shakllanadi. Daromadlarning tabaqalanishi mulkiy tabaqalanishni keltirib chiqaradi. Vaqt o'tishi bilan oilalarning to'plagan mol-mulki meros qoldirilishi sababli daromadlar tabaqalanishining kuchayishi ro'y beradi. Har xil oilalar uchun turlicha iste'mol muhiti yaratiladi. Ijtimoiy tenglik va daromadlar taqsimotida adolatlilikni ta'minlab borish muammolari yuzaga chiqadi.

Bunday sharoitda davlatning daromadlarni qayta taqsimlash vazifasi daromadlar tengsizligidagi farqlarni kamaytirish va jamiyat barcha a'zolari uchun ancha qulay moddiy hayot sharoitini ta'minlashga qaratiladi. Daromadlar tengsizligi kamayishining taxminan 80 foizini asosan transfert to'lovlari taqozo qiladi. Aniqroq aytganda davlat transfert to'lovlari eng past daromad oluvchi kishilar guruhi daromadining asosiy qismi (70-75%)ni tashkil qiladi va tengsizlikni yumshatishning eng muhim vositasi hisoblanadi.

O'zbekistonda davlat ijtimoiy siyosatining asosiy yo'nalishlari. Davlatning ijtimoiy siyosati tegishli markazlashgan daromadlarni tabaqalashgan soliq solish yo'li bilan shakllantirish va uni budjet tizimi orqali aholi turli guruhlari o'rtasida qayta taqsimlashdan iborat. Davlat daromadlarini qayta taqsimlashda ijtimoiy to'lovlar bilan birga bozor narxlarini o'zgartirish (masalan,

fermerlarga narxlarni kafolatlash) va ish haqining eng kam darajasini belgilash usullaridan foydalanadi. Bundan ko‘zlangan “...maqсад – iqtisodiyot va ijtimoiy sohadagi, eng muhimi, odamlarning hayot darajasidagi jiddiy tafovutni bartaraf etishdir”¹¹⁵

O‘zbekistonda davlatning ijtimoiy siyosatini amalga oshirish maqsadlaridan kelib chiqib, budjetning ijtimoiy yo‘naltirilganlik tavsifi saqlab qolinadi. Davlat budjeti xarajatlar qismining 60 foizdan ortig‘i ijtimoiy ehtiyojlarni moliyalashtirishga qaratiladi.

Ijtimoiy to‘lovlar – kam ta‘minlanganlarga pul yoki natural yordam ko‘rsatishga qaratilgan tadbirlar tizimi bo‘lib, bu ularning iqtisodiy faoliyatda qatnashishi bilan bog‘liq bo‘lmaydi. Ijtimoiy to‘lovlarning maqsadi jamiyatdagi munosabatlarni insonparvarlashtirish hamda ichki talabni ushlab turish hisoblanadi.

Aholi real daromadlari darajasiga inflatsiya sezilarli ta‘sir ko‘rsatishi sababli daromadlarni davlat tomonidan tartibga solishning muhim vazifasi iste‘molchilik tovarlariga narxning o‘shirishini hisobga olish va daromadlarni indeksatsiyalash, ya‘ni nominal daromadlarni narxlar o‘shirishiga bog‘liqlikda oshirib borish hisoblanadi.

Shaxsiy daromadni himoya qilishga qaratilgan ijtimoiy siyosatning muhim yo‘nalishi aholi kambag‘al qatlamlarini qo‘llab-quvvatlash hisoblanadi.

Amaliy hayotda qashshoqlikning o‘zi hayot kechirish minimumi yordamida aniqlanadi. Bu ijtimoiy va fiziologik minimumda ifodalanadi. Ijtimoiy minimum jismoniy ehtiyojlarni qondirishning eng kam me‘yori bilan birga ijtimoiy talabning eng kam xarajatlarini ham o‘z ichiga oladi. Fiziologik minimum esa faqat asosiy jismoniy ehtiyojlarni qondirishni ko‘zda tutadi.

Bozor iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlarda aholining ijtimoiy yordamiga muhtoj qismini aniqlashda turli xil mezonlar asos qilib olinadi. Ular jumlasiga daromad darajasi, shaxsiy molmulki miqdori, oilaviy ahvoli va shu kabilar kiritiladi.

¹¹⁵ Mirziyoyev Sh.M. Tanqidiy tahlil qat‘iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik –har bir rahbar faoliyatining kundalik hodiasi bo‘lishi kerak. T.: «O‘zbekiston», 2017-yil 14-yanvar.22-bet.

Ijtimoiy siyosat – bu davlatning daromadlar taqsimotidagi tengsizlikni yumshatishga va bozor iqtisodiyoti qatnashchilari o‘rtasidagi ziddiyatlarni bartaraf qilishga yo‘naltirilgan siyosatdir.

Respublikada bozor munosabatlariga o‘tish davrida ijtimoiy siyosat aholini ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash va himoya qilishga qaratiladi hamda alohida yirik yo‘nalishlarda amalga oshiriladi.

Aholini ijtimoiy himoyalash chora-tadbirlari tizimidagi eng asosiy yo‘nalish – bu narxlar erkinlashtirilishi va pulning qadsizlanish darajasi ortib borishi munosabati bilan daromadlarning eng kam va o‘rtacha darajasini muntazam oshirib borish hisoblanadi. Bunda respublikaning o‘ziga xos yondashuvi ishlab chiqilib, daromadlar nisbatini o‘zgartirish, ish haqi, pensiyalar, stipendiyalarning, jamg‘arma banklardagi aholi omonatlari stavkalarining eng oz miqdorini bir vaqtning o‘zida qayta ko‘rib chiqish yo‘li bilan amalga oshiriladi. Daromadlar nisbatini o‘zgartirishda respublikada joriy etilgan yangi yagona ta‘rif setkasi katta ahamiyatga ega bo‘ldi. Bu barcha toifadagi xodimlarning mehnat haqi miqdorlarini tarif koeffitsiyentlari orqali, eng kam ish haqi vositasi bilan bevosita o‘zaro bog‘lash imkonini berdi.

Aholini ijtimoiy himoyalashning ikkinchi yo‘nalishi – ichki iste‘mol bozorini himoya qilish, hamda oziq-ovqat mahsulotlari va nooziq-ovqat mollari asosiy turlari iste‘molini muayyan darajada ushlab turish hisoblanadi. Bunga erishishda muhimi mahsulotlar eksportini bojxona tizimi orqali nazorat qilish va ularga yuqori boj to‘lovlari joriy etish, kundalik zarur tovarlarni me‘yorlangan tarzda sotishni tashkil qilish kabi tadbirlar katta ahamiyatga ega bo‘ldi. Milliy valuta joriy etilishi bilan oziq-ovqat mahsulotlarini me‘yorlangan tarzda sotishdan voz kechish erkin narxlarga o‘tish imkoniyatini yaratadi.

Iqtisodiy islohotlarning ilk bosqichida ijtimoiy siyosatni amalga oshirishning uchinchi yo‘nalishi – aholining kam ta‘minlangan tabaqalarini ijtimoiy himoyalash va qo‘llab - quvvatlash borasida kuchli chora-tadbirlar o‘tkazilganligi bo‘ldi. Bu yo‘nalishda aholining ijtimoiy jihatdan nochor qatlamlari – pensionerlar, nogironlar, ko‘p bolali va kam daromadli oilalar,

ishsizlar, o'quvchi yoshlar hamda qayd etilgan miqdorda daromad oluvchi kishilar turli xil yo'llar bilan himoya qilib boriladi.

Yalpi ijtimoiy himoyalash tizimidan ishonchli ijtimoiy kafolatlar va aholini ijtimoiy qo'llab-quvvatlash tizimiga izchillik bilan o'tish – ijtimoiy siyosatni amalga oshirishda, ijtimoiy himoya vositasini kuchaytirishda sifat jihatdan yangi bosqich boshlashini bildiradi.

Ijtimoiy ko'maklashishning yangi tizimida bolalar va kam daromadli oilalar yordamdan bahramand bo'luvchilar hisoblanib, ular uchun hamma nafaqa va moddiy yordamlar faqat mahalla orqali yetkazib beriladi. Shu maqsadda mahallalarda budjet mablag'lari, korxonalar va tashkilotlar, tadbirkorlik tuzilmalari va ayrim fuqarolarning ixtiyoriy o'tkazgan mablag'lari hisobidan maxsus jamg'armalar hosil qilindi.

Ijtimoiy ko'maklashishning yangi tizimi mehnatga rag'batlantiradigan omillar va vositalar yangi tuzilmasi paydo bo'lishini ham taqozo qiladi.

Respublika Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev qayd qilib o'tganidek: "...islohotlarning asosiy maqsadi – aholi uchun munosib hayot darajasi va sifatini ta'minlashdir"¹¹⁶

Davlatning ijtimoiy siyosati ijtimoiy sohani rivojlantirishni ham o'z ichiga oladi. "Harakatlar strategiyasi" da uning ustuvor yo'nalishlari sifatida quyidagilar ko'rsatiladi:

- aholining bandligi va real daromadlarini bosqichma-bosqich oshirish;

- aholini ijtimoiy himoya qilish va sog'liqni saqlash tizimini takomillashtirish;

- arzon uy-joylar qurish bo'yicha maqsadli dasturlarni amalga oshirish, aholining hayot sharoitlari yaxshilanishini ta'minlovchi yo'l-transport, muhandislik-kommunikatsiya va ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirish hamda modernizatsiya qilish;

- ta'lim va fan sohasini rivojlantirish;

- yoshlarga oid davlat siyosatini takomillashtirish.

¹¹⁶Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик - ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик кoidsи бўлиши керак. Т.: «Ўзбекистон», 2017 14-январ 6-бет.

Shunday qilib, islohotlar davrida davlat aholining muhtoj tabaqalarini qo'llab-quvvatlash bilan birga, o'z mehnat faoliyati orqali oilasining farovonligini ta'minlashga intiluvchi kishilar uchun teng sharoit va qulay imkoniyat yaratishga harakat qiladi.

Nazorat savollari

1. Aholi daromadlari tushunchasini va uning darajasiga ta'sir ko'rsatuvchi omillarni sanab ko'rsating.
2. Daromadlar tengsizligining asosiy sabablarini sanab ko'rsating va tushuntirib bering.
3. Lorens egri chizig'i nimani anglatadi? Uning mazmunini misollar yordamida bayon qiling.
4. Jini koeffitsiyenti qanday aniqlanadi? Rivojlangan mamlakatlarda mazkur koeffitsiyent qiymatining o'zgarish tendensiyalari nima bilan izohlanadi?
5. Keyingi yillarda O'zbekistonda aholi daromadlarini oshirish borasida qanday natijalar qo'lga kiritilmoqda?
6. Mamlakatimizdagi aholi daromadlari tarkibining o'zgarishida qanday tendensiyalar kuzatilmoqda?

12-MAVZU. URBANIZATSIYA.

Reja:

- 12.1. Urbanizatsiya jarayonining global va regional jihatlari
- 12.2. O‘zbekistonda o‘shish va urbanizatsiya
- 12.3. Aholining takror hosil qilinishi va uning turlari
- 12.4. Aholi migratsiyasi va uning tasnifi
- 12.5. Mehnat migratsiyasini iqtisodiy o‘shishga ta’siri

Tayanch iboralar: urbanizatsiya, ijtimoiy, iqtisodiy, geosiyosiy, global, shahar aholisi, qishloq aholisi, shakllanayotgan urbanizatsiya, rivojlangan urbanizatsiya, yetuk urbanizatsiya, suburbanizatsiya, konsepsiya, aholini takror hosil qilish, aholini kengaytirilgan takror hosil qilish, depopulyatsiya, demografik inqiroz, yashovchanlik koeffitsiyenti, tabiiy o‘shish, aholi migratsiyasi, migratsiyaning demografik nazariyasi, migratsiyaning funksiyalari.

12.1. Urbanizatsiya jarayonining global va regional jihatlari

Bugungi keng miqyosli ijtimoiy-iqtisodiy va geosiyosiy o‘zgarishlar davrida shaharlarning o‘shishi va taraqqiy etishi tezlashib, benihoya murakkab, serqirrali urbanizatsiya jarayonining jamiyat hayotidagi o‘rni va ahamiyati kundan-kunga oshib, kengayib borishini ta’minlamoqda. Shuning uchun ham ushbu jarayonni har tomonlama o‘rganish nafaqat nazariy nuqtai nazardan, balki ayrim regional va global miqyosdagi amaliy masalalar, jumladan aholi va u tarqalgan, joylashgan manzilgohlarning hududiy tarkibini hamda undan ham muhim va miqyosli vazifa-jamiyatni hududiy tashkil etilganligini takomillashtirish bilan aloqador muammolarni hal qilishda zarurdir.

Urbanizatsiya global xususiyatga ega, uning qamrovi doirasiga u yoki bu darajada jahondagi barcha mamlakatlar tushib kolgan. Lekin buning oqibati jahonning turli mintaqalarida turlicha bulmokda. Mamlakatlarning bir qismida shaharlar soni va ularda mavjud katta va yirik shaharlar hamda shahar aglomeratsiyalarining rivojlanishi natijasida shahar turmush tarzi tez va katta miqyoslarda hayotga singayotgan bo‘lsa, boshqa guruh mamlakatlarida mazkur jarayon endi-endi boshlanmoqda. Ma’lumki, urbanizatsiya (lotincha urb – “shahar”) – bu shaharlar va shahar aholisining o‘shish, shahar turmush

tarzining keng tarqalish jarayonidir. Shaharlar eng qadimgi davrlarda vujudga kelib, qishloq

lar bilan birgalikda aholi manzilgohlarining ikkita asosiy turidan birini tashkil qiladi. Shaharlar tarixan ijtimoiy mehnat taqsimoti natijasida paydo bo'lgan va rivojlangan. Qadimgi davrlarda shaharlar hunarmandchilik, savdo-sotiq, ma'muriy boshqaruv, mudofaa ishlari, diniy ibodatxona va ziyoratgohlar negizida vujudga kelgan.

Tarixdan ma'lumki, bir necha ming yillar avval yer yuzida Fiva, Bobil (Vavilon), Ur, Afina, Rim, Iskandariya, Karfagen, Moxenjodaro, Samarqand (Marokand) kabi yirik shaharlar mavjud bo'lgan. Ammo haqiqiy shaharlashuv jarayoni qizg'in sur'atlar bilan faqat XVIII asrda, dastlab Yevropada, keyinchalik esa Shimoliy Amerikada boshlandi. Bu hodisa G'arb davlatlarida o'sha paytda ro'y bergan sanoat inqilobining natijasi bo'ldi. Dunyoning rivojlanayotgan mamlakatlarida esa urbanizatsiya jarayonlari XX asrning o'rtalarida ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy sohalaridagi ijobiy o'zgarishlar tufayli boshlandi va hozirgi kungacha yuqori sur'atlar bilan davom etmoqda.

So'nggi 200 yil davomida dunyo aholisida shahar aholisining ulushi muntazam ravishda o'sib borgan. 1800-yilda insoniyatning taxminan 3 % i shahar joylarida istiqomat qilgan edi. 1900-yilga kelib bu raqam 14 % gacha ko'tarildi. Yarim asrdan so'ng, 1950-yilda jahon urbanizatsiya darajasi 29 % ni tashkil etdi, 1990-yilda bu ko'rsatkich 45 %, 2001-yilda – 47 % ga yetadi. 2010-yilga kelib Shaharliklarning jahon aholisi tarkibidagi ulushi 50 % dan ortdi va hozirgi kunda u 54 % ga teng.

Urbanizatsiya jarayoni 3 ta asosiy bosqichdan o'tib rivojlanadi.

1. Shakllanayotgan urbanizatsiya bosqichida shahar aholisining ulushi 50% dan past bo'lib, yangi shaharlar vujudga keladi, ayrim qishloq joylar shahar manzilgohlari toifasiga o'tib ketadi. Ayniqsa, yirik shaharlar tez o'sishni boshlaydi. Bunda eng yirik shahar boshqalarga nisbatan ancha ilgarilab ketadi. Eng yirik shaharlarning o'sishi ayrim hollarda "soxta" urbanizatsiya tarzida, ya'ni shahar chekkalarida qishloqdan ko'chib kelgan past daromadli aholi uy-joylarining zichlashib borishi ko'rinishida kechadi. Hozirda Osiyo va Afrikadagi qator rivojlanayotgan mamlakatlar urbanizatsiyaning ana shu bosqichini kechirmoqdalar.

2. Rivojlangan urbanizatsiya bosqichi “millioner” shaharlarning yuqori sur’atlar bilan o’sishi hamda yirik shaharlar atrofida aglomeratsiyalarning vujudga kelishi bilan tavsiflanadi. Shaharliklarning jami aholidagi ulushi 50 % dan ortib ketadi, yangi shaharlar deyarli vujudga kelmaydi, mavjud shaharlar esa, ayniqsa, yiriklari tez rivojlanadi, shahar manzilgohlarining tizimlari shakllanib boradi. Urbanizatsiyaning bu bosqichi Sharqiy yevropa, MDH davlatlari, Lotin Amerikasi, Shimoliy Afrika, Janubi-g’arbiy Osiyo, Okeaniyadagi ko’p mamlakatlarga xos.

3. Yetuk urbanizatsiya bosqichi Yevropaning eng rivojlangan davlatlari, AQSH, Kanada, Avstraliya, Yaponiya, Isroilda kuzatilmoqda. Bunda aholi yirik shaharlarning markazlaridan astasekin shahar atrofiga ko’chib boradi, lekin shaharda ishlash, o’qish, turli faoliyat yuritishni davom ettiradi. Natijada shaharlar markazlari, asosan, tadbirkorlik, bank-moliya sektori, boshqaruv sohalarining rivojlanish maskanlariga aylanib, aholi yashash massivlari esa tobora markazdan uzoqlab o’tib boraveradi. Bunday ijtimoiy-geografik jarayon suburbanizatsiya deb ataladi.

12.1.jadval

Dunyo va yirik regionlarning urbanizatsiya darajasi (2020-yil)

№	Hududlar	Urbani zatsiya
1	Dunyo	54
2	Rivojlangan davlatlar	78
3	Rivojlanayotgan davlatlar	49
4	Yevropa	74
5	Osiyo	48
6	Afrika	41
7	Shimoliy Amerika (AQSH va Kanada)	81
8	Lotin Amerikasi	80
9	Avstraliya va Okeaniya	70

Transport va aloqaning zamonaviy texnologiyalari rivojlangan sari urbanizatsiyaning bu bosqichida shahar iqtisodiyoti tarmoqlari va shahar turmush tarzi qishloq joylarda ham keng tarqalib boradi, natijada shahar va qishloqlardagi yashash sharoiti tobora

yaqinlashadi, ya'ni, qishloq joylar rasman o'zining qishloq maqomini saqlab tursada, aslida, tub ma'noda shaharlashib ketadi. Shahar bilan qishloq joylar orasidagi ijtimoiy-iqtisodiy farq va chegaralarning yo'qolib borish jarayoni urbanizatsiya atamasi bilan yuritiladi. Demak, jahon mamlakatlarida urbanizatsiya jarayoni turli bosqichlarida rivojlanib bormoqda va bu, birinchi navbatda, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasi bilan belgilanadi. Yevropa, Shimoliy Amerika, Lotin Amerikasi, Avstraliya va Okeaniya kabi yirik mintaqalardagi davlatlarda urbanizatsiya ko'rsatkichi o'rtacha hisobda 70 foizdan oshgan. Bu borada, ayniqsa, Islandiya, Buyuk Britaniya, Belgiya, Daniya, Niderlandiya, Avstraliya, Yangi Zelandiya, Argentina, Venesuyela kabi shaharlar darajasi 90 foizdan yuqori bo'lgan davlatlar ko'zga tashlanadi.

Jahon aholisining 60 foizi va dunyodagi shaharliklarning yarmi yashaydigan Osiyo qit'asida urbanizatsiyaning umumiy darajasi birmuncha pastroq, 50 foiz atrofida bo'lib, o'sishi davom etmoqda. Afrikada esa urbanizatsiya ko'rsatkichi 40 foizdan sal ko'proq. Lekin har ikkala qit'ada ham yuqori urbanizatsiyalashgan mamlakatlar bor. Jumladan, Osiyoda bu borada Yaponiya, Janubiy Koreya, Isroil, Fors qo'ltig'i arab mamlakatlari, Tailand, Afrikada esa Liviya, Jazoir, Misr, Marokash, JAR kabi davlatlar ajralib turibdi. Shu bilan birga, Butan, Burundi, Malavi, Uganda, Chad, Afg'oniston va boshqa mamlakatlarda urbanizatsiya darajasi 25 foizga ham yetmaydi. Ammo oxirgi yillarda shahar aholisining umumiy soni va jahon aholisidagi ulushi aynan Osiyo va Afrika davlatlarida kechayotgan urbanizatsiya jarayonlari hisobiga ko'paymoqda. Bunda eng salmoqli hissa shaharlari ancha yuqori sur'atlar bilan o'sib borayotgan Xitoy va Hindiston davlatlariga tegishli.

Jahon urbanizatsiyasining hozirgi bosqichida xalqaro savdo-iqtisodiy va bank-moliya munosabatlari rivojlanishi, transmilliy korporatsiyalar faoliyati doirasining kengayishi, zamonaviy transport va aloqa tarmoqlari vujudga kelganligi hisobiga ayrim juda yirik shaharlarning ta'sir doirasi joylashgan davlati bilan chegaralanib qolmasdan, boshqa mamlakat va mintaqalar, ba'zan esa jahonni qamrab olmoqda. Bunday shaharlarning aholisi soni bir necha million kishiga teng bo'lib, yirik transmilliy korporatsiyalar

va xalqaro tashkilotlar qarorgohlari, dunyodagi eng yirik port, sanoat korxonalari, bank, moliyaviy jamg'arma va birjalar joylashganligi bilan boshqa shaharlardan ajralib turadilar. Shu toifadagi shaharlarga nisbatan global (yoki jahon) shaharlari atamasi qo'llaniladi.

Global shaharlar qatoriga, eng avvalo, Nyu-York, London, Tokio, Shanxay, Gonkong, Parij, Dubay, Singapur kabi savdo-moliyaviy va transport salohiyati o'ta katta shaharlar kiritiladi. Global shaharlar safi borgan sari kengaymoqda, ularning ta'sir doirasi esa barcha qit'a va ularning yirik qismlarini qamrab olishga intilmoqda.

Urbanizatsiya jarayonlari ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotning ajralmas qismi va ularning bevosita hosilasi bo'lib, qator muammolarni ham keltirib chiqarmoqda. Bu muammolarning qamrovi keng bo'lib, ekologik, iqtisodiy, ijtimoiy, tibbiy, madaniy, ma'naviy-axloqiy jihatlar bilan tavsiflanadi. Bunda ishlab chiqarish atrof-muhitga o'tkazadigan bosimining kuchayishi, suv ta'minotidagi kamchiliklar, transport tarmoqlariga me'yordan ortiq yuk tushayotgani, shahar turmush tarzi bilan bog'liq kasalliklarning tarqalishi, jinoyatchilikning ortishi va boshqa muammolar eng dolzarb hisoblanadi. Demak, jahon urbanizatsiyasining zamonaviy bosqichi miqdor va sifat xususiyatlari, shuningdek, turli ko'rinishdagi muammoli jihatlar bilan tavsiflanadi.

12.2. O'zbekistonda o'sish va urbanizatsiya

Urbanizatsiya jarayonining O'zbekistondagi holati XX asrning ikkinchi yarmida deyarli kam o'zgardi. Urbanizatsiyaning umumiy darajasi yangi asrgacha bo'lgan davrda 36,5-37,5 foiz o'rtasida saqlanib qoldi. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Maxkamasining 2009-yildagi 66-son qaroriga binoan respublikada qator qishloq fuqarolari yig'inlari va katta qishloqlar shaharchalar qatoriga o'tkazildi. Buning natijasida shaharchalar soni 113 tadan 1085 taga yetkazildi yoki 972 taga ko'paytirildi. Urbanizatsiya darajasi 2009-yilda 51,6 foizni tashkil etdi. Keyinchalik ushbu ko'rsatkich qisqarib 2017-yilda 50,6 foizga tushib koldi. Bir qaraganda O'zbekistonda urbanizatsiya darajasi talab darajasiga yetganday bo'lib tuyuladi. Biz urbanizatsiyaga bergan ta'rifimizning birinchi qismida shaharlar soni

va shahar axolisining o'sishi deb ta'kidlagan edik. Xaqiqatan ham shunday bo'lyapti, lekin ta'rifning ikkinchi qismi bajarilgani yo'q. Shahar aholisining ulushi 50,6 foizga yetgan bo'lsa ham, 972 ta aholi punkti shaharchalar sonini 1085 taga yetishini ta'minlagan bo'lsa ham, aholi punktlarining ichida bitta ham «urbanizatsiya eltuvchi» shahar vujudga kelmadi. Yangi aholi punktlarining barchasi shaharchalar qatoriga qo'shildi. Shaharlar soni esa chorak asr oldin qancha bo'lsa, shunchaligicha (119) qoldi.

Urbanizatsiya odamlar o'rtasida muloqot o'rnatish uchun qulay hisoblangan hayot turmush tarzini shakllantiradi, kasbiy yo'nalishni o'zgartiradi, aholining ijtimoiy faoliyatini keskin oshiradi. O'zbekistonda urbanizatsiya jarayonining hozirgi holatini yana ham O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 10-yanvardagi «Urbanizatsiya jarayonlarini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi PF-5623-son farmoni yurtimizdagi urbanizatsiya jarayonlarining asosiy yo'nalishlarini belgilab berdi. Farmonda mamlakatda urbanizatsiya jarayonlarining birinchi yunalishi sifatida mutlaqo yangi uy-joy siyosatini amalga oshirish, shu jumladan, kam va o'rta daromadli oilalar uchun arzonlashtirilgan turar joylarni qurishga yo'naltirilgan investitsiyalarni qo'llab-quvvatlash belgilandi. Farmonning yana bir muhim jihati, oxirgi yillarda qishloq joylarda yashayotgan aholining shaharlarga ko'chishiga bo'lgan ma'muriy to'siqlarni bartaraf etishga qaratilganligidir. Farmonda mamlakati-mizda urbanizatsiya jarayoni rivojlanishini ta'minlash bilan aloqador masalalarning deyarli barchasi o'zining yechimini topmoqda.

Shu bilan birga shaharlarning hududiy tashkil etilganligi, hududiy tarkibi ularning samarali faoliyat kursatishini ko'p jixatdan belgilab beradi. Shaharlar sonining ko'payib, urbanizatsiya jarayonining chuqurlashishi ularning ichida katta va yirik shaharlar soni va ulushining o'sishi bilan bog'langan. Bunday shaharlar urbanizatsiya jarayoni rivojlanishini belgilab berishi bilan birga atrof-muhitning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishida «o'sish qutblari» vazifasini ham bajaradi. Bu o'rinda yirik rus shaharshunos olimi G.M.Lapponing quyidagi so'zlari o'rinlidir: «Shaharlar xududining iqtisodiy karkasi, aholi punktlari tizimida rahbar, qo'mondon bo'lib xizmat qiladi. Eng muhimi yakka shahar emas, balki shahar aglomeratsiyalarining atrof-muhit bilan o'zaro aloqadorligi uning bajarayotgan vazifalarini ham,

unda yashayotgan odamlarning yurish-turishiga ham juda katta ta'sir ko'rsatadi. Agar u «urbanizatsiya eltuvchi» hisoblansa, ta'sir samaradorligi yana ham oshadi, kuchayadi. Chunki unda mamlakat iqtisodiy salohiyatining katta qismi to'planganligi sababli, uni «rivojlanish qutbi» deb ham atash mumkin.

Bir qaraganda poytaxt mintaqasiga xos ko'rsatkichlar unchalik katta emasdek tuyuladi. Aslida urbanizatsiya jarayonida miqdor emas, balki sifat, yana ham aniqroq qilib aytganda «shahar turmush tarzi»ni eltuvchi katta va yirik shaharlarning mavjudligi hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Bunday shaharlar esa Toshkent mintaqasida ancha serob. Mazkur holat yuqorida ta'kidlangan fikrlarimizni yana bir bor tasdiqlaydi.

Urbanizatsiya agentligi tomonidan ishlab chiqilgan va 2019-yilning 13-avgust kuni qabul qilingan “Qishloq xo'jaligiga mo'ljallanmagan yer uchastkalarini xususiylashtirish to'g'risida”gi O'zbekiston Respublikasi qonunining muhim ahamiyatga ega. Ushbu qonunning maqsadi xususiy mulk institutini rivojlantirish, qishloq xo'jaligiga mo'ljallanmagan yer uchastkalarini fuqarolik muomalasiga kiritish, fuqarolar va tadbirkorlik subyektlarining investitsion imkoniyatlarini kengaytirishga qaratilgan.

Agentlik 120 ta shahar, 1070 shahar tipidagi posyolka va 11 mingta qishloq aholi punkti tabiiy-iqtisodiy salohiyatini aniqlash, tizimli urbanizatsiya jarayoni amalga oshirilishini, yangi sanoat korxonalarining ijtimoiy va ishlab chiqarish infratuzilmasi obyektlari bilan kompleks joylashtirishni hisobga olgan holda o'rta muddatli davrda yo'ldosh-shaharlarga aylantiriladigan aholi punktlari ro'yxatini shakllantirish maqsadida xatlovdan o'tkazildi.

Guliston, Yangiyer, G'ijduvon, Qorako'l, Kogon shaharlari, Xovos va Marhamat tumanlari markazlarini rivojlantirish, Angren, Bekobod, Olmaliq, Chirchiq, Shirin, Zarafshon, G'ozg'on, Sharg'un shaharlari maqomini o'zgartirish, Yangiyo'l, Toshkent, Namangan shaharlariga tutash hududlar chegaralarini qo'shish orqali ularning chegaralarini kengaytirish, Samarqand va Jizzax viloyatlarida sanoat klasterlarini tashkil qilish, ijtimoiy infratuzilma qurilishi va muhandislik-kommunikatsiya tizimlarini yaxshilash bo'yicha takliflar ishlab chiqildi.

O‘zbekiston Respublikasida 2030-yilgacha urbanizatsiyani rivojlantirish konsepsiyasining asosiy maqsadi shaharlar va shahar aglomeratsiyalarini kompleks rivojlantirish hisobiga barqaror iqtisodiy o‘rinish va aholi farovonligini ta‘minlashdir. Bugungi kunda respublika bo‘yicha ichimlik suvi ta‘minoti 64,4 foiz, kanalizatsiya tizimi 17 foiz, shaharlarda issiq suv ta‘minoti 25 foiz va isitish tizimi 20 foizni tashkil etadi.

Konsepsiyada ijtimoiy, muhandislik-kommunikatsiyalari, yo‘l-transport infratuzilmalarini rivojlantirish, shahar aholisini markazlashgan suv va gaz bilan ta‘minlashni 90 foizga, kanalizatsiya tizimini 68,9 foizga, jon boshiga o‘rtacha uy-joy bilan ta‘minlanganlikni hozirgi yo‘l qo‘yilayotgan sanitar me‘yorlardagi 16 metr kvadratdan 20 metr kvadratga, aholini oliy ta‘lim bilan qamrovini 50 foizga yetkazish kabi ko‘rsatkichlar bilan to‘ldirilgan mutlaqo yangi uy-joy siyosatini amalga oshirish ko‘zda tutilgan.

12.3. Aholining takror hosil qilinishi va uning turlari

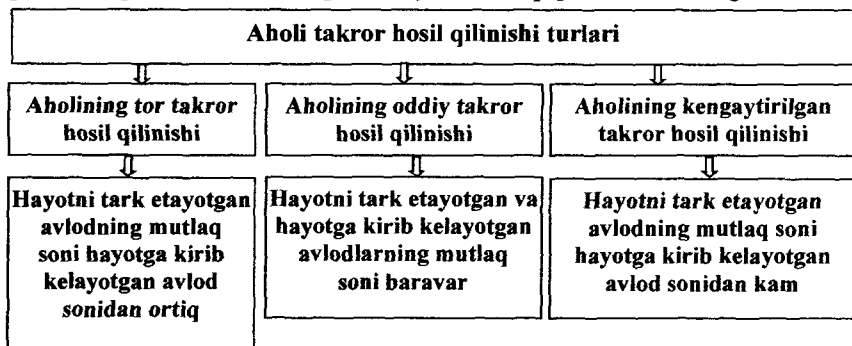
Aholining takror hosil qilinishi – inson tug‘ilishi va vafot etishi orqali avlodlar almashishi jarayonida aholi soni va tarkibining muntazam yangilanib turishidir. Shuning uchun har bir kishi umr ko‘rishining chegarasi bo‘lishiga qaramay aholi o‘z soni va tarkibini saqlab yoki o‘zgartirib mavjud bo‘lishda davom etadi.

“Aholining takror hosil qilinishi” tushunchasi keng ma‘noda o‘z ichiga aholi tarkibining yoshi, jinsi, ijtimoiy guruhlari, millati, oilaviy holati, ta‘lim darajasi, kasbiy tarkibi bo‘yicha rivojlanishi va yangilanishini qamrab oladi. Tor ma‘noda esa, aholining takror hosil qilinishi – bu avlodlarning tug‘ilish va o‘lim natijasida yangilanib borishidir.

Jamiyatning tarixiy rivojlanishi ma‘nosida aholining takror hosil qilinishi ijtimoiy taraqqiyot bilan birgalikda o‘zgarib borgan. Bu, ayniqsa, turli jamiyatlarda ko‘p bolalikning kam bolalik bilan almashinuvida yaqqol ko‘zga tashlangan. Aholining takror hosil qilinishidagi bunday tub o‘zgarishlar ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi turlicha bo‘lgan davlatlarda, shuningdek, turli millat va elatlardan tashkil topgan jamiyatlarda bir vaqtda sodir bo‘lmagan.

“Aholini takror hosil qilish” kategoriyasi ilmiy muomalaga XX asrning boshlarida kirib keldi¹¹⁷, holbuki buni o‘rganishga XIX-XX asrlarda jahonda ro‘y berayotgan demografik o‘zgarishlarni idrok etishga ijtimoiy ehtiyojning ortishi natijasida kirishilgan. Aholi takror hosil qilinishini tug‘ilish va o‘lim mushtarakligi sifatida tadqiq etishga dastlabki urinishlar XVIII asrdayoq matematik L. Eyler tomonidan qilingan.

Ammo uzoq vaqt davomida aholining tabiiy harakati ayrim tomonlarini tahlil etishga qiziqish umuman aholi takror hosil qilinishini o‘rganishdan ustun turgan. Faqat XX asr boshida barqaror aholi modeli yaratilishi bilan aholi takror hosil qilinishini uning ichki miqdoriy bog‘liklari bilan birgalikda yaxlit tadqiq etish boshlangan¹¹⁸.

12.1-rasm. Aholi takror hosil qilinishi turlari

1. Aholining tor takror hosil qilinishi. Mohiyat jihatidan aholi takror hosil qilinishining bu turida hayotni tark etayotgan avlodning mutlaq soni hayotga kirib kelayotgan avlod sonidan ortiq bo‘ladi.

Aholi takror hosil qilinishining bunday turi aholisining tabiiy o‘sishi nolga teng yoki o‘lim tug‘ilishdan ko‘p bo‘lgan mamlakatlar uchun xos. Demografiyada bu “**depopulyatsiya**” (fransuzcha “**depopulatin**” so‘zidan) yoki “**demografik inqiroz**”, deb ataladi.

¹¹⁷ Демография: учебник для вузов. /Под ред. Н.А. Волгина, Л.Л. Рыбаковского. – М.: Логос, 2005. – С.212.

¹¹⁸ Бреева Е.Б. Основы демографии: Учебное пособие. – М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и Ко», 2004. – С.352.

Aholining tor takror hosil qilinishi xos bo'lgan mamlakatlarga fuqarolarining qirilib ketish xavfi tahdid soladi.

Iqtisodiy jihatdan rivojlangan mamlakatlarda aholining tor takror hosil qilinishi, odatda, urbanizatsiya oqibatlari sifatida ko'riladi. Chunki ana shunday jamiyatlarda farzandlar ota-onalar uchun "ortiqcha" bo'ladi. Ma'lumki, iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarda sanoat ishlab chiqarishi taraqqiy etgan. Ushbu ishlab chiqarishlar uchun yuqori malakali mutaxassislar talab qilinadi. Ana shunday xodimlarni tayyorlashga ularni 21-23 yil davomida o'qitish lozim. Shu bilan birga oilada ikkinchi yoki uchinchi farzand ko'rishga ayollarning ishlab chiqarish va ijtimoiy faoliyatga keng jalb etilganligi "halaqit" beradi.

2. Aholining oddiy takror hosil qilinishi. Aholining bunday takror hosil qilinishida ota-onalari avlodini almashtirayotgan farzandlar avlodining mutlaq soni bab-baravar bo'ladi.

Bunday jamiyatda barqaror jins-yosh tarkibi shakllanadi. Shuning uchun uni "muqim tur", deb ham ataladi. Aholining mazkur takror hosil qilinishi uchun tug'ilish va o'limning, shuningdek, aholi tabiiy o'sishining past ko'rsatkichlari xos bo'ladi. Bunday holatda aholining umumiy soni ko'paymaydi, ayrim noqulay vaziyatlar yuzaga kelsa, jamiyat aholining tor takror hosil qilinishi turiga o'tib ketishi ehtimoli katta. Ushbu holatni hozirgi vaqtda Yevropa va Shimoliy Amerikaning rivojlangan davlatlarida kuzatish mumkin. Ular uchun quyidagilar xos:

- ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning yuqori darajasi;
- oilalarda daromadning ortib borishi, farzandlar sonining kamayishi;
- urbanizatsiya darajasining yuqoriligi (75,0 %gacha);
- jamiyatda ayollar maqomi va rolining ortishi;
- jamiyatda yangi qadriyatlar shakllanishi;
- aholi tarkibida katta yoshdagi aholining ko'payishi va boshqalar.

3. Aholining kengaytirilgan takror hosil qilinishi. Aholining bunday takror hosil qilinishida hayotni tark etayotgan avlodning mutlaq soni hayotga kirib kelayotgan avlod sonidan ortiq bo'ladi. Natijada aholining jins-yosh tarkibining taraqqiy etuvchi turi shakllanadi, uning mutlaq soni ortib boradi. Bunday tur uchun tug'ilishning va aholi tabiiy o'sishining yuqori, o'limning nisbatan past ko'rsatkichlari xos bo'ladi.

Aholining kengaytirilgan takror hosil qilinishi, eng avvalo rivojlanayotgan (Osiyo, Afrika va Lotin Amerikasi) mamlakatlarda kuzatilmogda.

Aholining kengaytirilgan takror hosil qilinishining ijtimoiy-iqtisodiy sabablari quyidagilardan iborat:

- iqtisodiy rivojlanish sur'atlarining pastligi, iqtisodiyotda qishloq xo'jaligining katta salmoqqa egaligi;
- urbanizatsiya darajasining nisbatan pastligi (41,0 %gacha, qishloq joylarida tug'ilish yuqoriroq darajada bo'ladi);
- ijtimoiy munosabatlarning o'ziga xosligi, ko'p farzandlikni rag'batlantiradigan diniy aqidalar;
- ayollarning kamsitilishi, nikohlarning erta tuzilishi;
- zamonaviy tibbiyot yutuqlaridan epidemiya kasalliklariga qarshi kurashda foydalanish, sanitariya madaniyatining ortishi;
- musulmon mamlakatlarida oila rejalashtirilishining man etilishi va boshqalar.

Rivojlanayotgan mamlakatlarda zamonaviy tibbiyot yutuqlaridan samarali foydalanish o'lim darajasini pasaytirdi, lekin tug'ilish, asosan, yuqorilgacha saqlanib turibdi¹¹⁹.

Aholi takror hosil bo'lishining asosiy ko'rsatkichlari

Aholining takror hosil bo'lishini o'rganishda qator demografik ko'rsatkichlardan foydalaniladi. Ular jumlasiga tug'ilganlar va o'lganlarning mutlaq miqdorini taqqoslash asosida hisoblab chiqilgan quyidagi ko'rsatkichlar kiradi:

1. **Yashovchanlik koeffitsiyenti** yoki Pokrovskiy-Pirl indeksi. Ushbu indeks 1897-yilda rus olimi V.I. Pokrovskiy va 1921 yilda amerikalik olim R. Pirl tomonidan taklif qilingan. Yashovchanlik koeffitsiyenti quyidagi formula bo'yicha hisoblanadi:

$$K_x = \frac{N}{M}, \quad (12.1)$$

bu yerda: N – ma'lum bir davrda tug'ilganlar soni;

M – muayyan joyda ma'lum bir davrda o'lganlar soni.

Mazkur koeffitsiyentda aholining tabiiy o'sishidan farqli ravishda tug'ilganlar (N) bilan o'lganlar (M) farqini emas, balki nisbatini ko'rsatadi va o'lgan bir kishi soniga to'g'ri keluvchi tug'ilganlarning

¹¹⁹ Зверева Н.В. Основы демографии: учебное пособие. /Н.В. Зверева, И.Н. Веселкова, В.В. Елизаров. - М.: Высшая школа, 2004. – С. 85-163.

soni hayotni tark etayotgan avlodlarning hayotga kirib kelayotgan yangi avlod o'rnini bosishini baholash uchun foydalaniladi.

2. Tabiiy o'sish sur'ati ko'effitsiyenti:

$$K_{n-m} = \frac{N-M}{S} * 1000 = n - m, \quad (12.2.)$$

bu yerda: n – tug'ilishning umumiy ko'effitsiyenti;

m – o'limning umumiy ko'effitsiyenti;

\bar{s} – aholining o'rtacha soni.

Agar $n > m$ bo'lsa, aholining tabiiy o'sishi, aksincha, $n < m$ bo'lsa, aholi sonining kamayishi kuzatiladi va bu aholining tor takror hosil bo'lish davriga kirganligini bildiradi.

3. Aholining aylanma ko'effitsiyenti:

$$K_{\text{aylanma}} = n + m \quad (12.3.)$$

Bu ko'effitsiyent aholining har 1000 kishiga nisbatan o'rtacha yillik o'sishi qancha bo'lishini ko'rsatadi. Masalan, O'zbekistonda 1960 yilda aholining aylanma ko'effitsiyenti $39,8 \% + 6,0 \% = 45,8 \%$, 1991 yilda $34,5 \% + 6,2 \% = 40,7 \%$, 2009-yilda esa $23,2 \% + 4,7 \% = 27,9 \%$ ni tashkil qilgan.

4. Aholi takror hosil bo'lishining foydalilik ko'effitsiyenti:

$$K_{a.m.k.} = \frac{n - m}{n + m}; \quad (12.4.)$$

U aholi tabiiy o'sish sur'atining uni umumiy aylanmasidagi hissasini ko'rsatib beradi.

$$K_{1960} = \frac{39,8\% - 6,0\%}{39,8\% + 6,0\%} = \frac{33,8\%}{45,8\%} = 0,73;$$

$$K_{1991} = \frac{34,5\% - 6,2\%}{34,5\% + 6,2\%} = \frac{28,3\%}{40,7\%} = 0,69;$$

$$K_{2009} = \frac{23,2\% - 4,7\%}{23,2\% + 4,7\%} = \frac{18,5\%}{27,9\%} = 0,66.$$

Yuqoridagilardan aholi umumiy aylanmasida tabiiy o'sish sur'atining hissasi 30 yil ichida (1960-yildan 1991-yilgacha) 0,04, 2009-yilga esa 0,07 %ga kamaygan, ya'ni aholi o'sishining foydaliligi borgan sari kamayib borgan.

Ushbu barcha ko'rsatkichlar hisoblashning oddiyligi bilan farqlanadi, lekin aholining takror hosil bo'lishi haqida to'liq

tasavvurga ega bo'lish imkonini bermaydi, chunki ularga quyidagi kamchiliklar xosdir:

a) tug'ilish va o'lim darajalari turlicha bo'lishiga qaramay, koeffitsiyentlarning bir xil kattaliklari qo'shiladi. Masalan, tabiiy o'sish sur'ati koeffitsiyenti 10,0 % bo'lganida, u quyidagicha hisoblanishi mumkin:

$$K_{n-m} = 20\% - 10\% = 10\% \text{ BA}$$

$$K_{n-m} = 40\% - 30\% = 10\% ,$$

bunda birinchi holatdagi aholi aylanmasi koeffitsiyenti 30,0 %ni tashkil qilsa, ikkinchi holatda u 70,0 %ga teng bo'ladi;

b) tug'ilgan va o'lganlarning mutlaq miqdori kattaligini yashovchanlik koeffitsiyentiga hisoblab chiqilayotganda, tug'ilish va o'limlarning umumiy koeffitsiyentlari kattaligiga aholining yosh-jins tarkibi ta'sir ko'rsatadi.

Aholining takror hosil bo'lish xususiyatlari haqida to'la tasavvurga ega bo'lish uchun yosh-jins tarkibiga bog'liq bo'lmagan ko'rsatkichlardan foydalanish lozim. Aholining takror hosil bo'lish ko'rsatkichlariga quyidagilar kiradi:

- tug'ilishning yig'indi koeffitsiyenti;
- aholi takror hosil qilinishining brutto koeffitsiyenti;
- aholi takror hosil qilinishining netto koeffitsiyenti.

Tug'ilishning yig'indi koeffitsiyenti bir ayol hisobiga bolalarning o'rtacha sonini ko'rsatib beradi. Mazkur koeffitsiyent aholi takror hosil qilinishining birlamchi umumiy tavsiflaridan hisoblanadi, lekin u qator kamchiliklarga ega. Xususan:

- tug'ilishning yig'indi koeffitsiyenti yangi avlodning takror hosil bo'lishida, keyinchalik ayollar o'zidan so'ng qoldiradigan qizlar miqdorini ko'rsatib bermaydi;
- tug'ilish paytidagi bolalarning onasining yoshiga yetmasdan, o'zidan avlod qoldirmasdan va bola tug'ish yoshiga yetgan tengdoshlariga nisbatan bolalar sonini qisqartirgan holda qanchasi o'lib ketishi mumkinligini e'tiborga olmaydi.

Bu birinchi kamchilikdan aholini takror hosil qilishning brutto-koeffitsiyenti, birinchisi va ikkinchisidan netto-koeffitsiyenti holidir.

Aholi takror hosil qilinishining brutto-koeffitsiyenti. Bu koeffitsiyent har bir ayolning reproduktiv davrida nechta qiz bola ko'rishi va har yosh guruhida uni tug'ilishning hozirgi davr darajasida

saqlab qolishi mumkinligini aniqlab beradi hamda quyidagi formula bo'yicha hisoblanadi:

$$R = \delta \sum_{15}^{49} f_x, \quad (12.5.)$$

bu yerda: R – aholi takror hosil qilinishining brutto-koeffitsiyenti;
 δ – tug'ilganlar orasidagi qizlarning ulushi (u 0,488 deb qabul qilingan va ayollarning barcha yosh guruhlari uchun bir xil bo'ladi);
 \sum_{15}^{49} – 15-49 yosh guruhidagi tug'ilish koeffitsiyentining yig'indisi;
 f_x – yosh guruhlari bo'yicha tug'ilish koeffitsiyenti.

Ushbu ko'rsatkichning afzalliklari quyidagilardan iborat:

birinchidan, uning kattaligiga aholining yosh tarkibi ta'sir ko'rsatmaydi;

ikkinchidan, u fertil yoshdagi ayollarning yosh tarkibini hisobga oladi. Aholi takror hosil bo'lishini brutto-koeffitsiyentining kamchiligi fertil yoshdagi ayollarning o'limini hisobga olmasligi hisoblanadi. Aholi takror hosil bo'lishining brutto-koeffitsiyentida ayol reproduktiv yoshining oxirigacha tirik bo'lishi nazarda tutilgani sababli hozirgi vaqtda u amalda qo'llanilmaydi va koeffitsiyent ko'rsatkichlari e'lon qilinmaydi. Mazkur kamchilik aholi takror hosil qilinishining netto koeffitsiyenti tomonidan bartaraf etiladi.

Aholi takror hosil qilinishining netto-koeffitsiyenti. Agar reproduktiv yoshdagi har bir ayol o'rtacha R qiz farzandlar ko'rsa, bu hali qiz farzandlar avlodi soni onalar avlodi sonidan R darajada ko'p yoki kam bo'lishini bildirmaydi. Chunki bu barcha qizlarning hammasi ham onalari farzand ko'rgan yoshgacha tirik qolmasliklari mumkin. Bundan tashqari, hamma qizlar ham reproduktiv yoshgacha hayot qolmasliklari mumkin. Bu, ayniqsa, o'lim darajasi yuqori bo'lgan mamlakatlarga taalluqlidir. Shuning uchun o'limni ham hisobga oladigan koeffitsiyent bo'lishi talab qilinadi. Bu aholi takror hosil qilinishining netto-koeffitsiyenti (sof) yoki **Beka-Kuchinski koeffitsiyentidir.**

Aholi takror hosil qilinishining netto-koeffitsiyenti ayol hayotligi davrida tug'ilgan va reproduktiv davr oxirigacha (bu davrda tug'ilish va o'lim darajasi saqlanib turganida) hayot bo'lgan qizlarning o'rtacha soniga teng. Aholi takror hosil qilinishining netto-koeffitsiyenti

quyidagi formula bo'yicha (besh yillik yosh guruhlari uchun) quyidagi formula bo'yicha aniqlanadi:

$$R_0 = \Delta \sum_{15}^{49} \frac{ASFR_x}{1000} \cdot \frac{L_x}{l_0}, \quad (12.6.)$$

bunda: brutto-koeffitsiyentdagi belgilarning hammasi saqlanib qolgani holda $5L_x$ va l_0 – tegishli ravishda ayollar hayot jadvalining $(x+5)$ yosh oralig'ida yashayotganlardir, l_0 – uning ildizi.

Aholi takror hosil qilinishining netto-koeffitsiyenti formulasida ayollar hayot jadvalining $(x+p)$ yosh guruhlari hayot bo'lganlar sonidan foydalaniladi. Ko'rinishi murakkab bo'lsa ham ushbu formula anchayin sodda va tegishli, masalan Excel elektron jadval-larining kompyuter dasturlaridan foydalangan holda aholi takror hosil qilinishining netto-koeffitsiyentini hisoblab bera oladi. Jumladan, AQSHning senzlar byurosi Xalqaro dasturiy markazi (IPC of U.S. Bureau of the Census) PAS (Population Spreadsheets Analysis) elektron jadvallar tizimini ishlab chiqqan. Bu jadval-lardan biri – SP tug'ilishning yosh guruhlari va $(x+p)$ yosh guruhlar oralig'ida hayot bo'lganlar to'g'risidagi ma'lumotlardan foydalangan holda aholi takror hosil qilinishining brutto va netto-koeffitsiyentlarini hisoblab bera oladi.

Fransiyalik demograf J.P. Sardon aholining tegishli jips saflaridagi tug'ilish va o'lim ma'lumotlaridan foydalangan holda G'arbiy Yevropa mamlakatlarining aniq avlodlari uchun aholi takror hosil qilinishining netto-koeffitsiyentlarini hisoblab berdi. Uning tadqiqotlari natijalari hayratga soladi. Bel'giya, Shvetsiya, Shveysariya, Germaniya, Italiya va Gretsiyada 1901 –1955-yillarda tug'ilgan avlodlarning birortasi ham miqdor jihatidan o'zlarini takror hosil qila olmagan. Faqat Islandiya va Irlandiyada ushbu avlodlarning netto-koeffitsiyenti 1,0 dan yuqori bo'lgan. Avstriya, Buyuk Britaniya, Daniya, Fransiya, Gollandiya, Portugaliya va Ispaniyada faqat I va II jahon urushlari o'rtasida tug'ilgan ayrim avlodlar-dagina tug'ilish darajasi aholini kengaytirilgan takror hosil qilishni ta'minlay olgan.

Amalga oshirilgan tahlillar XIX asrda tug'ilganlarda jips saflarni takror hosil qilishning netto-koeffitsiyenti 1,4-1,5 bo'lganligini, ya'ni bu avlodlar ota-onalariga qaraganda 1,4-1,5 baravar ko'p farzand ko'rganliklaridan dalolat beradi. 1880 –1900 yillarda tug'ilganlar avlodlari o'zlarini takror hosil qilishni 10,0-20,0 %ga ko'paytira olgan

(netto-koeffitsiyentlar 1,1-1,2 ga teng), ammo ularning aholining tabiiy o'sishiga hissasi avvalgi avlodlarnikidan keskin kamaygan. Bu jips saflarning reproduktiv davri I jahon urushi va keyingi inqiroz yillariga to'g'ri kelgan.

XX asrning boshida tug'ilgan avlodlarda netto-koeffitsiyent ko'rsatkichlari yanada kamayib ketgan. Xususan, 1915-1920 yillarda tug'ilganlarda u 0,65-0,70 ni tashkil qilgan. Faqat II jahon urushi-dan keyin tug'ilgan avlodlarning ayrimlarida aholini kengaytirilgan takror hosil qilish holatlari kuzatiladi.

12.4. Aholi migratsiyasi va uning tasnifi

Aholi migratsiyasi (lotincha "migratio" – "ko'chish") – odamlarning bir mintaqa (mamlakat, shahar, qishloq)dan boshqasiga, qator hollarda katta guruh holida va uzoq masofaga ko'chishidir. Demografiyada aholi migratsiyasiga aholining mexanik harakati sifatida qaraladi.

"Aholi migratsiyasi" tushunchasiga turli tadqiqotchilar turlicha yondashadi. Ammo migratsiya sohasida dastlabki chuqur nazariy tadqiqot muallifi, ingliz olimi Y.G. Ravenshteynning Buyuk Britaniya va Shimoliy Amerikadagi migratsiya jarayonlarining tahlili asosidagi 11 ta migratsiya qonuni jahonda umume'tirof etilgan. Bu qonunlar migratsiya sohasidagi boshqa ko'pchilik nazariyalar uchun asos bo'lib xizmat qilgan. Ular quyidagilardan iborat:

- migratsiya eng ko'p qisqa masofalarga amalga oshiriladi;
- migratsiya asta-sekin, bosqichma-bosqich ro'y beradi;
- katta masofalarga migratsiya, asosan, yirik savdo va sanoat markazlari yo'naltirilgan bo'ladi;
- har bir migratsiya oqimiga uning teskari oqimi muvofiq keladi;
- migratsiya sohasida shaharliklar qishloq joylaridagi aholiga nisbatan kam harakatchan bo'ladi;
- ichki migratsiyada ayollar, xalqaro migratsiyada esa erkaklar faolroqdir;
- muhojirlarning ko'pchiligi katta yoshdagi aholidan iborat, oilalar o'z mamlakatlari tashqarisiga kamroq migratsiya qiladi;
- yirik shaharlarning tarkib topishi aholining tabiiy o'sishiga qaraganda ko'proq migratsiya bilan bog'liqdir;

- sanoat va savdo, ayniqsa transport rivojlanishi bilan migratsiya ko‘lamlari ortadi;

- migratsiyaning iqtisodiy sabablari hal qiluvchi ahamiyatga ega¹²⁰.

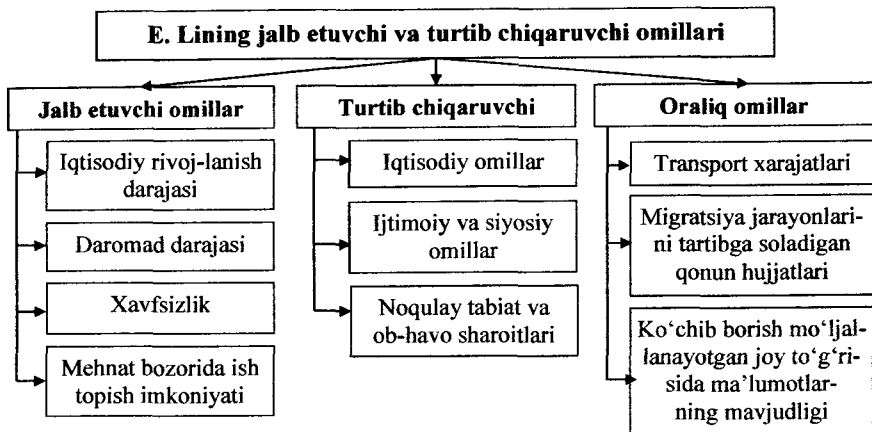
E.G. Ravenshteynning “Migratsiya hayot va taraqqiyotni, aholining kam harakatchanligi turg‘unlikni anglatadi”, degan xulosasi amaliyotda o‘z tasdig‘ini topdi.

Migratsiyaning demografik nazariyasi sotsiolog D. Messi nomi bilan bog‘liq. Uning **migratsiyaning tarmoq (sintetik) nazariyasi** nomini olgan g‘oyasi asosini iqtisodiy bozorning, ijtimoiy va siyosiy integratsiyaning globallashuvi, buning oqibatida mehnat bozorining globallashuvi tashkil etadi. Uning fikricha, xalqaro migratsiyaga taalluqli bo‘lgan joriy jarayonlar bir yo‘la bir necha darajada amal qilishi mumkin. Xalqaro migratsiya, D. Messining hisoblashicha, ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy o‘zgarishlar natijasida paydo bo‘ladi va rejali iqtisodiyot amal qiladigan hamda qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishiga asoslangan jamiyatlarda kapitalistik munosabatlarning ustunlik qilishiga olib keladi. Umumiy bozor va kapitalistik munosabatlarga global o‘tish natija-sida an‘anaviy iqtisodiy va ijtimoiy aloqalar uziladi, bu odamlarni o‘z odatiy turmush tarzidan siqib chiqaradi va iqtisodiy boyishning yangi yo‘llarini izlashga majbur qiladi. Shuning uchun migratsiya oqimlari zich joylashgan mintaqalarda emas, balki bozor transformatsiyasi sodir bo‘layotgan va uning global iqtisodiyotga qo‘shilayotgan joylarda paydo bo‘ladi. Ya‘ni “migratsiya bozorning kamchiligi emas, aksincha, uning o‘zgarishi natijasidir”¹²¹.

Yuqorida qayd qilingan nazariyalar bilan birga 1960-yillarda E. Li tomonidan ishlab chiqilgan **migratsiyaning ekonometrik modeli** ham mavjud. Uni **E. Lining jalb etuvchi va turtib chiqaruvchi omillari**, deb ham nomlangan.

¹²⁰ Ravenstein E.G. The Laws of Migration // Journal of the Statistical Society of London, Vol. 48, No. 2. (June, 1885), pp. 167–235.

¹²¹ D. S. Massey, Social structure, household strategies, and the cumulative causation of migration, Population Index, 56(1), 1990, pp. 3-26.

12.2-rasm. E. Lining jalb etuvchi va turtib chiqaruvchi omillari

Ushbu modelga muvofiq har bir hududda jalb etuvchi va turtib chiqaruvchi, ko'chib kelish va ko'chib ketishga sabab bo'ladigan migratsiyaning turli omillari guruhi amal etadi. Bunda ularning ayrimlari ko'pchilik odamlarga, boshqalari faqat alohida shaxslarga ta'sir ko'rsatadi.

E. Li birinchi bo'lib migratsiya jarayonlariga ta'sir ko'rsatadigan omillarni aniqlab berdi. Turtib chiqaruvchi omillarga iqtisodiy (ishsizlik, daromad darajasining pastligi, soliq darajasining yuqoriligi), ijtimoiy va siyosiy (kambag'allik, kamsitish, vijdon va e'tiqod erkinligining cheklanishi, urushlar) xususiyatga ega ayrim omillar, noqulay tabiiy va ob-havo sharoitlari va boshqalar taalluqli bo'lishi mumkin.

Jalb etuvchi omillarga iqtisodiy rivojlanish, daromadlar darajasining yuqoriligi, xavfsizlik, mehnat bozorida (shu jumla-dan, ayniqsa noqonuniy muhojirlar uchun muhim hisoblangan norasmiy sektorda) ish topish imkoniyati va boshqalar kiradi.

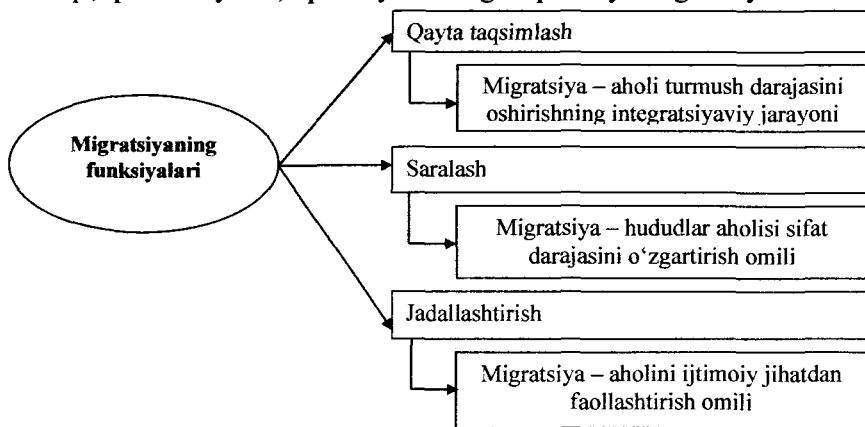
Migratsiya jarayonlariga jalb etuvchi va turtib chiqaruvchi omillar bilan birga oraliq omillar ham ta'sir ko'rsatadi. Oraliq omillari hududlar o'rtasidagi masofa uzoqlashishi bilan ortadi va migratsiya oqimlariga to'siq vazifasini o'tashi mumkin. Ularga transport xarajatlari, migratsiya jarayonlarini tartibga soladigan qonun hujjatlari, ko'chib borish

mo'ljallanayotgan hudud to'g'risida ma'lumotlar mavjudligi va boshqalar kiradi.

E. Li migratsiya saralash xususiyatiga ega ekanligini ta'kidlar ekan, bir xil omillar turli odamlarga turlicha ta'sir ko'rsatishi mumkinligiga e'tibor qaratadi. U jalb etuvchi omillar yuqori ma'lumotga ega shaxslarga kuchliroq ta'sir ko'rsatishini uqtiradi. Ular yashab kelayotgan joylarida muayyan mavqega ega bo'lishlariga qaramay, boshqa mintaqada yanada manfaatliroq taklif olishlari mumkinligini biladi. Shuning uchun yuqori harakatchanlik yuqori malakali xodimlarga xos, ular migratsiya natijasida o'z qobiliyatlarini to'laroq namoyon etish va ko'proq daromad topishlariga ishonadi. Past malakali shaxslarga esa, aksincha, turtib chiqaruvchi omillar ko'proq ta'sir ko'rsatadi¹²².

Migratsiyaning o'z funksiyalari bor. Ularning asosiysi quyidagilardan iborat (10.2-rasm):

1. Qayta taqsimlash. Migratsiyaning ushbu funksiyasi muhojirlarga o'z hayotiy vazifalarini hal etishga ko'maklashadi. Odamlar boshqa hududga ko'chish orqali turmushlarini yaxshilashga intiladi. Migratsiya ushbu ma'noda muhojir aholi turmush darajasini oshirishning integratsiyaviy jarayoni hisoblanadi. Dunyodagi ko'p mamlakatlarda o'tkazilgan sotsiologik tadqiqotlar buni tasdiqlaydi. Muhojirlarning asosiy qismi ko'chib borgan joyda ko'proq daromad ishlab topadi. To'g'ri, bu ixtiyoriy migratsiyaga taalluqlidir. Majburiy migratsiya boshqa, qoida bo'yicha, iqtisodiy bo'lmagan qonuniyatlarga bo'ysunadi.

12.3-rasm. Migratsiyaning funksiyalari

¹²² Everett S. Lee A Theory of Migration // Demography, Vol. 3, No. 1. (1966), pp. 47-57.

2. Saralash. Migratsiyaning bu funksiyasi mohiyati shundan iboratki, aholi turli ijtimoiy-demografik guruhlarining unda notekis ishtirok etishi turli hududlar aholisining sifat tarkibini o'zgartirishga olib keladi. Amaliyot erkaklar va mehnatga layoqatli yoshdagi shaxslar migratsiyada mehnatga layoqatli bo'lmaganlar va ayollarga qaraganda faolroq ishtirok etishidan dalolat beradi. Migratsiya harakatchanligida turli millat vakillarining, shuningdek, boshqa joylardan ko'chib kelgan tub aholining tafovuti juda katta.

3. Jadallashtirish. Rossiyalik olimi T.I. Zaslavskayaning fikricha, aholining hududiy ko'chib yurishi odamlarning ruhiy xususiyatlarini o'zgartirishga, ularning dunyoqarashini kengaytirishga, hayotning turli sohalaridagi bilimlarini kengaytirishga, mehnat ko'nikamalari va ishlab chiqarish tajribasi bilan ayirboshlashga, shaxsni, uning moddiy, ijtimoiy va ma'naviy ehtiyojlarini rivojlantirishga, milliy madaniyatlarning integratsiyasiga xizmat qiladi¹²³. Harakatchanroq aholi, qoidaga ko'ra, ijtimoiy jihatdan ham faolroqdir.

Aholi migratsiyasi sabablari, yo'nalishi, davomiyligi, tashkillashtirish shakli bo'yicha farqlanadi (10.3-rasm).

Aholi migratsiyasi, yuqorida qayd qilinganidek, **siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy va maishiy sabablarga ko'ra bo'lishi** mumkin.

Migratsiya yo'nalishi bo'yicha esa ichki va tashqi migratsiya farqlanadi.

Ichki migratsiya – aholining bir mamlakat ichidagi harakatidir. Bunda qishloq (qishloq – shahar), shahar (shahar – qishloq), qishloqlararo (qishloq – qishloq), shaharlararo (shahar – shahar) migratsiyasi nazarda tutiladi.

Tashqi migratsiya – aholining mamlakat davlat chegarasining kesib o'tishidir. **Tashqi migratsiya xalqaro migratsiya**, deb ham ataladi. Bunda qit'alararo va qit'alar ichidagi migratsiya farqlanadi.

Xalqaro migratsiyaga immigratsiya va emigratsiya tushunchalari xosdir. **Immigratsiya** – aholining boshqa mamlakatga doimiy yoki vaqtinchalik (Birlashgan Millatlar tashkiloti qoidalariga binoan 1 yildan uzoq muddatga) ko'chib kelishidir. **Emigratsiya** esa aholining o'z mamlakatini doimiy yoki vaqtinchalik tark etishidir.

Aholi migratsiyasi davomiyligiga qarab quyidagi turlarga bo'linadi:

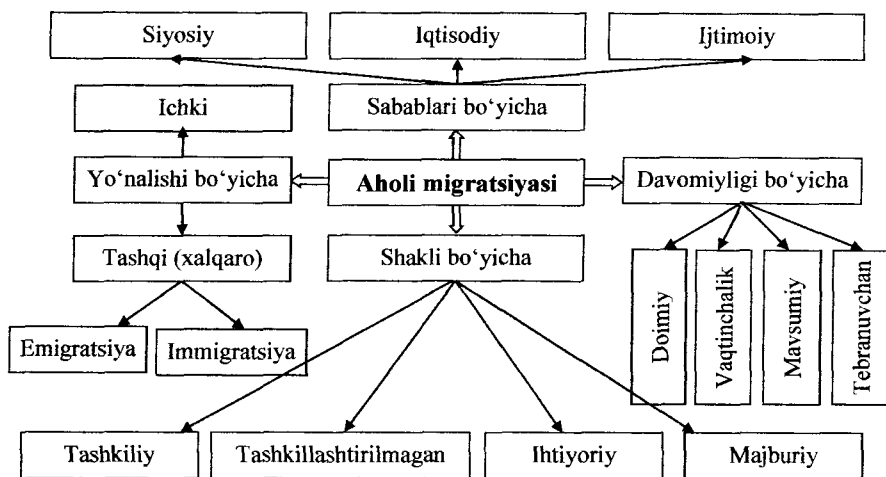
¹²³ Заславская Т.И. Социальная экономика и экономическая социология. Избранные произведения: В 3-х тт. Т. 1. - М.: Экономика, 2007. – С.49.

- doimiy (qaytib kelmaydigan) – bunda odamlarning doimiy turar joyini bir umrga almashtirishi ko‘zda tutiladi;

- vaqtinchalik (qaytib keladigan) – odamlarning uzoq, lekin cheklangan vaqtga boshqa joyga ko‘chib borishidir. Vaqtinchalik migratsiyaga boshqa joyga bir necha yilga kontrakt bo‘yicha ishga borish misol bo‘la oladi;

- mavsumiy – odamlarning har yili muayyan muddatga bir joydan boshqa joyga, masalan qishloq xo‘jaligi sohasida ishlashga yoki kurort, sanatoriylarga borishidir;

- tebranuvchan (tez-tez takrorlanib turadigan) – odamlarning muntazam ravishda boshqa joyga ishga yoki o‘qishga qatnashidir.

12.4-rasm. Aholi migratsiyasi turlari

Migratsiya shakli bo‘yicha quyidagicha farqlanadi:

- tashkiliy – bunda migratsiyaning davlat yoki jamoat tashkilot-lari yordamida amalga oshirilishi ko‘zda tutiladi;

- tashkillashtirilmagan – bunda odamlar o‘zlari va o‘z mablag‘lari hisobiga migratsiyani amalga oshiradi;

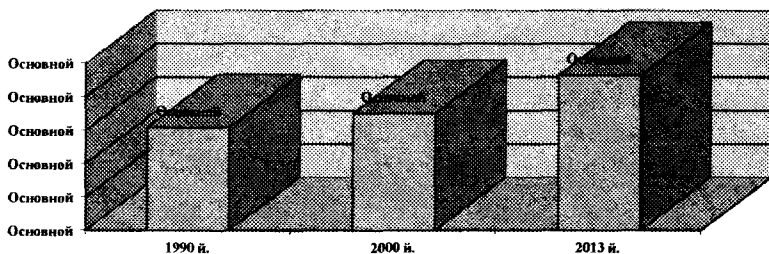
- ixtiyoriy – odamlarning migratsiya to‘g‘risida o‘zlarining qaror qabul qilishidir;

- majburiy – odamlarni boshqa joyga ko‘chirish ularning ixtiyorsiz amalga oshirilishidir.

Tarixiy manbalar hozirgi O'zbekiston hududida ham migratsiya jarayonlari jadal bo'lganligidan guvohlik beradi. Ko'chmanchi qabilalar muntazam turarjoylarini o'zgartirib turgan, Buyuk ipak yo'li bo'ylab savdo karvonlari beto'xtov qatnagan, behisob urushlar ham aholi migratsiyasiga sabab bo'lgan. Birinchi ming yillik o'rtalarida turk qabilalari janub tomon yo'nalgan. Amir Temur saltanatida ulkan bunyodkorlik ishlarini amalga oshirish uchun Iroq, Suriya, Turkiya, Gruziya va boshqa o'lkalardan me'morlar, quruvchilar, zargarlar, to'quvchilar, boshqa kasb egalari ko'chirib kelingan¹²⁴.

Mintaqadagi migratsiya jarayonlari rivojlanishida XIX asrning ikkinchi yarmida Rossiyaning Turkistonni mustamlaka qilishi bilan tub o'zgarishlar sodir bo'ldi. Chorizmning o'lkaga kirib kelishi aholi ko'chishi miqyoslarini kengaytirdi. Mustamlakachilar bu yerda o'z mavqelarini mustahkamlash uchun rus millatiga mansublarni Rossiyadan Turkistonga ommaviy ko'chirib kelish siyosatini amalga oshirdi. Natijada 1911-yilga kelib aholi tarkibida rus millatiga mansublarning ulushi Andijonda –15,0 %, Samarqandda – 20,0, Toshkentda – 25,0, Marg'ilonda – 30,0 5 ga yetdi¹²⁵.

Birlashgan Millatlar tashkilotining so'nggi ma'lumotlariga ko'ra, 2013-yilda xalqaro muhojirlarining soni 231,0 mln. kishiga yetgan. Bu yer yuzi aholisining 3,2 %ni tashkil qiladi. Xalqaro muhojirlar soni 1990-yilga nisbatan 76,0 mln. kishiga ko'paygan (10.4-rasm).

12.5-rasm. Xalqaro muhojirlar soni ortishining dinamikasi

¹²⁴ O'zbekiston Respublikasi. Ensiklopediya. – T.: Qomuslar Bosh tahririyati, 1997. – B.100, 124.

¹²⁵ Аминов А., Бабаходжаев А. Экономические и политические последствия присоединения Средней Азии к России. – Т. Узбекистан, 1966. – С.9.

Xalqaro muhojirlarning 136 mln. nafari rivojlangan, 96,0 mln. nafari rivojlanayotgan mamlakatlar hissasiga to'g'ri keladi. Ularning aksariyati mehnatga layoqatli: 20 dan 60 yoshgacha bo'lgan kishilardir. Barcha xalqaro muhojirlarning 74,0 %i ular ulushiga to'g'ri keladi. Dunyo miqyosida xalqaro muhojirlarning 48,0 %ini ayollar tashkil etadi¹²⁶.

Birlashgan Millatlar tashkilotining ma'lumotlari hozirgi vaqtda rivojlanayotgan mamlakatlarda tug'ilib, rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlarga ko'chib borgan xalqaro muhojirlarning soni bir-biriga yaqinlashib qolganligini ko'rsatmoqda. Ya'ni ularning rivojlanayotgan mamlakatlardagi soni 2013-yilda 82,3 mln. kishini, rivojlangan mamlakatlardagilarniki esa 81,9 mln. kishini tashkil etgan.

Shu bilan birga xalqaro muhojirlarni jalb qiluvchi eng katta mintaqa Yevropa bo'lib qolmoqda. Uning hissasiga hozirgi vaqtda 72,0 mln. kishi to'g'ri keladi. Osiyo qit'asi esa 71,0 mln. xalqaro muhojirni qabul qilgan. Xalqaro muhojirlar soni o'sishining eng yuqori sur'atlari Shimoliy Amerikada qayd qilingan. Mazkur mintaqada 1990 yildan keyingi davrda bu o'sish sur'atlari yiliga o'rtacha 2,8 %ga yetgan. Shimoliy Amerika ana shu davrda jami 25,0 mln. xalqaro muhojirni qabul qilgan.

Demografiya nuqtai nazaridan xalqaro migratsiya muhojirlarni jalb etuvchi davlatlarga quyidagiga ta'sir ko'rsatadi:

1. Aholi sonining dinamikasini o'zgartiradi. Masalan, Rossiyada tug'ilish darajasi pasayishi tufayli 1989–2002-yillarda aholining tabiiy o'sishi 12,8 mln. kishiga kamaygan. Immigratsiya aholi sonidagi bu yo'qotishning 11,0 mln. nafarini qoplagan. Bu boshqa davlatlar, umuman jahon uchun xos. Xususan, Birlashgan Millatlar tashkiloti ma'lumotlariga ko'ra, 1990–2010-yillarda dunyoda migratsiya jarayonlari natijasidagi muhojirlar soni ortishining sur'atlari aholi tabiiy o'sishi sur'atlaridan ortib ketdi (10.1-jadval).

2. Aholi jins-yosh tarkibini o'zgartiradi. Muhojirlarning ko'pchiligini, an'ana bo'yicha, yoshlar tashkil etadi. Shuning uchun immigratsiya jalb etuvchi mamlakat aholisining jins-yosh tarkibini yaxshilaydi, emigratsiya esa yomonlashtiradi. Bundan ota-onalar jalb

¹²⁶ Birlashgan Millatlar tashkiloti Ijtimoiy axborot departamentining ma'lumotlari. //http://www.unmigration.org.

etuvchi mamlakatdagi farzandlarinikiga oilani birlashtirish uchun kelishlari mustasnodir.

12.2-jadval

Jahon va uning mintaqalarida xalqaro migratsiya jarayonlari va uning aholi tarkibiga ta'siri dinamikasi¹²⁷

Jahon mintaqalari	Xalqaro muhojirlar soni, mln. kishi		Xalqaro muhojirlar soni dinamikasi (1990-y.ga nisb. 2010-y.da, %)	Xalqaro muhojirlarning mahalliy aholi tarkibidagi ulushi, %	
	1990-y.	2010-y.		1990-y.	2010-y.
Rivojlangan mamlakatlar	82,0	127,7	55,7	7,2	10,3
Rivojlanayotgan mamlakatlar	73,2	86,2	17,8	1,8	1,5
Afrika	16,0	19,3	20,4	2,5	1,9
Osiyo	50,9	61,3	20,5	1,6	1,5
Yevropa	49,1	69,8	42,2	6,8	9,5
Lotin Amerikasi	7,1	7,5	5,4	1,6	1,8
Shimoliy Amerika	27,8	50,0	80,0	9,8	14,5
Okeaniya	4,4	6,0	36,7	16,2	16,4
Jahon bo'yicha	155,2	213,9	37,9	2,9	3,1

3. Aholi zichligidagi mintaqaviy nomutanosiblikni bartaraf etadi. Buni faqat xalqaro migratsiya orqali emas, balki ichki migratsiya hisobiga ham amalga oshirish mumkin.

O'zbekistonda ichki migratsiya mamlakat aholisini hududiy qayta taqsimlashga muayyan darajada ta'sir ko'rsatmoqda. L.P. Maksakovanning fikricha, ichki, xususan qishloq-shahar migratsiyasi – aholining ma'lumotni oshirishlari, yangi kasbni egallashlari,

¹²⁷ Birlashgan Millatlar tashkiloti Ijtimoiy axborot departamentining ma'lumotlari //: <http://www.unmigration.org>.

malakalarini oshirishlari va kasbiy harakatchanliklarida qudratli omildir¹²⁸.

Mamlakat mintaqalari bo'yicha ichki mehnat migratsiyasi 8,9 %ga tengdir. Ichki mehnat migratsiyasida yirik shaharlar retsepiyentlar (ko'chib kelayotgan aholini qabul qiluvchilar) vazifasini o'tamoqdalar. Xususan, ichki migratsiyaning 70,0-80,0 % Toshkent shahri hissasiga to'g'ri kelmoqda¹²⁹.

Qishloq-shahar migratsiyasi respublikada ijobiy ahamiyatga egadir. Zero, mamlakat qishloq joylarida aholining ko'pchiligi yashaydi va bu yerlarda aholi sonining yuqori sur'atlarda o'sishi saqlanib qolmoqda. Bu aholi zich yashaydigan hududlarda ish kuchi ehtiyojdan ortiqcha, mamlakatda qishloq joylarida yangi ish o'rinlari yaratishga birinchi darajali ahamiyat berilayotganiga qaramasdan, mehnat resurslarini ish bilan ta'minlash muammosi o'tkirligicha qolmoqda. Shuning uchun qishloq-shahar migratsiyasi qishloq mehnat salohiyatiga salbiy ta'sir ko'rsatayotgani yo'q. Ekspertlarning hisoblariga ko'ra, bu ichki mehnat migratsiyasi qishloqda aholi o'sishining 4,0 %ga yaqinini, mehnat resurslari ortishining 6,0 %ini shaharga qayta taqsimlamoqda.

O'zbekistonda tashqi migratsiya faolligining uch bosqichini ajratib ko'rsatish mumkin:

- XX asr 90-yillarining boshlari. Bu davrda mamlakatdan ko'chib ketganlar bilan ko'chib kelganlar o'rtasidagi yillik o'rtacha salbiy savdo 180 ming kishini tashkil etdi;

- XX asr 90-yillarining o'rtalari. Bu yillarda mamlakatdan ko'chib ketganlar bilan ko'chib kelganlar o'rtasidagi yillik o'rtacha salbiy savdo 100 mingga yaqin kishini tashkil etdi;

- XXI asrning birinchi o'n yilligi. Bu yillarda mamlakatdan ko'chib ketganlar bilan ko'chib kelganlar o'rtasidagi yillik o'rtacha salbiy savdo 70-80 ming kishidan ortmadi.

So'nggi yillarda mamlakatda aholi turmush darajasi va sifatining sezilarli darajada yaxshilanishi, ish haqi va daromadlarning muttasil

¹²⁸ Максакова Л.П. Узбекистан в системе международных миграций. //Постсоветские трансформации: отражение в миграциях – М.: ИТ «АдамантЪ», 2009. – с. 331.

¹²⁹ Социально-демографические процессы в современном Узбекистане. /Материалы Республиканской научно-практической конференции. –Т., 2009. С. 125.

ortib borayotganligi aholining tashqi migratsiyasiga o'z ta'sirini o'tkazmoqda. Jumladan, 2012-yilda O'zbekistonda tashqi migratsiya savdosi 2005-yildagiga nisbatan 50,7 ming kishiga kamaydi. Umuman, 2011 –2012-yillarda esa migratsiya savdosi 40,5-47,5 ming kishini tashkil etdi.

12.5. Mehnat migratsiyasini iqtisodiy o'sishga ta'siri

Mehnat migratsiyasi bo'yicha O'zbekiston Respublikasi fuqarolarining chet elda ishlash uchun chiqishlarini qonun bilan himoyalash borasida ham islohotlar amalga oshirilmoqda. Masalan, O'zbekiston yangi sharoitlarda mehnat migrantlari muammolariga nisbatan o'z munosabatini tubdan o'zgartirdi hamda mehnat migrantlarining O'zbekiston iqtisodiyoti hamda ular ishlayotgan mamlakat taraqqiyotiga qo'shayotgan ulushini e'tirof etmoqda. O'z navbatida Tashqi mehnat migratsiyasi agentligi tomonidan tashqi mehnat migratsiyasi borasida xalqaro hamkorlik masalalariga alohida e'tibor qaratib kelinmoqda. Jumladan, Agentlik tomonidan bugungi kunda Rossiya Federatsiyasi, Polsha, Janubiy Koreya va Yaponiya davlatlari bilan tashqi mehnat migratsiyasi sohasida faol hamkorlik yo'lga qo'yilgan. Shuningdek, Qozog'iston, Turkiya, Birlashgan Arab Amirliklari va boshqa ko'plab mamlakatlar bilan hamkorlikni yo'lga qo'yish bo'yicha keng ko'lamli ishlar olib borilmoqda. Tashqi mehnat migratsiyasi masalalari bo'yicha xalqaro tajriba o'rganilmoqda. Qolaversa, xorijda ishlash niyatini bildirayotgan fuqarolar uchun yurtimizda zarur shart-sharoitlarni yaratish masalalariga alohida e'tibor qaratilmoqda. Bu o'rinda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 5-iyuldagi "O'zbekiston Respublikasining tashqi mehnat migratsiya tizimini yanada takomillashtirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-3839 sonli qarori muhim o'rin tutadi. Farmonga ko'ra O'zbekiston Respublikasi Bandlik va mehnat munosabatlari vazirligi huzurida Xorijda mehnat faoliyatini amalga oshiruvchi shaxslarni qo'llab-quvvatlash hamda ularning huquq va manfaatlarini himoya qilish jamg'armasi tashkil etildi. Xususiyl mehnat shartnomalari bo'yicha mehnat faoliyatini amalga oshirish

uchun xorijga ketayotgan fuqorolarga qator ruxsatnomalar berish tartiblari bekor qilindi.

Dastlab mamlakatimiz viloyatlarida Agentlikning to'rtta mintaqaviy byurosi faoliyat yuritgan bo'lsa, so'nggi yillarda barcha viloyatlarda va Qoraqalpog'iston Respublikasida Tashqi mehnat migratsiyasi masalalari agentligining filiallari ochildi. Mazkur agentlik tomonidan beriladigan ruxsatnomalarga asosan fuqarolar shaxsiy mehnat shartnomalari bo'yicha mehnat faoliyatini amalga oshirish uchun chet elga chiqish huquqiga egadirlar. Bugungi kunda respublikamizda mehnat resurslarining 3% ga yaqinini chetga ishlashga ketgan aholi tashkil etadi. Bugungi kunda samarali bandlikni ta'minlashda aholi iqtisodiy faolligini oshirish, chetga ishlashga ketayotganlarning ishlash sharoitlarini yaxshilash uchun qo'shni davlatlar bilan xalqaro shartnomalar tuzish va "Migratsiya to'g'risida"gi qonunni qabul qilish maqsadga muvofiq. Mazkur qonun mehnat migratsiyasi sohasidagi davlat siyosatining asosiy yo'nalishlari, fuqarolarni chet ellarda ishga joylashtirishning mexanizm va shakllari, mehnat migrantlari bilan ishlash sohasidagi diplomatik vakolatxonalarining asosiy faoliyat yo'nalishlari, chet elda O'zbekiston fuqarolarining shaxsiy xavfsizligini ta'minlash va ularning ijtimoiy himoyasi masalalarini qamrab oladi.

Bugungi kunda aholining samarali bandligini oshirishning yangi infratuzilma institutlaridan biri bo'lgan «Aholi bandligiga ko'maklashish nodavlat tashkilotlari (rekruting agentliklari)ning ahamiyati oshib bormoqda. Shuning uchun bugungi kunda «Aholi bandligiga ko'maklashish nodavlat tashkilotlari (rekruting agentliklari) to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi qonuni ishlab chiqish dolzarb ahamiyatga ega. Bunday yangi institutlar mehnat bozori infratuzilmasini oshirish, aholi bandligini ta'minlash imkoniyatlarini, aholi daromadlari va turmush darajasini oshirishga xizmat qiladi.

Mehnat vazirligining Tashqi mehnat migratsiyasi masalalari bo'yicha agentligi faoliyati samaradorligini oshirish maqsadida quyidagilarni amalga oshirish rejalashtirilgan:

- hududlarda fuqarolarni chet ellarda ishga joylashtirish bo'yicha xo'jalik hisobidagi Byuro, shuningdek ishga joylashtirilayotgan

fuqarolarga o'zini tutish etikasi, borayotgan mamlakatning madaniyati va tili, qonunchiligi asoslariga o'rgatishni yuklagan holda Chet ellarga ketayotgan fuqarolarni oldindan ko'niktirish va o'qitish markazining hududiy tuzilmalarini tashkil etish;

- fuqarolarga chet elda ishga joylashish uchun ruxsatnomalarni bekor qilish va xorijiy mamlakatlarga chiquvchi fuqarolarni hisobga olishning xabardor qilish tartibini joriy qilish;

- O'zbekiston Respublikasi fuqarolarini xorijiy mamlakatlarga (AQSH, Kanada, Yaponiya, Yevropa Ittifoqi va Fors ko'rfazi mamlakatlariga) ishga yuborish hajmi va yo'nalishini kengaytirish maqsadida xorijiy mamlakatlarning vakolatli organlari bilan muzokaralar o'tkazish.

Tadqiqotlarga ko'ra, bugungi kunda O'zbekistonda oilasida chet elda mehnat migrantlariga ega bo'lgan oilalar, pul o'tkazmalari hisobidan, kam ta'minlangan oilalar qatoriga qo'shib qolish ehtimoli juda past bo'lar ekan. Iqtisodiy o'sish sifatiga qishloq-shahar migratsiyasi ijobiy ahamiyatga egadir. Zero, mamlakat qishloq joylarida aholining ko'pchiligi yashaydi va bu yerlarda aholi sonining yuqori sur'atlarda o'sishi saqlanib qolmoqda. SHuning uchun qishloq-shahar migratsiyasi qishloq mehnat salohiyatiga salbiy ta'sir ko'rsatayotgani yo'q. Ekspertlarning hisoblariga ko'ra, bu ichki mehnat migratsiyasi qishloqda aholi o'sishining 4,0 %ga yaqinini, mehnat resurslari ortishining 6,0 %ini shaharga qayta taqsimlamoqda.

Nazorat savollari

1. Demografik ma'lumotlar deganda nimani tushunasiz?
2. Aholi to'g'risida axborot beruvchi manbalarni sanab bering.
3. "Aholi ro'yxati" tushunchasiga ta'rif bering.
4. Aholini ro'yxatga olishda qanday usullardan foydalaniladi?
5. O'zbekiston Respublikasida demografik jarayonlarni joriy qayd etish qaysi organ orqali amalga oshiriladi?
6. Tanlab o'tkaziladigan tadqiqotlar qanday maqsadlarda o'tkaziladi?
7. "Aholi registri" tushunchasiga ta'rif bering.

8. Aholining takror hosil bo'lishi deganda nimani tushunasiz?
9. Aholi takror hosil bo'lishining qanday turlarini bilasiz?
10. Takror hosil bo'lishning qaysi turida o'tayotgan avlodlarning miqdori hayotga qadam qo'yayotgan avlodlarnikidan yuqori bo'ladi?
11. Yashovchanlik koeffitsiyenti qanday aniqlanadi?
12. Aholi takror hosil bo'lishining brutto koeffitsiyenti nimani anglatadi?
13. Aholi takror hosil bo'lishining netto koeffitsiyenti qanday aniqlanadi?
14. Netto koeffitsiyentni baholash mezonini aytib bering.
15. "Barqaror aholi" tushunchasini ta'riflab bering.
16. Aholi takror hosil qilinishining tartibi nimadan iborat?
17. Aholini takror hosil qilishning haqiqiy koeffitsiyenti nimani anglatadi?

GLOSARIY

Iqtisodiyotning doimiy va bosh masalasi – jamiyat ehtiyojlarining cheksizligi hamda iqtisodiy resurslarning cheklanganligidir.

Iqtisodiyotning asosiy muammosi – iqtisodiy resurslar cheklangan sharoitda jamiyatning cheksiz ehtiyojlarini qanday qilib to'laroq qondirib borish mumkinligi to'g'risidagi masaladir.

Infratuzilma – ishlab chiqarish va ayirboshlashning bir me'yorda ro'y berishi hamda kishilar turmush kechirishining umumiy shart-sharoitini tashkil qiluvchi sohalaridir.

Iqtisodiy faoliyat – kishilar uchun zarur bo'lgan hayotiy ne'mat va vositalarni ishlab chiqarish hamda iste'molchilarga yetkazib berishga qaratilgan va chambarchas bog'liqlikda amal qiladigan turli xil faoliyatlar.

Ehtiyoj – iqtisodiy resurslar va hayotiy vositalarga bo'lgan zaruriyat.

Iqtisodiy resurslar – iqtisodiy faoliyatda foydalanishga yaroqli bo'lgan moddiy, insoniy va tabiiy resurslar.

Kapital – inson tomonidan vujudga keltirilgan barcha ishlab chiqarish vositalari (binolar, inshootlar, mashina va mexanizmlar, asbob va uskunalar, xomashyo, materiallar va h.k.)

Yer – ishlab chiqarishga jalb qilingan barcha yerlar va boshqa barcha tabiiy resurslar;

Ishchi kuchi (mehnat) – insonda mavjud bo'lgan jismoniy va aqliy qobiliyatlar. Ishchi kuchining sarflanishi mehnat jarayonini tashkil qiladi.

Tadbirkorlik layoqati – ayrim kishilarga xos bo'lgan, iqtisodiy faoliyat sohalarida namayon bo'ladigan noyob xislat.

Iqtisodiyot nazariyasi fanining predmeti – iqtisodiy resurslar cheklangan sharoitda jamiyatning cheksiz ehtiyojlarini qondirish maqsadida hayotiy ne'matlarni (va xizmatlarni) ishlab chiqarish, taqsimlash, ayirboshlash va ularni iste'mol qilish jarayonida vujudga keladigan iqtisodiy munosabatlar tizimini, ijtimoiy xo'jalikni samarali yuritish qonun-qoidalarini o'rganishdan iboratdir.

Iqtisodiy qonunlar – iqtisodiy hayotning turli tomonlarini, iqtisodiy hodisa va jarayonlar o‘rtasidagi takrorlanib turadigan, barqaror ichki sabab-oqibat aloqalarini, ularning o‘zaro bog‘liqligini ifodalaydi.

Iqtisodiy kategoriyalar – doimo takrorlanib turadigan iqtisodiy jarayonlar va real hodisalarning ayrim tomonlarini ifoda etuvchi ilmiy-nazariy tushunchalar.

Ishchi kuchi – insonning mehnat qilishga bo‘lgan aqliy va jismoniy qobiliyatlari yig‘indisi.

Mehnat qurollari – insonning tabiatga, mehnat predmetlariga ta’sir qilishga xizmat qiladigan vositalar.

Mehnat predmetlari – bevosita mehnat ta’sir qiladigan, ya’ni mahsulot tayyorlanadigan narsalar (yer – suv, xomashyo, materiallar va boshqalar).

Ishlab chiqarish – iste’moli uchun zarur bo‘lgan moddiy va ma’naviy ne’matlarni yaratishga qaratilgan jarayon.

Ijtimoiy ishlab chiqarish – o‘zaro bog‘liqlikda va doimiy aloqada bo‘lgan barcha individual ishlab chiqarishlarning birligidan iboratdir.

Ishlab chiqarishning umumiy samarasi – ishlab chiqarishning pirovard natijasi bilan unga sarflangan resurs xarajatlari o‘rtasidagi nisbat.

Ishlab chiqarish funksiyasi – ishlab chiqarish omillari bilan uning natijalari o‘rtasidagi bog‘liqlik.

Qo‘shilgan kapital – ishlab chiqarishda mavjud band bo‘lgan kapital miqdori ustiga yangi qo‘shimcha ravishda sarflangan kapital, boshqacha qilib aytganda kapital miqdorining o‘sgan qismi.

O‘rtacha mahsulot – jalb qilingan ishchi kuchi va kapitalning bir-birligiga to‘g‘ri keladigan mahsulot miqdori.

Qo‘shilgan mahsulot – so‘nggi qo‘shilgan omil: kapital yoki ishchi kuchi hisobiga o‘sgan mahsulot.

Ijtimoiy-iqtisodiy tizim – jamiyatdagi turli xo‘jalik yurituvchi subyektlar o‘rtasida iqtisodiy munosabatlar va jarayonlarni bir butun holda, muayyan tarzda tarkib topishi va tartibga solinishini ifodalaydi.

Ijtimoiy-iqtisodiy formatsiya – ishlab chiqarish usuli asos bo‘lib, u iqtisodiy bazis ishlab chiqarish munosabatlari va ustqurma (davlat) bilan birgalikda jamiyat tarixiy taraqqiyoti rivojlanishi bosqichlarini ifodalaydi.

Iyerarxik boshqarish – ishlab chiqarish, taqsimot, ayirboshlash, iste‘mol bo‘yicha barcha qarorlar davlat yoki boshliq tomonidan qabul qilinib, axborot olish buyruq topshiriqlar asosida yo‘lga qo‘yiladi.

Aralash tartibda boshqarish – iqtisodiyotni tartibga solishning o‘z-o‘zini boshqarish bilan iyerarxik boshqarish birgalikda olib boriladi.

Aralash iqtisodiyot – mulkchilikni turli-tumanligi, ularning tengligiga va iqtisodiyotni aralash tartibda boshqarishga asoslangan iqtisodiyot.

Mulkchilik munosabatlari – bu mulkka egalik qilish, undan foydalanish va uni tasarruf qilish jarayonida vujudga keladigan munosabatlar.

Mulkka egalik qilish – mulkdorlik huquqining uning egasi qo‘lida saqlanib turishini bildiradi va yaratilgan moddiy boyliklarni o‘zlashtirishning ijtimoiy shaklini ifodalaydi.

Mulk obyektlari – bu mulkka aylangan barcha boylik turlari.

Mulk subyektlari – bu mulk obyektini o‘zlashtirishda qatnashuvchilar, mulkiy munosabatlar ishtirokchilari.

Davlat tasarrufidan chiqarish – bu davlat mulki hisobidan boshqa nodavlat mulk shakllarining vujudga keltirilishi.

Tovar – biron-bir nafilikka va qiymatga ega bo‘lgan ayirboshlash uchun yaratilgan mahsulotdir.

Natural ishlab chiqarish – bunda mahsulotlar ishlab chiqaruvchining o‘z ehtiyojlarini qondirish, ichki xo‘jalik ehtiyojlari uchun mo‘ljallanadi.

Tovar ishlab chiqarish – bunda tovarlar o‘zining iste‘moli uchun emas, balki bozorda sotish, ayirboshlash uchun va boshqalarning iste‘molini qondirish maqsadida ishlab chiqariladi.

Nafilik – tovarlarning kishilarning biron-bir iste‘molini qondirish layoqati.

Almashuv qiymati – bu biror turdagi tovarning boshqa turdagi tovarga ayirbosh qilinadigan miqdoriy nisbat.

Mehnat unumdorligi – ma’lum vaqt davomida ishlab chiqarilgan mahsulot miqdori yoki mahsulot birligini ishlab chiqarish uchun ketgan vaqt bilan aniqlanadi.

Mehnat intensivligi – mehnatning sarflanish tezligi yoki jadalligi.

Hozirgi zamon puli – tovarlarni ayirboshlashda umumiy ekvivalent rolini bajaruvchi, umum ko’pchilik tomonidan tan olingan va davlat tomonidan qonuniylashtirilgan vosita.

Iqtisodiy islohotlar – iqtisodiyotda tub (yoki qisman) o’zgarishlarni amalga oshirishga qaratilgan tadbirlardir.

Iqtisodiy ukklad – turli mulkchilikka asoslangan xo’jalik yuritishning shakllari va turlari.

Iqtisodiyotni erkinlashtirish – iqtisodiyotning barcha sohalari va tarmoqlarini erkinlashtirish, xo’jalik yurituvchi subyektlarning erkinligi va mustaqilligini ta’minlash, tadbirkorlik faoliyatining rivojlantirish uchun barcha shart-sharoitlarni yaratish.

Islohotlar konsepsiyasi – ijtimoiy–iqtisodiy islohotlarning asosiy maqsad va yo’nalishlari, uni amalga oshirishning vazifalari va strategik yo’llarining umumiy g’oyasidir.

Iqtisodiyotni barqarorlashtirish – tanglik holatlariga barham berish asosida makroiqtisodiy muvozanatlikni saqlash va ishlab chiqarishni yuksaltirish uchun shart-sharoitlarni vujudga keltirishdir.

Bozor iqtisodiyoti – xususiy mulk ustunligiga asoslangan hamda iqtisodiy jarayonlar bozor mexanizmi yordamida boshqariladigan va tartibga solinadigan iqtisodiyotdir.

Bozor mexanizmi – bozor iqtisodiyotining amal qilinishini tartibga solishda va iqtisodiy jarayonlarni uyg’unlashtirishda qo’llaniladigan dastak va vositalar.

Uy xo’jaliklari – iqtisodiyotning iste’molchilik sohasida faoliyat qiluvchi asosiy tarkibiy birlik.

Tadbirkorlik (korxon) sektori – faoliyati foyda olishga qaratilgan iqtisodiyotning birlamchi ishlab chiqarish bo’g’ini.

Davlat – iqtisodiyotni tartibga solish va ijtimoiy ehtiyojlarni qondirishga xizmat qiluvchi muassasalar.

Bozor – ishlab chiqaruvchilar va iste'molchilar (sotuvchilar va xaridorlar) o'rtasida pul orqali ayirboshlash jarayonida ro'y beradigan munosabatlar yig'indisidir.

Bozor obyekti – bozorga, ayirboshlash munosabatlariga jalb qilingan iqtisodiy faoliyatning natijalari va iqtisodiy resurslar, tovar, pul va unga tenglashtirilgan moliyaviy aktivlardir.

Bozor subyekti – bozorning, ayirboshlash munosabatlarining qatnashchilaridir.

Bozor infratuzilmasi – ayirboshlash munosabatlariga xizmat qiluvchi muassasaviy tuzilmalardir.

Tadbirkorlik faoliyati – mavjud qonunlar doirasida mulkiy javobgarlik ostida foyda olish maqsadida tahlika bilan amalga oshiriladigan iqtisodiy faoliyatdir.

Aksionerlik jamiyati – ishchi kuchi, mehnat qurollari va boshqa ishlab chiqarish vositalari hamda pul resurs (kapital)larini birlashtirishning o'ziga xos shakli.

Aksiya – bu uning egasi hissadorlik jamiyati kapitaliga o'zining ma'lum hissasini qo'shganligi va uning foydasidan dividend shaklida daromad olish huquqi borligiga guvohlik beruvchi qimmatli qog'oz.

Ta'sischiлик foydasi – sotilgan aksiyalar va hissadorlik korxonasiga haqiqatda qo'yilgan mablag'lar so'mmasi o'rtasidagi farqdan iborat bo'lib, uni jamiyatni ta'sis etuvchilar o'zlashtiradi.

Dividend – aksiya egasi o'zlashtiradigan daromad turi.

Tadbirkorlik kapitali – bu tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish uchun zarur bo'lgan barcha moddiy vositalar, tovarlar va pul mablag'lari.

Asosiy kapital – ishlab chiqarish (xizmat ko'rsatish) jarayonida bir qator doiraviy aylanishlar davomida qatnashib, o'zining qiymatini tayyorlanayotgan mahsulotga (xizmatga) bo'lib-bo'lib o'tkazib boradi va ashyoviy-buyum shaklini o'zgartirmaydi.

Aylanma kapital – bu unumli kapitalning bir doiraviy aylanish davomidagi ishlab chiqarish jarayonida to'liq iste'mol qilinadigan o'z qiymatini yaratilgan mahsulotga to'liq o'tkazadigan va ashyoviy-buyum shaklini ham yo'qotadigan qismi.

Amortizatsiya normasi – amortizatsiya ajratmalari yillik soʻmmasining asosiy kapital qiymatiga nisbatining foizdagi ifodasi.

Ishlab chiqarish xarajatlari – mahsulot ishlab chiqarish va isteʼmolchilarga yetkazib berishga qilinadigan barcha iqtisodiy resurs sarflari.

Ichki xarajatlar – korxonaning oʻziga tegishli boʻlgan resurslardan foydalanish natijasida vujudga keladigan xarajatlar.

Tashqi xarajatlar – tashqaridan jalb qilingan resurslarga toʻlovlarni amalga oshirishga qilingan xarajatlar.

Toʻgʻri xarajatlar – mahsulot tannarxiga bevosita qoʻshilib, uning tarkibiga kiradigan xarajatlar.

Egri xarajat – mahsulot tannarxiga ustama boʻlib, narxda aks etadigan xarajatlar.

Iqtisodiy yoki sof foyda – yalpi pul tushumidan barcha xarajatlar chiqarib tashlangandan keyin qolgan qismi.

Transaksion xarajatlar – ishlab chiqarish bilan emas, balki ana shu ishlab chiqarishni boshlash uchun zarur boʻlgan xarajatlar.

Foyda normasi – foyda massasining ishlab chiqarish xarajatlari boʻlgan nisbatining foizdagi ifodasi.

Agrar munosabatlar – yerga egalik qilish, tasarruf etish, undan foydalanish va ishlab chiqarish natijalarini oʻzlashtirish jarayonida vujudga keladigan munosabatlar.

Talab – isteʼmolchi maʼlum vaqtda narxlarning har bir darajasida sotib olishga qodir boʻlgan tovarlar va xizmatlar miqdoridir.

Talab egri chizigʻi – grafikda narx va talabning hajmi oʻrtasidagi teskari bogʻliqlikni koʻrsatadi.

Talab qonuni – tovarlar narxi bilan uning sotib olinadigan miqdori oʻrtasidagi teskari yoki qarama-qarshi bogʻliqlikni ifodalaydi.

Taklif – ishlab chiqaruvchi maʼlum vaqtda ishlab chiqarishga qodir boʻlgan narxning har bir darajasida bozorga sotishga chiqaradigan tovarlar miqdoridir.

Taklif egri chizigʻi – narx va taklifning hajmi oʻrtasidagi toʻgʻridan - toʻgʻri bogʻliqlikning grafikdagi tasviridir.

Taklif qonuni – narx bilan sotishga chiqariladigan tovarlar miqdori o‘rtasidagi bevosita yoki to‘g‘ridan-to‘g‘ri bog‘liqlikni ifodalaydi.

Taklif (talab) ning egiluvchanligi – narx 1% o‘zgaranda talab necha foiz o‘zgarishini ko‘rsatadi. Bu talabning narx bo‘yicha egiluvchanligi ham deyiladi.

Daromad samarasi – narx pasayganda iste‘molchi pul daromadlarining sotib olish layoqatining ortishidir.

Narx – bozor iqtisodiyoti sharoitida tovar va xizmatlarga talab va taklif, ular qiymati va ijtimoiy nafilligining puldagi mujassamlashishidir.

Ulgurji narxlar – ishlab chiqaruvchilar tomonidan tovarlar katta partiyalarda bir yo‘la ko‘tarasiga sotilganda mavjud bo‘ladi.

Chakana narxlar – tovarlar bevosita iste‘molchilarga sotiladigan narxlardir.

Dotatsiyalashgan narx – davlat budjeti hisobidan maxsus arzonlashtirilgan narxdir.

Demping narx – bozorda o‘z mavqeyini mustahkamlash va raqiblarini siqib chiqarish uchun foydalanilib, bozorga kirib olish narxi deb ham ataladi.

Nufuzli narx – aholining yuqori daromad oluvchi qatlami xarid qiladigan tovarlarni sotishda qo‘llaniladi.

Narx diapazoni – narxlar oralig‘idagi farqning puldagi ifodasi.

Erkin narxlar – talab va taklif ta‘sirida shakllanadigan narxlardir.

Raqobat – bozor subyektlari iqtisodiy manfaatlarining to‘qnashishidan iborat bo‘lib, ular o‘rtasidagi yuqori foyda, omilli daromad va ko‘proq nafillikka ega bo‘lish uchun kurashni anglatadi.

Tovar ishlab chiqaruvchilar o‘rtasidagi raqobat – tovarlarni qulay sharoitda ishlab chiqarish va yaxshi foyda keltiradigan narxda sotish, umuman yuqori foyda olish, iqtisodiyotda o‘z mavqeyini mustahkamlash uchun kurashdan iborat.

Raqobat shakllari – raqobatchilik muhitning yetuklik darajasi bilan farqlanib, sof (erkin) raqobat, monopolistik raqobat, monopoliya va oligopoliyani o‘z ichiga oladi.

Raqobat usullari – raqobat kurashida qo‘llaniladigan vosita va dastaklardan iborat bo‘lib, bunda raqobat narx vositasida va narxsiz raqobatlashish usullari orqali amalga oshiriladi.

Davlat antimonopol siyosati – monopoliyalar faoliyatini cheklash, tartibga solish va raqobatchilik muhitini vujudga keltirishga qaratiladi.

Tabiiy monopoliyalar – ishlab chiqarishning texnologik xususiyatiga ko‘ra raqobat mavjud bo‘lmagan sharoitda talabni qondirishning o‘ziga xos bozor tuzilmasi.

Monopol faoliyatni tartibga solish – bu davlatning ishlab chiqaruvchilarning bozorni monopollashtirish imkoniyatini cheklash maqsadida amalga oshiradigan qonunchilik, ma‘muriy va iqtisodiy tavsifdagi chora–tadbirlari.

Makroiqtisodiyot – ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatish sohalarini yaxlit bir butun qilib birlashtirgan milliy iqtisodiyot uning alohida sektorlari va jahon xo‘jaligi darajasidagi iqtisodiyotdir.

Milliy hisoblar tizimi – YAİM va milliy daromadni ishlab chiqarish hamda ulardan foydalanishni xarakterlaydigan hamda o‘zaro bog‘liqligini ko‘rsatadigan hisoblar andozasi.

Yalpi milliy mahsulot (YAMM) – milliy iqtisodiyot subyektlari tomonidan mamlakat ichida va tashqarisida bir yil davomida vujudga keltirilgan pirovard mahsulot va xizmatlarning bozor narxlaridagi so‘mmasi.

Qo‘shilgan qiymat – ishlab chiqarilgan mahsulot qiymatidan sotib olingan va unumli iste‘mol qilingan xomashyo va materiallar qiymati chiqarib tashlangandan keyin qolgan qismining bozor qiymati.

Yalpi ichki mahsulot (YAİM) – yil davomida mamlakat hududida ishlab chiqarilgan pirovard mahsulot va xizmatlarning bozor narxlardagi qiymati.

Sof milliy mahsulot (SMM) – Yalpi ichki mahsulotdan uni ishlab chiqarish uchun sarflangan moddiy xarajatlarni chiqargandan keyin qolgan qismi.

Milliy daromad – yangidan vujudga keltirilgan qiymat bo‘lib, SMMdan egri soliqlarni chiqarib tashlash yo‘li bilan aniqlanadi.

Shaxsiy daromad – milliy daromaddan ijtimoiy sug‘urta ajratmalari, korxonada foydasidan olinadigan soliqlar va uning

taqsimlanmaydigan foydasini chiqarib tashlash hamda aholi qo'liga kelib tushadigan ijtimoiy (davlatning transfert to'lovlari) to'lovlar summasini qo'shish yo'li bilan aniqlanadi.

Nominal YAIM – joriy narxlarda hisoblangan YAMM.

Real YAIM – narxlarning o'zgarishini hisobga olib, doimiy narxlarda hisoblangan YAIM.

Oraliq mahsulot – ishlov berish, qayta ishlash va qayta sotish maqsadlarida sotib olingan mahsulotlar.

Pirovard mahsulot – ishlab chiqarish jarayoni yakunlangan, shaxsiy va unumli iste'mol qilishga tayyor bo'lgan mahsulotlar.

Xufyona iqtisodiyot – YAMMni ishlab chiqarish, taqsimlash va undan foydalanishning rasmiy iqtisodiyotdan yashirin harakatda bo'lgan qismi.

Yalpi talab – bu barcha iste'molchilar, ya'ni aholi, korxonalar va davlat narxlarining o'rtacha darajasida sotib olishi mumkin bo'lgan tovarlar va xizmatlarning umumiy hajmini yoki milliy iqtisodiyotdagi yalpi sarflar miqdorini bildiradi.

Yalpi taklif – narxlarning mavjud darajasida sotishga chiqariladigan pirovard tovarlar va xizmatlar miqdori yoki milliy ishlab chiqarishning real hajmidir.

Xrapovikli samara – yalpi talab oshganda narxning o'rtacha darajasi ko'tarilishi, lekin talab kamayganda, qisqa davr ichida narx pasayish tamoyiliga ega bo'lmasligini ko'rsatadi.

Unumdorlik – bu milliy ishlab chiqarish real hajmining foydalanilgan resurslar miqdoriga yoki xarajat birligiga to'g'ri keladigan nisbiy miqdori.

Iste'mol – jamiyat iqtisodiy ehtiyojlarini qondirish maqsadida ishlab chiqarish natijalaridan va ishlab chiqarish omillari (ishchi kuchi)dan foydalanish jarayonini bildiradi.

Shaxsiy iste'mol – iste'molchilik tavsifidagi ne'matlar va xizmatlardan bevosita foydalanishni, ya'ni ularning individual tarzda iste'mol qilinishini bildiradi.

Unumli iste'mol – ishlab chiqarish jarayonida ishlab chiqarish vositalari va ishchi kuchidan foydalanishni anglatadi.

Iste'molchilik sarflari – aholi daromadlarining tirikchilik ne'matlari va xizmatlar uchun ishlatiladigan qismi.

Jamg'arma – aholi, joriy daromadlarining kelajakdagi ehtiyojlarini qondirish va foizli daromad olish maqsadida to'planib borilishi.

Iste'molga o'rtacha moyillik – shaxsiy daromadning iste'molga ketadigan ulushi.

Jamg'armaga o'rtacha moyillik – shaxsiy daromadning jamg'armaga ketadigan ulushi.

Iste'molga keyingi qo'shilgan moyillik – shaxsiy daromad o'sgan qismining iste'mol qilinadigan qismi ulushi.

Jamg'armaga keyingi qo'shilgan moyillik – shaxsiy daromad o'sgan qismining jamg'armaga ketadigan hissasi.

Iqtisodiy jamg'arish – milliy daromadning bir qismidan asosiy va aylanma kapitalarni, shuningdek, ehtiyot va zaxiralarni ko'paytirish uchun foydalanish.

Jamg'arish normasi – jamg'arish fondining milliy daromadga nisbatining foizdagi ifodasi.

Investitsiyalar – ishlab chiqarish (xizmat ko'rsatish)ni kengaytirishga, ya'ni asosiy va aylanma kapitalga pul shaklidagi qo'yilmalar.

Investitsion faoliyat – investitsiyalarni ro'yobga chiqarish bo'yicha qilinadigan amaliy harakatlar.

Investor – investitsiyalarni amalga oshiruvchi shaxs.

Investitsiyalar samaradorligi – milliy daromad (foyda) investitsion sarflar summasiga nisbatining foizdagi ifodasi.

Iqtisodiy rivojlanish – ko'p o'lchamli jarayon bo'lib, jamiyatning ijtimoiy, iqtisodiy va ma'naviy taraqqiyotida o'z ifodasini topadi.

Iqtisodiy o'sish – YAIM (YAIM, SMM, MD) miqdorining mutlaq va aholi jon boshiga hamda iqtisodiy resurs xarajatlari birligi hisobiga ko'payishida va sifatining yaxshilanishida ifodalanadi.

Iqtisodiy o'sish mezoni – iqtisodiy o'sishni nisbatan to'liq darajada baholash imkonini beradigan ko'rsatkichni xarakterlaydi.

Iqtisodiy o'sishning ko'rsatkichlari – iqtisodiy o'sishni aniqlashda foydalaniladigan qiymat va natural (jismoniy) ko'rsatkichlar tizimidan iborat.

Ekstensiv iqtisodiy o'sish – ishlab chiqarishga qo'shimcha iqtisodiy resurslarni jalb qilish orqali ishlab chiqarish hajmining ortib borishi.

Intensiv iqtisodiy o'sish – ishlab chiqarish omillarining mavjud darajasida, ulardan foydalanish samaradorligini oshirish orqali mahsulot ishlab chiqarish hajmining ko'payib borishi.

Ustuvor ekstensiv iqtisodiy o'sish – iqtisodiy o'sishda ekstensiv omillarning ustuvor o'ringa ega ekanligini bildiradi.

Ustuvor intensiv iqtisodiy o'sish – iqtisodiy o'sishda intensiv omillarning yuqori o'ringa egaligini bildiradi.

Iqtisodiy o'sish omillari – iqtisodiy o'sishga ta'sir ko'rsatishda o'z o'rniga ega bo'lgan va uni aniqlab beruvchi talab, taklif va taqsimlash omillarini bildiradi.

Milliy boylik – insoniyat jamiyati taraqqiyotida ajdodlar tomonidan yaratilgan va avlodlar tomonidan jamg'arilgan moddiy va ma'naviy boyliklar hamda foydalanishga jalb qilingan tabiat in'omlari.

Moddiy –buyumlashgan boylik – milliy boylikning inson mehnati bilan yaratilgan ashyoviy – buyum ko'rinishga ega bo'lgan qismi.

Tabiiy boylik – milliy boylikning tabiat in'omlaridan iborat bo'lgan, foydalanishga jalb qilingan, ishlab chiqarishning shart – sharoitini va inson faoliyatining tashqi muhitini tashkil qiladigan qismi.

Iqtisodiy muvozanatlik – bu makroiqtisodiyot darajasida jamiyat ehtiyojlariga mavjud iqtisodiy resurslar miqdorining va milliy ishlab chiqarish natijalari hajmi hamda tarkibining o'zaro mos kelishligini tavsiflaydi.

Xususiy muvozanatlik – bu ikkita o'zaro bog'liq bo'lgan iqtisodiy miqdorlar yoki iqtisodiyot tomonlarining o'zaro teng kelishidir.

Umumiy muvozanatlik – bu jamiyatning barcha ehtiyojlari va milliy ishlab chiqarish real hajmining o'zaro mos kelishlik darajasini bildiradi.

Retsession farq – yalpi sarflarning sof milliy mahsulot hajmidan kam bo'lgan miqdori.

Inflatsion farq – yalpi sarflarning sof milliy mahsulot hajmidan ortiqcha bo‘lgan miqdori.

Iqtisodiy mutanosiblik – iqtisodiyotning turli tomonlari va sohaları o‘rtasida miqdor va sifat o‘lchamlarning mos kelishlik darajasi.

Iqtisodiy inqiroz – ishlab chiqarish hajmi va iqtisodiy faollikning keskin tushib ketishi.

Iqtisodiy sikl – ishlab chiqarishning bir iqtisodiy inqirozdan ikkinchisi boshlangunga qadar takrorlanib turadigan to‘lqinsimon harakati.

Turg‘unlik (depressiya) – ishlab chiqarishning bir joyda muqim turishini anglatuvchi hamda iqtisodiy faollik jonlanishi uchun shart-sharoitlarning vujudga kelishiga imkon yaratiluvchi iqtisodiy sikl fazasi.

Jonlanish – iqtisodiy siklning ishlab chiqarishning barqaror kengayib borishiga o‘tishini tavsiflovchi fazasi.

Yuksalish – iqtisodiy siklning iqtisodiyotda to‘liq bandlikka erishilishi, ishlab chiqarishning inqirozdan oldingi darajadan ham ortib ketishi va to‘lovga layoqatli talabning kengayib borishini tavsiflovchi fazasi.

Tarkibiy inqirozlar – iqtisodiyotning ayrim tarmoqlari va sohaları rivojlanishidagi chuqur nomutanosibliklarni ifodalovchi iqtisodiy holat.

Agrar inqirozlar – qishloq xo‘jaligida ro‘y beradigan iqtisodiy inqirozlar bo‘lib, siklli tavsifga ega bo‘lmaydi va sanoat sikllariga qaraganda ancha uzoq davr davom etadi.

Ishsizlik – mehnatga layoqatli bo‘lib, ishlashni xohlagan, lekin ish bilan ta‘minlanmaganlar.

Friksion ishsizlik – malakasiga mos ish qidirayotgan va ish o‘rinlar bo‘shashini kutayotganlar.

Tarkibiy ishsizlik – ishlab chiqarish va yalpi talab tarkibidagi o‘zgarishlar natijasida vujudga keladigan ishsizlik.

Sikllik ishsizlik – iqtisodiy siklning inqiroz fazasi bilan bog‘liq ravishda vujudga keladigan ishsizlik.

Ishsizlik darajasi – ishsizlarning ishchi kuchi tarkibidagi foizli nisbati.

Ouken qonuni – ishsizlik darajasi va YAMM hajmining orqada qolishi o‘rtasidagi nisbatning matematik ifodasi.

Inflatsiya- pul aylanish kanallarining ortiqcha pul massasi bilan to‘lib ketishi oqibatida narxlar o‘rtacha (umumiy) darajasining ko‘tarilib borishini va natijada milliy pul birligining qadrsizlanishi ya’ni uning sotib olish layoqati pasayishi.

Deflatsiya – inflatsiyaga qarama-qarshi jarayonni, ya’ni narxlarning umumiy darajasining pasayib borishini bildiradi.

Nullifikatsiya Inflatsiya sur’ati juda yuqori darajada bo‘lganda qo‘llanilib, bunda qadrsizlangan pul o‘rniga muomalaga yangi pul birliklari chiqariladi.

Devalvatsiya Bunda eksportni rag‘batlantirish, importni cheklash va to‘lov muvozanatini yaxshilash maqsadida milliy valuta kursi rasmiy ravishda pasaytiriladi.

Denominatsiya Bunda eski pul birliklari ma’lum bir nisbatda yangi pul birliklari bilan almashtiriladi.

Moliya – bu turli darajada markazlashgan pul fondlari vositasida iqtisodiyot subyektlari pul daromadlarini tashkil etish, taqsimlash va ulardan foydalanish bo‘yicha vujudga keladigan iqtisodiy munosabatlardir.

Davlat budjeti – bu davlat xarajatlari va ularni moliyaviy qoplash manbalarining yillik rejasidir.

Soliq – iqtisodiy tushuncha sifatida, sof daromadning bir qismini budjetga jalb qilish shakli bo‘lib, moliyaviy munosabatlarning tarkibiy qismini tashkil qiladi.

Davlat fiskal siyosati – bu davlat budjeti daromadlari va xarajatlari tarkibiy qismini o‘zgartirish orqali milliy iqtisodiyotga ta’sir qilishni anglatadi.

Pul muomalasi – bu tovarlar aylanishiga hamda notovar tavsifidagi to‘lovlar va hisoblarga xizmat qiluvchi naqd pullar va unga tenglashtirilgan aktivlarning harakati.

Pul bozori – moliyaviy bozorning tarkibiy qismi bo‘lib, unda pul va unga tenglashtirilgan moliyaviy aktivlar harakati ularga bo‘lgan talab va taklif ta’sirida uyg‘unlashtiriladi.

Kredit – bo‘sh turgan pul mablag‘larini ssuda fondi shaklida to‘plash va ularni takror ishlab chiqarish ehtiyojlari uchun qarzga berish.

Tijorat krediti – bu korxonalar, tadbirkorlar va boshqa xo‘jalik subyektlarining bir-biriga beradigan qarzlari.

Bank krediti – bu bank muassasalari tomonidan har qanday xo‘jalik subyektlari (tadbirkorlar, korxonalar, tashkilotlar va boshqalar)ga pul shaklida – ssuda tarzida beriladi.

Ipoteka krediti – ko‘chmas mulk (er, bino, uy-joy kabilar)ni garovga qo‘yish hisobiga beriladigan kredit. Odatda ipoteka kreditidan asosan qishloq xo‘jaligida asosiy fondlarni yangilash uchun yirik qo‘yilmalarni qoplashda foydalaniladi.

Davlat kreditida – bunda davlat bir tomondan qarz oluvchi, ikkinchi tomondan qarz beruvchi sifatida maydonga chiqadi.

Xo‘jaliklararo pul krediti – xo‘jalik yurituvchi subyektlarni bir-biriga beradigan qarzlari.

Xalqaro kredit bu – ssuda kapitalining xalqaro miqyosdagi harakatidir.

Foiz normasi (stavkasi) – foiz yoki foizli daromadning qarzga berilgan pul so‘mmasiga nisbatining foizda ifodalanishi.

Banklar – moliyaviy munosabatlarga xizmat qilib, kredit tizimining negizini tashkil qiluvchi maxsus muassasalar.

Bank operatsiyalari – mablag‘larni jalb qilish va ularni joylashtirish bo‘yicha amalga oshiriladigan operatsiyalar.

Bank foydasi (marja) – olingan va to‘langan foiz summalari o‘rtasidagi farq.

Bank foyda normasi – bank sof foydasining uning o‘z kapitaliga nisbatining foizdagi ifodasi.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish (IDTTS) - qonunchilik, ijro va nazorat qilish xarakteridagi tadbirlar tizimini ishlab chiqish va amalga oshirishdir.

IDTTS maqsadi – iqtisodiy va ijtimoiy barqarorlikni ta‘minlash, iqtisodiy tizimni mustahkamlash va uni o‘zgarib turuvchi sharoitga moslashtirishga qaratiladi.

Davlatning iqtisodiy vazifalari – iqtisodiy tizimning amal qilishiga shart-sharoit yaratish va iqtisodiyotni tartibga solish hamda

iqtisodiy o'sishni ta'minlashga qaratilgan chora-tadbirlardan iborat bo'ladi.

IDTTS usullari – tartibga solishning ma'muriy va iqtisodiy dastaklari birligidir.

Bevosita usullar – iqtisodiyotni tartibga solishning ta'qiqlash, ruxsat berish va majbur qilish xarakteridagi ma'muriy vositalari.

Bilvosita usullar – iqtisodiyotni tartibga solishning iqtisodiy vosita va dastaklari.

Davlatning iqtisodiy siyosat – bu iqtisodiyotni tartibga solish va iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish, bandlikni ta'minlash va inflatsiyani oldini olish orqali aholi farovonligini oshirib borishga qaratilgan chora-tadbirlaridir.

Davlatning monetar siyosati – bu pul-kredit siyosati bo'lib, pul muomalasini tartiblashni ko'zda tutadi.

Davlatning fiskal siyosati – bu soliq-budjet siyosati bo'lib, u soliqlar vositasida budjetga mablag'larni jalb qilish hamda uni iqtisodiy va ijtimoiy maqsadlar uchun sarflashni nazarda tutadi.

Global iqtisodiy siyosat – dunyodagi yetakchi mamlakatlar hukumatlari, xalqaro banklar, moliya korporatsiyalari, transmilliy korporatsiyalar tomonidan amalga oshiriladi.

Ijtimoiy siyosat – insonni kamol toptirishga qaratilib, tarkiban bandlik, daromad va ijtimoiy himoya siyosatlaridan iborat bo'ladi.

Aholi daromadlari – aholining ma'lum vaqt davomida pul va natural shaklda olgan daromadlari miqdori.

Nominal daromad – aholi tomonidan pul shaklida olingan daromadlar so'mmasi.

Ixtiyorida bo'lgan daromad – shaxsiy iste'mol va jamg'arma maqsadlarida foydalanish mumkin bo'lgan daromad.

Real daromad – narx darajasi o'zgarishini hisobga olib aholining hayot kechirishi uchun zarur bo'lgan moddiy va ma'naviy ne'matlar bilan ta'minlanishi hamda ular ehtiyojlarining bu ne'matlar bilan qondirilish darajasidir.

Lorens egri chizig'i – daromadlar tengsizligi darajasini miqdoriy aniqlashni tavsiflaydi.

Ijtimoiy to'lovlar – kam ta'minlanganlarga pul yoki natural shaklda yordam ko'rsatishga qaratilgan tadbirlar tizimi.

Ijtimoiy siyosat – bu davlatning daromadlar taqsimotidagi tengsizlikni yumshatish iqtisodiyot qatnashchilari o‘rtasidagi ziddiyatlarni bartaraf qilishga yo‘naltirilgan siyosat

Ish haqi – ishlab chiqaruvchilar mehnatining miqdori, sifati va unumdorligiga qarab milliy mahsulotdan oladigan ulushining puldagi ifodasi.

Vaqtbay ish haqi – ishchining ishlagan vaqti (kun, hafta, oy) hisobga olinib to‘lanadi.

Ishbay ish haqi – ishlab chiqargan mahsuloti miqdoriga yoki bajargan ishi hajmiga qarab to‘lanadi.

Nominal ish haqi – pul shaklida olingan ish haqi so‘mmasi.

Real ish haqi – nominal ish haqi so‘mmasiga sotib olish mumkin bo‘lgan tovarlar va xizmatlar miqdori yoki nominal ish haqining sotib olish layoqati.

Ishchi kuchini takror hosil qilish – insonning jismoniy kuchlari va aqliy qobiliyatlarini uzluksiz qayta tiklash va ta‘minlab turish, ularning mehnat malakasini muttasil yangilab va oshirib borish, umumiy bilim va kasbiy darajasi o‘shirishni ta‘minlash, yosh ishchilar avlodini yetkazib berish demakdir.

Bandlik – mehnat layoqatiga ega bo‘lgan va mehnat qilishga ishtiyoqi bor kishilarning ijtimoiy foydali mehnat bilan mashg‘ul bo‘lishlaridir.

To‘liq bandlik – mehnatga layoqatli bo‘lgan va ishlashni xohlagan barcha kishilarning ish bilan ta‘minlanganini anglatadi.

Samarali bandlik – xodimlarning o‘z mehnati natijalaridan to‘liq iqtisodiy manfaatdorligining ta‘minlanishi zarurligini anglatadi.

Birlamchi bandlik – bu asosiy ish bilan, ya‘ni daromadning asosiy qismini beruvchi faoliyat turi bilan band bo‘lishidir.

Ikkilamchi bandlik – qo‘shimcha ish bilan, ya‘ni qo‘shimcha daromad beruvchi faoliyat bilan band bo‘lishidir.

Ishchi kuchining xalqaro migratsiyasi - mehnat resurslarining ancha qulay sharoitda ish bilan ta‘minlanish maqsadida bir mamlakatdan boshqasiga ko‘chib o‘tishi.

Emigratsiya – ishchi kuchining mamlakatdan doimiy yashash joyiga chiqib ketishi.

Immigratsiya – ishchi kuchining mamlakatga doimiy yashash uchun kirib kelishi.

Erkin savdo zonalari – iqtisodiy integratsiyaning eng oddiy shakli bo‘lib, uning doirasida savdo cheklashlari bekor qilinadi.

Boj ittifoqi – yagona tashqi savdo ta‘riflari o‘rnatishni va uchinchi mamlakatga nisbatan yagona tashqi savdo siyosati yuritishni taqozo qiladi.

Eksport – tovarlarni chet ellik mijozlarga sotish bo‘lib, bunda mazkur mamlakatda ishlab chiqarilgan tovarlar mamlakatdan tashqariga chiqariladi.

Import – chet ellik mijozlardan tovarlar (xizmatlar) sotib olib, ularni mamlakatga kiritish.

Reeksport – qandaydir mamlakat ishlab chiqaruvchi mamlakatdan tovarlarni o‘z iste‘moli uchun emas, balki uchinchi mamlakatga qayta sotish uchun sotib olishi.

Reimport – iste‘molchi mamlakatdan reeksport tovarlarni sotib olish.

Xalqaro valuta tizimi – xalqaro valuta munosabatlarining davlatlararo bitimlarda huquqiy jihatdan mustahkamlangan shakli.

Valuta kursi – bir mamlakat valutasining boshqa mamlakat valutasida ifodalangan narxi.

To‘lov balansi – mamlakat rezidentlari (uy xo‘jaliklari, korxonalar va davlat) va chet elliklar o‘rtasida ma‘lum vaqt oralig‘ida (odatda bir yilda) amalga oshirilgan barcha iqtisodiy bitimlar natijasining tartiblashtirilgan yozuvi.

Iqtisodiy bitimlar – qiymatning har qanday ayirboshlanishi, ya‘ni tovarlar, ko‘rsatilgan xizmatlar yoki aktivlarga mulkchilik huquqining bir davlat rezidentlaridan boshqa davlat rezidentlariga o‘tishi bo‘yicha kelishuvlar.

Birja – belgilangan tartib-qoidalari asosida (ochiq va oshkora savdolar shaklida amalga oshiriluvchi birja) savdosini tashkillashtirish va tartibga solish orqali tovar, xomashyo, mahsulot, qimmatli qog‘ozlar, valuta va shu kabilarning ulgurji bozorlarini shakllantirishda ishtirok etuvchi yuridik shaxs huquqiga ega bo‘lgan korxonona.

Bozor kapitalizatsiyasi – birjada qimmatli qog‘ozlarni sotib olish uchun talab etiluvchi kapital. Bitta aksiyaning kapitalizatsiya darjasi va butun bir aksionerlik kompaniyasining kapitalizatsiyasi farqlanadi.

Bozor narxi – ma’lum bir bozorda tovarlarni sotib olish mumkin bo‘lgan o‘rtacha narx yoki aniq bir muddat mobaynida ma’lum bir tovar bo‘yicha bitimlarni amalga oshirishning o‘rtacha narxi.

Bandlik – mehnat layoqatiga ega bo‘lgan va mehnat qilishga ishtiyiqi bor kishilarning ijtimoiy foydali mehnat bilan mashg‘ul bo‘lishlaridir.

Bank krediti – bu bank muassasalari tomonidan har qanday xo‘jalik subyektlari (tadbirkorlar, korxonalar, tashkilotlar va boshqalar)ga pul shaklida – beriladigan qarz yoki ssuda kapitali harakati.

Bazisli innovatsiyalar – bu yangi ilmiy tamoyillarga asoslangan ilgari ma’lum bo‘lmagan yangi mahsulot va jarayonlarga yo‘l ochib beruvchi yirik ixtirolar asosida vujudga kelgan innovatsiyalardir.

Biznes g‘oyani shakllantirish – bu potensial iste’molchilarning muhim muammolarini ijodiy hal qilish va uning tijorat salohiyatini muntazam baholash asosida qiymat yaratish g‘oyasini faol shakllantirishning murakkab jarayonidir.

Biznes inkubator – bu kichik korxonalarni boshlang‘ich faoliyatini yanada rivojlantirish uchun barcha qulay shart-sharoitlar yaratib beruvchi va unga qator majmual xizmatlar va resurslar tavsiya etuvchi muassasa.

Bozor segmenti – muayyan tovar bozorining bir bo‘lagi bo‘lib, unda xaridorlarning muayyan guruhi mahsulotning muayyan modifikatsiyasiga mo‘ljall oladilar.

Biznes farishtalar – bu hech qanday garov ta‘minotisiz, yuqori o‘sish imkoniyatiga ega bo‘lgan kompaniyalarni shaxsiy mablag‘lari hisobidan moliyalashtiradigan badavlat kishilardir.

Grantlar – bu belgilangan muddatlarda muayyan aniq maqsadlarga erishilishini ta‘minlash uchun qaytarilmaslik sharti bilan ajratiluvchi mablag‘lardir.

Global iqtisodiy siyosat – dunyodagi yetakchi mamlakatlar hukumatlari, xalqaro banklar, moliya korporatsiyalari, transmilliy korporatsiyalar tomonidan amalga oshiriladi.

Davlatning iqtisodiy siyosati – bu iqtisodiyotni tartibga solish va iqtisodiy o‘sishni rag‘batlantirish, bandlikni ta‘minlash va inflatsiyaning oldini olish orqali aholi farovonligini oshirib borishga qaratilgan chora-tadbirlaridir.

Davlatning monetar siyosati – bu pul-kredit siyosati bo‘lib, pul muomalasini tartiblashni ko‘zda tutadi.

Davlatning fiskal siyosati – bu soliq-budjet siyosati bo‘lib, u soliqlar vositasida budjetga mablag‘larni jalb qilish hamda uni iqtisodiy va ijtimoiy maqsadlar uchun sarflashni nazarda tutadi.

Davlat krediti – bunda davlat bir tomondan qarz oluvchi, ikkinchi tomondan qarz beruvchi sifatida maydonga chiqadi.

Davlatning innovatsion siyosati – iqtisodiyotni rivojlantirish va iqtisodiy-ijtimoiy taraqqiyot masalalarini hal qilish maqsadida mamlakat innovatsion salohiyatini samarali qo‘llash, innovatsiyalarni amalga oshirish uchun zarur sharoitlarni ta‘minlashga xizmat qiluvchi maqsadli faoliyati tushuniladi.

Diffuziya – bu qachonlardir o‘zlashtirilgan va foydalanilgan innovatsiyalardan yangicha sharoitda yoki yangi qo‘llash joylarida foydalanilishni bildiradi.

Import – chet ellik mijozlardan tovarlar (xizmatlar) sotib olib, ularni mamlakatga kiritish.

Ichki axborotlar – korxonada faoliyatiga tegishli bo‘lgan hali rasman e‘lon qilinmagan ma‘lumotlar. Birja bitimlarini tuzishda ichki axborotlardan foydalanish noqonuniy hisoblanadi.

Ishlab chiqarishni diversifikatsiyalash – bir vaqtning o‘zida bir-biriga bog‘liq bo‘lmagan ishlab chiqarish turlarini rivojlantirish, bir korxonada yoki konsern doirasida ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar assortimentini kengaytirish. Ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, iqtisodiy naf olish va bankrotlikning oldini olish maqsadida diversifikatsiyadan foydalaniladi.

Industrial jamiyat – milliy iqtisodiyotda sanoat tarmoqlari ustun mavqega ega bo‘lgan iqtisodiy jihatdan taraqqiy etgan jamiyatning ko‘rinishi. Industrial jamiyat mehnat taqsimotining

taraqqiy etganligi, tovarlarning tez sur'atlarda ishlab chiqarilishi, ishlab chiqarishning avtomatlashtirilishi va mashinalashtirilishi, xizmatlar ko'rsatish va kommunikatsiya sur'atlarining yuksak darajada rivojlanganligi, ijtimoiy-iqtisodiy sohani tartibga solish borasida davlat o'rning o'sib borishi bilan tavsiflanadi.

Innovatsion texnologiyalar – yangiliklarni amaliyotga joriy etish bosqichlarini qo'llab – quvvatlovchi usul va vositalar to'plami. Innovatsion texnologiyalarning quyidagi turlari farqlanadi: joriy etish; trening (kadrlarni tayyorlash va kichik korxonalar sonini ko'paytirish); konsalting; transfert; audit; injiniring.

Ilmiy faoliyat – texnologik, muhandislik, iqtisodiy, ijtimoiy, gumanitar va shu kabi muammolarning yechimi borasida yangi bilimlarni qo'llashga yo'naltirilgan aqliy faoliyat. Ilmiy faoliyatning asosiy diqqat - e'tibori fan, texnika va ishlab chiqarishning yaxlit bir tizim sifatida faoliyat ko'rsatishini ta'minlashga qaratiladi.

Ishlab chiqarish strategiyasi – korxonada umumiy strategiyasining korxonaning ishlab chiqarish faoliyatiga yo'naltirilgan bir qismi.

Ishlab chiqarish sikli – naflilikka ega bo'lgan mahsulot va xizmatlarni yaratish jarayonining boshlanishidan tortib, toki ularni ishlab chiqarishni yakunlashgacha bo'lgan davrni qamrab oladi.

Ishlab chiqarish rentabelligi – korxonada aktivlaridan foydalanish darajasini ifoda etgani holda, foydaning ishlab chiqarish fondlariga nisbatli sifatida hisoblab topiladi.

Insayder bitimlari – kompaniya insayderlari tomonidan uning qimmatli qog'ozlari bilan amalga oshiriluvchi bitimlar.

Ishlab chiqarish zaxirasi – xususiy zaxira fondi va tashqi manbalardan sezilarli miqdordagi qo'shimcha mablag'larni jalb etmasdan turib, mahsulot ishlab chiqarish hajmini ko'paytirish, mahsulot sifatini oshirish imkonini beruvchi korxonada resurslaridan eng yaxshi tarzda foydalanishning ichki imkoniyatlari.

Ijtimoiy texnologiya – turli tavsifga ega ijtimoiy muammolarni hal etish, ijtimoiy rivojlanishi va rejalashtirish jarayonida ko'zda tutilgan maqsadlarga erishish borasida qo'llaniluvchi usullar, ta'sir choralari va vositalarning umumiyligi.

Ikkiyoqlama texnologiya – ham harbiy maqsadlarda, ham fuqarolik mahsulotlarini ishlab chiqarishda foydalaniluvchi texnologiyalar.

Innovatsion salohiyat – iqtisodiy salohiyatning tarkibiy qismi bo‘lib, iqtisodiyotning ustuvor tarmoqlarida yuqori samaraga erishish, ishlab chiqarish infratuzilmasini o‘zgartirib, mamlakat yalpi ichki mahsuloti tarkibida yuqori texnologiyali, raqobatbardosh mahsulotlar hajmini oshirishi mumkin bo‘lgan ilmiy-texnik salohiyatga yo‘naltirilgan tuzilmaviy unsurlar.

Innovatsion biznes-model – bu innovatsiyalarni ishlab chiqish va tijoratlashtirish jarayonida kompaniyaning imkoniyatlarini bozor imkoniyatlari bilan bog‘lashning o‘ziga xos tuzilmaga ega bo‘lgan mexanizm.

Innovativlik – ijodkorlik (kreativlik), intuitsiya, tahlilga moyillik, fikrlash doirasining kengligi bois, muammolarni hal etishning yangi, noan‘anaviy usullarini topa olish qobiliyatini tavsiflaydi.

Innovatsion klasterning asosiy maqsadi “fan-ta’lim-ishlab chiqarish” integratsion tizimning subyektlari faoliyatini muvofiq-lashtirish va iqtisodiyotni rivojlantirish va uning raqobatbardoshligini oshirishda mintaqaning innovatsion salohiyatidan foydalanish uchun shart-sharoitlarni yaratish hisoblanadi.

Innovatorlar – institusional tuzilmaning o‘zgarishiga ta’sir ko‘rsatuvchi, avvaldan mavjud korxonalarni modernizatsiya qiluvchi yoki yangi korxonalarni barpo qiluvchi, yangi texnologiyalar va mahsulotlarni hamda bozorlarni loyihalashtiruvchi, ishlab chiqarishga joriy etuvchi.

Innovatsion faoliyat – g‘oyalar (odatda ilmiy tadqiqot va ishlanmalar natijalari yoki boshqa ilmiy va texnologik yutuqlar)ni bozorga tatbiq etiladigan yangi yoki takomillashtirilgan mahsulotga aylantirish, amalda foydalanilayotgan texnologik jarayonlarni yangi yoki takomillashtirilgan turlari bilan almashtirish va shuningdek ijtimoiy xizmatlar ko‘rsatishga yangicha yondashuv bilan bog‘liq faoliyat tushuniladi.

Innovatsiya – inglizcha “innovation” soʻzidan kelib chiqqan boʻlib, soʻzma-soʻz tarjima qilganda “yangiliklarni joriy etish” maʼnosini anglatadi.

Innovatsion loyiha – bu innovatsiyalarni tijoratlashtirishdan keladigan foyda toʻgʻrisida matematik hisob-kitoblar asosida rasmiylashtirilgan shartnomadir.

Innovatsion jarayon – ilmiy bilimlarni (gʻoyalarni) innovatsiyaga (yakuniy mahsulotga) va uni keyinchalik tarqalish (diffuziya) jarayonidir.

Konsalting kompaniyasi – bozorni tadqiq etish va bashoratlash, marketing tadqiqotlarini ishlab chiqish, loyihalar samaradorligini baholash, tashkiliy tuzilmalarni qaytadan barpo etish va tashkil etish, inqirozli vaziyatlardan chiqish yoʻllarini izlab topish, obyektlar qiymatini baholash va shu kabilar boʻyicha xizmatlarni bajaruvchi kompaniya.

Konservatorlar – mavjud institutlarning saqlab qolishga intiluvchi, amaldagi eski turdagi texnika va texnologiyalardan foydalangan holda mahsulotlarni ishlab chiqaruvchilar.

Qoʻporuvchi innovatsiyalar – mahsulot narxining qimmatligi yoki foydalanishning qiyinligi bois, oldin bunday mahsulotlardan foydalanish imkoniyati mavjud boʻlmagan isteʼmolchilarga mazkur mahsulotlardan foydalanish imkoniyatini beradi.

Kutilayotgan mahsulot – xaridor sotib olayotganda tasavvur qiladigan mahsulot; xaridorning sotib olish maqsadlariga erishishi uchun zarur boʻlgan mahsulot va xizmatlarning minimal konfiguratsiyasi; masalan, monitor bilan shaxsiy kompyuter.

Kengaytirilgan mahsulot – sotib olish maqsadiga erishishning maksimal ehtimolligini taʼminlash uchun komplektatsiyalangan mahsulot; misol uchun - qoʻshimcha mahsulotlar: dasturiy taʼminot, printer, sotishdan keyingi servis xizmatlari, “ishonch telefoni”.

Klaster – bir xil soha korxonalarini va ular bilan yagona texnologik zanjirda boʻlgan taʼlim, ilmiy, injenering, konsalting, standartlashtirish, sertifikatlashtirish va boshqa xizmatlarni uygʻunlashtirish — innovatsion ishlab chiqarishni tashkil etish asosida raqobatbardosh tovarlar yaratishga yoʻnaltirishdan iboratdir.

Loyiha – ma'lum bir cheklangan vaqt oralig'ida ko'zda tutilgan maqsadga erishish borasidagi xatti-harakatlarning ketma-ketligini o'zida aks ettiruvchi hujjat.

Maxfiy axborotlar – axborotlardan foydalana olish darajasi va mamlakat qonunchiligiga muvofiq egalik qilinishi cheklangan axborotlar. Maxfiy axborotlardan faqatgina tegishli tartibda ruxsat etilgan shaxslargina foydalana olishlari mumkin.

Mahsuldor innovatsiyalar – texnologik jihatdan yangi yoki takomillashtirilgan mahsulotlarni joriy etishni o'z ichiga oladi. Texnologik jihatdan yangi mahsulot (radikal mahsuldor innovatsiya) – bu texnologik tavsiflari (funksional xususiyatlari, konstruktiv yechimlari, shuningdek foydalanilgan materiallar va tarkibiy qismlar) yoki maqsadli ishlatilishi jihatidan ilgari ishlab chiqarilgan shu kabi mahsulotlardan tubdan yangi yoki sezilarli darajada farq qiluvchi mahsulotdir.

Mamlakatning innovatsion salohiyati – bir tomondan, innovatsion faoliyatni tashkil etish uchun muhim bo'lgan mamlakatdagi mavjud yalpi resurslarni, ikkinchi tomondan - takror ishlab chiqarish jarayonida innovatsion faoliyatini tashkil etish, barcha innovatsion imkoniyatlarni turli xo'jalik subyektlari faoliyatida iqtisodiy munosabatlar tizimini shakllanishidan iborat bo'ladi.

Milliy innovatsion tizim – bu yangi texnologiyalar rivojlanishini belgilab beruvchi vositalar, ko'nikmalar va bilimlarni yaratish, saqlash va transfert qilish uchun zarur bo'lgan o'zaro bog'liq institutlar tizimidir.

Novatorlar – ilmiy-texnik bilimlar generatorlari, yangiliklarni yaratuvchilari hisoblanadilar. Ular alohida ixtirochilar yoki ilmiy-tadqiqot muassasalari ham bo'lishi mumkin. Novatorlar ixtirolardan olinadigan foydaning bir qismiga egalik qilishdan manfaatdor bo'ladilar.

Operatsiya – iste'mol qilinayotgan resurslarni tovar va xizmatlarga aylantirish jarayoni.

Pseudoinnovatsiyalar – bu mahsulot yoki jarayonlarning iste'mol tavsiflarini o'zgartirmagan holda, ularning tashqi ko'rinishlarini o'zgartirishdir.

Potensial mahsulot – bozorga ushbu mahsulotga oʻxshash tovarlarning kirib kelishi asnosida mahsulotni takomillashtirish potensiali, foydalanuvchilarning iltimoslariga koʻra mahsulotga sezilarli oʻzgartirishlar kiritib boriladi.

Pul bozori – moliyaviy bozorning tarkibiy qismi boʻlib, unda pul va tenglashtirilgan moliyaviy aktivlar harakati ularga boʻlgan talab va taklif taʼsirida uygʻunlashtiriladi.

Reyekспорт – qandaydir mamlakat ishlab chiqaruvchi mamlakatdan tovarlarni oʻz isteʼmoli uchun emas, balki uchinchi mamlakatga qayta sotish uchun sotib olishi.

Reimport – isteʼmolchi mamlakatdan reyekспорт tovarlarni sotib olish.

Samarali bandlik – xodimlarning oʻz mehnati natijalaridan toʻliq iqtisodiy manfaatdorligining taʼminlanishi zarurligini anglatadi.

Sifat – buyumlar va xizmatlarning isteʼmolchilarning xohish va istaklariga toʻla qonli ravishda javob bera olish qobiliyati.

Strategik rejalashtirish – bozordagi vaziyat va korxonaning potensial imkoniyatlari bilan korxonaga maqsadlarining strategik jihatdan oʻzaro muvofiqligini taʼminlash va yaratish borasidagi boshqaruv jarayoni va shuningdek, uzoq muddatli istiqbol uchun korxonaga moliyaviy faoliyatini bashoratlash.

Savdo texnologiyasi – maʼlum bir usul va vositalardan foydalanish asnosida tovarlar harakatini tashkil etish va tovarlarni sotishda parallel ravishda yoki ketma-ketlikda bajariluvchi operatsiya va amaliyotlarning umumiyliigi.

Samarali bandlik – xodimlarning oʻz mehnati natijalaridan toʻliq iqtisodiy manfaatdorligining taʼminlanishi zarurligini anglatadi.

Sifat – buyumlar va xizmatlarning isteʼmolchilarning xohish va istaklariga toʻla qonli ravishda javob bera olish qobiliyati.

Strategik rejalashtirish – bozordagi vaziyat va korxonaning potensial imkoniyatlari bilan korxonaga maqsadlarining strategik jihatdan oʻzaro muvofiqligini taʼminlash va yaratish borasidagi boshqaruv jarayoni va shuningdek, uzoq muddatli istiqbol uchun korxonaga moliyaviy faoliyatini bashoratlash.

Savdo texnologiyasi – ma’lum bir usul va vositalardan foydalanish asnosida tovarlar harakatini tashkil etish va tovarlarni sotishda parallel ravishda yoki ketma-ketlikda bajariluvchi operatsiya va amaliyotlarning umumiyliigi.

To’lovga qobillik – pul va qarz majburiyatlarini o’z vaqtida bajara olishiga imkon beruvchi yuridik va jismoniy shaxslarning moliyaviy holati.

To’g’ridan-to’g’ri boshqaruv aloqalari – boshqaruv tizimi tomonidan ishlab chiqiluvchi, boshqarish tusidagi ko’rsatmalar.

Texnologik jarayon – ishlarning ma’lum bir turini bajarish uchun zarur bo’lgan texnologik operatsiyalarning ketma-ketligi.

Texnologik tavakkalchilik – ijtimoiy va ekologik muhitning sifat o’zgarishlari bilan bog’liq bo’lgan ishlab chiqarish jarayoni natijalari va ayni chog’da mazkur jarayonning o’zining ham inson salomatligi va tabiiy muhitga salbiy ta’sirining barcha ko’rinishlari.

Texnologik bashoratlash – texnologik jarayonlar va asbob-uskunalar, buyumlarning iste’mol xususiyatlari va shuningdek ishlab chiqarish xarajatlaridagi tegishli o’zgarishlarning kelgusida qay tarzda o’zgarishi aniqlab beriluvchi jarayon.

Texnologiya – tovar va xizmatlarni ishlab chiqarish uchun foydalanish mumkin bo’lgan iqtisodiy resurslarni uyg’unlashtirishning turli usullari.

To’liq bandlik – mehnatga layoqatli bo’lgan va ishlashni xohlagan barcha kishilarning ish bilan ta’minlanganini anglatadi.

Tijorat krediti – bu korxonalar, tadbirkorlar va boshqa xo’jalik subyektlarining bir-biriga beradigan qarzlari.

Takomillashtiruvchi innovatsiyalar – bazisli innovatsiyalarni rivojlantirish va o’zgartirishga yo’naltirilgan bo’lib, bu kichik, ammo mahsulot, servis va jarayonlarning muhim bo’lgan takomillashtirilishidir.

Texnologik turtki gipotezasi – har bir texnologiya rivojlanishining ma’lum bir chegarasi mavjud bo’lib, texnologiya ana shu chegaraga yetganda o’zining barcha imkoniyatlarini to’laligicha sarflab bo’ladi va korxonaning mazkur texnologiya asosida o’z ishlab chiqarish samaradorligini oshirish salohiyati deyarli yo’qqa chiqadi. Mazkur holatda korxonalar raqobatli bozor muhitida yashab

qolishlari uchun o'z qo'llarida mavjud texnologiyalarning eng samaralisini tanlashga majbur bo'ladilar.

Tarmoqning innovatsion salohiyati – iqtisodiyotning yetakchi tarmoqlarida innovatsion mahsulotlarni ishlab chiqarish va tarmoqlar innovatsion imkoniyatining shakllanishi bo'yicha turli xo'jalik faoliyatidagi subyektlarning takror ishlab chiqarish jarayonidagi innovatsion faoliyatni amalga oshiruvchi iqtisodiy imkoniyatlari tushuniladi.

Texnopark – O'zbekiston Respublikasi qonunchiligiga ko'ra bitta yoki bir nechta Oliy ta'lim muassasi (OTM) bilan yoki ilmiy markazlar, korxonalar, mahalliy boshqaruv organlari bilan yaqin hamkorlik aloqalariga ega bo'lgan yuridik maqomdagi tashkilot.

Grantlar – bu belgilangan muddatlarda muayyan aniq maqsadlarga erishilishini ta'minlash uchun qaytarilmaslik sharti bilan ajratiluvchi mablag'lardir.

Global iqtisodiy siyosat – dunyodagi yetakchi mamlakatlar hukumatlari, xalqaro banklar, moliya korporatsiyalari, transmilliy korporatsiyalar tomonidan amalga oshiriladi.

Davlatning iqtisodiy siyosati – bu iqtisodiyotni tartibga solish va iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish, bandlikni ta'minlash va inflatsiyaning oldini olish orqali aholi farovonligini oshirib borishga qaratilgan chora-tadbirlaridir.

Davlatning monetar siyosati – bu pul-kredit siyosati bo'lib, pul muomalasini tartiblashni ko'zda tutadi.

Davlatning fiskal siyosati – bu soliq-budjet siyosati bo'lib, u soliqlar vositasida budjetga mablag'larni jalb qilish hamda uni iqtisodiy va ijtimoiy maqsadlar uchun sarflashni nazarda tutadi.

Davlat krediti – bunda davlat bir tomondan qarz oluvchi, ikkinchi tomondan qarz beruvchi sifatida maydonga chiqadi.

Davlatning innovatsion siyosati – iqtisodiyotni rivojlantirish va iqtisodiy-ijtimoiy taraqqiyot masalalarini hal qilish maqsadida mamlakat innovatsion salohiyatini samarali qo'llash, innovatsiyalarni amalga oshirish uchun zarur sharoitlarni ta'minlashga xizmat qiluvchi maqsadli faoliyatni tushuniladi.

Diffuziya – bu qachonlardir o‘zlashtirilgan va foydalanilgan innovatsiyalardan yangicha sharoitda yoki yangi qo‘llash joylarida foydalanilishni bildiradi.

Ichki axborotlar – korxonada faoliyatiga tegishli bo‘lgan hali rasman e‘lon qilinmagan ma‘lumotlar. Birja bitimlarini tuzishda ichki axborotlardan foydalanish noqonuniy hisoblanadi.

Ishlab chiqarishni diversifikatsiyalash – bir vaqtning o‘zida bir-biriga bog‘liq bo‘lmagan ishlab chiqarish turlarini rivojlantirish, bir korxonada yoki konsern doirasida ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar assortimentini kengaytirish. Ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, iqtisodiy naf olish va bankrotlikning oldini olish maqsadida diversifikatsiyadan foydalaniladi.

Industrial jamiyat – milliy iqtisodiyotda sanoat tarmoqlari ustun mavqega ega bo‘lgan iqtisodiy jihatdan taraqqiy etgan jamiyatning ko‘rinishi. Industrial jamiyat mehnat taqsimotining taraqqiy etganligi, tovarlarning tez sur‘atlarda ishlab chiqarilishi, ishlab chiqarishning avtomatlashtirilishi va mashinalashtirilishi, xizmatlar ko‘rsatish va kommunikatsiya sur‘atlarining yuksak darajada rivojlanganligi, ijtimoiy-iqtisodiy sohani tartibga solish borasida davlat o‘rnining o‘sib borishi bilan tavsiflanadi.

Innovatsion texnologiyalar – yangiliklarni amaliyotga joriy etish bosqichlarini qo‘llab –quvvatlovchi usul va vositalar to‘plami. Innovatsion texnologiyalarning quyidagi turlari farqlanadi: joriy etish; trening (kadrlarni tayyorlash va kichik korxonalar sonini ko‘paytirish); konsalting; transfert; audit; injiniring.

Ilmiy faoliyat – texnologik, muhandislik, iqtisodiy, ijtimoiy, gumanitar va shu kabi muammolarning yechimi borasida yangi bilimlarni qo‘llashga yo‘naltirilgan aqliy faoliyat. Ilmiy faoliyatning asosiy diqqat - e‘tibori fan, texnika va ishlab chiqarishning yaxlit bir tizim sifatida faoliyat ko‘rsatishini ta‘minlashga qaratiladi.

Innovatsion texnologiyalar – yangiliklarni amaliyotga joriy etish bosqichlarini qo‘llab –quvvatlovchi usul va vositalar to‘plami. Innovatsion texnologiyalarning quyidagi turlari farqlanadi: joriy etish; trening (kadrlarni tayyorlash va kichik korxonalar sonini ko‘paytirish); konsalting; transfert; audit; injiniring.

Ilmiy faoliyat – texnologik, muhandislik, iqtisodiy, ijtimoiy, gumanitar va shu kabi muammolarning yechimi borasida yangi bilimlarni qo'llashga yo'naltirilgan aqliy faoliyat. Ilmiy faoliyatning asosiy diqqat - e'tibori fan, texnika va ishlab chiqarishning yaxlit bir tizim sifatida faoliyat ko'rsatishini ta'minlashga qaratiladi.

Ishlab chiqarish strategiyasi – korxonaga umumiy strategiyasining korxonaning ishlab chiqarish faoliyatiga yo'naltirilgan bir qismi.

Ishlab chiqarish sikli – naflilikka ega bo'lgan mahsulot va xizmatlarni yaratish jarayonining boshlanishidan tortib, toki ularni ishlab chiqarishni yakunlashgacha bo'lgan davrni qamrab oladi.

Ishlab chiqarish rentabelligi – korxonaga aktivlaridan foydalanish darajasini ifoda etgani holda, foydaning ishlab chiqarish fondlariga nisbati sifatida hisoblab topiladi.

Insayder bitimlari – kompaniya insayderlari tomonidan uning qimmatli qog'ozlari bilan amalga oshiriluvchi bitimlar.

Ishlab chiqarish zaxirasi – xususiy zaxira fondi va tashqi manbalardan sezilarli miqdordagi qo'shimcha mablag'larni jalb etmasdan turib, mahsulot ishlab chiqarish hajmini ko'paytirish, mahsulot sifatini oshirish imkonini beruvchi korxonaga resurslaridan eng yaxshi tarzda foydalanishning ichki imkoniyatlari.

Ijtimoiy texnologiya – turli tavsifga ega ijtimoiy muammolarni hal etish, ijtimoiy rivojlanishi va rejalashtirish jarayonida ko'zda tutilgan maqsadlarga erishish borasida qo'llaniluvchi usullar, ta'sir choralari va vositalarning umumiyligi.

Ikkiyoqlama texnologiya – ham harbiy maqsadlarda, ham fuqarolik mahsulotlarini ishlab chiqarishda foydalaniluvchi texnologiyalar.

Innovatsion salohiyat – iqtisodiy salohiyatning tarkibiy qismi bo'lib, iqtisodiyotning ustuvor tarmoqlarida yuqori samaraga erishish, ishlab chiqarish infratuzilmasini o'zgartirib, mamlakat yalpi ichki mahsuloti tarkibida yuqori texnologiyali, raqobatbardosh mahsulotlar hajmini oshirishi mumkin bo'lgan ilmiy-texnik salohiyatga yo'naltirilgan tuzilmaviy unsurlar.

Innovatsion biznes-model – bu innovatsiyalarni ishlab chiqish va tijoratlashtirish jarayonida kompaniyaning imkoniyatlarini bozor

imkoniyatlari bilan bog'lashning o'ziga xos tuzilmaga ega bo'lgan mexanizm.

Innovativlik – ijodkorlik (kreativlik), intuitsiya, tahlilga moyillik, fikrlash doirasining kengligi bois, muammolarni hal etishning yangi, noan'anaviy usullarini topa olish qobiliyatini tavsiflaydi.

Innovatsion klasterning asosiy maqsadi “fan-ta'lim-ishlab chiqarish” integratsion tizimning subyektlari faoliyatini muvofiq-lashtirish va iqtisodiyotni rivojlantirish va uning raqobatbardoshligini oshirishda mintaqaning innovatsion salohiyatidan foydalanish uchun shart-sharoitlarni yaratish hisoblanadi.

Innovatorlar – institusional tuzilmaning o'zgarishiga ta'sir ko'rsatuvchi, avvaldan mavjud korxonalarni modernizatsiya qiluvchi yoki yangi korxonalarni barpo qiluvchi, yangi texnologiyalar va mahsulotlarni hamda bozorlarni loyihalashtiruvchi, ishlab chiqarishga joriy etuvchi.

Innovatsion faoliyat – g'oyalar (odatda ilmiy tadqiqot va ishlanmalar natijalari yoki boshqa ilmiy va texnologik yutuqlar)ni bozorga tatbiq etiladigan yangi yoki takomillashtirilgan mahsulotga aylantirish, amalda foydalanilayotgan texnologik jarayonlarni yangi yoki takomillashtirilgan turlari bilan almashtirish va shuningdek ijtimoiy xizmatlar ko'rsatishga yangicha yondashuv bilan bog'liq faoliyat tushuniladi.

Innovatsiya – inglizcha “innovation” so'zidan kelib chiqqan bo'lib, so'zma-so'z tarjima qilganda “yangiliklarni joriy etish” ma'nosini anglatadi.

Innovatsion loyiha – bu innovatsiyalarni tijoratlashtirishdan keladigan foyda to'g'risida matematik hisob-kitoblar asosida rasmiylashtirilgan shartnomadir.

Innovatsion jarayon – ilmiy bilimlarni (g'oyalarni) innovatsiyaga (yakuniy mahsulotga) va uni keyinchalik tarqalish (diffuziya) jarayonidir.

Konsalting kompaniyasi – bozorni tadqiq etish va bashoratlash, marketing tadqiqotlarini ishlab chiqish, loyihalar samaradorligini baholash, tashkiliy tuzilmalarni qaytadan barpo etish

va tashkil etish, inqirozli vaziyatlardan chiqish yo‘llarini izlab topish, obyektlar qiymatini baholash va shu kabilar bo‘yicha xizmatlarni bajaruvchi kompaniya.

Konservatorlar – mavjud institutlarni saqlab qolishga intiluvchi, amaldagi eski turdagi texnika va texnologiyalardan foydalangan holda mahsulotlarni ishlab chiqaruvchilar.

Qo‘poruvchi innovatsiyalar – mahsulot narxining qimmatligi yoki foydalanishning qiyinligi bois, oldin bunday mahsulotlardan foydalanish imkoniyati mavjud bo‘lmagan iste‘molchilarga mazkur mahsulotlardan foydalanish imkoniyatini beradi.

Kutilayotgan mahsulot – xaridor sotib olayotganda tasavvur qiladigan mahsulot; xaridorning sotib olish maqsadlariga erishishi uchun zarur bo‘lgan mahsulot va xizmatlarning minimal konfiguratsiyasi; masalan, monitor bilan shaxsiy kompyuter.

Kengaytirilgan mahsulot – sotib olish maqsadiga erishishning maksimal ehtimolligini ta‘minlash uchun komplektatsiyalangan mahsulot; misol uchun - qo‘shimcha mahsulotlar: dasturiy ta‘minot, printer, sotishdan keyingi servis xizmatlari, “ishonch telefoni”.

Klaster – bir xil soha korxonalarini va ular bilan yagona texnologik zanjirda bo‘lgan ta‘lim, ilmiy, injenering, konsalting, standartlashtirish, sertifikatlashtirish va boshqa xizmatlarni uyg‘unlashtirish – innovatsion ishlab chiqarishni tashkil etish asosida raqobatbardosh tovarlar yaratishga yo‘naltirishdan iboratdir.

Loyiha – ma‘lum bir cheklangan vaqt oralig‘ida ko‘zda tutilgan maqsadga erishish borasidagi xatti-harakatlarning ketma-ketligini o‘zida aks ettiruvchi hujjat.

Maxfiy axborotlar – axborotlardan foydalana olish darajasi va mamlakat qonunchiligiga muvofiq egalik qilinishi cheklangan axborotlar. Maxfiy axborotlardan faqatgina tegishli tartibda ruxsat etilgan shaxslariga foydalana olishlari mumkin.

Mahsuldor innovatsiyalar – texnologik jihatdan yangi yoki takomillashtirilgan mahsulotlarni joriy etishni o‘z ichiga oladi. Texnologik jihatdan yangi mahsulot (radikal mahsuldor innovatsiya) – bu texnologik tavsiflari (funktional xususiyatlari, konstruktiv yechimlari, shuningdek foydalanilgan materiallar va tarkibiy qismlar) yoki maqsadli ishlatilishi jihatidan ilgari ishlab chiqarilgan

shu kabi mahsulotlardan tubdan yangi yoki sezilarli darajada farq qiluvchi mahsulotdir.

Mamlakatning innovatsion salohiyati – bir tomondan, innovatsion faoliyatni tashkil etish uchun muhim bo‘lgan mamlakatdagi mavjud yalpi resurslarni, ikkinchi tomondan - takror ishlab chiqarish jarayonida innovatsion faoliyatni tashkil etish, barcha innovatsion imkoniyatlarni turli xo‘jalik subyektlari faoliyatida iqtisodiy munosabatlar tizimini shakllanishidan iborat bo‘ladi.

Milliy innovatsion tizim – bu yangi texnologiyalar rivojlanishini belgilab beruvchi vositalar, ko‘nikmalar va bilimlarni yaratish, saqlash va transfert qilish uchun zarur bo‘lgan o‘zaro bog‘liq institutlar tizimidir.

Novatorlar – ilmiy-texnik bilimlar generatorlari, yangiliklarni yaratuvchilari hisoblanadilar. Ular alohida ixtirochilar yoki ilmiy-tadqiqot muassasalari ham bo‘lishi mumkin. Novatorlar ixtirolardan olinadigan foydaning bir qismiga egalik qilishdan manfaatdor bo‘ladilar.

Operatsiya – iste‘mol qilinayotgan resurslarni tovar va xizmatlarga aylantirish jarayoni.

Psevdoinnovatsiyalar – bu mahsulot yoki jarayonlarning iste‘mol tavsiflarini o‘zgartirmagan holda, ularning tashqi ko‘rinishlarini o‘zgartirishdir.

Potensial mahsulot – bozorga ushbu mahsulotga o‘xshash tovarlarning kirib kelishi asnosida mahsulotni takomillashtirish potentsiali, foydalanuvchilarning iltimoslariga ko‘ra mahsulotga sezilarli o‘zgartirishlar kiritib boriladi.

Pul bozori – moliyaviy bozorning tarkibiy qismi bo‘lib, unda pul va tenglashtirilgan moliyaviy aktivlar harakati ularga bo‘lgan talab va taklif ta‘sirida uyg‘unlashtiriladi.

Reyekспорт – qandaydir mamlakat ishlab chiqaruvchi mamlakatdan tovarlarni o‘z iste‘moli uchun emas, balki uchinchi mamlakatga qayta sotish uchun sotib olishi.

Reimport – iste‘molchi mamlakatdan reyekспорт tovarlarni sotib olish.

Samarali bandlik – xodimlarning o‘z mehnati natijalaridan to‘liq iqtisodiy manfaatdorligining ta‘minlanishi zarurligini anglatadi.

Sifat – buyumlar va xizmatlarning iste‘molchilarning xohish va istaklariga to‘laqonli ravishda javob bera olish qobiliyati.

Strategik rejalashtirish – bozordagi vaziyat va korxonaning potensial imkoniyatlari bilan korxonaga maqsadlarining strategik jihatdan o‘zaro muvofiqligini ta‘minlash va yaratish borasidagi boshqaruv jarayoni va shuningdek, uzoq muddatli istiqbol uchun korxonaga moliyaviy faoliyatini bashoratlash.

Savdo texnologiyasi – ma‘lum bir usul va vositalardan foydalanish asnosida tovarlar harakatini tashkil etish va tovarlarni sotishda parallel ravishda yoki ketma-ketlikda bajariluvchi operatsiya va amaliyotlarning umumiyliigi.

To‘lovga qobilik – pul va qarz majburiyatlarini o‘z vaqtida bajara olishiga imkon beruvchi yuridik va jismoniy shaxslarning moliyaviy holati.

To‘g‘ridan-to‘g‘ri boshqaruv aloqalari – boshqaruv tizimi tomonidan ishlab chiqiluvchi, boshqarish tusidagi ko‘rsatmalar.

Texnologik jarayon – ishlarning ma‘lum bir turini bajarish uchun zarur bo‘lgan texnologik operatsiyalarning ketma-ketligi.

Texnologik tavakkalchilik – ijtimoiy va ekologik muhitning sifat o‘zgarishlari bilan bog‘liq bo‘lgan ishlab chiqarish jarayoni natijalari va ayni chog‘da mazkur jarayonning o‘zining ham inson salomatligi va tabiiy muhitga salbiy ta‘sirining barcha ko‘rinishlari.

Texnologik bashoratlash – texnologik jarayonlar va asbob-uskunalar, buyumlarning iste‘mol xususiyatlari va shuningdek ishlab chiqarish xarajatlaridagi tegishli o‘zgarishlarning kelgusida qay tarzda o‘zgarishi aniqlab beriluvchi jarayon.

Texnologiya – tovar va xizmatlarni ishlab chiqarish uchun foydalanish mumkin bo‘lgan iqtisodiy resurslarni uyg‘unlashtirishning turli usullari.

To‘liq bandlik – mehnatga layoqatli bo‘lgan va ishlashni xohlagan barcha kishilarning ish bilan ta‘minlanganini anglatadi.

Tijorat krediti – bu korxonalar, tadbirkorlar va boshqa xo‘jalik subyektlarining bir-biriga beradigan qarzlari.

Takomillashtiruvchi innovatsiyalar – bazisli innovatsiyalarni rivojlantirish va o'zgartirishga yo'naltirilgan bo'lib, bu kichik, ammo mahsulot, servis va jarayonlarning muhim bo'lgan takomillashtirilishidir.

Texnologik turtki gipotezasi – har bir texnologiya rivojlani-shining ma'lum bir chegarasi mavjud bo'lib, texnologiya ana shu chegaraga yetganda o'zining barcha imkoniyatlarini to'laligicha sarflab bo'ladi va korxonaning mazkur texnologiya asosida o'z ishlab chiqarish samaradorligini oshirish salohiyati deyarli yo'qqa chiqadi. Mazkur holatda korxonalar raqobatli bozor muhitida yashab qolishlari uchun o'z qo'llarida mavjud texnologiyalarning eng samaralisini tanlashga majbur bo'ladilar.

Tarmoqning innovatsion salohiyati – iqtisodiyotning yetakchi tarmoqlarida innovatsion mahsulotlarni ishlab chiqarish va tarmoqlar innovatsion imkoniyatining shakllanishi bo'yicha turli xo'jalik faoliyatidagi subyektlarning takror ishlab chiqarish jarayonidagi innovatsion faoliyatni amalga oshiruvchi iqtisodiy imkoniyatlari tushuniladi.

Texnopark – O'zbekiston Respublikasi qonunchiligiga ko'ra bitta yoki bir nechta Oliy ta'lim muassasi (OTM) bilan yoki ilmiy markazlar, korxonalar, mahalliy boshqaruv organlari bilan yaqin hamkorlik aloqalariga ega bo'lgan yuridik maqomdagi tashkilot.

To'g'ri mahsulot – bu iste'molchining ehtiyojlarini qondira oladigan, raqobatlashayotgan mahsulotga nisbatan yaxshilangan qadr- qiymatga ega bo'lgan, joriy xarajatlarni qoplash uchun daromadlarga ega bo'lish va yetarlicha foyda olish imkonini beruvchi mahsulotdir.

Tashabbuskorlik – proaktivlik, g'ayrat-shijoat, raqobatbardoshlikda namoyon bo'ladi.

Tashkiliy tuzilma – tizim bo'g'inlari o'rtasidagi funksiyalar, kommunikativ aloqalar, tarkibiy elementlarning murakkablik va tabaqalanish darajasi.

“O'zak mahsulot” – xaridorning shartnoma bo'yicha olishi ko'zda tutilgan muayyan tip, tur va sinfga tegishli bo'lgan mahsulot; masalan-shaxsiy kompyuter.

Friskati yo'riqnomasi – 1963-yilning iyunida Italiyaning Friskati shahrida Iqtisodiy rivojlanish va hamkorlik tashkilotining (IRXT) yig'ilishida "Ilmiy tadqiqotlar va eksperimental taraqqiyotni baholash uchun tavsiya etilgan standartlar" - deb rasmiy nom olgan "Friskati yo'riqnomasi" yaratilgan.

Hududning innovatsion salohiyati – uning yalpi innovatsion imkoniyatlari, takror ishlab chiqarish jarayonida innovatsion faoliyatini amalga oshirish bo'yicha iqtisodiy munosabatlar tizimi va hududning yalpi innovatsion resurslari bilan ifodalanadi.

Xalqaro iqtisodiy integratsiya – jahon mamlakatlari o'zaro iqtisodiy aloqalarining chuqurlashuvi va barqaror rivojlanishi hamda milliy xo'jaliklar o'rtasidagi mehnat taqsimoti asosida ular xo'jalik aloqalarining birlashish jarayoni.

Chiqitsiz texnologiya – birlamchi xomashyo va materiallardan to'laligicha foydalanish asosida mahsulot olinishini ta'min etuvchi texnologiya. Chiqitsiz texnologiya chiqindilarni utilizatsiya qilish, xomashyo va materiallardan majmual foydalanish, yopiq siklli ishlab chiqarishlarni tashkil etishni o'z ichiga oladi. Chiqitsiz texnologiya – har qanday ishlab chiqarishning ekologik strategiyasi sanaladi.

Eksport – tovarlarni chet ellik mijozlarga sotish bo'lib, bunda mazkur mamlakatda ishlab chiqarilgan tovarlar mamlakatdan tashqariga chiqariladi.

Yuqori texnologiya – eng yuqori darajadagi xalqaro tavsifiga ega bo'lgan va iqtisodiyotning har qaysi tarmog'ida yangi mahsulot va xizmatlarni ishlab chiqarish va yaratish borasidagi axborot, bilim, tajriba va moddiy resurslarning umumiyligi.

Yangilik (novatsiya) – turli sohalarda rasmiylashtirilgan fundamental, amaliy tadqiqot va ishlanmalar natijasi (yangi bilim, uslub, ixtiro).

Akselerator (asselerator) – iqtisodiyotda iste'molchilik sarf-xarajatlari hajmi o'zgarishi bilan yuzaga keladigan kapital qo'yimlari hajmi o'zgarishini tavsif etuvchi ko'rsatkich. Akseleratsiya printsipining mohiyati shundan iboratki, iqtisodiyotda iste'molchilik xarajatlari dinamikasi investitsiyalar hajmi dinamikasiga ta'sir ko'rsatadi: iste'molchilik xarajatlarining sezilarli

o'sishi investitsion faolligini yuzaga keltiradi, rag'batlantiradi va aksincha.

Yopiq iqtisodiyot – tashqi iqtisodiy bozorda keng savdo-iqtisodiy imkoniyatlarga ega bo'lmaydigan iqtisodiyot.

Ochiq iqtisodiyot – tashqi iqtisodiy bozorda keng savdo-iqtisodiy va moliyaviy aloqalarga ega iqtisodiyot.

Kapital eksporti – tijorat maqsadda amalga oshirish.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR
I. NORMATIV-HUQUQIY HUJJATLAR VA
METODOLOGIK AHAMIYATGA MOLIK NASHRLAR

1.1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. – Т.:Ўзбекистон, 2017.- 40б.

1.2. Ўзбекистон Республикасининг “Мулкчилик тўғрисида”ги Қонуни. Ўзбекистон янги Қонунлари. I том. – Т.: Адолат, 1991.

1.3. Ўзбекистон Республикасининг “Тадбиркорлик тўғрисида”ги Қонуни. Ўзбекистон янги Қонунлари. 2 том. – Т.: Адолат, 1991.

1.4. Ўзбекистон Республикасининг “Корхона тўғрисида”ги Қонуни. Ўзбекистон янги Қонунлари. – Т.: Адолат, 1992.

1.5. Ўзбекистон Республикасининг “Инвестиция фаолияти тўғрисида”ги Қонуни, 1998. 24 декабр. //Солиқлар ва божхона хабарлари.4-сон, 1999.3-б.

1.6. Ўзбекистон Республикасининг “Оилавий тадбиркорлик тўғрисида”ги Қонуни. 2012 йил 16 апрель.

1.7. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Тадбиркорлик фаолиятининг жадал ривожланишини таъминлашга, хусусий мулкни ҳар томонлама ҳимоя қилишга ва ишбилармонлик муҳитини сифат жиҳатидан яхшилашга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги 2016 йил 5 октябрдаги ПФ-4848 сон Фармони.

1.8. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги 4947-сон Фармони.

1.9. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 3 ноябрдаги “Ташқи савдо фаолиятини янада эркинлаштириш ва тадбиркорлик субъектларини қўллаб-қувватлаш чора-тадбирлари тўғрисида” ги ПҚ-3351-сон Қарори.

1.10. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 1 августдаги “Ўзбекистон Республикасида инвестиция муҳитини

тубдан яхшилаш чора-тадбирлари тўғрисида” ПФ-5495-сон Фармони.

1.11. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 8 январдаги “Иқтисодий янада ривожлантириш ва иқтисодий сиёсат самарадорлигини оширишнинг кўшимча чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-5614 сон Фармони.

1.12. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 28 январдаги “Инвестиция ва ташқи савдо соҳасида бошқарув тизимини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-5643-сон Фармони.

1.13. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 7 мартдаги “Халқаро рейтинг ва индексларда Ўзбекистон Республикасининг ўрнини яхшилашга оид чора-тадбирларни тизимлаштириш” тўғрисидаги ПФ-5687-сон Фармони.

1.14. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2018 йил 12 январдаги “Илмий-инновацион ишланма ва технологияларни ишлаб чиқаришга тадбиқ этишнинг самарали механизмларини яратиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 24 - сон Қарори.

1.15. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2018 йил 16 январдаги “Эркин иқтисодий зоналар ва кичик саноат зоналари фаолияти самарадорлигини ошириш борасидаги кўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги 29 - сон Қарори.

1.16. Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қоидаси бўлиши керак. //Халқ сўзи, 16 январь 2017 йил.

1.17. Мирзиёев Ш.М. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси – Тошкент. // Халқ сўзи, 2020 йил 29 декабрь.

II. MONOGRAFIYA, ILMİY MAQOLA, PATENT, ILMIY TO‘PLAMLAR

1.1. Абулкасимов Х., Расулов Т.С. Особенности научно-технической и инновационной политики стран СНГ, Ближнего и среднего Востока, –Т.: «ТашГИВ», 2017.- 380с.

1.2. Абулкасимов Х.П. Шаклланаётган бозор иқтисодиётида инсон омили ва уни фаоллаштириш йўллари. Т.: ТМИ нашриёти, 2005. 225 б.

1.3. Абдурахмонов Қ.Ҳ. ва бошқалар. «Инсон тараққиёти» Дарслик, –Т.: Иқтисодиёт, 2013. – 542 б.

1.4. Aghion Ph., Howitt P. (1992). A model of growth through creative destruction. *Econometrica*, Vol. 60, No. 2, pp. 323—351.

1.5. Аджемоглу Д., Робинсон Дж. (2016). Почему одни страны богатые, а другие бедные: происхождение процветания, власти и нищеты. М.: Эксмо.

1.6. Асемоглу, Дарон. “Ведению в теорию современного экономического роста: в 2 кн. Книга 2. Асемоглу, Дарон. пер. с англ. Под науч. Ред. Кирила Сосунова. М.; Издательский дом “Дело” РАНХ иГС. 2018.-736.с.-(Академический учебник).

1.7. Белова Л. Г. Инновации в мировой экономике. учебное пособие – М.: Экономический факультет МГУ имени М. В. Ломоносова, 2018. -148 с.

1.8. Блауг М., Кларк Дж. М. // 100 великих экономистов до Кейнса.- СПб.: Экономикс, 2008. –460 с.

1.9. Белоусов А.Р. Уроки посткризисного роста России (1999-2002 гг.). - М.: //Вопросы статистики, 2002. № 6.

1.10. Виленский П.Л., Лившиц В.Н., Смоляк С.А. Оценка эффективности инвестиционных проектов. Теория и практика. – М.: Дело.2002. -223 с.

1.11. Воронцовский А.В. Инвестиции и финансирование. – СПб: Санк-Петербургский Университет, 2017. -528 с.

1.12. Ваҳабов А.В., Таджибаева Д.А., Хажибакиев Ш.Х. Жаҳон иқтисодиёти ва халқаро иқтисодий муносабатлар. Дарслик. – Тошкент: Бактрия прес, 2015. – 583 б.

1.13. Вахабов А.В., Хожибакиев Ш.Х., Мўминов Н.Г. Хорижий инвестициялар. Ўқув қўлланма.-Т.: «Молия», 2010 - 324 б.

1.14. Вахабов А.В., Разыкова Г.Х., Хажибокиев Ш.Х. Иностранные инвестиции и модернизация национальной экономики/Под ред. д.е.н., проф. А.В. Вахабов – Т.: Молия, 2011.- 300 с.

1.15. Вахабов А.В., Таджибаева Д.А., Хажибакиев Ш.Х. Жахон иқтисодиёти ва халқаро иқтисодий муносабатлар. Ўқув қўлланма. – Тошкент: Молия, 2011. – 706 б.

1.16. Вахабов А.В., Хажибакиев Ш.Х., Ш.А.Тошматов Жахонда “Яшил иқтисод”ни ривожлантириш моделлари ва уни Ўзбекистонда амалга ошириш хусусиятлари; Монография – Тошкент: “Университет”, 2020. – 278 б.

1.17. Ғофуров У.В., Отабоев Ғ.О., Мамарахимов Б.Э., Шарипов Қ.Б., Отабоев Ғ.О. Замонавий иқтисодий назариялар. Ўқув қўлланма. Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги – Т.: “Янги нашр”, 2019 йил. – 315 бет.

1.18. Валиев Б.Б. Иқтисодий ўсишни таъминлашда тўғридан-тўғри хорижий инвестициялардан самарали фойдаланишнинг методологик асослари. Монография. – Т.: 2017. -222 б.

1.19. Груздева Е. В. Венчурное финансирование инновационной деятельности Учебно-методическое пособие – М.: Экономический факультет, МГУ, 2017. - 160 с.

1.20. Хубеева К.А. Экономический рост и фактор развития современной России. -М.: ТЕТсС. 2004. -726 стр.7. Куторчевский Г.А. Экономика, основа теории: Учебное пособие. Изд. “Экономика”, 2004. -382 стр.

1.21. Джеффи Д., Сакс Д., Ларрен. Макроэкономика. Глобальный подход. Пер. с английского. – М.: 1996.-460 с.

1.22. Дзарасова Р.С., Журавлевой Г.П. Макроэкономика:учебник– Москва: ФГБОУ ВО «РЭУ им. Г. В. Плеханова», 2016. –560 с.

1.23. Денисон Э. Исследование различий в темпах экономического роста. М.: Прогресс, 1971.-470 с.

1.24. Nordhaus, 2017a. Integrated assessment models of climate change. *NBER Reporter*, No. 3, pp. 16—20.

1.25. Маматов А.А. Ўзбекистон Республикаси ялпи ички маҳсулотининг таркиби ва унинг ўсиш омиллари Т.Монография. 2007 йил.

1.26. Хажиев Б.Д., Ахмедов Д.Қ., Захидов Г.Э., Мамбетжанов Қ.Қ. Иқтисодий ривожланиш назариялари. Дарслик. – Т.: “Инновацион ривожланиш нашриёт-матбаа уйи”, 2018. - 428 бет.

1.27. Хажиев Б.Д., Абдуллаев С.О., Мамбетжанов Қ.Қ. Ўзбекистоннинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш стратегияси. Дарслик. – Т.: “Зебо юлдузлари МЧЖ”, 2018. - 417 бет.

1.28. Barbara M. Fraumeni. Measuring economic growth and productivity. Beijing, China. 2020.

1.29. Istvan Konya. Economic growth in small open economies. Budapest, Hungary. 2018.

1.30. Jйrйmie Cohen-Settonthomas Helblingadam S.Posen Changyong Rheeditor Speterson. Sustaining economic growth in Asia. Fund Washington, 2018.

1.31.

1.32. Nordhaus W. (2017b). Projections and uncertainties about climate change in an era of minimal climate policies. *NBER Working Paper*, No. 22933

1.33. Липсиц И.В. Микроэкономика. Макроэкономика : учебник /М.: КНОРУС, 2016. — 608 с.

1.34. Лукас Р. Э. Лекции по экономическому росту / Пер. с англ. Д. Шестакова. — М.: Издательство Института Гайдара, 2013. — 288 с.

1.35. Маршалл А. Принципы экономической науки. – М.: Прогресс.1993.-280 с.

1.36. Макконелл К.Р., Брю С.Л. “Экономикс”: принцип, проблема и политика. Таллин, 2001.

1.37. Жўраев Т.Т., Маматов А.А., Хуррамов А.Ф. “Иқтисодиёт назарияси” Дарслик Т. МГ. ХТИ. 2020 йил. – 560 б.

1.38. Маматов А.А., Жўраев Т.Т., Эркаев А. “Инновацион иқтисодиёт” ўқув кўлланма. – Т.: Ўзбекистон Республикаси МГ Ҳарбий-техник институти, 2020 йил. 415 б.

1.39. Маматов А.А. Уй хўжалиқларининг иқтисодий фаоллигини оширишнинг ташкилий-иқтисодий механизмини такомиллаштириш: Ўзбекистон Республикаси Миллий Гвардияси Ҳарбий-техник институти - *Монография* / , 2020. - 112 б.

1.40. Маматов М.А. Инновацион инвестицияларнинг иқтисодий ўсиш сифатига таъсирини оширишнинг назарий асосларини такомиллаштириш// *Монография*. – Ташкент: “Иқтисод-Молия”, 2017. -161 б.

1.41. Очковская М.С. Инновации как качественный фактор экономического роста: автореф. дис. ... к-та экон.наук. М., 2006.

1.42. Верховец О.А. Типы инноваций и их роль в экономическом росте России. Автореф. дис. ... к-та экон.наук. Омск, 2008.

1.43. Кондратьев Н.Д., Яковец Ю.В., Абалкин Л.И. Большие циклы конъюнктуры и теория предвидения. Избранные труды. – М.: Экономика. 2002, 719 с.

1.44. Гаибназарова Зумрат Талатовна. Инновацион инвестициялаштириш самарадорлигини оширишнинг назарий асослари. Иқт.ф. номзоди илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация автореферати Т. 2012 й, 19 б.

1.45. Робинсон Дж., Аджемоглу Д. Почему одни страны богатые, а другие бедные: происхождение процветания, власти и нищеты. М.: Эксмо.]

1.46. Мухиддинова Н.К. Методология инновационного развития национальной экономики. Монография. – Т.: Изд-во “Фан ва технология” 2016.-188 с.

1.47. Грегори Мэнкью Н. Макроэкономика Издательство Московского Университета 1994 г. – 689 с.

1.48. Romer P. (1990). Endogenous technological change. *Journal of Political Economy*, Vol. 98, No. 5, pp. 71—102.

1.49. Иванова Л.Б. Макроэкономика. Учебное пособие. – Самара: ПГУТИ, 2016. – 87 с.

1.50. Кэмбелл Р., Макконелл, Стенли Л. Брю. Экономикс. – М.: Т.2. 1993. - 400 с.

1.51. Кейнс Дж. М. Общая теория занятости, процента и денег. – М.: Экономика, 1993. – 306 с.

1.52. Ғозибеков Д.Ғ. Инвестицияларни молиялаштириш масалалари. – Т.: Молия, 2003. – 228 б.

1.53. Oppenlander К.Н. Wachstumspolitik. – Munchen, 1998. - P.15

1.54. Самуэльсон П. А., Нордхаус У. Д. «Экономика» – М.: Лаборатория базовых знаний. 2000. – 570 с.

1.55. Сакс Д., Ларен Ф. Макроэкономика, – М.: 1996. - 463.с.

1.56. Садиқов А.М. Основы регионального развития: теория, методология, практика. «Иқтисодиёт-молия». – Т.: 2005. – 221 б.

1.57. Теняков И.М. Современный экономический рост: источники, факторы, качество. Монография. – М.: МГУ, 2015. – 176 с.

1.58. Чепель С. Системный анализ и моделирование перспектив устойчивого развития национальной экономики Узбекистана. //Издательство IFMR 2014. – 316 с.

1.59. Шумпетер Й.А. Теория экономического развития. – М. 2007. -408 с.

1.60. Шакирова Ф.Б., Иқтисодиётни модернизациялашда инновацион ривожланишнинг ўрни. – Т.: Иқтисод-молия, 2013.- 108 б.

1.61. Эгамбердиев Ф.Т., Топилдиев С.Р., Хамроқулов Ж.Х. «Иқтисодиёт назарияси» Ўқув қўлланма Иқтисод-Молия. 2014 йил, - 324 б.

1.62. Ўлмасов А., Ваҳобов А. Иқтисодиёт назарияси, Дарслик Иқтисод-Молия. 2014. – 456 б.

1.63. Жўраев Т.Т. Иқтисодиёт назарияси, Ўқув қўлланма Фан ва технология. 2017. – 478 б.

1.64. Абдувалиев А.А. Худудий инновацион тизимни ривожлантиришнинг назарий асослари //Иқтисодиёт ва таълим// 2017. №1 -Б.151-156.

- 1.65. Акрамов А.У., Джайдакбаев М.Т. Миллий инновацион тизимлар ва илмий-технологик ривожланишнинг жаҳон тенденцияси//Иқтисодиёт ва таълим// 2017. №1 -Б.51-55.
- 1.66. Вахабов А.В., Зайнитдинова У. Барқарор иқтисодий ўсиш омиллари. //Бозор, пул ва кредит//. 2911. №6 - Б. 39.
- 1.67. Курбонов Ж.Қ. Ўзбекистонда юқори ва барқарор иқтисодий ўсишни таъминлашда таркибий ўзгаришлар сиёсатининг роли. “Иқтисодиёт ва инновацион технологиялар” Электрон журнали. 2016 йил №2 сон
- 1.68. Аллакулиев А. Иқтисодий ўсишни таъминлашда давлат бюджети харажатларининг ўрни// “Бизнес Эксперт”//. 2018. №1 -Б.121-126. |
- 1.69. Астанакулов О.Т., Асатуллаев Х.С. Хорижий инвестициялар – иқтисодий тараққиёт омили сифатида //Иқтисодиёт ва таълим//. 2018 №1 -Б.120-126.
- 1.70. Хайдаров М.Т., Бўстонов М.М. Иқтисодий ўсиш моделлари: Ўқув қўлланма – Т.: ТДИУ, 2010. – 123 бет.
- 1.71. Абдувалиев А.А. Миллий иқтисодиётда инновацион кластерларни шакллантириш ва ривожлантиришнинг назарий асослари //Иқтисодиёт ва таълим//. 2017. №2 -Б.73-78.
- 1.72. Бозоров Р.Ҳ. Инвестиция муҳити: омиллари, хусусиятлари, баҳолаш усуллари ва хорижий инвестицияларни жалб қилиш //Иқтисодиёт ва таълим// 2018. №2 -Б.113-123.
- 1.73. Балицкий Е.В. Комментарии к кейнсианской концепции мультипликатора // Мировая экономика и международные отношения.2000. №11. –С.61.
- 1.74. Валиев Б. Ўзбекистон иқтисодиётида хорижий инвестициялар сифатини баҳолаш ва уни оширишнинг устувор йуналишлари.Основные направления дальнейшей модернизации и повешения конкурентоспособности национальной экономики. VII Форума экономистов. – Т.: ИПМИ. 2015.-С.324.
- 1.75. Джўраева С.Қ. Барқарор иқтисодий ўсиш ва уни таъминлаш босқичларининг таҳлили, Иқтисодиёт ва инновацион технологиялар илмий электрон журнали. № 6, ноябрь-декабрь, 2014 й. –Б. 32.

1.76. Дубровский // Евразийский союз ученых (ЕСУ): ежемесячный научный журнал. – Москва, 2014. – № 8 (Часть 1: экономические науки). – С. 172–175.

1.77. Жўраев Т., Абдуллаев С. Ўзбекистонда иқтисодий ўсишнинг худудий жиҳатлари ва ундаги ўзгаришлар//Иқтисод ва таълим//, 2015. №2. –Б. 7.

1.78. Жаббаров К.Й. Барқарор иқтисодий ўсишни таъминлашда инновацион омилларнинг роли //XXI аср: фан ва таълим масалалари илмий электрон журнали// №3, 2018.

1.79. Каримкулов Ж.И., Умирзоқов Ж.А. Хорижий инвестицияларни миллий иқтисодиётга жалб этиш йўналишлари ва халқаро тажрибани қўллаш //Иқтисодиёт ва таълим// 2018. №1 - Б.105-113.

1.80. Корняков В.Т. Производительность труда: критические темпы роста. //Экономист// №2. 2009. –С. 50-59.

1.81. Кольцова Н.В. и Рыбаков Л.Н. Венчурное финансирование малого инновационного предпринимательства в России и ее регионах: проблемы и тенденции развития//Управление экономическими системами// Электронный научный журнал. 2009-2012.

1.82. Казакова М.В., Поспелова Е.А. Качество инфраструктуры как одно из ограничений экономического роста: сравнительный анализ России и стран мира // Экономические отношения// – 2017. – № 3. – С. 247-268.

1.83. Кравец А.В. Инновационная экономика России: проблемы и перспективы экономического роста // Креативная экономика// № 1, 2016. – С. 47-52.

1.84. Кан Р. Связь инвестиций домохозяйств и безработицы/ Р.Кан.-М.: Юнити-М., 2004.-228 с.

1.85. Матвеев О. Проблемы перехода к инновационному типу экономического развития. //Экономист// 2009. №8.- С. 92-98.

1.86. Махмудов Н.М. Макроиқтисодий барқарорликни мустаҳкамлаш- барқарор иқтисодий ўсишни таъминлашнинг муҳим шарты //Иқтисодиёт ва таълим // 2017 №2 -Б.7-11.

1.87. Мамараимов И.Р. Ўзбекистонга хорижий инвестицияларни жалб қилишни ривожланиш истиқболлари //Иқтисодиёт ва таълим // 2017 №3 -Б.151-155.

1.88. Мадрахимов У. Барқарор ўсиш ва унинг сифатини таъминлашда давлатнинг роли //Жамият ва бошқарув// 2016. №4 –Б. 109-113.

1.89. Махмудов Н.М., Ҳакимов Ҳ.А. Иқтисодий ўсиш моделлари ва улардан макроиқтисодий таҳлилда фойдаланиш йўналишлари //Иқтисод ва молия// 2016. № 3.

1.90. Норова С. Барқарор иқтисодий ўсиш омиллари ва Ўзбекистонда уни таъминлашнинг асосий йўналишлари //Бизнес-Эксперт// 2017. №7. –Б. 115-119.

1.91. Никипелов, А. Д. К вопросу об экономическом росте и экономическом развитии / А. Д. Никипелов // Журнал экономической теории.–2013.–№4.– С. 1-12

1.92. Попов В. Экономическое чудо переходного периода: как Узбекистану удалось то, что не удалось ни одной постсоветской экономике// Журнал Новой экономической ассоциации// 2014, № 1, -С. 136–159.

1.93. Расулов Н.М. Ўзбекистонда инновацион фаолиятни ривожлантиришнинг шарт-шароитлари ва асосий йўналишлари //“Иқтисодиёт ва инновацион технологиялар” илмий электрон журнали//. 2015. № 6.

1.94. Томас В и др. Качество роста. Всемирный Банк, Изд.”Весь мир”.М., 2002.

1.95. Собиров А. Иқтисодиётга тўғридан – тўғри хорижий инвестицияларни жалб этишни фаоллаштириш омиллари//Иқтисодиёт ва таълим// 2018. №1 -Б.114-119.

1.96. Салимов Б.Т. Худудлар ялли маҳсулотининг ўзгариш тенденциялари таҳлили ва устувор йўналишлари //Иқтисодиёт ва таълим// 2018. №2 -Б.124-129.

1.97. Aghion P. A Primer on Innovation and Growth (электронный ресурс) // Bruegel.org. Bruegel. 2012.

1.98. Solow Robert M/ technical Change and the Aggregate Production Function // Review of economics and statistics.-1957-№39 (3). -P.312-320

1.99. "The Growth Report.Strate gie s for Su staine d Gro wth and Inc lusive Development", Discussion paper, The World Bank (2008).

1.100.Эшева С.А. Тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларнинг миллий иқтисодиёт барқарорлигини таъминлашдаги роли //Иқтисодиёт ва таълим // 2017 №5 -Б.138-146.

1.101.Штайнер А., Айрис Р.,Бэсса С.И. др На встречу «зелёной» экономикс: пути к устойчивому развитию и искоренению бедности /: ЮНЕП/Грид Арендаль. 2011.С.17.

1.102.Чепель С. Долгосрочный прогноз развития национальной экономики и этапы перехода к ресурсосберегающей модели инклюзивного роста. Материалы IX/ Форум экономистов/ под общей редакции к.э.н. Ахмаджанова Ш.Х. Т.: IFMR.2017.-С. 39-44.

1.103.Юлдашев Ш.Г. Иностранные инвестиции как фактор экономического роста и либерализации национального воспроизводства Республики Узбекистан. Автореферат диссертации на соискание ученой степени докт. экон. наук. – Тошкент: 2001. – 37 с.

1.104.Ҳайдаров Н.Ҳ. Иқтисодиётни эркинлаштириш шароитида корхоналар инвестицион фаолиятидаги молия-солик муносабатларини такомиллаштириш масалалари. Иқтисод фанлари доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация автореферати. – Т.: 2003. 29 б.

1.105. Насреддинов С.С. Миллий иқтисодиётни модернизациялашда инвестициялардан фойдаланишнинг назарий асослари ва самарадорлигини ошириш йўллари. Иқтисод фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация автореферати. – Тошкент. 2008. 26 б.

1.106.Гайбназарова З.Т. Инновацион инвестициялаштириш самарадорлигини оширишнинг назарий асослари. Иқтисод

фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация автореферати. – Тошкент. 2012 . 25 б.

1.107. Валиев Б.Б. Ўзбекистон иқтисодиётида тўғридан-тўғри хорижий инвестициялардан фойдаланиш самарадорлигини ошириш. Иқтисод соҳасида фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация автореферати. – Тошкент 2017 . 26 б.

1.108. Мадраҳимов У.А. Ўзбекистонда барқарор иқтисодий ўсиш сифатини ошириш йўллари. Иқтисод фанлари доктори (Dsc) илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация автореферати. – Тошкент 2017. 34 б.

1.109. Мустафакулов Ш.И. Ўзбекистонда инвестицион муҳит жозибadorлигини оширишнинг илмий-услубий асосларини такомиллаштириш. Иқтисодий фанлари доктори (Dsc) диссертацияси автореферати. – Тошкент Банк-молия академияси. 2017. 35 б.

1.110. Хошимова Н.А. «Ўзбекистон Республикасида инвестицион салоҳият ривожланишининг илмий-методологик асосларини такомиллаштириш» иқтисод фанлари доктори (Dsc) илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация автореферати».-Тошкент. 2017.

1.111. Пути и механизми дальнейшего развития и либерализации экономики в свете реализации Стратегии действий по пяти приоритетным направлениям развития Республики Узбекистан в 2017-2021 годах» Материалы IX/Форум экономистов/ под общей редакции к.э.н. Ахмаджанова Ш.Х. Т.: IFMR.2017.-С.489.

1.112. Стратегия действий республики Узбекистан: макроэкономическая стабильность, инвестиционная активность и перспективы инновационного развития» Сборник материалов международной научно-практической конференции. 28-29 мая 2018 года. – Т.: 2018.

1.113. Ҳаракатлар стратегияси: дастлабки йил якуни “Тараққиёт стратегияси” маркази маълумотлари.

1.114. Ваҳабов А.В. “Барқарор иқтисодий ривожланиш ва яшил иқтисодиёт” Ўзбекистон иқтисодиётининг барқарор

ривожланиши: омилар, натижалар ва истиқболлар мавзусидаги республика илмий-амалий анжумани. ТДИУ.2018 й. 14-22 б.

Рги
№
ан
(2
ин
та
14
«
и
н
р
Г
А
э
Е
Д
Г

Л
Л
Г
Г

III. FOYDALANILGAN BOSHQA ADABIYOTLAR

3.1. Россия и страны мира 2020. Статистический сборник. – М.: 2021.

3.2. Альманах «Узбекистан 2015». Ташкент: 2016. Центр экономических исследований.- с. 207.

3.3. Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 18.04.2020 йил.

3.4. Ўзбекистон республикасининг ижтимоий-иқтисодий ҳолати. – Т.: 2020. – 333 б.

3.5. www.ceep.uz - Ўзбекистон Республикаси Иқтисодиёт вазирлиги ҳузуридаги самарали иқтисодий марказ расмий сайти.

3.6. www.stat.uz - Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитасининг расмий сайти.

3.7. www.lex.uz

3.8. www.worldbank.org

3.9. www.invest.gov.uz

3.10. www.spot.uz

3.11. www.uis.unesco.org.

3.12. www.norma.uz

3.13. www.biznes-daily.uz

MUNDARIJA

	KIRISH	3
1-MAVZU	IQTISODIY O'SISH.....	5
1.1.	Iqtisodiy o'sish mohiyati va mazmuni.....	5
1.2.	Iqtisodiy o'sishning dastlabki shartlari.....	10
1.3.	Iqtisodiy o'sish va iqtisodiyotdagi tarkibidagi o'zgarishlar.....	17
1.4.	Iqtisodiy o'sish va rivojlanish.....	19
1.5.	YAlpi ichki mahsulot iqtisodiy o'sish ko'lamini va o'lchamlarini tahlil etish vositasi sifatida.....	29
2-MAVZU	SOLOV MODEL.....	39
2.1	Iqtisodiy o'sish nazariyalarining rivojlanishi ularning mazmuni va tutgan o'rni.....	39
2.2.	E. Domarning neokeynschilik o'sish modellari.....	49
2.3.	R. Xarrodning neokeynschilik o'sish modellari.....	53
2.4.	R.Solouning neoklassik iqtisodiy o'sish modeli.....	60
2.5	Iqtisodiy o'sishdagi mehnat va fondlarning nisbiy miqdori.....	68
2.6.	Iqtisodiy o'sishda J. Mid modeli.....	71
2.7	Iqtisodiy o'sishni A. Lyuis modeli.....	72
3-MAVZU.	TUTASH-AVLODLAR IQTISODIY O'SISH MODEL.....	75
3.1	Tutash avlodlar iqtisodiy o'sish modelida jamtashlikning mohiyati va omillari.....	75
3.2.	Uy xo'jaliklari jamtashliklari va investitsiyalari.....	80
3.3	Raqobatbardoshlik kategoriyasining mohiyati va metodologik asoslari.....	85
3.4	Milliy iqtisodiyot raqobatbardoshligini iqtisodiy o'sishga ta'siri.....	101
4-MAVZU	FISKAL SIYOSAT.....	110
4.1	Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning nazariy asoslari, maqsadi, usullari va vositalari.....	110
4.2	Iqtisodiy o'sishni davlat tomonidan tartibga solish...	114
4.3	Davlatning fiskal siyosati, uning maqsadi va iqtisodiy dastaklari.	118
4.4	O'zbekiston Respublikasida iqtisodiyotini barqaror o'sishda davlatning fiskal siyosatining o'rni	121
5-MAVZU.	G'OYALAR IQTISODIYOTI.....	128

5.1	Inson kapitali	128
5.2	Texnologiya.....	143
5.3	Intellectual mulk va kapital.....	145
6-MAVZU	O'SISH DVIGATELI.....	156
6.1	Iqtisodiy o'sishning texnologik modeli va g'oyalari. P.Romer, R.Lukas va U.Nordxaus g'oyalari.....	156
6.2	Iqtisodiy o'sishning endogen nazariyasi.....	163
6.3	Endogen o'sish omili sifatida innovatsiyalarning turlari va ularning endogen xususiyatlari.....	168
6.4	Iqtisodiy o'sishda "Texnologik turtki" gipotezasi va texnologik ukladlar.....	176
6.5	Innovatsion investitsion iqtisodiy o'sishning turlari va uni tavsiflovchi belgilari	179
7-MAVZU.	TO'LIQ BIR TARMOQLI NEOKLASSIK O'SISH MODEL.....	189
7.1	Iqtisodiy konvergensiya to'g'risidagi nazariyalar.....	189
7.2	Iqtisodiy o'sish va rivojlanayotgan mamlakatlar.....	208
7.3	Iqtisodiy o'sish, daromadlarni kamayishi va tafovuti	210
8-MAVZU.	O'SISH VA RIVOJLANISHNING SODDA MODEL.....	213
8.1	Rivojlangan va rivojlanayotgan davlatlar o'rtasidagi iqtisodiy o'sish.....	213
8.2	Faoliyat jarayonidagi ta'limning Pol Romer modeli.	219
8.3	Lukas modeli.....	223
8.4	Mahsulot sifatining o'zgarish modeli.....	224
8.5	Iste'mol tovarlar turlarini kengaytirish asosida endogen iqtisodiy o'sish modeli.....	227
9-MAVZU	TUGALLANGAN IKKI TURDAGI IQTISODIYOT.....	231
9.1	Iqtisodiy o'sishda ijtimoiy-iqtisodiy modellar.....	231
9.2	Janubiy Koreyaning samarali rivojlanish tajribasi.....	234
9.3	O'sishning sekinlashish sabablari.....	238
10-MAVZU	IJTIMOY INFRATUZILMA VA UZOQ MUD- DATLI IQTISODIY KO'RSATKICHLAR.....	244
10.1	Investitsiya bozori va uni shakllantirish muam- molari.....	244
10.2	Mamlakatga xorijiy investitsiyalar shaklidagi investitsion faoliyatni rag'batlantirishning imiy- nazariy asoslari.....	248

10.3	Investitsiyalarni iqtisodiy o'sishga ta'siri.....	259
10.4	O'zbekistonda xorijiy investitsiya ishtirokidagi korxonalarining iqtisodiy o'sishga ta'siri	265
11-MAVZU	AHOLI VA MUSTAHKAM IQTISODIY O'SISHNING MANBALARI.....	278
11.1	Ijtimoiy rivojlanish nazariyasining metodologik asoslari.....	278
11.2	Tomas Robert Maltusning iqtisodiy g'oyalari.....	287
11.3	Aholi daromadlari va uning tarkibi. Aholi turmush darajasi va uning ko'rsatkichlari.	292
11.4	Daromadlar tengsizligi va uning darajasini aniqlash. O'zbekistonda davlat ijtimoiy siyosatining asosiy yo'nalishlari.....	297
12-MAVZU	URBANIZATSIYA.....	304
12.1	Urbanizatsiya jarayonining global va regional jihatlar.....	304
12.2	O'zbekistonda o'sish va urbanizatsiya.....	308
12.3	Aholining takror hosil qilinishi va uning turlari.....	311
12.4.	Aholi migratsiyasi va uning tasnifi	319
12.4	Mehnat migratsiyasini iqtisodiy o'sishga ta'siri.....	329
	Glossariy.....	333
	Foydalanilgan adabiyotlar	368

M.A.MAMATOV

IQTISODIY O‘SISH

**Toshkent – «INNOVATSION RIVOJLANISH
NASHRIYOT-MATBAA UYI» – 2021**

Muharrir:	N. Abdullayeva
Tex. muharrir:	A. Moydinov
Musavvir:	A. Shushunov
Musahhih:	L. Ibragimov
Kompyuterda sahifalovchi:	M. Zoyirova

**E-mail: nashr2019@inbox.ru Tel: +99899920-90-35
№ 3226-275f-3128-7d30-5c28-4094-7907, 10.08.2020.**

Bosishga ruxsat etildi 23.06.2021.

Bichimi 60x84 ¹/₁₆. «Timez Uz» garnitulasi.

Ofset bosma usulida bosildi.

Shartli bosma tabog‘i: 24,5. Nashriyot bosma tabog‘i 24,0.

Tiraji: 50. Buyurtma № 79

**«INNOVATSION RIVOJLANISH NASHRIYOT-MATBAA UYI»
bosmaxonasida chop etildi.
100174, Toshkent sh, Olmazor tumani,
Universitet ko‘chasi, 7-uy.**

